

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

БЯЛИК ОКСАНА ВАСИЛІВНА

УДК 37. 03(4) (043.3)

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Науковий консультант:
доктор педагогічних наук, професор
Коберник Олександр Миколайович

УМАНЬ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	23
1.1. Суспільно-історичні передумови статевого виховання учнів.....	23
1.2. Змістова характеристика основних понять дослідження	58
1.3. Сучасний стан дослідження проблеми статевого виховання учнівської молоді у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці	80
Висновки до першого розділу	100
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ	104
2.1. Концепції та сучасні моделі статевого виховання учнів країн Євросоюзу	104
2.2. Мета і завдання статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу.....	120
2.3. Провідні принципи статевого виховання учнів у закладах освіти країн Євросоюзу	141
Висновки до другого розділу	160
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ	164
3.1. Стандартизація сексуальної освіти в Європі	164
3.2. Особливості відображення змісту статевого виховання у шкільних програмах	194

3.3.	Форми організації, методи і засоби здійснення статевого виховання у закладах освіти країн Євросоюзу	212
3.4.	Особливості здійснення статевого виховання в різних країнах Євросоюзу	250
3.5.	Професійна підготовка педагогів до статевого виховання учнів у закладах освіти країн Євросоюзу	302
	Висновки до третього розділу	322
РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ ТА УКРАЇНИ		328
4.1.	Статеве виховання учнів у позакласній та позашкільній діяльності країн Євросоюзу	328
4.2.	Статеве виховання молодого покоління в сім'ї в країнах Євросоюзу	360
4.3.	Біполярні позиції виховних впливів громади, релігії та ЗМІ в питаннях статевого виховання зростаючої особистості.....	386
4.4.	Шляхи використання зарубіжного досвіду в системі статевого виховання учнівської молоді України	405
	Висновки до четвертого розділу	416
	ВИСНОВКИ.....	421
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	429
	ДОДАТКИ	501

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
МФПС	Міжнародна Федерація планування сім'ї (Європейське відділення)
BZgA	Федеральний центр освіти в сфері охорони здоров'я (Німеччина)
ЗПСШ	Захворювання, що передаються статевим шляхом
ЗМІ	Засоби масової інформації
НУО	Неурядові організації

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі творення незалежної, правової, демократичної держави та інтеграції України до загальноєвропейського товариства дедалі більшої гостроти набуває проблема загальнолюдських і моральних цінностей, міжособистісних і міжстатевих стосунків. Морально-духовна криза, яку переживає наша держава, негативно впливає на виховання учнівської молоді і відображаються на найтоншій її сфері – статевому самовираженні. Серед негативних тенденцій у статевій сфері домінують такі, як зменшення кількості шлюбів, поширення нетрадиційних форм організації співжиття, перебудова та адаптація сімейних ролей до статевого рівноправ'я, недостатній рівень обізнаності неповнолітніх про статі, одержання відповідної інформації здебільшого від однолітків, прояв масової сексуальної розкутості й уседозволеності серед молоді, проституція та злочинність на статевому ґрунті тощо.

У зв'язку з цим одним із основних завдань сучасних вітчизняних закладів освіти є правильно організоване виховання у статевій сфері, де провідну роль відводять навчальним закладам різного рівня. Орієнтири на вирішення окресленої проблеми відображено в Конституції України, Сімейному кодексі України, Законах України “Про охорону дитинства”, “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту”, “Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності”, “Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, “Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (вища школа)”, Національній доктрині розвитку освіти та інших законодавчих і нормативно-правових документах.

Вступивши у третє тисячоліття, Україна прагне здійснити суттєві зміни в усіх сферах людського життя, а це вимагає нових підходів і рішень, що, безперечно, ставить нові вимоги й перед освітою нашої держави. Реалізація ідеї видатних гуманістів про людину як найвищу цінність суспільства пов'язана, насамперед, із проблемою виховання підростаючого покоління в

дусі моральних цінностей та моральних ідеалів. Моральна деградація суспільства, збочення та злочини на статевому ґрунті – все це наслідки низької моральної культури молоді нашої держави.

Тому на сучасному етапі розвитку України, із впровадженням Концепції нової української школи, Національної програми виховання дітей і молоді, Національної стратегії розвитку освіти на період до 2021 року, визначено основні пріоритети державної політики в розвитку освіти, одним із яких є виховання людини високої моралі, що потребує переосмислення вже існуючих підходів до морального виховання, складовою частиною якого є статево виховання учнівської молоді.

Освітні реформи, що відбуваються в Україні, є супутніми до світових реорганізацій в освіті та передбачають переосмислення вітчизняного досвіду, зокрема у статевому вихованні учнів. Інтеграційні тенденції в освіті спонукають фахівців до вивчення та адаптації позитивного зарубіжного освітнього досвіду, в якому особливо акцентовано формування позитивного ставлення до сексуальності як частини фізичного і психічного здоров'я.

Отже, важливими чинниками, які актуалізували наукові пошуки в галузі статевої освіти та вивчення зарубіжного досвіду статевого виховання учнів, є такі: розширення зв'язків між державами, посилення процесів глобалізації, інтернаціоналізації, глибоке осмислення феномену моральності як явища, що пронизує всі сфери людського буття, вдосконалення інтеграційних процесів у науці.

Європейські країни мають значний досвід і усталені традиції спільного вирішення педагогічних проблем статевого виховання учнівської молоді, впровадження різноманітних організаційних форм, методів та педагогічних технологій. Тому досвід країн Євросоюзу є корисним для вітчизняної практики з таких очевидних причин: Україна має стійкі взаємовідносини і партнерські відносини з країнами-сусідами (Болгарія, Польща, Словаччина, Чехія) та провідними країнами Євросоюзу (Велика Британія, Італія,

Німеччина, Франція, Швеція, Фінляндія), у яких статеве виховання є важливим напрямом державної освітньої політики.

Предметом аналізу науковців є широкий спектр теоретичних і практичних проблем зарубіжної педагогіки, в тому числі і європейської. У низці робіт українських і російських науковців зосереджено увагу на характеристиці філософських та ідеологічних основ сучасних освітніх реформ у розвинених країнах, особливостей розробки і здійснення національної освітньої політики (Н. Абашкіна, В. Андрущенко, А. Валицька, В. Жуковський, І. Зязюн, Т. Кошманова, М. Красовицький, Н. Лавриченко, М. Лещенко, А. Ліферов, О. Локшина, В. Лутай, З. Малькова, О. Матвієнко, В. Мітіна, Л. Пуховська, В. Титов, О. Сухомлинська та ін.).

Психолого-педагогічні засади здійснення статевого виховання та проблему підготовки учнів до шлюбно-сімейних відносин в Україні та Росії схарактеризовано А. Александровою, Т. Алексеєнко, О. Главацькою, Т. Говорун, Ю. Григор'євою, Т. Кравченко, С. Міжевою, І. Овсієнко, Т. Петровою, Н. Салаватовою, Л. Столярчук, С. Чернишовою, О. Шарган та ін.

Науковці Л. Ковальчук, Л. Лупшай, Т. Паничок, М. Самарець, Л. Яворська та ін. присвітили фундаментальні дисертаційні дослідження питанням статевого та гендерного виховання в зарубіжних країнах.

Значний внесок у дослідження загальних тенденцій підготовки молоді до дорослого життя й відповідального батьківства в країнах європейського співтовариства зробили І. Гречин, І. Даценко, О. Демченко, Н. Левчик та ін. Заслужують на увагу праці, в яких проаналізовано концепції сексуальної освіти, розроблені зарубіжними науковцями (В. Кравець та ін.).

У працях А. Шиделко та інших досліджено питання соціальної профілактики статевої деморалізації неповнолітніх у зарубіжних країнах (Польща). Роботи М. Хурша зорієнтовані на дослідження статевого виховання учнів спеціалізованих навчальних закладів (Польща), А. Грабова вивчала проблему статевого виховання в скандинавських країнах.

Питання реалізації стратегії статевого виховання в країнах Євросоюзу висвітлено в дослідженнях Е. Бенні (*E. Benni*), М. Коламбіен (*M. Collumbien*), Г. Хілтон (*J. Green*), Б. Лебав (*B. Labauve*), Д. Мебрей (*D. Mabray*), С. Сакко (*S. Sacco*), Е. Слеймакер (*E. Slaymaker*), С. Тілфорд (*S. Tilford*), К. Веллінгз (*K. Wellings*).

Для розроблення теоретико-методологічних засад статевого виховання учнівської молоді на різних рівнях освіти важливими є результати наукових пошуків провідних учених західноєвропейських країн: С. Азероел (*S. Azeroual*), Н. Біджелік (*N. Bijelic*), М. Чомцінська-Мілізкевич (*M. Chomcyńska-Miliszkiwicz*), Д. Грін (*J. Green*), К. Гуджарро (*C. Guijarro*), В. Кнібієхлер (*Y. Knibiehler*), Г. Моралес (*G. Morales*), Е. Пезковська (*E. Peçzkowska*), С. Шух (*S. Schuch*), Е. Веєберт-Васевич (*E. Wejbert-Wasiewicz*), його дидактичні основи розкриті Т. Карл (*T. Carl*), Ф. Ренате (*F. Renate*), А. Зітелмен (*A. Zitelmann*), питання гендеру стали предметом вивчення Л. Гоні (*L. Goni*), Б. Іглесіас (*B. Iglesias*), Г. Мекногхтон (*G. MacNaughton*), Ю. Сіелерт (*U. Sielert*), М. Счетще (*M. Schetsche*).

Науковці країн Євросоюзу також приділяли увагу сексуальній освіті молоді як важливому чиннику статевого виховання. Так, С. Кіппекс (*S. Kippax*), Д. Лазорус (*J. Lazarus*), Р. Паркер (*R. Parker*), Г. Сміт (*G. Smith*), К. Веллінгз (*K. Wellings*), Х. Вівер (*H. Weaver*) розглянули стан сексуальної освіти в Європі. Фахівці Н. Бейос (*N. Bajos*), Н. Белцер (*N. Beltzer*), М. Бозон (*M. Bozon*), Ю. Будеса (*J. Budesa*), Р. Гуардіола (*R. Guardiola*), Д. Ірвіне (*J. Irvine*), Д. Хірч (*J. Hirsch*), А. Нодзік (*A. Hodžić*), Д. Лазарус (*J. Lazarus*), Д. Малс (*D. Males*), Б. Обеленієне (*B. Obelenienė*), Р. Паркер (*R. Parker*), Г. Джалбро (*G. Jarlbro*), Д. Сентеллі (*J. Santelli*), Р. Штаркшелл (*R. Shtarkshall*), А. Сталхофер (*A. Štulhofer*), К. Ванзек-Сіелерт (*C. Wanzeck-Sielert*), К. Веллінгс (*K. Wellings*) вивчали проблеми формування сексуальності особистості школяра.

У сучасних умовах особливої актуальності набули дослідження, що стосуються сфери статевого виховання учнівської молоді (С. Б'єрс (*S. Byers*),

К. Карріє (*C. Currie*), М. Форсберг (*M. Forsberg*), Д. Голдмен (*J. Goldman*), М. де Луз (*M. de Looze*), Д. Модрік (*J. Modric*), А. Морган (*A. Morgan*), Б. Реммел (*B. Rammel*), К. Робертс (*C. Roberts*), Х. Сірз (*H. Sears*), Д. Сох (*D. Soh*), А. Сталхофер (*A. Stulhofer*), К. Звіп (*C. Zwiép*), К. Зенотті (*C. Zanotti*), С. Верговен (*S. Vergauwen*), Д. Валкер (*J. Walker*), А. Вівер (*A. Weaver*), Д. Вуді (*J. Woody*)); сексуального та репродуктивного здоров'я (О. Контула (*O. Kontula*), І. Лоттез (*I. Lottes*)); змісту навчальних програм і курсів зі статевого виховання й підготовки молоді до життя в сім'ї (Д. Брандег (*J. Brundage*), М. Героукі (*M. Gerouki*), В. Еммерік (*W. Emmerik*), Т. Крол (*T. Król*), О. Маннов (*O. Mannov*), Ф. Медеро (*F. Medero*), Р. Наммелін (*R. Nummelin*), К. Островська (*K. Ostrowska*), М. Скаер (*M. Skaer*)); вікових особливостей у статевому вихованні (Г. Хілтон (*G. Hilton*), А. Гроб (*A. Grob*), К. Сомерс (*C. Somers*), А. Сирменн (*A. Surmann*), Ю. Джачинський (*U. Jaschinski*), Л. Верхофстадт-Деневе (*L. Verhofstadt-Denève*)), вплив ЗМІ, громадськості та релігії на статево виховання учнів (Н. Біджелік (*N. Bijelic*), Д. Будд (*J. Budde*), П. Ніккен (*P. Nikken*)).

Особливості підготовки вчителів до статевого виховання школярів і визначення їх компетенцій з цього питання вивчали (Д. Августін (*J. Augustyn*), Г. Бредлі (*G. Bradley*), Г. Кенівез (*G. Canivez*), С. Фелдмен (*S. Feldman*), Д. Голдмен (*J. Goldman*), Б. Гузмен (*B. Guzman*), А. Какаволіз (*A. Kakavoulis*), Д. Мілтон (*J. Milton*), Т. Турнбул (*T. Turnbull*), Д. Розентхел (*D. Rosenthal*), П. Счеік (*P. Schaik*), М. Счелехофер-Саттон (*M. Schelehofer-Sutton*), К. Сомерс (*C. Somers*), А. Верщ (*A. Wersch*)).

Аналіз вітчизняних науково-педагогічних праць, присвячених проблемі статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу засвідчив, що цілісного дослідження, яке узагальнило б і систематизувало досвід країн Євросоюзу в здійсненні цього важливого напрямку виховання на різних освітніх рівнях, не проводилось. Це позбавляє сучасних дослідників та практиків можливості осмислити та впровадити позитивний досвід педагогів країн Євросоюзу. Поза увагою науковців залишається цілісне сприйняття

проблеми статевого виховання учнів, що потребує уточнення, а також умови, принципи, тенденції та шляхи здійснення статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу.

Тому розробка стандартів, нових програм та методик для середньої загальноосвітньої школи в Україні, прагнення до їх узгодження визначає важливість вивчення позитивного досвіду країн Євросоюзу у сфері статевого виховання учнівської молоді.

Отже, в сучасній педагогічній науці все більш гостро проявляються суперечності між:

- необхідністю вивчення і систематизації досвіду країн Євросоюзу у статевому вихованні учнів у закладах освіти та браком досліджень з цієї тематики в Україні;

- теоретичним визначенням доцільності й вагомості обґрунтованих науковцями країн Євросоюзу виховних технологій статевого виховання учнів та відсутністю практико орієнтованих рекомендацій для їх застосування в національній системі виховання;

- інституційним підходом у дослідженнях із проблеми статевого виховання і потребою його цілісного осмислення на основі вивчення зарубіжного досвіду;

- необхідністю модернізації української школи в умовах процесу інтеграції України в європейський освітній простір та браком рекомендацій використання позитивного зарубіжного досвіду в системі статевого виховання учнівської молоді й відповідального батьківства країн Євросоюзу.

Отже, актуальність дослідження і необхідність розв'язання зазначених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **“Сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою комплексної теми Лабораторії педагогічної компаративістики Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини **“Інноваційний потенціал порівняльно-педагогічних**

досліджень для розвитку освіти в Україні” (державний реєстраційний номер 0111U009200). Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4 від 25 листопада 2013 року), узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (протокол № 10 від 17 грудня 2013 року).

Мета дослідження полягає в цілісному й системному обґрунтуванні сучасних тенденцій статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу, визначенні шляхів використання позитивного досвіду цих країн у вітчизняній педагогічній практиці.

Відповідно до теми та мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Виявити суспільно-історичні передумови та здійснити періодизацію становлення і розвитку системи статевого виховання в країнах Євросоюзу.
2. Розкрити провідні концепції та моделі статевого виховання учнів у європейських країнах.
3. Порівняти стандарти та зміст сексуальної освіти в Європі, їх відображення у шкільних програмах.
4. Охарактеризувати мету, завдання та принципи статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу.
5. Виокремити форми, методи і засоби здійснення статевого виховання учнів у європейських країнах.
6. Дослідити особливості здійснення статевого виховання в різних країнах Євросоюзу.
7. Розкрити роль позакласної та позашкільної роботи, громад, релігії та ЗМІ в питаннях статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу.
8. Обґрунтувати сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді та шляхи використання позитивного досвіду країн Євросоюзу в системі статевого виховання учнівської молоді України.

Об’єкт дослідження – статеве виховання учнівської молоді.

Предмет дослідження – моделі, зміст та організаційно-педагогічне забезпечення статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу.

Концептуальні засади дослідження. Провідною концептуальною ідеєю дослідження є положення про те, що освіта загалом, і статеve виховання зокрема, є визначним чинником формування особистості, який виконує освітню, виховну та розвивальну функції.

Концепція дослідження охоплює взаємопов'язані концепти, які сприяють реалізації провідної ідеї:

1. **Методологічний концепт** відображає взаємодію і взаємозв'язок між провідними науковими підходами до вивчення названої проблеми, які були застосовані під час дослідження, зокрема:

– *ідеї цілісного підходу* до розгляду педагогічних феноменів на кожній стадії їх становлення, що дозволяє розглянути статеve виховання як цілісний культурний феномен, встановити його взаємозв'язок із культурою окремої країни та в цілому в Євросоюзі;

– *системний підхід*, специфікою якого в педагогіці є вивчення будь-яких фактів і явищ в освіті у взаємозв'язку з іншими соціальними системами, що мають безпосередній вплив на освіту країни, отже, дозволяє розглядати питання статевого виховання учнів із позиції цілісності, взаємозумовленості його складових (мети, завдань, принципів, змісту, форм, методів, засобів і результату), які функціонують і розвиваються як складові системи виховання в певних історико-політичних, економічних, соціокультурних, демографічних і релігійних умовах європейського співтовариства;

– *культурологічний підхід* у педагогіці характеризує прагнення дослідника до розуміння традицій статевого виховання в умовах іншої культури, що дає можливість розглядати його в країнах Євросоюзу як феномен європейської культури, в якій відображаються культурні цінності і традиції конкретного суспільства;

– *історичний цивілізаційний підхід* дає змогу всебічно пояснити процеси, що відбуваються в сексуальній освіті країн Євросоюзу як важливої

складової особистісної культури впродовж певного часу, здійснити ретроспективний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду статевого виховання учнів у різні історичні періоди, а також сучасного стану вирішення проблеми, узагальнити тенденції статевого виховання учнів, розглянути сексуальну освіту в контексті історико-педагогічного процесу;

– *діалогічний підхід* дає змогу розглядати статево виховання як діалог між традиціями і цінностями різних світових та національних культур, вектор розвитку яких зорієнтований на виховання людини, здатної до самостійного самовизначення в динамічному швидкозмінному світі;

– *аксіологічний підхід* забезпечує орієнтацію процесу статевого виховання на досягнення його суб'єктами найвищого морально-духовного розвитку, сприяння формуванню в них ціннісного ставлення до себе, власного здоров'я; виявляється в інтеграції суспільних і особистісних цінностей, засвоєнні соціальних норм і зразків поведінки, на які орієнтуються у власній життєдіяльності;

– *гендерний підхід* дозволяє враховувати особливості гендерної соціалізації дитини, що пов'язана з пошуком ідентичності через трансляцію уявлень, що сформувалися, диференціацію соціальних функцій за статевою ознакою; розкриття соціального статусу дитини, усвідомлення нею того, що статева роль є похідною від особливостей конкретної особистості, будуючи свою статево-рольову поведінку на основі усвідомлених або неусвідомлених установок, стереотипів, життєвого досвіду;

– *вертикальний та горизонтальний історичні підходи* дають можливість більш глибоко і діалектично охарактеризувати історію і сучасний стан статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу, оскільки, з одного боку, вона розглядається у часі, в різні історичні періоди (починаючи з ранніх досліджень кінця XVIII століття до нашого часу), а з іншого – здійснюється порівняльний аналіз статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу та Україні на сучасному етапі;

–особистісно орієнтований підхід уможлиблює врахування вікових та індивідуальних особливостей учня як носія моральних цінностей, що забезпечує усвідомлення кожним себе як особистість, що несе відповідальність за себе та свого партнера.

Провідними принципами, що відображають концептуальну єдність їх відбору, є ті, що зумовлені вивченням особливостей статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу (цілісність, технологізація, науковість, варіативність, гнучкість і доцільність використання досвіду) і стосуються суб'єктів статевого виховання (національна спрямованість, гуманізація і демократизація, культуровідповідність).

2. Теоретичний концепт, який визначає базові концепції, теорії, ідеї, положення, дефініції, що зумовлюють розуміння сутності статевого виховання, специфічних завдань, принципів, структури, змісту, методів, прийомів статевого виховання.

Теоретичним підґрунтям дослідження є концептуальні положення методології порівняльної педагогіки (Б. Вульфсон, О. Джуринський, Н. Лавриченко, О. Локшина, Л. Пуховська, О. Сухомлинська); концепції розвитку освіти, виховання, навчання в сучасних умовах (А. Алексюк, В. Андрущенко, О. Безкоровайна, Д. Бех, Г. Васянович, С. Гончаренко, Р. Гуревич, І. Зязюн, В. Кремень, В. Кузь, В. Лутай, Г. Тарасенко, В. Штифурак); організації навчального процесу в середніх і вищих закладах освіти (Н. Бібік, В. Бондар, М. Бурда, М. Євтух, В. Лозова, О. Матяш, Н. Мозгальова, О. Пехота, О. Савченко, Г. Троцко); досліджень зарубіжної педагогічної думки та практичної діяльності навчальних закладів різних освітніх рівнів (А. Барбарига, І. Марцинковський, А. Сбруєва, С. Шандрук); вивчення різних аспектів сучасних педагогічних технологій (О. Акімова, В. Беспалько, Т. Дмитренко, В. Євдокимов, О. Коберник, І. Прокопенко, Г. Селевко); законодавчі акти та концепції з проблем гуманізації і гуманітаризації освіти та роль виховання в цьому процесі.

У дослідженні проблеми статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу як соціально-педагогічного явища вихідними є такі положення:

- статеве виховання – це складне, багатоаспектне поняття, яке поєднує різноманітні підходи до вирішення проблем, пов'язаних із статтю та міжстатевою взаємодією, і є невід'ємною складовою виховання в країнах Євросоюзу;

- процес статевого виховання має полісуб'єктний характер, оскільки в ньому беруть участь різні соціальні інституції і суб'єкти взаємодії;

- ефективність статевого виховання учнівської молоді в окремо взятій країні Європи визначається історичними, культурними, демографічними, релігійними та іншими особливостями, хоча існують і загальні тенденції статевого виховання учнів у Європі.

3. Технологічний концепт, що передбачає розвиток цієї проблеми з точки зору розробки методики цілеспрямованого, ефективного статевого виховання учнівської молоді, на основі узагальнення концепцій, моделей, змісту та організаційно-педагогічного забезпечення.

Відповідно до поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**:

- *загальнонаукових* – аналіз (історіографічний, порівняльний, ретроспективний), синтез, абстрагування, узагальнення, аналогія для розгляду розвитку історії становлення та теоретичних питань статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу на сучасному етапі;

- *предметно-хронологічної ретроспекції*, що сприяв виявленню тенденцій розвитку, дав змогу простежити зміни в теорії та практиці статевого виховання на різних освітніх рівнях і виявити рушійні сили процесу;

- *структурний*, що забезпечив розгляд педагогічного процесу на основі системотвірних компонентів теорії і практики статевого виховання;

– *прогностичний* – дав змогу не тільки визначити позитивний досвід статевого виховання країн Євросоюзу, а й виявити можливості його застосування в Україні.

Територіальні межі дослідження охоплюють держави Євросоюзу. Станом на 1 січня 2017 року державами-членами Євросоюзу є двадцять сім країн Західної, Східної, Північної, Південної та Центральної Європи: Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція.

Джерельну базу дослідження становлять фундаментальні наукові праці вітчизняних та європейських учених із філософії, соціології, теорії та історії освіти, питань статей, статевого виховання, сексуальної освіти; енциклопедичні видання країн Євросоюзу та України, матеріали національних та міжнародних організацій з питань освіти.

При написанні дисертації були використані офіційні документи, що стосуються освітніх реформ у Євросоюзі, в тому числі кодекси законів про освіту, директивні та нормативні акти урядів країн, що стали предметом дослідження, доповіді та рішення парламентських комісій з питань освітньої політики тощо; національні стандарти, навчальні плани і програми, статистичні матеріали, що відображають зміст статевого виховання, основні показники діяльності освітніх систем на національному та міжнародному рівнях; матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій, рішення і рекомендації всесвітніх педагогічних форумів, педагогічна та суспільно-політична періодика країн Євросоюзу й України; періодичні зарубіжні видання з проблем порівняльної педагогіки, банк даних електронної документації різних середніх навчальних закладів країн Євросоюзу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– узагальнено сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу (поступове здійснення державами-членами Євросоюзу

ефективної статевої політики, яка забезпечує дієву реалізацію стратегії статевого виховання та сексуальної освіти, стійку увагу суспільства до загального рівня статевої культури населення; посилення соціокультурного контексту змісту статевого виховання; активізація діяльності всіх соціальних інституцій з метою посилення уваги суспільства до проблем статевого виховання та сексуальної освіти; цілеспрямоване оновлення державного стандарту сексуальної освіти конкретної держави; удосконалення професійно-педагогічної підготовки та перепідготовки педагогів до здійснення статевого виховання учнів; створення належного нормативно-методичного забезпечення);

– обґрунтовано систему статевого виховання учнівської молоді в європейських державах у єдності таких її взаємопов'язаних складових як мета, завдання, принципи, зміст, форми організації, методи, засоби, технології та результат, які функціонують і розвиваються у певних історико-політичних, економічних, соціокультурних, демографічних і релігійних умовах європейського розвитку;

– визначено періодизацію становлення і розвитку системи статевого виховання країн Євросоюзу (XVIII до початку XX століття – зародження і становлення; перша половина XX століття – до кінця 30-х років XX століття – реформування; кінець 30-х–початок 60-х років XX століття – занепад; 60–80-ті роки XX століття – впливу “сексуальної революції”; кінець XX – початок XXI століття – модернізації та стандартизації);

– з'ясовано особливості стандартизації сексуальної освіти в Європі (розроблення стандартів з урахуванням уявлення про сексуальність як частину фізичного і психічного здоров'я; адаптація національних стандартів на рівні кожної держави відповідно до її особливостей; відповідність стандартів вимогам сучасності; участь у розробці стандартів не лише педагогів, а й батьків, релігійних і громадських організацій);

– охарактеризовано моделі статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу (рестриктивна (обмежувально-охоронна), пермісивна (ліберальна) та модель “золотої середини”);

– проаналізовано місце і роль позакласної та позашкільної роботи в статевому вихованні школярів країн Євросоюзу на сучасному етапі;

– розкрито стан підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів до статевого виховання учнівської молоді;

– окреслено шляхи використання позитивного науково-практичного досвіду статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу у вітчизняній виховній практиці;

– *удосконалено* і розширено наукові уявлення про сутнісні характеристики поняття “статеве виховання” (складне, багатоаспектне поняття, яке поєднує різноманітні підходи до вирішення проблем, пов’язаних із статтю та міжстатевою взаємодією, і є невід’ємною складовою виховання в країнах Євросоюзу); *уточнено* сутність базових понять “сексуальне виховання”, “сексуальна освіта”, “стать”, “сексуальність”;

– *подальшого розвитку дістали* мета, теоретичні підходи та принципи статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу.

До широкого наукового обігу введено нові документи з проблеми статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що узагальнений досвід статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу та запропоновані рекомендації на державно-законодавчому, організаційно-методичному та професійно-педагогічному рівнях сприятимуть подальшому компаративному вивченню теорії та практики статевого виховання учнів в Україні та зарубіжних країнах. Результати дослідження можуть бути творчо використані у розробці теорії та в практичному втіленні статевого виховання в Україні як державі, що прагне до повноцінного членства в європейському співтоваристві, міжнародних інституціях і процесах, для порівняння і творчого використання, коригування і прогнозування шляхів статевого

виховання в закладах освіти, для розробки рекомендацій до оновлення, удосконалення системи статевого виховання учнівської молоді в Україні.

Матеріали дисертації можуть бути використані під час читання лекцій з курсів “Порівняльна педагогіка”, “Педагогіка”, “Теорія і методика виховання”, а також у спецкурсах із теорії і методики виховання у вищих навчальних закладах, у виховному процесі загальноосвітніх закладів освіти. Матеріали дослідження використані автором при укладанні навчальної програми та навчального посібника до спецкурсу “Статеве виховання школярів: вітчизняний та зарубіжний досвід” для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр”.

Основні положення та результати дослідження *впроваджено* в практику роботи КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти” (довідка № 01-23/518 від 22 грудня 2016 року), відділу освіти Уманської міської ради Черкаської області (довідка № 14 від 16 січня 2017 року), відділу освіти, молоді та спорту Уманської районної державної адміністрації Черкаської області (№ 43/01-07 від 16 січня 2017 року), відділу освіти Олександрівської районної державної адміністрації Кіровоградської області (довідка № 01-23/295/04 від 30 січня 2017 року), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 170/02 від 18 січня 2017 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження висвітлено на наукових, науково-практичних конференціях і семінарах різного рівня:

міжнародних – “Підготовка конкурентно спроможного фахівця дошкільної та початкової освіти: реалії та перспективи” (Луцьк, 2013), “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору” (Київ, 2014–2015), “Людиновимірність гармонізації культурно-освітнього простору майбутніх педагогів: наукові досягнення і перспективи” (Мелітополь, 2015), “Інтеграція вищої освіти і науки” (Київ, 2015), “Технологічні аспекти професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи” (Миколаїв, 2015), “Розвиток ключових компетентностей

майбутніх учителів у процесі професійної підготовки” (Переяслав-Хмельницький, 2016), “Інноваційні методи психолого-педагогічної практики у світлі євроінтеграційних процесів України” (Берегове, 2016), “Павло Тичина: розп’яття на хресті слави” (Умань, 2016), “Молодіжна політика: проблеми та перспективи” (Дрогобич, 2016), “Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір” (Мелітополь, 2016), “Scientific and Professional Conference Science without boundaries – development in 21st century” (Budapest, Угорщина, 2016), “Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики” (Харків, 2016), “Личность. Образование. Общество “Инновационная деятельность субъектов образования” (Гродно, Беларусь, 2016), “Stav, problému a perspektívu pedagogického štúdia a sociálnej práce” (Sládkovičovo, SlovakRepublic, 2016), “Трансформації в українській освіті і наукових дослідженнях: світовий контекст” (Умань, 2017).

всеукраїнських: “Особистість XXI століття: проблеми виховання та шляхи їх вирішення” (Київ, 2007), “Соціально-педагогічні засади виховання морально гармонійної особистості” (Київ, 2008), “Сучасні технології розвитку професійності майбутніх учителів” (Умань, 2008, 2010, 2012–2014, 2016), “Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія та сучасність” (Умань, 2012), “Права дитини: від витоків до сьогодення” (Умань, 2013), “Процес виховання у координатах духовного розвитку особистості” (Київ, 2013), “Виховний потенціал сучасної освіти: теоретичні засади та практичні досягнення” (Київ, 2014), “Підготовка компетентного фахівця в умовах глобалізаційних процесів” (Умань, 2014), “Особистісний розвиток дітей та молоді в інноваційно-орієнтованому освітньому середовищі” (Київ, 2015), “Педагогіко-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.)” (Умань, 2015), “Формування готовності майбутніх учителів до реалізації виховної роботи в школі” (Умань, 2015), “Практична педагогіка та психологія: методи і технології” (Запоріжжя, 2016), “Сучасна педагогіка та психологія: від теорії

до практики” (Запоріжжя, 2016), “Актуальні проблеми підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика” (Умань, 2016), “Мовно-комунікативна культура у ВНЗ” (Умань, 2016), “Актуальні проблеми мистецької підготовки майбутнього вчителя (VI школа методичного досвіду)” (Херсон, 2016), “Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід” (Херсон, 2016), “Компетентнісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті” (Умань, 2017);

обговорювалися і отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, звітних науково-практичних конференціях викладачів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковано у 41 праці автора, з них: 1 монографія, 1 навчальний посібник, 20 статей у фахових виданнях України, 6 статей у наукових періодичних виданнях інших держав, 10 праць – апробаційного характеру, 3 праці – у співавторстві.

Особистий внесок здобувача в навчальних посібниках у співавторстві з О. М. Коберником полягає в теоретичному обґрунтуванні інноваційних технологій особистісно орієнтованого виховного процесу, проектуванні вихованого процесу, характеристиці зарубіжного досвіду інноваційної освітньої діяльності. Ідеї співавтора у дисертації не використано.

Матеріали кандидатської дисертації “Педагогічні умови статевого виховання старших підлітків у позаурочній діяльності”, захищеної в 2006 році, в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (669 найменувань, із них 511 – іноземними мовами), 16 додатків. Основний зміст викладено на 428 сторінках тексту, до яких входять 4 таблиці, 5 рисунків, що займають 9 сторінок основного тексту. Повний обсяг дисертації – 547 сторінок.

РОЗДІЛ 1 СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Суспільно-історичні передумови статевого виховання учнів

Питання статі цікавило людство протягом усієї історії його існування, а витоки сучасного статевого виховання знаходять свій початок з кінця XVIII століття. Ця проблема завжди була однією з найважчих у педагогіці, так як стосувалася інтимних сфер життя людини. Багато в чому невирішеною вона залишається і дотепер, що змушує теоретиків та практиків шукати вихід із ситуації, що виникла.

Один із шляхів вирішення цієї проблеми бачиться у зверненні до історичного досвіду статевого виховання, його переосмислення в контексті сучасної дійсності через процеси діалектичного розвитку, виявлення конкретних підходів до проблеми статевого виховання, визначення детермінантів, які впливають на актуалізацію цієї проблеми у різних країнах.

Вивчення досвіду статевого виховання показує, що процес його становлення і розвитку носив конкретно-історичний характер та прямо залежав від розвитку суспільства, його уявлень про норми статевої поведінки, конфесійних особливостей, сукупності культурних, соціально-політичних, економічних та інших реалій, від рівня розвитку наукових уявлень тощо.

Аналіз проблеми статевого виховання в історії педагогічної науки дає підстави стверджувати, що у давні часи статеве виховання виступало переважно окремим аспектом морального виховання. Саме поняття “моралі”, “моральності” та “моральної підготовки дітей та молоді до подружнього життя” виступало в поєднанні із статевим вихованням. Народна мудрість вчить, “моральна підготовка молоді до дорослого життя найкраща така, що протікає в контексті повсякденного життя самої сім’ї, шляхом безпосереднього

прикладу батьків, їх взаємин, а дошлюбна підготовка в українському родинознавстві зводиться до створення міцної, здорової, щасливої сім'ї, що не знає чвар і розбрату, а тим більше розлучень” [132, с. 181].

Давню традицію має проблема статевого виховання молоді в Росії та Україні. Першооснови статевого виховання були закладені в народній педагогіці, що впродовж віків виробляла таку систему виховання, яка максимально враховувала самобутність і національні риси окремого народу.

Здавна у процесі статевого виховання хлопчиків знайомили з “Кодексом лицарської честі”, що включало любов до батьків, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; підкреслено шанобливе ставлення до дівчини, жінки, бабусі; непохитну вірність принципам народної моралі, духовності; вміння скрізь і всюди чинити благородно, виявляти лицарські чесноти; турботу про розвиток національних традицій, звичаїв, обрядів, бережне ставлення до рідної природи, землі [81].

Використання надбань народної педагогіки у вихованні майбутніх чоловіків і жінок, у якій закладено великий духовний потенціал українського народу, відображені у народній мудрості про жіночу вроду, чоловічу вдачу, людську гідність, у стосунках батьків і дітей, у вимогах до моральної поведінки юнаків і дівчат перед одруженням і в шлюбі, ідеалом чого була повна сім'я, рідна домівка, родинне вогнище. Народна мудрість у піснях, прислів'ях, приказках утворює важливу роль сім'ї у житті кожної людини, так як “без щастя сім'ї – нема щастя на землі”, тому-то віками склалися народні традиції, спрямовані на виховання культури міжстатевих взаємин хлопця і дівчини, їх взаємопізнання, спілкування.

В Українському народному календарі є безліч народних свят, де молоді люди знайомилися, відпочивали, створювали пари. Одним із таких свят було “свято Івана Купала – свято краси, молодості, кохання та спілкування парубка і дівчини. Молодь гуляла всю ніч: біля річки святково вдягнені, особливо привабливі, вони співали пісень, палили вогнище, перестрибували

його, взявшись в парі за руки, мріяли про судженого і закликали долю” [132, с. 162]. Особливо важливим для молодих людей був момент заручин та одруження, а шлюб без кохання засуджувався і вважався аморальним. На підтвердження цього народна мудрість говорить: “Мати, мати, що ж ти гадала, що за нелюбом світ зав’язала”, “Женись на дочці, а не на тещі” [132, с. 179].

Заслужують на увагу думки відомого українського педагога Г. Ващенка, який у своїй праці “Виховний ідеал”, розкриваючи загальнолюдські і національні цінності, пропонує покласти в основу виховання української молоді, формування сім’янина. Проаналізувавши історію становлення виховного ідеалу в українського народу, Г. Ващенко розглядає проблему статевої моралі та здорового побуту і зазначає, що “на високому рівні стояли у наших селах родинні відносини і статеві мораль. Наші хлопці, а особливо дівчата, виявляли високу стриманість. Відомо, що до революції восени й зимою українські хлопці й дівчата збиралися на досвітки. Тут вони часто засиджувалися до пізньої ночі... Часто було й так, що хлопець і дівчина, які вирішили в майбутньому одружитися, спали вкупі. Та, незважаючи на це, випадки порушення дівочої честі були в нас надзвичайно нечастими. При цьому дівчина, що порушила чистоту моралі, ставала предметом найсуворішого осуду від односельчан, ставилися до неї з великим презирством” [50, с. 225].

Цнотливість нареченої цінувалася дуже високо, а легковажності дівчини не було виправдання. Висміюючи її поведінку (“Цілувала, а кого, і сама не знала”, “Як не дівка, то йди до дідька”), народ в той же час уболівав за зламану дівочу долю дівчини, а поведінка парубка, який збезчестив дівчину, осуджувалася. Тому-то, незайманість дівчат і порядність хлопців вважалися визначальними моральними якостями, що започатковували чесні стосунки між подружжям [132, с. 191].

Наслідуючи українські традиції в галузі моралі, Г. Ващенко писав, що “... українську молодь треба виховувати в дусі статевої чистоти і

стриманості. Кожен українець мусить бути моральним у душі української традиційної моралі, заснованій на засадах християнства. Це потрібне і для особи, і для суспільства. Статева розпуста призводить до розкладу родини, а розклад родини – до розкладу держави” [49, с. 36].

Цінним внеском відомого російського педагога П. Блонського у сферу виховання молоді є розробка ним питань статевого розвитку і статевого виховання дітей та підлітків, наукова інтерпретація таких питань, як сексуальні переживання хлопців і дівчат різного віку, їх вплив на статеve життя в зрілому віці, психологія кохання, перше кохання та ін. [20].

“Образ, ідеал родини повинен засісти в душу глибше, опинитися вище від потреб сексуальності, які згодом розвинуться. І для цього, – зауважує К. Ушинський, – самим батькам треба бути в душі цілком чистими” [142, с. 67]. В той же час, Г. Ващенко вважав, що сьогодні “кожний українець мусить бути моральним у душі української традиційної моралі” [143, с. 110]. Відповідно до християнської традиції, у шлюбі завжди має бути присутньою третя особа – особа самого Творця [143, с. 112].

Водночас, як трактує народна педагогіка, статеve виховання в родині повинно постійно оберігати “межу сорому”, на що нам вказує сама природа. “Сором – це не ознака провінційності чи примітивізму, це ознака непоруйнованої живої душі, це – якість природовідповідна. Кому не соромно висловлювати непристойні речі перед дитиною, той має бути усунутий від виховання, як найбільша зараза”, – переконаний К. Ушинський [142, с. 143].

Аналізуючи суспільно-історичні передумови статевого виховання молоді країн європейського регіону варто зупинитися на становленні статевого і сексуального виховання у навчальних закладах провідних держав через проведення ретроспективного аналізу різних підходів статевого виховання молоді. Це дозволить отримати загальну картину процесів, що відбуваються щодо питання статевого виховання молоді в цих країнах на сучасному етапі.

До XVIII століття у Європейській цивілізації про сексуальність розмовляли з дітьми вдома. Аналіз XVIII і XIX століття показав, що ставлення до сексуальності загострилось, а тема сексуальності і сексу стала табу.

Так, перше офіційне дослідження сексуальності було зроблено в Норвегії (Скандинавія) теологом Е. Сандтом (*E. Sundt*), який був визнаний одним із засновників норвезької соціології та сексології. У середині XIX століття він приступив до вивчення норвезької моралі шляхом систематичної реєстрації випадків позашлюбної народжуваності у країні. Його основною метою було дослідження умов життя бідних верств населення; що дало змогу виявити широку сексуальну активність по всій країні, особливо у містах Тромсе, Тронхеймі та Осло (*Tromse, Trondhjem, Oslo*) та викликало надзвичайне здивування й занепокоєння, так як це суперечило репресивній моралі Вікторіанської Англії [589].

А в Німеччині становлення статевого виховання відбувалося з XVIII століття і на кожному історичному етапі простежується орієнтація на виховання прагнення створити здорову сім'ю і народження здорового покоління.

Отож, впродовж століть основою суспільних поглядів та ідей щодо статевого виховання Німеччини були, переважно, течії християнства. Виходячи із позиції педагогів і науковців, статеve виховання, яке зароджувалося в Європі у XVIII столітті, характеризувалося кількома напрямками: “нормативне”, “християнсько-консервативне” і “репресивне”. Переважна більшість книг і трактатів того періоду, на думку Ф. Коха (*F. Koch*), були католицького чи протестантського походження [387].

Про сексуальність до XX століття з позиції християнської моралі говорили лише як про невід'ємну частину співіснування чоловіка й жінки в шлюбі. Офіційною позицією церкви впродовж століть було переконання у тому, що “...гріховним є усе, що виходить за рамки шлюбу. І навіть статевий акт у шлюбі мав бути спрямованим не на задоволення, а на народження

дітей” [171, с. 17]. Лише віднедавна сексуальність розглядається як складова людської любові, а не тільки як біологічний процес.

У період Реформації католицька й протестантська церкви дедалі більше впливали на укладання шлюбів та сімейні стосунки, родинні функції поступово замінювалися суспільними інституціями, а християнське негативне ставлення до задоволення, включаючи й сексуальне, посилювалося, насамперед, твердженням про розділення тіла й душі. Так, наприклад, дозвіл на одруження, давали не батьки, а пастор [559].

Проте з’являлися непоодинокі погляди науковців, в яких віддавалася перевага сімейній любові, де кохання чоловіка й жінки, яке починається в душі, є мотивом для міжстатевих відносин [623, с. 19], а богослов Й. Гірше (*J. Hirsche*) позитивно оцінював сексуальність і бажання насолоди в шлюбі, не вважаючи це гріхом і загрозою розуму. Однак католицька церква незмінно дотримується думки, що основна мета шлюбу – природне продовження роду й донині таке твердження є офіційним вченням католицизму [621, с. 28].

В кінці XVIII – на початку XIX століття в Німеччині з’являються перші педагогічні праці з рекомендаціями на сексуальну тематику. Досить цінними стали погляди Й. Базедова (*J. Basedow*) [171], Й. Кампе (*J. Campe*) [214], П. Віллауме (*P. Villaume*) [635], Х. Оеста (*H. Oest*) [477], які зробили спробу виробити основні принципи статевого виховання в школі та сім’ї.

Тогочасна буржуазна мораль Німеччини вимагала від підлітків стриманості й гальмування інстинктів, а тілесне загартування і стриманість відігравали надзвичайно важливу роль [339, с. 49]. Тому Х. Оест, М. фон Вінтерфельд та П. Віллауме впорядкували рекомендації, де цнотливість й уникнення будь-яких натяків на сексуальність допоможуть вберегти молоду людину від ганьби і самозаплямовування, в той же час наголошуючи, що “якщо не задовольняти цікавість дітей у цій сфері, то вони знайдуть відповідь на вулиці серед друзів” [443, с. 44].

У відомій на той час праці “Основний твір” Й. Базедов (*J. Basedow*) торкається теми статевого виховання й акцентує увагу на “походженні

людського життя через статевий інстинкт”, таким чином роблячи перші спроби статевої просвіти, пробує задовольнити інтерес молоді до сексуальних питань, вказуючи на соціальні аспекти статевого відносин, зокрема на особливі стосунки між чоловіком та жінкою, ставлення один до одного, до сімейного життя. Відкрита форма статевого виховання, про яку говорив учений, була у XVIII столітті неможливою [171].

У працях частини німецьких педагогів можна помітити репресивну тенденцію щодо статевого виховання, спрямовану здебільшого на придушення сексуальних інстинктів. Щоб уникнути небезпеки зваби, завдяки статево вихованню педагоги розвивали методи залякування та відрази, насамперед, на уроках анатомії або наводячи жахливу статистику [338, с. 204].

Більшість вчених того періоду визнавали, що статево виховання не отримало належного розвитку тільки тому, що “молодь була неосвіченою, володіла неправильними знаннями, сексуальність оцінювала негативно, що відповідало на той час ціннісним орієнтаціям буржуазії” [623, с. 73].

Із середини 80-х років XIX століття у Німеччині масово з’являються публікації на теми статевого виховання й сексуальної просвіти через співпрацю у цій справі батьків і школи. Статево виховання хлопців вважалося важливішим, ніж дівчат, у жодній сфері не займалися з таким завзяттям просвітою і вихованням, як у сфері статевого стосунків, хоча основою тогочасної суспільної моралі залишалося переконання, що незнання у сфері статевого виховання та сексуальної просвіти – кращий захист від небезпек, які можуть загрожувати цнотливості [239].

На кінець XIX століття у Німеччині статево виховання було соціально необхідним та обов’язковим, так як вважалося, що за допомогою відповідних знань можливо втримати підлітків від дошлюбних статевого стосунків. Незважаючи на необхідність, хоч і делікатність існуючої проблеми, залишався страх, що прагнення відкритості викличе надмірну цікавість і дасть волю прихованим почуттям і фантазії [439, с. 68].

Вивчаючи історичні особливості становлення статевого виховання у Великій Британії, з'ясовано, що проблему підготовки молоді до майбутнього дорослого життя науковці розглядали в контексті становлення особистості чоловіка або жінки як багатогранного та складного процесу, що здійснювався упродовж тривалого історико-культурного та економічного розвитку країни.

Ретроспективний аналіз педагогічних джерел із цієї проблеми дав змогу встановити, що виховання дітей різної статі у Великій Британії упродовж століть було стихійним, а перевага надавалася в основному хлопцям. До кінця XVIII століття домінували погляди на призначення жінки як продовжувачки роду і чоловіка як годувальника сім'ї, панував чіткий традиційний розподіл сфер діяльності на жіночу (приватну) і чоловічу (публічну) [208].

Вікторіанська епоха (середина XIX–початок XX століття) в історії Великої Британії відома своїми табу на вираження сексуальності та патріархальністю поглядів. Проте, саме в цей період зароджується та інтенсивно розвивається феміністичний рух ліберального напрямку, представницями якого були Е. Шіріф (E. Sheriff), М. Шіріф (M. Sheriff), Б. Бодішон (B. Bodishon) та ін., зробили значний внесок у розвиток жіночності та сексуальності, вказуючи на соціальні аспекти статевої відносин, як форми самовираження, на особливі стосунки між чоловіком та жінкою, ставлення їх один до одного, до сімейного життя.

Перші курси з підготовки молоді до дорослого життя у британській школі датуються раннім XVIII століттям. Вони були спрямовані виключно на навчання дівчат, як майбутніх матерів, що зумовлювалося медичним поглядом як на запобіжний захід високої на той час дитячої смертності. Навчання дівчаток проводилося домашніми (приватними) вчителями із Національної асоціації з материнського та дитячого добробуту (*The National Association for Maternal and Child Welfare*). У перших посібниках для вчителів подавався, перш за все, матеріал із питань особистої гігієни, догляду за дитиною [499, с. 66]. Б. Такер писав, що “святим” обов'язком дівчаток є виконання в майбутньому

материнської ролі, тому їм необхідні розумні інструкції з особистої та статевої гігієни, здорового харчування та навичок догляду за дітьми [589].

У XIX столітті ідеалом жіночності в Англії була високоморальна чиста жінка, чиє життя оберталось тільки навколо домашнього вогнища. Вона була релігійною, поважною жінкою, виконувала роль товариша, порадирика для свого чоловіка, де дім і діти були сферою жінки, тоді як політика та бізнес чоловіча справа [604].

Перші спроби наукового осмислення проблеми статевого виховання ми спостерігаємо в останні десятиліття існування царської Росії.

Важкі умови життя населення, його урбанізація; зміна суспільних уявлень про мораль, моральність і стосунки статей; ослаблення морального впливу церкви; ідеологічна та моральна криза сім'ї; низький рівень освіченості населення; руйнівний вплив літератури, що пропагувала нові погляди на взаємини чоловіка і жінки та неувага школи до питань статевого виховання учнів актуалізували проблему статевого виховання обставинами в Росії на межі XIX–XX століть [18, с. 216].

Все це не могло не турбувати як суспільство в цілому, так батьків і педагогів зокрема. Крім цього, розвиток медицини, психології, біології того періоду дозволив істотно розширити рамки статевого виховання, підійти до цього процесу комплексно, а не тільки з морально-педагогічної сторони.

Проблема статевого виховання особливо загострилася в кінці XIX–на початку XX століття, коли у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості, руйнуванням релігійно-патріархальних устоїв, розвитком політичного іншодумства, в молодіжному середовищі набули поширення нігілістичні настрої і пов'язані з ними погляди на мораль, сім'ю і взаємини статей.

Царська Росія зіткнулася з цією проблемою значно пізніше країн Західної Європи, тому, намагаючись віднайти шляхи вирішення порівняно нової для себе проблеми, російська педагогіка спочатку звернулася до західноєвропейських напрацювань. Паралельно з ними стали з'являтися

статті російських вчених, що прагнули осмислити цю проблему щодо російської дійсності.

Більшість дослідників початку ХХ століття [54; 68] розглядали статеве виховання як систему запобіжних заходів, покликаних охороняти молодь від вульгарних, з точки зору моральності, вчинків, розвивати почуття сором'язливості і охайності, зміцнювати волю. Особливу роль педагоги відводили питанням участі сім'ї у статевого вихованні дітей. Батькам в той період пропонувалося розвивати фізичні і духовні якості дітей, створювати в сім'ях атмосферу, що сприяла б формуванню стійких моральних принципів, виробленню довіри дітей до батьків; прагнути захистити дітей від розбещуючих джерел інформації та в делікатній і доступній формі знайомити дітей із зародженням життя, застерігати від необдуманих вчинків [101].

Педагоги царської Росії та України вважали, що держава і суспільство повинні нарівні з батьками брати участь в статевого вихованні дітей. В узагальненому вигляді вимоги до статевого виховання дітей та пропозиції щодо спільної роботи сім'ї і школи були сформульовані в роботах Б. Лібермана [101] та ін.

Особливе місце в діяльності школи мало зайняти статеве просвітництво, покликане пояснити дитині в доступній формі проблеми походження життя і його появи на світ. Школа на той час намагалася поставити це питання на наукову основу, навчити дитину дивитися на статові стосунки як на речі природні. Ці знання давали можливість обговорювати питання про розмноження у формі, що виключає все похитливе і брудне [101]. Існуючі навчальні плани для шкіл пропонувалося доповнити фізичним вихованням (гімнастикою) і етикою, аби захопити учня, розкрити перед ним потенційні можливості таких занять і тим самим відвернути від захоплення грубими чуттєвими насолодами, спираючись на прагнення юнака знайти застосування своїй енергії [150]. Досягати цього передбачалося, в першу чергу, через створення моральної, творчої і доброзичливої атмосфери у

навчанні, де діти відчували б задоволення від занять наукою, мистецтвом, працею, отримували б радість від громадської діяльності [153].

Загальна концепція статевого виховання була представлена в роботі Є. Лозинського “Нові проблеми виховання”, де педагогом була сформульована гігієна цнотливості, покликана сприяти правильному статево му вихованню дитини [106].

Статеве виховання Росії перших десятиліть ХХ століття передбачало протидію ранньому статево му життю дитини, роз’ясненню статевих питань залежно від рівня її розвитку, ставлення до його душевних переживань. Більшість педагогів цього періоду були переконані, що невід’ємним компонентом статево го виховання повинні були стати статеве просвітництво і фізичне виховання. У питанні статево го виховання педагогами вперше була виділена медична складова, що передбачала бесіди про небезпеку проституції, онанізму та венеричних захворювань, проведення пропедевтичних лікарських оглядів дітей. Для координації роботи батьків, педагогів і медиків в сфері статево го виховання організовувалися зустрічі при батьківських комітетах, завдання яких полягали у сприянні формуванню фізичного здоров’я учнів, їх охороні від шкідливих впливів, у сприянні фізичному і моральному вдосконаленню [106, с. 103].

Пріоритет у розв’язанні проблем статево го виховання початку ХХ століття належав європейським ученим, які розглядали статевий інстинкт як сукупність спадкових і набутих якостей. Сама проблема носила комплексний характер і вирішувалася спільними зусиллями педагогів, лікарів, психологів, соціологів та представників церкви. У такій співдружності педагоги займалися питаннями статево ї освіти дітей, намагалися відгородити молодь від літератури, що проповідує сексуальну свободу, ставили ефективність статево го виховання в залежність від формування вольових та моральних якостей й соціального оточення. Дискусійними в той період залишалися питання доцільності регулювання

церквою інтимного життя і впливу спільного навчання дітей на їх статевий розвиток.

Педагоги ж царської Росії пов'язували вирішення проблем статевого виховання головним чином з формуванням моральності дітей та молоді й акцентували увагу на взаємодії сім'ї і школи в цьому питанні і на статевій освіті.

На межі XIX–XX століть в дореволюційній Росії сформувалося кілька підходів до статевого виховання дітей: релігійно-аскетичний, що розглядав інтимні стосунки лише з точки зору продовження людського роду; медичний, який акцентував увагу на фізичному здоров'ї дитини: особисту гігієну, правильне харчування, боротьбу з венеричними захворюваннями, статеву стриманість до повного статевого розвитку, заняття спортом; психологічний, що зосередився на питаннях вивчення індивідуалізації та диференціації статевого розвитку як основи ефективного статевого виховання; власне педагогічний, представники якого розробили “гігієну цнотливості”, що включала фізично-гігієнічну та морально-виховну складові й передбачала спільне рішення школою і батьками завдань статевого виховання [101].

Крім того, в цей період окремі практичні рекомендації в сфері статевого виховання знайшли застосування й у школах. Так, в гімназіях і повітових училищах стала приділятися увага вирішенню питань взаємини статей в процесі морального виховання учнів; у програми навчання були введені заняття гімнастикою, які сприяли б статевій стриманості; крім того, активізувалася освітня робота з гігієни та анатомії людини з метою формування в учнів наукових уявлень про розмноження живих істот як природного акту; поступово зміцнювався зв'язок школи і сім'ї у питаннях підвищення соціальної відповідальності батьків за поведінку власних дітей [102].

Для нас є цінним вивчення вітчизняного досвіду щодо статевого виховання підростаючих поколінь. На початку XX століття вітчизняні педагоги та психологи (Є. Аркін, П. Блонський, Л. Виготський,

А. Макаренкота ін.) значну увагу приділяли формуванню культури статевої поведінки дитини. В їх працях, картинах та публікаціях статево виховання дітей і молоді розглядалося як органічна складова загального виховного процесу особистості на основі принципів природо- та культуровідповідності, в той час, як у зарубіжній класичній педагогіці цього періоду питання статевого виховання підростаючого покоління розглядалися переважно у напрямі дошлюбної підготовки молоді.

Саме на початку ХХ століття проблема статевого виховання дітей і молоді стала предметом окремих наукових досліджень у контексті рефлексології та педології. Особлива увага цим питанням приділяється у першій половині ХХ століття.

Вітчизняний науковець Т. Кравченко, досліджуючи проблему статевого виховання школярів у вітчизняній педагогіці кінця перших двох десятиліть ХХ століття, виявила суспільно-історичні передумови статевого виховання, насамперед, фрейдизм, складовою якого є теорія дитячої сексуальності, за яким визнавалось, що дитина сексуальна від народження і з перших років життя поступово опановує різні грані сексуальних переживань; нові сімейно-шлюбні стосунки на основі марксистської концепції; феміністичний рух, що призвів до процесів емансипації, широкого включення жінок до суспільно-політичного життя та відкрив нові можливості на ниві освіти й виробництва [96].

З'ясовано, що в цей період виходять у світ праці західних учених К. Геллера "Статеве питання і школа" (1908); А. Моля "Статеве життя дитини" (1909) та ін., які були перекладені російською мовою та значною мірою вплинули на розвиток підходів до проблеми статевого виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії першої половини ХХ століття.

На основі аналізу матеріалів періодичних видань, нарисів та наукових розвідок початку ХХ століття з'ясовано, що саме в цей період наголошувалося на важливості системного підходу у розв'язанні проблеми статевого виховання школярів. Науковці та лікарі цього періоду серед питань

статевого виховання виокремлюють потребу підвищення морального рівня суспільства; необхідність профілактики дитячого онанізму; визначення віку, з якого слід починати статеве виховання дитини; обсяг необхідних знань про статеве життя [97].

Досить жваво обговорювалися ці питання на сторінках періодичних видань “Вестник воспитания” (1903, 1906, 1909); “Русская школа” (1892), в яких вирішальну роль у статевому вихованні дитини відводила природничим наукам та сімейному вихованню.

Аналіз нормативно-правової бази освітньо-виховної системи в Україні перших десятиліть ХХ століття довів, що шкільна політика зазначеного періоду щодо статевого виховання школярів регламентувалася такими керівними документами про школу, як: постанова “Про введення спільного навчання” (1918), “Декларація про соціальне виховання дітей” (1920), “Кодекс законів про народну освіту УРСР” (1922) та ін.

Під час дослідження виявлено, що для першої третини ХХ століття характерні різнопланові теоретичні підходи до питань статевого виховання школярів з боку державних діячів, педагогів та вчених-педологів. Керівники радянської держави (О. Коллонтай, Н. Крупська, А. Луначарський та ін.) розробляли ідею домінування соціально-класових пріоритетів у статевому розвитку і вихованні. Згідно з нею визначальним у статевій поведінці особистості визнавався соціальний аспект, якому мали підкорятися всі біологічні бажання і потяги людини. Така позиція обмежувала розуміння проблеми суто соціальними чинниками, повністю ігнорувала біологічні рушії статевих потреб людини і, відповідно, дитини [95, с. 202–205].

У науковій спадщині провідних педагогів і психологів цього періоду (Є. Аркіна, П. Блонського, Л. Виготського, А. Макаренка, М. Рубінштейна) було визначено мету, завдання, зміст, принципи та методи статевого виховання, які б сприяли дотриманню моральних норм статевої поведінки; наголошено на потребі проведення організованого статевого виховання школярів; розглянуто вплив і врахування вікових особливостей у

статевому вихованні; обґрунтовано важливість і доцільність проведення статевого виховання в сім'ї з перших днів життя дитини [21; 111].

Більшість науковців відстоювала позицію необхідності спеціальної підготовки педагогічних кадрів і підвищення рівня статевої просвіти дорослих. З цією метою на сторінках педагогічних періодичних видань й у спеціальній літературі висвітлювались поради та рекомендації батькам щодо статевого виховання дитини в сім'ї [111] та ін.

В той же час у Німеччині на початку ХХ століття зросла кількість праць на теми статевого виховання, що надало більшої чіткості просвітницькій роботі, що означало спрямування на певну систему норм і правил моралі й чеснот, з метою усунення подвійної моралі [280, с. 304].

Жіночий рух на початку ХХ століття дав поштовх розвитку статевої педагогіки – науки, що займалася такими питаннями статевого життя молоді як почуття, міжстатеві взаємини, дітонародження, фізичний розвиток статей, усі форми сексуального співжиття, сексуальні бажання, задоволення, процес статевого дозрівання. Звільнення жінок, зокрема сексуальне, перебувало в тісному зв'язку зі суспільними змінами, до яких вони прагнули. Зокрема, К. Цеткін вимагала правдивого пояснення дітям таких питань, які їх найбільше цікавлять, щоб зберегти їх від впливу вулиці [665, с. 73]. Разом із просвітою вона вимагала й стриманості сексуального інстинкту.

Член Спілки захисту материнства М. Лішневська (*M. Lischnewska*) радила починати статево виховання з початкової школи, при цьому вибираючи шлях “рослина – тварина – людина”, й рекомендувала молодим людям загартування, дієту і спорт, а також утримування від статевого життя до 20-річного віку [423]. Зі своїми ідеями щодо статевого виховання вона ввійшла до когорти найбільш передових німецьких педагогів.

А на думку вченого В. Рейча (*W. Reich*), результатом загальносуспільного виховного процесу має бути сексуально розвинена й задоволена людина, але репресивна буржуазна сексуальна мораль у класовому суспільстві протистояла цьому [509, с. 162]. Тези В. Рейча набули

значення в розвитку нерепресивної теорії статевого виховання тільки у 1960-і роки.

Негативно до статевої активності у ранньому віці ставився Ф. Фоерстер (*F. Foester*), який, будучи захисником існуючих моральних поглядів, у своїй праці “Сексуальна етика і сексуальна педагогіка” пропагував раннє статеве виховання, що мало вберегти школярів від проявів сексуальності. Педагог вважав, що з раннього дитинства необхідно навчати дітей стримувати свої інстинкти і виховувати силу волі й лише в зрілому віці людині можна цікавитися питаннями сексуальності [280, с. 144]. Його погляди багато в чому збігалися з поглядами католицької церкви.

Поряд з цим, відомий педагог-реформатор Й. Мюллер (*J. Müller*) у своїх працях вважав сексуальність силою, що сприяє продовженню роду й виступав за раннє сексуальне пояснення, що має включати ознайомлення молодих людей, насамперед, із засобами контрацепції [458].

Як відголос на зміни поглядів щодо цієї проблеми в Європі, у Росії у 1920-х роках активно розроблялись теоретичні положення та шляхи практичної реалізації статевого виховання школярів. Саме в цей період важлива роль відводилася й спостереженням за статевим розвитком дитини, обстеженню соціально-побутових умов її життя та форм самоорганізації. Значна увага також почала приділятися науково-методичній розробці гігієнічного соціально-біологічного виховання та облік його проведення [94].

Розглядаючи питання статевого виховання школярів крізь призму педологічної науки, встановлено, що найбільш повно теоретичні аспекти цієї проблеми представлені у науковій спадщині вченого-педолога А. Залкінда “Статеве питання з комуністичної точки зору” (1924), “Статеве виховання юних піонерів” (1928) та ін. На думку вченого, ефективність системи статевого виховання дітей та молоді залежить від дотримання основних принципів, таких як: єдності навчання і виховання; системності; врахування вікових особливостей дитини та ін. [69].

Учений визначив основні причини статевого відхилення, що найчастіше трапляються у дітей – ранній початок статевого життя, онанізм, дитячий садизм та мазохізм із статевим забарвленням, стан підвищеної сексуалізації під впливом м'язево-тактильних відчуттів, надмірний розвиток статевого романтизму, загострений статевий інтерес, гіпосексуальність [69, с. 24].

Ефективними засобами статевого виховання школярів, зокрема у підлітковому віці, А. Залкінд вважає вплив педагогічного середовища, навчальні (суспільствознавство, природознавство) та суміжні (мистецтво, праця) предмети; дитячого колективу; піонерської організації; фізичну культуру; спільне виховання хлопчиків та дівчаток, доводячи, що проблема подолання сексуального інтересу у дітей та підлітків можлива шляхом сублімації – переключення дитячої енергії у сферу активної творчої діяльності [69, с. 29].

У першій половині ХХ століття актуалізувалася потреба практичної реалізації завдань статевого виховання школярів перед громадськістю і школою через значний вплив соціальних чинників та явищ (дитяча безпритульність та бездоглядність, що призводили до проституції, раннього початку статевого життя, статевої розпусти, поширення венеричних захворювань тощо) [96].

Звернення педагогів, педологів та вчителів-практиків цього періоду до необхідності введення спеціальних програм статевого виховання до навчальних планів шкіл гальмувалась через складність та особистісно-інтимний характер проблеми, недостатню обізнаність учителів з питаннями статевої сфери, відсутність підготовлених педагогічних кадрів щодо розв'язання порушеної проблеми.

Вирішення цієї проблеми, як з'ясовано, в офіційній педагогіці вбачалося у спільному навчанні та вихованні хлопчиків і дівчаток (спільна праця та ігри, участь у шкільних святах, активне залучення дівчат до органів шкільного самоврядування, диспути про кохання, сім'ю та шлюб при

соціалізмі), сприяли формуванню культури статевої поведінки молодій людині [60, с. 149].

Як стверджують науковці, статево виховання школярів у сім'ї визначалося, з одного боку, релігійно-християнською традицією, родинно-побутовою культурою, національно-етнічною обрядовістю, а з іншого – руйнацією патріархальних відносин внаслідок пролетаризації сім'ї, процесів емансипації, піднесення ролі жінки в суспільстві, що істотно змінювало усталені стереотипи статевої соціалізації та їх ідентифікації [60, с. 164].

Досить цікавим є процес становлення системи статевого виховання у країнах Скандинавії, до якої належать Норвегія, Швеція, Данія та Фінляндія, що має тривалу історію та відоме відкритістю поглядів щодо проблем сексуальності. Водночас низький рівень підліткової вагітності, хвороб, що передаються статевим шляхом та абортів спостерігаємо до сьогодні саме у цих країнах. Завдяки стабільній економіці ці країни змогли встановити стійку систему статевого виховання, яку було впроваджено в навчальні плани шкіл без особливих суперечностей між урядом та Міністерством освіти [307].

Цілеспрямований розвиток статевого виховання у країнах Скандинавії розпочався ще у 1930-х роках й відбувався за рахунок проведення радикальних соціальних реформ та політичних зрушень у галузі охорони здоров'я та гендерної рівності [404].

Зокрема, у Данії статева просвіта розпочалася з кінця 1930-х років із введення курсу “Розмноження людини”, який згодом став обов'язковою частиною курсу “Біологія”. Основною причиною його запровадження до навчального плану стала необхідність зменшення кількості підліткових вагітностей та абортів, а також запобігання венеричним хворобам та СНІДу серед молоді. Значно сприяв розвитку статевого виховання у Норвегії Відділ у справах освіти та релігії, який погодився змінити навчальні плани та розширити й доповнити курс “Розмноження людини” такими розділами,

як: статевий потяг, засоби контрацепції, планування сім'ї, аборти, хвороби, що передаються статевим шляхом тощо.

Успіху в подоланні негативних явищ серед молоді досягла й Швеція, де питанням сексуального та репродуктивного здоров'я надають особливого пріоритету [250]. Статева освіта в цій країні почалася із заснування у 1933 році Шведської Асоціації статевої освіти (RFSU) Елізою Оттесен-Енсен, яка є провідною у Швеції та входить до Міжнародної Федерації з питань планування батьківства (*IPPF, International Planned Parenthood Federation*).

Після поділу Німеччини (1949) на дві держави – Німецьку Демократичну Республіку (НДР) і Федеративну Республіку Німеччини (ФРН) – у кожній із держав сформувалися власна система статевого виховання.

Так, у НДР місця розваг для молодих людей (ярмарки, бари, парки, сквери тощо) були скорочені та знаходилися під наглядом поліції для уникнення небажаних стосунків [221, с. 17]. Більше того, 16-річним школярам необхідно було систематично проходити медичний огляд; учні випускних класів шкіл і училищ відвідували лекції про венеричні захворювання, на яких застерігали від “вуличних знайомств”, і для прикладу, як засіб залякування, повідомляли про важкі випадки.

У 1950-х роках у сфері піклування про неповнолітніх домінували поняття цноти та зречення, які повинні були стримувати молодь від небажаних наслідків.

Так, для подолання проблеми СНІДу та венеричних захворювань у цей період у Швеції було створено Асоціацію статевої освіти (*the Swedish Association for Sexuality Education*), яка посприяла у запровадженні предмету “Статеве виховання” у школах. Спочатку означений курс був уведений у програму початкових шкіл як обов'язковий, що інформував молодь про правила особистої гігієни, використання контрацептивів, засобів попередження небажаної вагітності. Починаючи з 1956 року, програми

статевої просвіти стали частиною навчальних планів та значно розширилися питаннями про відмінності статей, сексуальні стосунки, будову статевих органів, пологи тощо, починаючи з початкових класів [221, с. 18]. Проте такі методи виявились неефективними, оскільки все одно кількість небажаних вагітностей, захворювань на СНІД та інші негативні тенденції серед молоді продовжували зростати. Вчені переконалися у неможливості уникнення проблеми лише за допомогою інформування молоді про небезпеку хвороб, що передається статевим шляхом, шкоду абортів, зробленого у ранньому віці.

До середини 1960-х років в НДР консервативно й релігійно налаштовані педагоги у сфері статевого виховання намагалися прищепити молоді норми сексуальної поведінки за допомогою численних брошур, спрямованих на утримання молодих людей від статевих стосунків до шлюбу, які видавалися батькам та їхнім дітям, вихователям та педагогам.

З середини 1960-х років при Міністерстві освіти НДР був створений “Дослідницький гурток зі статевого виховання”, члени якого вивчали питання статевого виховання, який дав початок новому етапу у розвитку статевого виховання. Дослідник Р. Борман (*R. Borrman*) у своїх працях [189] намагався вирішити загальнопедагогічні проблеми цього виховання, а Й. Сенде (*J. Sende*), займаючись розвитком статевого інтересу школярів, розробив його головні завдання, хоча, водночас, відчутною була нестача відповідної літератури й дидактично-методичних розробок [538].

Суттєвим для статевого виховання було те, що його розглядали як частину виховання загалом й одночасно як підготовку до шлюбу та сім'ї. В основі більшості наукових і популярних праць були ідеї “підготовки до кохання, сексуальності, партнерства, шлюбу і сім'ї”. Окремий навчальний предмет зі статевого виховання не був упроваджений, проте його проблеми розглядали на уроках біології, релігії, етики, природознавства та ін. [221, с. 129].

Статеве виховання у ФРН характеризувалося розробкою дуалістичної моделі статевого виховання Г. Скрабаза (*H. Scrabas*) [537] та Ф. Коха

(*F. Koch*) [387], орієнтованої на форми виховання, засоби контрацепції, взаємодію та підтримку, представляючи статеве виховання через розвиток дітей і молоді, позитивне сексуальне виховання, з однієї сторони, водночас, розкриваючи й негативний його бік, з іншої, шляхом замовчування, ухилення від відповідей на дитячі запитання і породження страху, недовіри й відрази [388].

Ще однією моделлю статевого виховання була “Прогресивна середина” Г. Оестерайха (*H. Oestereich*), що відображала існуючий демократичний порядок та спрямована на сексуальну емансипацію, розкріпачення і свободу у прагненні перебудови суспільства [478, с. 11].

У ФРН статеве виховання молодого покоління до 1960-х років офіційно визначала концепція, зорієнтована на традиційну християнсько-міщанську мораль, що заперечувало право на сексуальну активність та будь-який прояв сексуальності.

В той же час у кінці 1960-х років Конференція міністрів освіти і культури ФРН, як найвищий представницький орган освітньої політики в країні, видала рекомендації щодо сексуального виховання в школі, на основі яких статеве виховання було визнане одним із завдань загального виховання, метою якого було виховання відповідальності учнівської молоді за статові відносини, а у кінці 1970-х років було прийнято “Рішення першого сенату Федеративного суду про статеве виховання в школі”, щодо обов’язкового введення статевого виховання в навчальний план навчального закладу та узаконення в школах навчального предмету “Статеве виховання” [458, с. 28], й була надана можливість інтерпретувати його назву відповідно до федеральних земель “Сімейне сексуальне виховання” (Баварія), “Заняття із сексуальності” (Західний Берлін), “Знання про стать” (Шлезвіг-Гольштейн).

Питання статевого виховання неодноразово порушувалося й у педагогічній науці у 50–60 роках ХХ століття паралельно у Росії та Україні. Слід наголосити, що важливе значення мали доробки відомих педагогів А. Макаренка та В. Сухомлинського.

Проблемі статевого виховання значну увагу приділяв А. Макаренко, який вважав, що правильне статеve виховання дитини – це, передусім, формування культури особистості, виховання в ній майбутнього сім'янина, виховання глибокої поваги до жінки. Мета статевого виховання, на думку відомого педагога, – виховати дітей так, аби вони ставились до кохання як до глибокого і серйозного почуття, щоб своє кохання і щастя вони реалізували у власній сім'ї. Культура любовного переживання неможлива без гальмування, організованого в дитинстві, а статеve виховання повинно полягати у вихованні тієї інтимної пошани до питань статі, що називається цнотливістю [111].

Крім того, педагог зауважував, що “сили любові можуть бути знайдені тільки в досвіді нестатевої людської симпатії. Хлопець ніколи не буде кохати своєї нареченої та дружини, якщо він не любить своїх батьків, товаришів, друзів. І чим ширша сфера цієї нестатевої любові, тим благодійніша буде і статева любов” [111, с. 246].

Загальновідомі слова А. Макаренка про те, що, виховуючи в дитини чесність, працездатність, щирість, звичку говорити правду, повагу до інших людей, до її переживань та інтересів, тим самим виховують її у статевому відношенні. У період статевого дозрівання підлітків, на думку педагога, особливо необхідний душевний контакт з батьками. Недопустиме “шпигування”, підозріле ставлення до різностатевої дружби, що зробить дитину замкненою, скритою.

Заслуговують на увагу думки видатного українського педагога В. Сухомлинського про те, що головна мета виховання дитини в сім'ї і школі – підведення її до здобуття щастя, передусім зробити бажання дитини морально виправданими, морально обґрунтованими, заслуженими. Ще у 1950-х роках великий педагог наголошував: “Щоб запобігти бідам і помилкам сімейного виховання, потрібно вже в стінах школи морально готувати хлопчиків і дівчаток бути чоловіком і дружиною, батьком і матір'ю своїх дітей, перш за все, розтлумачуючи дитині питання кохання і дружби,

відкриваючи те, що їй важко збагнути і поки ще не треба знати. Тому потрібно прищеплювати переконання: найдорожче в житті – це людина, найвища цінність – давати щастя іншій людині” [138, с. 124]. Вперше у вітчизняній педагогіці, “ідеологічно зашореній і сексуально табуованій”, ним ставилося питання про доцільність і необхідність статевого виховання дітей і було виділено ряд завдань: оволодіння позитивним досвідом моральних відносин між статями, формування морального ідеалу сімейного життя, формування моральних переконань, на яких ґрунтується кохання, шлюб, сім’я тощо; крім того, виховання вміння бути господарем власного почуття, переконаність, що початок статевого потягу, це ще не справжнє кохання, і тільки тоді вступати у статеві стосунки, коли уже духовно та морально дитина дозріла до цього, а також є готовність та бажання стати батьками [138].

У вирішенні складних завдань формування взаємин дітей різної статі В. Сухомлинський надавав великого значення збагаченню духовного світу хлопця і дівчини, гармонії, їхній взаємоповазі, виробленню культу матері, жінки. Цінними є поради, що були зроблені дівчині – бути розбірливими і перебірливими, тобто бути мудрими та мужніми, досягати гармонії у духовно-психологічних і морально-етичних відносинах, виробляти переконання у тому, що кожен повинен дарувати щастя іншій людині і отримувати від цього задоволення, накопичувати духовні сили для кохання, яке пронести через усе життя, повторити себе в своїх дітях і по-людськи зустріти старість, водночас застерігаючи, що “статевий потяг – це ще не кохання, це нездоланна інстинктивна сила, яка тягне юнака до дівчини, а дівчину до юнака. Якщо немає нічого, крім статевого потягу, то не варто поспішати із подружнім життям” [139, с. 283].

В юності, як вважав В. Сухомлинський, потрібно пройти школу материнства для дівчаток і батьківську школу для юнаків, “... справа це важка, але потрібна, бо виховання гарної матері, гарного батька – це, по суті, вирішення половини всіх завдань школи” [138, с. 201–221].

Говорячи про методику статевого виховання, однією з умов успіху у цій справі відомий педагог вважав чуйність і глибоку повагу вчителя до внутрішнього світу дитини. Також він писав, що школа не робить найголовнішого, що має робити, – не вчить жити ... Головне в житті тих, кого ми учимо і виховуємо, – це творення людини. Обов'язково вчити хлопчика поважати і любити дівчину та добиватися того, щоб хлопчики та юнаки отримували задоволення від того, що вони приносять радість дівчатам [138, с. 126].

Пов'язуючи різке зростання СНІДу та венеричних захворювань, що передаються статевим шляхом, збочень на статевому ґрунті із сексуальною революцією (*Sexual Revolution*) (60–80 роки ХХ століття), що призвела до корінних зрушень у ставленні до жіночої сексуальності, поширенні дошлюбних статевих зв'язків і свободи сексуального вираження, легалізації абортів, появи гомосексуалізму та порнографії, яка, як вважалося, прийшла зі Сполучених Штатів Америки. Ряд країн європейського регіону миттєво зреагували, активізувавши роботу комітетів, організацій, асоціацій, які надавали медичну та консультативну допомогу молоді.

Так, у Фінляндії у 1970-х роках, було створено Комітет у справах освіти (*The National Board of Education*), який започаткував роботу комісії з питань узгодження навчальних програм статевого виховання та особистісних стосунків для загальноосвітньої школи, зорієнтовані на інформування молоді про засоби контрацепції, перебіг вагітності, профілактику хвороб, що передаються статевим шляхом тощо. Зазначимо, що з 1970-х років кількість небажаних вагітностей та абортів серед підлітків тут значно знизилась [566].

Активну роботу у сфері статевої просвіти проводила також і Датська асоціація з питань планування батьківства (*The Danish Family Planning Association*), яка є членом всесвітньої провідної організації Міжнародної федерації з питань планування батьківства, основна мета якої – турбота про статево здоров'я молоді, попередження небажаних наслідків та негативних явищ, що відбуваються в суспільстві. Асоціація тісно співпрацювала з

іншими організаціями та проводила щорічні конференції, присвячені проблемі вдосконалення статевої освіти, брала активну участь та організовувала власні проекти, націлені на розв'язання означеної проблеми через інформування молоді з питань сексуального здоров'я, видів контрацепції, перебігу вагітності та шкідливості абортів.

Варто згадати про організацію Pro Familia, яка існувала в цей період у Німеччині і функціонувала у сфері статевого виховання та планування народжуваності, боротьбі з нелегальним перериванням вагітності, наданні консультацій у справах сексуального розвитку, застосуванні засобів контрацепції тощо.

Значний акцент організацією робився на розвитку позитивного ставлення до власної особи, власного тіла і партнера. Наприкінці 1960-х років на першому місці постали проблеми сім'ї та сексуальності. Була створена комісія з питань статевого виховання, яка проводила масові зібрання й різні заходи, випускала книги й брошури.

Зосередимо увагу на системі статевого виховання у Фінляндії. Незаперечним є той факт, що Фінляндія зробила значний крок уперед щодо розвитку статевого виховання та подолань негативних тенденцій у житті молоді. У Фінляндії ставлення до проблем сексуальності та статевого виховання досить позитивне й забезпечується школами, соціальними службами, церквою, медичними центрами. Інформування молоді щодо означених питань проводиться як консультування у центрах здоров'я, клініках, що займаються питаннями планування батьківства, навчальних закладах, громадських організаціях. Однією з переваг системи статевого виховання є співпраця учителів та інституцій охорони здоров'я. Як учителі, так і батьки вважають надання статевої освіти в школі важливою та необхідною й полягає не у забороні статевих стосунків, а зменшенні ризику захворювань, що передаються статевим шляхом [472, с. 49].

У Швеції у 1975 році відбулось реформування системи статевої освіти. З ініціативи працівників освіти статево виховання почало здійснюватися під

час вивчення природничих дисциплін й було інтегровано у інші навчальні предмети. Зокрема, шкільний курс біології містив інформацію про репродуктивну функцію людського організму; курс релігієзнавства – про етичні та моральні норми статевих стосунків; гуманітарні дисципліни розкривали аспекти, пов'язані з почуттям кохання, пристрасті, людської сексуальності; шкільний курс з охорони здоров'я інформував учнів про засоби контрацепції та профілактику венеричних хвороб [250].

Про ефективність такого підходу у статевому вихованні свідчить те, що, за даними асоціації UNICEF, за 10 років у Швеції кількість підліткової вагітності знизилась на 80 %, а кількість захворювань, що передаються статевим шляхом – на 40 % [456].

Більше того, Швеція прийняла такий підхід морально-статевої політики, що передбачає сексуальну освіту, створення спеціальних клінік для підлітків, тісно пов'язаних зі школою, безоплатне, широкодоступне і конфіденційне обслуговування у сфері планування сім'ї і здійсненні абортів, широку рекламу контрацептивів через засоби масової інформації та їх доступність [91, с. 185].

Подібна система статевої просвіти спостерігається і в Данії. Питання сексуального виховання та відповідна підготовка вчителів у цій країні чітко контролюються Датською Федерацією з питань планування батьківства (*The Danish Foreningen for Familie planlaegning*) [513]. Статеве виховання в школах Данії проводиться в ранньому віці, ще до того, як починається процес статевого дозрівання. Країна обрала такий підхід до статевої освіти, який дає змогу підліткам бути всебічно поінформованими щодо усіх аспектів статевої поведінки та проблем, пов'язаних з цим питанням. З'ясовано, що Данія – одна з європейських країн, якій вдалося досягти найнижчих показників хвороб, що передаються статевим шляхом та СНІДу, а також найнижчу кількість самогубств серед підлітків у світі [264, с. 8].

На початку 1980-х років у НДР статевому вихованню продовжували приділяти значну увагу, його цілі поєднували з підготовкою до дорослого

життя та підтримкою підлітків у період статевого дозрівання, посилилась увага й до сексуального здоров'я, частково були переглянуті шкільні навчальні плани. Статеве виховання розглядали як завдання, що необхідно було вирішувати у співпраці батьків, школи, позашкільних навчальних закладів, медичних установ і засобів масової інформації [404, с. 169].

Із масовим поширенням СНІДу на початку 1980-х років у ФРН було прийнято рішення про розширення роботи із сексуальної просвіти. Навчальні заклади були зобов'язані в рамках статевого виховання інформувати учнів та їх батьків про виникнення, поширення і подолання цієї страшної хвороби. До цього спонукало ще й те, що статеве виховання на практиці майже не здійснювалося. Держава покладала відповідальність за нього на батьків, батьки – на школу, школа – на позашкільні заклади по роботі з молоддю, а ті, відповідно, – знову на сім'ю [557, с. 19].

Саме в цей період після періоду трансформації польського устрою у 1989 році у Польщі дедалі чіткіше відзначається криза, яка стосується найважливішої суспільної інституції – інституту сім'ї. Як показують дослідження та їх порівняльний аналіз, проведені у 1990-х роках Інститутом Статистики і Демографії у Варшаві, зміни в Польщі проходять подібно до тих, що відбувалися раніше в країнах Західної Європи.

Передусім це стосується збільшення відсотка позашлюбної народжуваності, катастрофічному рості захворювань, що передаються статевим шляхом та ВІЛ/СНІДу, ризикованому зниженні кількості народжуваності тощо. Тому у Польщі виникла нагальна потреба додаткової допомоги батькам у сфері підготовки молодого покоління до щасливого і свідомого сімейного життя, та, як наслідок, до життя суспільного, в основі якої лежить статеве виховання та статева просвіта молоді. Одночасно збільшення впливу на молодь ЗМІ, які нерідко генерують помилкові нормативні переконання та викликають диференціацію моральних норм, а також витіснення традиційних вартостей [365].

Тому в другій половині ХХ століття лікарі почали вести освітню роботу з питань статі і сексуальності, даючи учням знання з анатомії, фізіології і психологічних відмінностей між статями, а також про хвороби, передані статевим шляхом тощо. Лише у 1986 році Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (ВООЗ) видала документ, присвячений сексуальній освіті дітей і молоді. Однією з причин появи такого документу було зниження віку сексуальної ініціації молоді, поява ВІЛ/СНІДу, динамічний розвиток сексології молодіжного віку [406].

Цим документом було передбачено наступні завдання сексуального виховання в школах Польщі: допомога у формуванні психосексуальної зрілості особистості; допомога у формуванні позитивного ставлення до статі; сприяння міцним зв'язкам, побудованим на любові і партнерстві; забезпечення сексуального усвідомлення, що полягає в отриманні школярами знань про біологічні, психічні, суспільні зміни на різних етапах розвитку людини; інформація про хвороби, що передаються статевим шляхом; роз'яснення про значення і наслідки сексуальної ініціації; пропагування основ особистої гігієни та ін. [361].

Таким чином, робота з підлітками і молоддю в сфері статевого виховання була визнана як один з найактуальніших напрямків діяльності навчальних закладів та інших суспільних організацій, реалізація якого сприяла збереженню морального, фізичного й статевого здоров'я молодого покоління, позбавлення його від багатьох непотрібних проблем та була умовою щасливого і повноцінного дорослого життя. Ця проблема викликає занепокоєння у польському суспільстві й сьогодні та примушує вчених, педагогів, батьків шукати нові підходи щодо її вирішення.

Статеве виховання у Польщі, як і в більшості країн європейського регіону, є невід'ємною частиною підготовки молоді до сімейного життя і пов'язане з рядом педагогічних і спеціальних медичних проблем. Все, що виховує цілісну особистість, здатну усвідомити соціальні і моральні норми, свої психологічні і фізіологічні особливості і завдяки цьому встановлювати

оптимальні стосунки з людьми своєї і протилежної статі, переконані науковці, визначає цілі статевого виховання, аби допомогти особистості, що розвивається, засвоїти роль хлопчика і дівчинки, юнака і дівчини, а далі – ролі не тільки мужчини і жінки, але й чоловіка і дружини, батька чи матері у відповідності з суспільно-моральними принципами і гігієнічними вимогами.

Як зазначає відомий польський вчений М. Браун-Галковська (*M. Braun-Galkowskiej*), “сексуальне виховання – це теорія з точки зору мети. Мета сексуального виховання – бути доброю людиною у своїй статі” [199, с. 97]. Життя відповідно до своєї статі вимагає поведінки, зумовленої психологією, біологією статі, а також суспільним обумовленням статі. Зовнішня відмінність і відмінність у поведінці є очевидні. Чоловіки, як зазначає В. Оконь (*W. Okoń*), – це особи вчинку й інтелекту, жінки – почуттів. Людина в своїх сексуальних вчинках керується потягом, а бути матір’ю чи батьком вчиться через виховання. Саме через виховання людина вчиться також суспільних ролей, пов’язаних зі статтю. Жінка готується до ролі дружини, матері, дочки, мужчина – до ролі чоловіка, батька, діда [480, с. 324].

У своїй праці “Двоє їх” Ж. Кліс (*J. Kłus*) пояснює, що “стосунки між чоловіком і жінкою повинні бути завжди індивідуальні і не можна відносити їх до стосунків чисто фізичних або біологічних. В контактах чоловік і жінка ніби становлять одну особу” [383, с. 21]. Тому, як переконана більшість польських науковців, статеve виховання має навчити розумінню ролі в житті, пов’язаної зі статтю.

Науковець Дж. Ваньєр (*J. Vanier*) в книзі “Чоловік і жінка створені для життя у коханні” говорить: “Щоб могли досягти повної зрілості, людська істота потребує середовища праці і сім’ї. Сім’я – це те місце, в якому розвивається серце, а праця дозволяє використовувати розумові та мануальні здібності до доброї і корисної діяльності” [630, с. 43].

Отже, як бачимо, польські вчені відстоюють думку, що для правильного розвитку дитини потрібна рідна домівка. Це місце, де людина “є в себе”, – є продовженням людського тіла, черпанням сили до подальшого

життя” [648, с. 175]. Саме такий дім може виховати людину, цінну в своїй статі. Якщо ж такого дому немає, школи повинні взяти на себе виховання людини відповідно до її статі.

Як зазначає науковець, сім’я в сучасному світі не завжди може виховати дитину. Батьки, будучи на роботі, не контролюють її поведінку. Навчальну роль бере на себе вулиця, ЗМІ, ровесники, масова культура, в якій немає місця любові, розумінню, повазі. Натомість має місце агресія, гвалт і вульгаризм. Буває й так, що дитина шукає знань про сексуальність тільки в школі. І якщо там знайдуться відповідальні і добре підготовлені вчителі, то сексуальне виховання не буде важким ані для учнів, ані для педагогів [310].

Таким чином, науковці переконані, що навчити дитину людяності повинні навчальний заклад та сім’я. Однак, якщо сім’я не виконує своєї ролі, повинні допомогти їй школа і середовище, в якому дитина перебуває. Тому школа як дидактично-виховна установа своїм завданням має підтримувати соціально-виховну функцію сім’ї через поєднання зусиль вчителів і батьків у наданні необхідної інформації з питань статевого виховання [304, с. 281–284].

Додатковий аналіз педагогічної літератури дозволяє встановити, що польськими спеціалістами багатьох галузей був зроблений висновок, що в інтересах як підлітків, так і суспільства в цілому статеве виховання повинно бути спрямоване на утримання від ранніх статевих зв’язків, пропаганду здорового способу життя, формування ієрархії сімейних цінностей.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що розвиток британського суспільства в період кінця ХХ–початку ХХІ століття, економічні та соціальні перетворення, виникнення фемінізму спричинили зміну патріархальних традиційних норм на егалітарні, що існують і донині.

Так, друга половина ХХ століття є початком розвитку наукових досліджень із питань статі та міжстатевих взаємин. Розроблялися спеціальні шкільні дисципліни – “Особистісне і соціальне виховання та навчання здорового способу життя” (“*Personal, Social and Health Education*”), “Статеве

виховання та побудова між статевих взаємин” (*“Sex and Relationship Education”*), а також включення різноманітних курсів на статевознавчу тематику в програми професійної підготовки шкільних учителів. Дані шкільні дисципліни викладалися й викладаються переважно у молодшій та старшій середній школі й охоплюють широке коло питань, пов’язаних із взаєминами з іншою статтю, пізнанням своїх здібностей, інтересів, розвитком уміння спілкуватися з представниками протилежної статі, розумінням понять “товаришування”, “дружба”, “кохання” та ін., вміння брати на себе відповідальність за власне життя, майбутню сім’ю тощо.

Проблема статевого виховання молоді залишається актуальною і донині, а накопичений при її вирішенні історико-педагогічний досвід проаналізованих нами країн, безцінний.

Отже, як ми з’ясували, однією з найбільш актуальних проблем сучасної вітчизняної педагогіки є і залишається, як і два століття тому, проблема статевого виховання підростаючого покоління. Реаліями нашого життя стали захоплення молоддю західною культурою, ігноруванням норм моралі, прагненням наслідувати новим кумирам, нехтуванням традиціями і звичаями свого народу. Втрата школою і сім’єю лідируючих позицій у справі статевого виховання, відсутність елементарного контролю за ЗМІ, де майже відкрито проповідується статева розбещеність, привели до того, що в нашій державі різко зросла кількість підлітків, що вступають у статеві зв’язки ще в загальноосвітній школі, збільшилася кількість ранніх вагітностей, загострилася ситуація з поширенням ВІЛ/СНІДу та венеричних захворювань. Все це й актуалізувало проблему статевого виховання сучасної молоді.

Здійснивши ретроспективний аналіз проблеми статевого виховання різних країн та з’ясувавши його суспільно-історичні передумови, нами виділені наступні періоди становлення і розвитку системи статевого виховання:

- 1) період зародження і становлення – з XVIII до XX століття – статеве виховання формується під впливом релігії, її провідних ідей та поглядів;
- 2) період реформування – початок XX століття – до кінця 30-х років XX століття – спроби заперечення буржуазної моралі та визнання необхідності статевого виховання і сексуальної освіти;
- 3) період занепаду – кінець 30-х– початок 60-х років XX століття – придушення позитивних напрямків сексуальних реформ у суспільстві та відновлення сексуальних репресій;
- 4) період впливу “сексуальної революції” – 60–80-ті роки XX століття – активізація діяльності асоціацій, НУО для надання допомоги молоді у питаннях сексуального характеру з метою уникнення поширення епідемії ВІЛ/СНІДу та ЗПСШ;
- 5) період модернізації і стандартизації – кінець XX – початок XXI століття – період становлення та інтенсивного розвитку системи статевого виховання, розробка стандартів сексуальної освіти.

Період зародження (релігійний період) характеризується поширенням традиційних християнських цінностей, за яких сексуальна активність слугувала лише для продовження роду. В цей період засуджувалося зниження авторитету церкви, що призводить до втрати цінностей у суспільстві, а сексуальність вважалася великою загрозою для молоді. Саме тому заперечувалася сексуальна освіта в школах і відбувалося придушення сексуального інстинкту в представників обох статей.

Однак католицьке статеве виховання мало деякий вплив на процеси виховання в освітніх закладах Німеччини, Польщі, Італії, й ставило перед школою завдання ознайомити учнів із багатомірністю сексуальної активності, представити її у зв'язку з шлюбом, продовженням роду і коханням, аби допомогти учням розвинути власні цінності статевого життя, які б не суперечили католицькій етиці [255].

Традиційно-православне християнське статеве виховання (Україна, Росія) виходить з тези про домінування духовного над тілесним, що передбачає дотримання поглядів про необхідність виховання в людині стриманості, контролю над власними статевими та іншими інстинктами, здатності її до певного самоподолання в цій сфері, й нарешті, розвитку вродженої в людини сором'язливості. Відповідно до християнської традиції, у шлюбі завжди має бути присутньою третя особа – особа самого Творця.

На початку ХХ століття й до кінця 1930-х років виділявся період реформування (так званий прогресивний період) розвитку системи статевого виховання, що характеризувався визнанням сексуального бажання, якщо воно не загрожує певним суспільним традиціям, та допустимістю сексуальної активності молоді, проте лише у тривалих стосунках із постійним партнером.

В офіційній педагогіці зазначеного періоду (Німеччина, Росія, Україна та ін.) визнавалася виключна роль марксистсько-ленінського вчення, основними ідеями якого був суспільно зумовлений зв'язок сексуальності та моралі; необхідність введення статевого виховання до загального процесу виховання особистості; виховання моногамного партнерства, шлюбу та сім'ї є основою статевого виховання; сприяння рівноправності статей; основою шлюбу має бути кохання, використання контрацепції є адекватним засобом у плануванні сім'ї.

Значна увага приділялася питанням необхідності спеціальної підготовки педагогічних кадрів для вирішення завдань статевого виховання; потребі підвищення рівня статевої просвіти дорослих; підкреслювали важливість взаємодії сім'ї, школи та громадських організацій у процесі статевого виховання дітей і молоді.

На відміну від релігійного та прогресивного періодів, період занепаду (консервативний період) характеризувався тим, що статеве виховання визнавало потребу виховання людини як сексуальної істоти, що вимагало створення відповідної програми статевого виховання, при цьому роблячи акцент на таких консервативних цінностях і нормах, як дошлюбна

цнотливість, прагнення шлюбу, вірність, готовність до створення сім'ї та визнання рольового поділу праці (дівчини як майбутньої господині, відповідальної за сім'ю, хлопця як майбутнього годувальника).

Саме в цей період було призупинене питання щодо статевого виховання в школі, яке, як вважалося "є недоцільним", так як сексуальні можливості необхідно розкривати якнайпізніше та тримати молодь від сексуальних контактів до шлюбу.

В той же час лікарі були готові до реформ з гігієнічних міркувань для боротьби з масово поширеними венеричними хворобами і вважали, що в цьому допоможуть лише сексуальна просвіта й застосування засобів контрацепції.

На початку 1960-х років виділяється період впливу "сексуальної революції", який триває до кінця 1980-х років. Саме в цьому періоді активізувалася робота асоціацій, організацій для надання допомоги молоді у питаннях сексуального характеру з метою уникнення масового поширення СНІДу та ЗПСШ, збочень на статевому ґрунті тощо.

Відбувається інтенсивне реформування системи статевої освіти (Швеція, Фінляндія, Німеччина та ін.), де з ініціативи працівників освіти статеве виховання почало здійснюватися у ранньому віці, ще до того, як починається процес статевого дозрівання, під час вивчення природничих дисциплін й було інтегровано у інші навчальні предмети.

Процеси фемінізації призвели до розширення кола питань статевого виховання молоді, а позитивне ставлення до проблем сексуальності та статі забезпечувалося в даний період школами, соціальними службами, медичними центрами, клініками, що займаються питаннями статевознавчого характеру, планування батьківства (Данія, Норвегія, Об'єднане Королівство та ін.).

Сучасний період розвитку системи статевого виховання (період модернізації і стандартизації), що розпочався з кінця ХХ століття, визначається плюралізацією сімейних форм життя, сексуальним

самовизначення молоді через готовність підтримати дітей у їх статевому розвитку, сприяння рівноправності хлопця та дівчини (чоловіка та жінки). Виділяється ряд аспектів статевого виховання, що є основними складниками сексуальності у виховному процесі: біологічний – ознайомлення молоді зі особливостями статі, їх функціями; соціальний – навчити дітей і молодь говорити про “це”, тематизувати задоволення у взаємозв’язку із сексуальністю, спрямованою на партнера; комунікативний – охоплює невербальну, тілесну й мовну комунікації. Лише той, хто володіє усіма цими видами комунікації, здатний сексуально поводитися та індивідуальний – сексуальність реалізується у міжлюдських стосунках, сприяє розвитку самовизначення і самовпевненості, індивідуальному розвитку особистості [391, с. 307–312].

Як відповідь на існуючі проблеми статевого та сексуального характеру на сучасному етапі в досліджуваних нами країнах у 2009 році Європейським регіональним бюро Всесвітньої організації охорони здоров’я (ВООЗ) спільно з Німецьким Федеральним Центром освіти в галузі здоров’я (м. Кельн) [558] було розроблено та опубліковано “Стандарти сексуальної освіти в Європі” (*“Standards for Sexuality education in Europe”*), необхідність у розробці яких – це відповідь на потребу в таких стандартах. Віднедавна така потреба стала очевидною саме у Євросоюзі, так як у більшості західноєвропейських держав розроблені тільки національні керівні принципи або мінімальні стандарти сексуальної освіти, але не було зроблено жодної спроби впровадити такі стандарти на рівні європейського регіону, а даний документ є першим кроком по досягненню цієї мети на рівні загальноєвропейського освітнього простору.

Детальний аналіз цього документу, що є досить важливим при розгляді досліджуваної нами проблеми, ми здійснимо в наступних підрозділах.

1.2. Змістова характеристика основних понять дослідження

Сутність коректності проблеми будь-якого дослідження значною мірою залежить від смислу використовуваних понять. Їхній аналіз допомагає виявити немало прихованих умов існування об'єкту і предмета дослідження. Тому кожен використовуваний термін повинен бути ясно і чітко визначений. Відтак ретельне визначення змістового наповнення кожного окремого поняття та їх систематизація дасть змогу визначити, чи містить воно істинні передумови для виконання наукового дослідження.

Здійснюючи аналізу наукової та довідкової літератури з метою визначення сфери застосування досліджуваних понять та з'ясування ролі цих понять й категорій при виконанні нашого дослідження, ми розпочали розгляд основних понять дослідження із поняття “виховання”.

При обговоренні понять, визначень, що стосуються виховання, польські вчені-теоретики наводять різні визначення. Найбільш широке схвалення в наукових педагогічних колах Польщі отримало визначення поняття “виховання” В.Оконя, який вважає, що виховання – “свідомо організована суспільна діяльність, метою якої є досягнення запланованих змін в особистості людини” [480, с. 351]:

У грецькій педагогіці досить поширеним є визначення виховання, сформульоване Дженні Панге (*Τζένη Παγγέ*) [488], який вважає, що виховання в широкому розумінні включає в себе всі види діяльності, які впливають певним чином на думку, характер і фізичний стан суб'єкта через набуття ним конкретних знань, навичок та вмінь, які сприяють формуванню цінностей особистості (етика, чесність, порядність, характер, почуття справедливості, вірності, відповідальності тощо).

Слушною вважаємо й думку Андреса Позо (*A. Pozo*) (Іспанія), згідно якої виховання за своєю суттю є цілісним, оскільки розуміється як процес соціалізації особистості, який прагне адаптації та включення суб'єкта до фізичного та соціального середовища за рахунок набуття елементів культури

(мова, навички, звичаї, відносини, норми, цінності і т.д.). Автор переконаний, що при цьому виховання має репродуктивну функцію, оскільки вибір зроблений з культурного змісту і подальша передача відтворює соціальні та ідеологічні умови суспільства в конкретний історичний період [501, с. 35]. Саме на цій основі, на думку науковця, й формується система суб'єкт-суб'єктних відносин в освітньому просторі, реалізація котрого дає необхідний бажаний виховний результат [501, с. 39].

Аналіз наукової літератури країн Євросоюзу засвідчує, що ряд вчених Л. Сантеллес-Кувас (*L. Santellces-Cuevas*), В. Астроза (*V. Astroza*) [525], Д. Моніна (*D. Molina*) [453] та ін. вживають термін “виховання”, розуміючи під ним формування моральних рис людини не лише шляхом засвоєння знань про норми, але і шляхом комплексного впливу на всю систему моральних почуттів людини.

Ми поділяємо думку зарубіжних авторів про те, що виховання є системою поглядів людини на світ і на своє місце в ньому, яке виражає її відношення до цього світу і до самої себе, тобто є тією своєрідною духовною призмою, через яку вона пропускає, переломлює свої інтелектуально-духовні запити, осмислює і переживає все існуюче і у такий спосіб реалізує власну людську сутність.

Виховання є базовим поняттям та категорією й вітчизняної педагогіки як емпіричної і теоретичної науки. Разом з тим, і до сьогодні відсутнє однозначне визначення його в Україні. Розглянемо більш детально тлумачення даного поняття в сучасній педагогіці.

Виховання з позиції сучасної філософії освіти, педагогіки та психології “... розуміється як робота з цінностями, сенсами, системою відносин людини з її емоційно-вольовою й рефлексивною сферами, з тим, що дає змогу дитині, підліткові, дорослому усвідомлювати, оцінювати й удосконалювати себе як головний фактор, що визначається, насамперед, якістю буття” [19, с. 2].

Також виховання трактується як цілеспрямований вплив на вихованця з метою формування у нього певних якостей (Ю. Бабанський, О. Падалка,

П. Підкасистий, І. Підласий, В. Селіванов та ін.); цілеспрямований процес формування особистості (Б. Кобзар, В. Лозова і Г. Троцько, Н. Мойсеюк, О. Скрипченко та ін.); процес, заснований на педагогічній взаємодії (Є. Баришніков, О. Киричук, О. Коберник, З. Курлянд та ін.); цілеспрямоване створення умов для розвитку і стимулювання потенціалів внутрішнього саморозвитку особистості (С. Гончаренко, В. Гінецинський, Д. Чернілевський та ін.); соціокультурний аспект, частина процесу соціалізації особистості (В. Безрукова, М. Боритко, Л. Новикова та ін.); багатогранний процес духовного збагачення (В. Сухомлинський, В. Сазонов, І. Харламов та ін.); культурологічний аспект виховання як системи формування творчої особистості (І. Зязюн, М. Фіцула, М. Ярмаченко та ін.); управління процесом формування особистості (Т. Ільїна, В. Крутецький та ін.); цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення певної мети виховання (В. Галузинський і М. Євтух, Т. Стефановська).

На нашу думку, відрізняється полемічністю і визначення виховання як процесу трансляції досвіду одним поколінням і засвоєння його іншим, а в контексті цих ідей – розуміння особистості дитини як продукту відображення соціального досвіду (В. Безрукова, С. Поляков та ін.). Зауважимо, що у межах такого підходу до виховання пріоритет переважно надається методам виховного впливу на свідомість дитини у процесі якого вона засвоює соціальні цінності, мораль, соціокультурні норми поведінки, правила спілкування, міжособистісні контакти. Водночас поза увагою залишаються особистісні потреби й особистісний розвиток дитини, не визнається її право на ірраціональність у вчинках, відсутнє формування потреби і набуття навичок до самопізнання, саморозвитку і самореалізації.

Іншим підходом до виховання є розуміння його як процесу цілеспрямованого створення умов для розвитку дитини, позитивний вплив яких педагог посилює, а негативний – нейтралізує.

Ми приєднуємося до наукової позиції О. Киричука, О. Коберника, З. Курлянд, які процес виховання тлумачать як закономірну, неперервну і

послідовну зміну моментів розвитку взаємодіючих суб'єктів. Таке тлумачення уможливорює розглядати його як соціально-особистісне явище, в якому всі учасники виховного процесу є суб'єктами педагогічної взаємодії на рівні співпраці і співтворчості [78]. Водночас, у центрі такого виховання є особистість дитини з її інтересами, здібностями, можливостями, а метою є ідея саморозвитку, самовдосконалення і самореалізації дитини, тобто триада, яка, є основою людського щастя [78, с. 11].

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що різноаспектність тлумачень феномену “виховання” зумовлюється наявністю різних методологічних підходів, концепцій виховання, уявлень учених і дослідників про формування особистості, про роль і місце педагога та вихованця у вихованні. Тому це поняття тлумачиться ними як суспільне явище, діяльність, система, дія, цінність, процес, взаємодія.

У свою чергу О. Кононко трактує сутність поняття “виховання” як усвідомлене і цілеспрямоване зрощування людини як особистості у відповідності зі специфікою цілей, соціальних груп і організацій, в яких воно здійснюється; ... як виховна взаємодія, в ході якої педагог як носій суспільного досвіду систематично діє з метою вдосконалення особистості, будує свою діяльність на основі зворотної інформації про її результативність [89, с. 87].

На думку О.Сухомлинської “... у широкому розумінні виховання – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, духовних і фізичних сил підростаючого покоління. Виховання як педагогічна категорія є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів та переконань відповідно до виховання суспільних ідеалів” [137].

Виховання розглядається також як процес передачі суспільно-історичного досвіду новим поколінням з метою підготовки їх до суспільного життя і виробничої праці. Саме під впливом середовища і спеціально організованих умов відбувається розвиток духовних і фізичних сил дітей,

підлітків і юнацтва, формування їхнього світогляду і набуття ними знань, умінь та навичок. Виховання є необхідною суспільною функцією, оскільки від нього залежить життя і розвиток суспільства, тому воно є вічною категорією [124].

Наше звернення до суті виховання не є випадковим. Воно дає можливість простежити його в динаміці, при цьому виникає реальна можливість спрогнозувати результат, видозмінюючи та розглядаючи різні напрями виховання: розумове, фізичне, моральне, естетичне, трудове, патріотичне, суспільне, релігійне, сімейне, екологічне, в тому числі й статеве [478].

У широку сферу виховання входить і статеве виховання, про що свідчить перш за все той факт, що ця сторона вельми важлива для самої особистості, сім'ї, держави. Вона відповідає меті і умовам існування людини в суспільстві. В цьому разі статеве виховання спирається на досягнення як педагогіки, так і інших наукових дисциплін: психології, медицини, соціології.

Однак, в більшості країн Євросоюзу замість поняття “статеве виховання” вживається термін “статева освіта”, проте ці терміни несуть різне термінологічне та змістове навантаження. Зміст поняття “статевого виховання” визначається рівнем культури в суспільстві та позицією політиків кожної країни [488].

Визначимо кілька базових понять, пов'язаних із досліджуваним нами виховним процесом у країнах Євросоюзу: “статеве виховання”, “статева освіта”, “сексуальна освіта”.

За визначенням ЮНЕСКО, статеве виховання трактується як відповідний до віку та культури підхід до розкриття тем, пов'язаних із статевим розвитком і сексуальними стосунками, який забезпечує передання наукової, реальної та об'єктивної інформації й дає змогу осмислити власні ціннісні орієнтири й погляди, а також набути навичок прийняття рішень,

ведення діалогу та зниження ризиків, пов'язаних з багатьма аспектами сексуального життя [614].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) дотримується позиції, що статеве виховання в школах є надзвичайно важливим для благополуччя молоді та їх сексуального здоров'я [655], допомагаючи молодим людям стати здоровими і відповідальними громадянами в майбутньому [301].

Досить цікавою є позиція польських теоретиків щодо статевого виховання. Згідно з визначенням В. Оконя (*Wincentego Okonia*), автора нового педагогічного словника (*Nowego słownika pedagogicznego*), статеве виховання – це “всі дії і впливи, спрямовані на формування у дітей і підлітків почуття поваги і розуміння по відношенню до представників протилежної статі, що взаємні, та є необхідною умовою для формування правильних відносин між дівчатками і хлопчиками” [480, с. 471]. Автор вважає, що до основних інститутів статевого виховання слід віднести сім'ю, так як приклад поведінки батька і матері формують у дитини первинне розуміння кохання між чоловіком і жінкою, а освіта для життя в сім'ї полягає, насамперед, в традиційному підході до статі, визнаючи цінність статевого акту тільки в любові та шлюбі, запобігаючи вагітності тільки природними методами, підтримуючи, таким чином, думку католицької церкви [643, с. 184].

Водночас, М. Козакевич (*M. Kozakiewicz*) зауважує, що статеве виховання не може бути результатом лише пізнання особистості, воно включає й процес соціалізації молоді людини, підготовка її до інтимного, подружнього і сімейного життя, відповідно до обов'язкових норм суспільства [399].

У цілому теоретики статевого виховання підкреслюють, що воно є одночасно процесом, як виховання, так і навчання, при цьому під поняттям “статева освіта і виховання” розуміючи надання знань у сфері біології людини, психології і медицини, які є необхідними для правильного розуміння статевого життя [397]. На думку М. Козакевича, статева освіта і виховання, котрі охоплюють, головним чином, інформаційну діяльність,

повинні починатись якомога раніше і бути цілеспрямованим процесом, що циклічно поглиблюється, з кожним циклом в кілька років, з глибшим рівнем знань і об'ємом інформації, враховуючи вік і стадії розвитку дітей і молоді [399, с. 47].

Слушною вважаємо й позицію польського науковця Д. Кічі (*D. Cichy*), згідно якої статеве виховання є частиною загального виховання, що прагне до формування правильної позиції щодо статевого життя, норм і цінностей моралі, культури, емоційного і етичного сприймання вироблення відповідальності за свої дії та вчинки [219, с. 9]. В цьому контексті саме рівень статевої культури особистості визначає рівень відношення суспільства до проблем статей підростаючих поколінь [219, с. 11].

Свого часу німецькі фахівці Е. Штерн (*E. Stern*) та Е. фон Тюрінг (*E. von Tübing*) ще на початку ХХ століття, визнаючи необхідність статевої просвіти, що забезпечувалася через надання біологічних, гігієнічних та етичних знань, акцентували увагу на тому, що “основу статевого виховання складають також виховання волі й характеру” [568, с. 11]. Їх думку підтримав і Н. Клюге (*N. Kluge*), вказуючи, що “статеве виховання повинно стосуватися людини загалом, має виховувати характер, волю і мотиви правильної поведінки між статями” [384, с. 121].

Варто звернути увагу й на те, що в Німеччині на сучасному етапі досить поширеним є визначення поняття статевої педагогіки, що дано професором університету Ольденбурга А. Гопфом (*A. Hopf*), як галузь загальної педагогіки, яка тісно пов'язана з іншими науками, котрі займаються питаннями фізичного, психічного і соціального розвитку: біологія, медицина, психологія, філософія, антропологія, соціологія, політика й етика. Основною частиною статевої педагогіки він виділяє статеве виховання, яке розглядає як частину загального виховання, що займається темами сексуальності; як частину охорони здоров'я і соціального виховання, що допомагає зрозуміти сексуальні почуття, розширює знання про сексуальні процеси і правила суспільної поведінки [358, с. 204].

Шведські науковці трактують поняття “статеве виховання” як “процес поширення загальної і технічної інформації про факти і проблеми молоді, формування навичок комунікації і прийняття рішень, вміння насолоджуватися сексуальністю як фізично, так і емоційно, індивідуально, а також у відносинах”, пропонуючи молоді широкий спектр тем для обговорення (рис. 1 1) [264, с. 15].

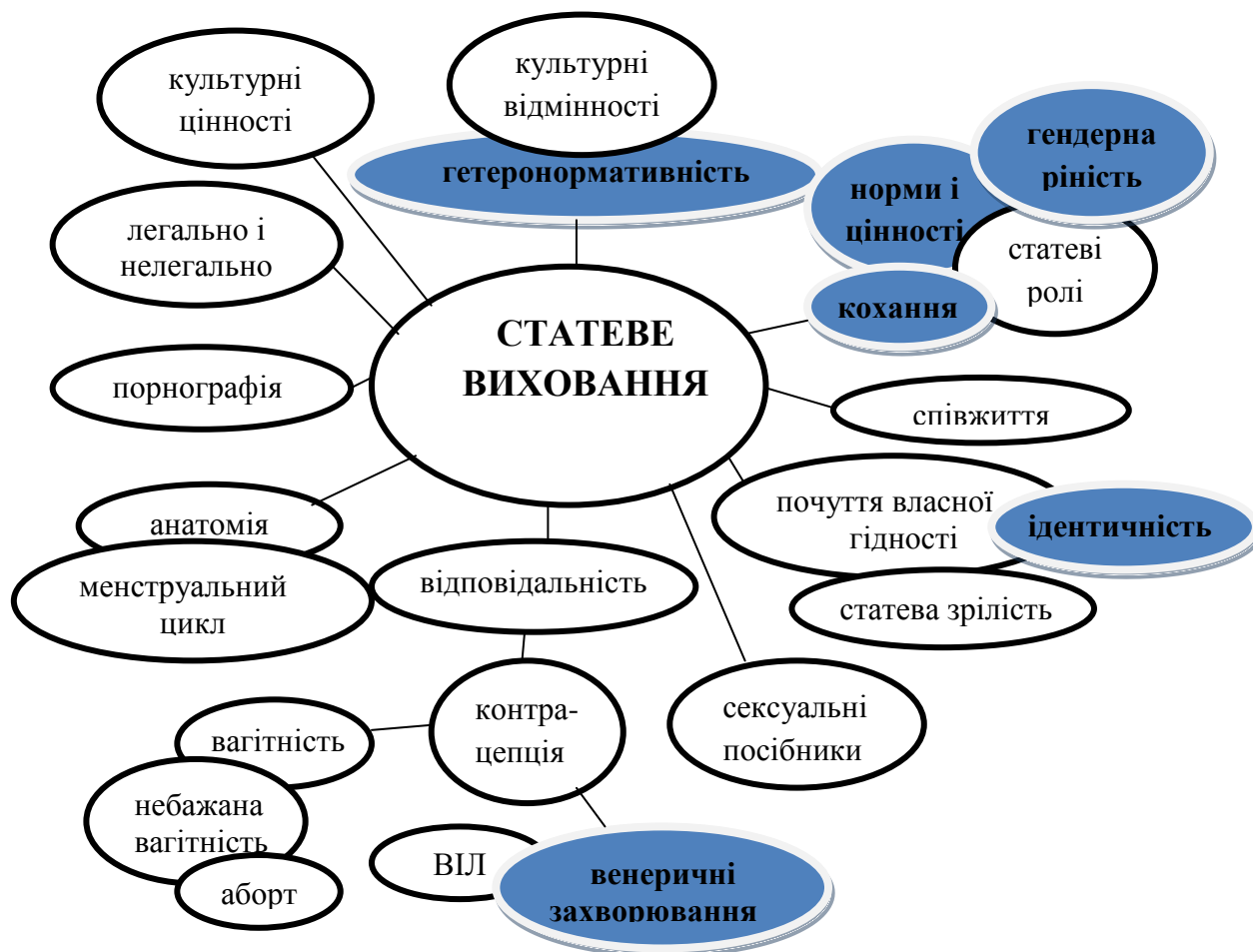

Рис.1.1. Сфери статевого виховання, що піднімаються педагогами (виділені сфери включені для детального розгляду у навчальний процес)

*Джерело: Ericsson I. Undervisningisex- ochsamlevnadpå högstadiet. Harlärarensarbetserfarenhetnågonbetydelse? Sex education in high school – importance of teacher working experience/ I. Ericsson // Karlsteds Universitet, 2015. – pp. 11.

Зміст статевого виховання в Швеції, як вважають фахівці, не надто різноманітний й не залежить від досвіду роботи педагогів. Досить часто обговорюються теми гендерних ролей, норм/гетеросексуальних норм та цінностей, ЗПСШ, ідентичності і статей (рис. 1.1), використовуючи приклади

з життя. Так, популярними є теми про ЗПСШ, особливо ВІЛ, оскільки, багато хто має упереджене ставлення до людей, які живуть з таким захворюванням, через недостатність знань у таких питаннях. Разом з тим, питання сексу і кохання розглядаються по-різному через різноманітність у своєму прояві (поцілунки, обійми, секс з людьми тієї ж статі тощо) [264, с. 11].

Науковці із Великої Британії, зокрема, (А. Бенасіч (*A. Benasich*), Дж. Букс-Ган (*J. Brooks-Gunn*), Б. Клуел (*B. Clewell*)) зазначають, що статеве виховання – це процес психофізіологічного та когнітивного розвитку, що пов'язаний із статевим дозріванням та розвитком почуття дорослості, прагненням дитини утвердити свою ідентичність та незалежність. Разом з тим, обґрунтовуючи свою думку, додають, що статеве виховання передбачає й прийняття свідомого, власного рішення щодо сумлінного виконання в майбутньому батьківських ролей, підготовку до відповідального батьківства [221].

Аналіз наукової літератури країн Євросоюзу засвідчує, що ряд учених (Н. Біджелік (*N. Bijelic*) [183], Дж. Мордік (*J. Modric*), Д. Соч (*D. Soh*), А. Сталхофер (*A. Stulhofer*) [452] (Хорватія), М. Героякі (*M. Gerouki*) [298] (Греція), А. Дукіс (*A. Dukic*), С. Лукін (*S. Lucin*) [248], С. Каміллері (*S. Camilleri*) [213] (Мальта) та ін.) вживають термін “статеве виховання”, узагальнюючи його як цілеспрямований процес формування особистості дитини з метою оволодіння нею адекватною статевою роллю, розвиток і становлення чоловічої/жіночої індивідуальності, спрямованої на здоровий спосіб життя, формування у дітей культури взаємовідносин статей, що сприяє позитивній статевій соціалізації в процесі їх життєдіяльності.

На думку італійських науковців Е. Бенні (*E. Benni*) та С. Сакко (*S. Sacco*), в соціокультурному плані статеве виховання є інтегрованою системою виховних, освітніх, психологічних впливів, що спрямовані на регулювання відносин між статями, формування почуття відповідальності за здоров'я майбутнього подружжя і дітей, а, крім того, процес дії на особистість з метою формування прийнятих в конкретному суспільстві норм поведінки по

відношенню до статі, що носить суспільно-історичний характер й відображає рівень культурного та морального розвитку суспільства [176, с. 691].

У Міжнародному технічному керівництві зі статевого виховання (Франція, 2009) зазначається, що “статеве виховання повинно бути присутнім протягом усього освітнього процесу, підтримуючи здоровий сексуальний розвиток школярів, формуючи захисні чинники, необхідні у ситуаціях ризику протягом життя” [613, с. 12].

У статевому вихованні, на думку іспанських науковців, слід виходити з цілісного підходу, який розглядає людину з позиції біологічного, фізичного, психічного і соціального буття, що сприяє виробленню відповідальності при проявах сексуальності, заохочення батьківства/материнства, профілактики ЗПСШ, а також сприяти модифікації стереотипних культурних моделей з метою ліквідації практики, заснованої на забобонах переваги певної статі [316, с. 225–228].

Як з’ясовано, статеве виховання науковці країн Євросоюзу трактують у вузькому та широкому його розумінні. Так, у більш вузькому розумінні статеве виховання акцентує увагу на фізіологічних і біологічних особливостях статей, проблемах статевого життя, в тому числі запобіганню випадковій вагітності та досягненню безпечного статевого задоволення. Необхідно додати, що цей обсяг змісту статевого виховання не повинен викликати у людей негативних мотивацій.

Формування культури почуттів, гуманного ставлення до протилежної статі розкриває більш широкий зміст поняття статевого виховання. Він включає також підготовку до шлюбу і сімейного життя, колективне спільне проживання, культуру почуттів, відповідальність за сім’ю. Нарешті, статеве виховання зумовлює спільну діяльність в реалізації програм школи, сім’ї, позашкільних закладів, в тому числі видавництва літератури з даних проблем. Кожна з цих інституцій чи організацій повинна виконувати спільні завдання власними, характерними для неї методами і засобами.

Однак фінські фахівці статевого виховання розглядають переважно в широкому контексті. “Тільки всебічне і систематичне статево виховання, – переконані науковці, – прищеплює дитині, поряд з інформацією статевознавчого змісту, моральні принципи, формує дії і відносини, розвиває емоційну сферу і пропагує особисту автономію молодої людини” [521, с. 73].

У вузькому розумінні статево виховання включає в себе й інформацію про сексуальну поведінку та репродукції людини. Така інформація в майбутньому допоможе контролювати свою власну сексуальність [181, с. 66].

Як переконують науковці Латвії, в основі статевого виховання лежить людська сексуальність, що є потужною рушійною силою, джерелом здоров’я, гармонійного і радісного життя, однак при неправильному його трактуванні може породжувати цілий ряд міжособистісних проблем. Тому статево виховання також надає інформацію про негативні аспекти сексуальності – ЗПСШ, небажану вагітність і т.д. [622].

Таку ж думку висувають й іспанські фахівці Г. Пеледжеро (*G. Pellejero*), наголошуючи, “щоб діти росли із здоровим ставленням до сексуальності, у статево вихованні життєво важливо акцентувати увагу й на проблемах, пов’язаних зі статтю, аби запобігти сексизму, гомофобії, сексуальному насиллю тощо” [492, с. 412].

Основні погляди зарубіжних дослідників на трактування поняття “статево виховання” представлено нами у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

**Наукові визначення поняття “статево виховання”,
запропоновані дослідниками країн Євросоюзу**

Країна Євросоюзу	Трактування поняття “статево виховання”
Польща	дії і впливи, спрямовані на формування у дітей і підлітків почуття поваги і розуміння по відношенню до представників протилежної статі, що взаємні, та є необхідною умовою для формування правильних відносин між дівчатками і хлопчиками (<i>W. Okon</i>); процес соціалізації молодої людини, підготовка її до інтимного, подружнього і сімейного життя, відповідно до обов’язкових норм суспільства

	<p>(<i>M. Kozakiewicz</i>);</p> <p>частина загального виховання, що прагне до формування правильної позиції щодо статевого життя, норм і цінностей моралі, культури, емоційного і етичного сприймання вироблення відповідальності за свої дії та вчинки (<i>D. Cichy</i>)</p>
Швеція	<p>процес поширення загальної і технічної інформації про факти і проблеми молоді, формування навичок комунікації і прийняття рішень, вміння насолоджуватися сексуальністю як фізично, так і емоційно, індивідуально, а також у відносинах (<i>B. Kelefang</i>)</p>
Німеччина	<p>надання біологічних, гігієнічних та етичних знань з питань статі, а також виховання волі й характеру людини (<i>E. Stern</i>);</p> <p>частина загального виховання, що займається темами сексуальності, як частини охорони здоров'я і соціального виховання, допомагаючи зрозуміти сексуальні почуття, розширює знання про сексуальні процеси і правила суспільної поведінки (<i>A. Hopf</i>);</p> <p>процес загального виховання людини, що виховує характер, волю і мотиви правильної поведінки між статями (<i>N. Kluge</i>)</p>
Велика Британія	<p>процес психофізіологічного та когнітивного розвитку, що пов'язаний із статевим дозріванням та розвитком почуття дорослості, прагненням дитини утвердити свою ідентичність та незалежність (<i>B. Clewell</i>);</p> <p>прийняття свідомого, власного рішення щодо сумлінного виконання в майбутньому батьківських ролей, підготовку до відповідального батьківства (<i>J. Brooks-Gunn</i>)</p>
Греція	<p>цілеспрямований процес формування особистості дитини з метою оволодіння нею адекватною статевою роллю, розвиток і становлення чоловічої/жіночої індивідуальності, спрямованої на здоровий спосіб життя, формування у дітей культури взаємовідносин статей, що сприяє позитивній статевій соціалізації в процесі їх життєдіяльності (<i>M. Gerouki</i>)</p>
Італія	<p>інтегрована система виховних, освітніх, психологічних впливів, що спрямовані на регулювання відносин між статями, формування почуття відповідальності за здоров'я майбутнього подружжя і дітей (<i>E. Benni</i>);</p> <p>процес дії на особистість з метою формування прийнятих в конкретному суспільстві норм поведінки по</p>

	відношенню до статі, що носить суспільно-історичний характер й відображає рівень культурного та морального розвитку суспільства (<i>S. Sacco</i>)
Іспанія	<p>процес, що присутній протягом усього освітнього процесу, підтримуючи здоровий сексуальний розвиток школярів, формуючи захисні чинники, необхідні у ситуаціях ризику на протязі життя (<i>Керівництво зі статевого виховання, 2008</i>);</p> <p>цілісний підхід, який розглядає людину з позиції біологічного, фізичного, психічного і соціального буття, що сприяє виробленню відповідальності при проявах сексуальності, заохочення батьківства/материнства, профілактики ЗПСШ, а також сприяти модифікації стереотипних культурних моделей з метою ліквідації практики, заснованої на забобонах переваги певної статі (<i>D. Molina</i>);</p> <p>процес формування здорового ставлення до сексуальності, акцентуючи увагу на проблемах, пов'язаних зі статтю, аби запобігти сексизму, гомофобії, сексуальному насиллю тощо (<i>G. Pellejero</i>)</p>
Чехія	<p>формування культури почуттів, гуманного ставлення до протилежної статі, а також підготовка до шлюбу і сімейного життя, колективне спільне проживання, культуру почуттів, відповідальність за сім'ю;</p> <p>процес, що прищеплює дитині, поряд з інформацією статевознавчого змісту, моральні принципи, формує дії і відносини, розвиває емоційну сферу і пропагує особисту автономію молодої людини</p>
Латвія	<p>виховання людської сексуальності, що є потужною рушійною силою, джерелом здоров'я, гармонійного і радісного життя, однак при неправильному вихованні може породжувати цілий ряд міжособистісних проблем, тому передбачає надання інформації про негативні аспекти сексуальності – ЗПСШ, небажану вагітність і т.д. (<i>B. Obelenienē</i>)</p>

Аналіз змісту статевого виховання дає підстави стверджувати, що, на жаль, лише науковці окремих країн (Велика Британія, Іспанія, Польща) в основі статевого виховання вбачають й формування позиції відповідального батьківства, більшість з них зосереджують увагу на вихованні людської сексуальності, формуванні культури почуттів, гуманного ставлення до

протилежної статі, акцентуючи увагу на проблемах, пов'язаних зі статтю, сексуальною активністю тощо.

Науковці Великої Британії Дж. Валкером (*J. Walker*), Дж. Мілтоном (*J. Milton*) пропонують розглядати статеve виховання молоді на трьох рівнях: макрорівень (індивідуальний рівень), мезорівень (організаційний рівень) та макрорівень (рівень громадської або державної політики) (див. рис. 1.2), визнаючи, таким чином, взаємозв'язок між особистістю та соціально-політичним середовищем [639]. Така позиція, якої дотримуються автори, розглядаючи й питання сексуального здоров'я, впливає з Оттавської хартії (ВООЗ, 1986), згідно з якою державна політика і навколишнє середовище також може впливати на здоров'я людини.

Рис. 1.2. Підтримка універсального аспекту сексуальної освіти молоді

*Джерело: Walker J., Milton J. Teachers' and parents' roles in the sexuality education of primary school children: a comparison of experiences in Leeds, UK and in Sydney, Australia / Joy Walker, Jan Milton // *Sex Education*. – Vol. 6. – № 4, November 2006. – s. 418.

Вітчизняні ж науковці (О. Василенко [48], О. Главацька [56] та ін.) поняття “статеve виховання” трактують як цілеспрямований процес виховання культури статеvих відносин, тісно пов'язаної з формуванням

духовності, моральних принципів поведінки, відповідальності за неї та створення морально здорових взаємостосунків між юнаком і дівчиною, а також виховання цнотливості. Одночасно це і здобуття інформації з питань медико-біологічного характеру, систематизованої й адаптованої відповідно до віку системи юридичних знань з питань шлюбно-сімейних відносин, гігієни дівчини і хлопця, формування відповідального ставлення за свої дії та вчинки, відповідального батьківства.

Суттєвим для статевого виховання було те, що його розглядали як частину виховання загалом й одночасно як підготовку до шлюбу та сім'ї. Так, науковці Л. Верб [51], В. Кравець [93], Н. Новікова [119] під статевим вихованням розуміють систему медико-педагогічних заходів по вихованню батьків, дітей, підлітків та молоді правильного розуміння питань статі, що сприяє гармонійному розвитку підростаючих поколінь, накопиченню сексологічних знань, повноцінному формуванню дітородної функції, почуття відповідальності за здоров'я і благополуччя майбутнього чоловіка (жінки), дітей, тобто зміцнення шлюбу і сім'ї.

У зарубіжній педагогіці поряд із поняттям “статеве виховання” вживається й поняття “сексуальне виховання”, яке педагоги Франції трактують як довготривалий, свідомо здійснюваний і систематичний вплив на учнів, який сприяє формуванню особистості в питаннях сім'ї та людської сексуальності [419, с. 62].

У Технічному керівництві із сексуальної освіти, розробленому ЮНЕСКО, сексуальна освіта трактується як підхід по наданню молоді наукових знань, пов'язаних із проблемами статей та відносинами між ними, що відповідає віку й культурним особливостям певної держави [613].

Як зауважує науковець з Іспанії Д. Моліна (*D. Molina*), сексуальна освіта “передбачає вихід інформації за рамки традиційного підходу, підтримуючи позицію різноманітності відносин, поважаючи і цінуючи індивідуальні та культурні відмінності учнів, уникаючи при цьому будь-якого типу дискримінації”, та залишаючись водночас суттєвою частиною

становлення особистості, її гідності, та розпочинаючись з самих ранніх років життя дитини [453, с. 47].

Інші іспанські науковці Ж. Моралес (*G. Morales*) та С. Гуджаро (*C. Guijarro*) розуміють поняття “сексуальна освіта” як динамічний і безперервний процес, який сприяє розвитку людської істоти, тим самим, сприяючи соціальному розвитку їхньої громади, що сприяє формуванню біологічних, психологічних, соціальних, емоційних та етичних аспектів статі. “Саме з цієї позиції, – доповнюють свою думку автори, – покращуються умови життя дітей і підлітків, що запобігає психофізичним проблемам зі здоров’ям, а також сприяє дотриманню права людини, заохочення рівності між чоловіками і жінками у соціальному та сімейному житті” [457, с. 65–69]. Сексуальна освіта сприяє інтерналізації цінностей, пов’язаних з роллю чоловіків і жінок без стереотипів, в рамках справедливості. Крім того, сексуальна освіта включає в себе знання щодо запобігання небажаної вагітності й ЗПСШ, та сприяє виробленню почуттів і позитивного ставлення до сексуальності [515, с. 338–340].

Розглядаючи поняття “сексуальна освіта” значно ширше, науковці додають, що це також й інформування учнів про функціонування статевих органів, формування цінностей і етичної відповідальності в якості сексуальної істоти; знання про тіло людини і його репродуктивних органів; психологічна і соціальна оцінка чоловіки і жінки, які мають бути коханими, любити і поважати партнера [515, с. 342].

Науковці із Австрії акцентують увагу на тому, що сексуальна освіта передбачає “формування цінностей та ціннісних орієнтацій у молоді шляхом їх поінформованості з питань сексуальності і відносин” [528, с. 31].

Австрійські ж урядовці статевої освіти вбачають, як зазначено в Циркулярі, у частині загальної освіти, коли отримані знання про сексуальність в сім’ї повинні бути доповнені в школі, поглиблені, а при необхідності й відкориговані, що не може бути завданням одного шкільного предмета [620].

З цієї позиції, статева освіта є практичною дисципліною, що включає в себе “безперервний, призначений для впливу на розвиток сексуальної мотивації, вирази і поведінки, а також відносини і почуттєві аспекти сексуальності дітей, підлітків і молоді”. Її завдання полягає в проведенні досліджень щодо відображення сексуальної соціалізації людини під впливом освіти, розширюючи знання сексуальних процесів і норм поведінки в суспільстві [551, с. 50].

У Великій Британії досить поширеним є визначення сексуальної освіти, сформульоване Дж. Уолкером (*J. Walker*) та Дж. Мілтоном (*J. Milton*). Вчені вважають, що сексуальна освіта – довготривалий процес здобуття знань, розвитку навичок та формування позитивних переконань, цінностей і відносин [639, с. 419].

Науковці з Чехії переконані, що сексуальну освіту слід розглядати не тільки з біологічної позиції, але і з точки зору соціальної та психологічної, всі аспекти якої повинні бути в рівновазі. Відповідно до вимог розвитку учнів і їх пізнавальних здібностей, спрямованість уроків зі статевого виховання для учнів мають розвивати відповідальну поведінку, можливість прийняття рішень і комунікації в ситуаціях, пов’язаних з репродуктивним здоров’ям, партнерських відносин, сімейного життя і батьківства, а вступ у доросле життя супроводжуватися відповідальним ставленням до здоров’я і сім’ї [246].

Крім того, сексуальна освіта призначена для поточного і майбутнього життя учнівської молоді, метою якої повинно бути їх щасливе життя, особливо в партнерстві, сімейному і батьківському, й працювати відповідно до принципів і норм моралі у суспільстві [246].

У центрі уваги сексуальної освіти лежить психофізичний розвиток, особисті відносини, здоров’я, культура і духовність, проявляється по-різному у різних людей і етапах життя; оцінка зв’язку і любові, як центральних компонентів сексуальності; визнання і оцінка відповідальності і права на недоторканність приватного життя, як невід’ємні елементи сексуальної

поведінки; повага до різноманіття у сексуальності; визнання і оцінка прав дітей, підлітків і молодих людей [454, с. 1452].

Як зазначають французькі науковці, статева освіта відображає соціально-культурний аспект становлення особистості, що, в свою чергу, породжує складність її надання, частково відображаючи той факт, що не існує універсально прийнятного визначення цього поняття, хоча й трактується по-різному, як-от: “довічний процес отримання інформації та формування поглядів, переконань і цінностей про сексуальну ідентичність, відносини і близькість. Вона включає набагато більше, ніж навчання дітей процесу відтворення, даючи реальне розуміння сексуальності в його найширшому сенсі [386, с. 141] й включає в себе отримання інформації про секс, сексуальність, емоцій, відносини і сексуального здоров'я, розвиток навичок і формування позитивного ставлення та цінностей” [415, с. 22].

Більшість фахівців у сфері статевої освіти Франції підтримують думку, що сексуальна освіта розглядає біологічні, соціально-культурні, психологічні та духовні аспекти сексуальності, починаючи від 1) когнітивної області через 2) афективний домен до 3) поведінкової сфери, формуючи навички ефективного спілкування між статями та прийняття відповідальних рішень [377, с. 102].

В той же час, іспанський науковець Ф. Медеро (*F. Medero*) переконаний, що сексуальна освіта – процес повільний, поступовий і складний, який являє собою процес побудови моделі, яка представляє і пояснює людську сексуальність і стать, сприяє формуванню різних сексуальних уявлень, побудові ідентичності молоді, засвоєнню історичних та культурних процесів побудови сексуальних знань і соціальної організації. Разом з тим, сексуальна освіта включає в себе знання про себе та про інших, відносини між статями, враховуючи біологічний, культурний, соціальний, емоційний, психологічний і моральний аспекти [445, с. 12].

Ряд зарубіжних науковців (Г. Гессе, К. Юнг, З. Фрейд та ін.) сексуальну освіту розглядають в психологічному аспекті, зокрема, зосереджуючи увагу

на важливих психологічних механізмах статевого виховання: формування ментально-психічної підструктури особистості через усвідомлення статі, що відображає духовний світ статі (чоловічої або жіночої) як колективного підсвідомого [146], що сприяє формуванню в учнівської молоді морально-психологічних поглядів на статево поведінку, шлюб і сім'ю, культуру міжстатевого спілкування, збагаченню досвіду виконання особистісних ролей у сім'ї та суспільстві відповідно до їх статевої належності.

Соціально-психологічними чинниками статевої відмінностей, як переконані науковці, є товариські стосунки, дружба між особами різних статей. При належному ставленні до них і правильному регулюванні з боку дорослих такі стосунки завжди справляють позитивний вплив на розвиток особистості учня.

Для більш детального розкриття основних понять дослідження варто зупинитися на розгляді складових сексуальної освіти: “стать”, “сексуальність”, “сексуальне здоров'я”, “репродуктивне здоров'я” та ін.

На початку 2002 року Всесвітня організація охорони здоров'я (*World Health Organization (WHO)*) провела консультативну зустріч експертів з метою визначення основних концепцій, так як міжнародновизнаних визначень ще не існувало [655]. Її результатом став перелік робочих визначень концепцій статі, сексуальності, сексуального здоров'я, сексуальних прав тощо.

Так, поняття “стать” трактується розробниками “Стандартів сексуальної освіти в Європі” (“*Standards for sexuality education in Europe*”) як сукупність біологічних характеристик, що визначають приналежність людини як біологічної істоти до чоловічої або жіночої статі.

Поняття “сексуальність людини” у широкому значенні експерти розуміють як природний розвиток людини на кожному етапі життєвого циклу, включаючи фізичні, психологічні та соціальні його складові [578, с. 19]. У вузькому розумінні “сексуальність” є основним аспектом буття людини протягом усього її життя, включаючи в себе стать, гендерну

ідентичність, сексуальну орієнтацію, статевий інстинкт, задоволення, близькість та репродуктивну функцію. “Сексуальність, – зазначають експерти, – проявляється через думки, фантазії, бажання, переконання, установки, цінності, вчинки, поведінку, статеві ролі та відносини між особами різних статей, на яку, в свою чергу, впливає сукупність біологічних, психологічних, соціальних, економічних, політичних, етичних, правових, історичних, релігійних та духовних чинників” [578, с. 20].

Фінські фахівці пропонують своє бачення сексуальності через її біологічні, психічні, культурні та етичні аспекти (див. рис. 1.3), в основі якої людина з її потребами, можливостями та прагненнями [312, с. 3–5].

На думку Дж. Грінберга (*J. Greenberg*), К. Браесса (*C. Bruess*) та ін., до біологічного аспекту сексуальності відноситься фізичні прояви, такі як зовнішній вигляд, ріст і розвиток, фізичні реакції на сексуальні подразники, репродукція. Психологічний аспект сексуальності включає в себе ставлення до себе та інших, та змінюється в залежності від оточуючого середовища і та його впливу, що проявляється через емоції та почуття із подальшим розвитком мотивацій. Культурний аспект сексуальності включає в себе середовище існування індивіда, вплив мікросередовища (сім'я, товариші зі школи, суспільство). Не останню роль при цьому відіграють такі чинники, як право, ЗМІ і політика.

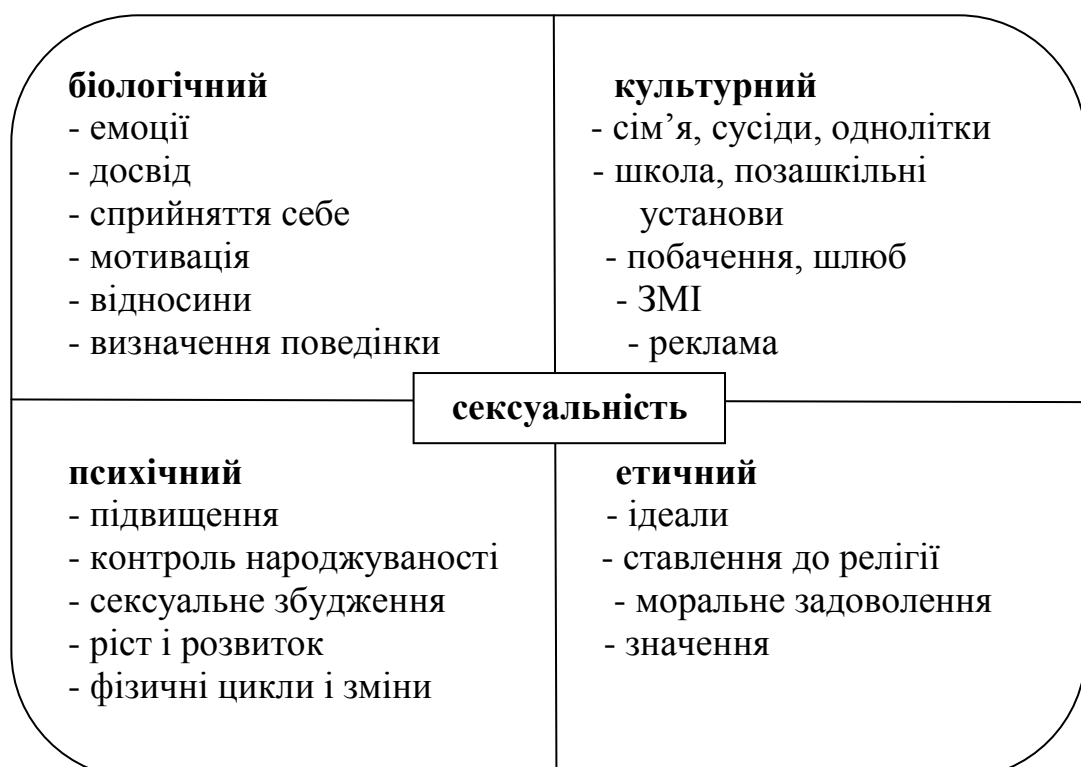

Рис. 1.3.Різні аспекти сексуальності

*Джерело: Greenberg, J. S., Bruess C. E., Mullen K. D. *Sexuality. Insights and issues: Wm. C. Brown communications, Inc.*, 2013. – pp. 3–5.

Етичний аспект складають різні цінності та ідеалів, які є віддзеркаленням нашого існування в суспільстві, що встановлюють рамки “сексуальності” під впливом релігії, виховання, ідеалів, що вироблені суспільством [312, с. 4].

Як з’ясовано, в Євросоюзі сексуальна освіта орієнтується, насамперед, на особистісний розвиток дітей та молоді, а не на вирішення проблем або їх попередження, як у США. Існує безліч різноманітних історичних, соціальних і культурних причин, що пояснюють таку істотну різницю. Це, перш за все, пов’язано із тим, що в країнах Євросоюзу сексуальність є мірою прояву і розвитку в підлітковому віці, й сприймається не як проблема або загроза, а як джерело особистісного зростання молодої людини.

Визначення “сексуального здоров’я” вперше було дано на Раді експертів ВООЗ (1972) [656] та визначено як комплекс соматичних, емоційних, інтелектуальних і соціальних аспектів сексуального буття людини, який розвиває позитивні особистісні якості і здатність до спілкування та любові.

Незважаючи на те, що це визначення застаріло, як підкреслюють експерти, його продовжують досить часто використовувати. На Раді експертів ВООЗ у 2002 році було погоджено нове визначення сексуального здоров’я, під яким розуміється “стан фізичного, емоційного, розумового і соціального благополуччя, пов’язаного із сексуальністю, що вимагає позитивного ставлення до сексуальності та статевих відносин, а також можливість безпечно вести статеве життя, що приносить задоволення, вільне від примусу, дискримінації та насилля, що нерозривно пов’язано із захистом та дотриманням сексуальних прав людини” [655, с. 21].

Сексуальне здоров'я – один із п'яти пріоритетних аспектів глобальної Стратегії ВООЗ в галузі репродуктивного здоров'я (*WHO Reproductive health strategy*), що прийнята в 2004 році сесією Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я ВООЗ.

Репродуктивне здоров'я, звертаючись до визначення ВООЗ, – стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб, має на увазі, що люди здатні мати відповідальність, задоволення і безпечне статеве життя та можливість і свободу вибору щодо репродукції. За Декларацією Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку (Каїр, 1994), визначено сфери:

- сексуального здоров'я (відповідальність, задоволення та ведення безпечного статевого життя);
- репродуктивної свободи (доступ до інформації, методів відтворення і послуг);
- безпечного материнства (безпечний час вагітності, пологів і здорових дітей) [638].

Сексуальні права, як складники сексуальності, включають права людини, визнані в національних законодавствах, міжнародних документах з прав людини. Дотримуючись свободи від примусу, дискримінації та насилля, вони включають право кожної людини на:

- найвищий рівень сексуального здоров'я, в тому числі, доступ до послуг з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я;
- пошук та отримання інформації сексуального характеру;
- сексуальна освіта;
- повага фізичної недоторканності;
- свободу у виборі партнера;
- самостійне прийняття рішення бути сексуально активним чи ні;
- вступ у статевий зв'язок та шлюб за взаємною згодою;
- самостійне прийняття рішення мати дітей чи ні і коли мати;

- ведення приємного, безпечного, що приносить задоволення, статевого життя [655, с. 10].

Не всі з перерахованих сексуальних прав стосуються дітей та підлітків, більшість із них – для дорослих. У той же час, право кожної дитини на одержання інформації також визнається Конвенцією ООН про права дитини (*Convention on the Rights of the Child*) (1989) і на сьогодні ратифіковане більшістю країн. Вона чітко зазначає право на свободу самовираження і свободу в одержанні інформації, наголошує на зобов'язаннях держав надавати учням освітні заходи по захисту їх, серед іншого, й від сексуального насилля [613].

Як результат, Всесвітня асоціація сексуального здоров'я (*World Association for Sexual Health (WAS)*) оприлюднила Декларацію сексуального здоров'я (*Declaration of Sexual Health*) (2008), в якій сексуальні права розглядаються як невід'ємна складова досягнення сексуального здоров'я молоді [554].

Отже, ретроспективний аналіз дав змогу в логічній послідовності розкрити та проаналізувати ключові поняття дослідження, сутність яких лягла в основу нашого подальшого дослідження.

1.3. Сучасний стан дослідження проблеми статевого виховання учнівської молоді у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці

Провідною концептуальною ідеєю нашого дослідження є положення про те, що статеве виховання як складова частина загального виховного процесу, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді та сприяє оволодінню ними нормами взаємин із представниками протилежної статі зокрема, є визначальним чинником формування особистості, за допомогою якого реалізується соціальна, комунікативна і виховна функції. Ця сфера у розвитку школярів є важливим компонентом сексуальної політики країн Євросоюзу на сучасному етапі.

Здійснення статевого виховання, яке є частиною всього процесу навчання і виховання в школах, залишається досить делікатною справою. Нема іншої теми, з якою школа так важко справляється, як з цією. Водночас це дає змогу підростаючому поколінню оволодіти системою досвіду щодо правильного ставлення до питань статі, оволодіти системою сексологічних знань, що сприятимуть повноцінному розвитку дітородної функції, сформованості почуття відповідальності за здоров'я і благополуччя майбутньої дружини (чоловіка), дітей, що є основою шлюбу та сім'ї у багатокультурній Європі.

У сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній педагогічній, психологічній та соціологічній науках важливе місце посідає проблема здійснення статевого виховання, виділення сучасних моделей статевого виховання та тенденції визначення його провідних принципів у закладах освіти країн Євросоюзу. У цьому сенсі актуальним залишається вивчення стану дослідження цієї проблеми не лише в Україні, але й за кордоном, зокрема, в країнах європейського регіону, які об'єднує важливий освітній документ під назвою "Стандарти сексуальної освіти в Європі", що вважається визначальним чинником сучасних тенденцій статевого виховання учнівської молоді у всіх 27 країнах Євросоюзу (див. додаток А).

У той же час варто зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній історико-педагогічній та теоретико-методичній літературі відсутні спеціальні праці, які були б тісно пов'язані з дослідженням проблеми статі та статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу в аспекті порівняльного аналізу. Хоча слід відзначити, що низка праць українських педагогів, психологів та соціологів містять матеріали, присвячені аналізу особливостей генезису змісту й організації статевого виховання молоді, виявленню позитивних ідей статевого виховання у педагогічній практиці країн зазначеного регіону та визначенню перспектив їх реалізації у вітчизняних навчальних закладах.

Слід також зауважити, що науковий доробок з цієї проблеми в українській порівняльній педагогіці є досить незначний. Серед поодиноких досліджень варто звернути увагу на праці українських дослідників у сфері статевого виховання та підготовки молоді до сімейного життя. Серед них монографічне дослідження В. Кравця “Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн” (2009), в якому аналізується теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя в ряді зарубіжних країн у другій половині ХХ століття та зосереджується увага на підготовці учнів до дорослого сімейного життя й їх статева соціалізація [91].

В останнє десятиріччя в українській порівняльній педагогіці спостерігається підвищення інтересу до розв’язання проблеми статевого виховання в країнах Євросоюзу, який значно розширився завдяки приєднанню колишніх соціалістичних країн Південно-Східної Європи. Зникнення залізної завіси дало можливість українським ученим відвідувати зарубіжні наукові та освітні центри, а інформаційно-комунікаційні технології уможливили використання електронних ресурсів, що знаходяться у глобальній мережі, які довгий час були недоступні для українських компаративістів. Відтак, все більше зростає інтерес до вивчення проблеми статевого виховання молоді не лише в країнах Європи, але й в інших країнах Євросоюзу, досвід яких є досить цінним для України.

Аналізуючи педагогічні дослідження в сфері статевого виховання в Україні, необхідно відзначити, що на початку ХХІ століття з’явилося багато праць, що стосуються дослідження статевої політики Євросоюзу.

Так, у дисертаційному дослідженні та наукових працях Т. Паничок “Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині” (2008) [122] здійснено комплексне дослідження статевого виховання учнівської молоді Німеччини із визначенням особливостей його змісту та організації, до яких науковцем віднесено системність виховного процесу у статевій сфері із залученням численних виховних інституцій; вплив державних програм на зміст та

способи реалізації статевого виховання; спрямованість виховного процесу на задоволення потреб учнів та розвиток у них статевої ідентичності; своєрідність підходів до здійснення статевого виховання у навчальних закладах різних земель Німеччини; упровадження спеціального навчального предмета з формування нормальних статевого взаємин та включення відповідних тем до програм інших навчальних дисциплін.

Крім того, дослідником проведено ретроспективний аналіз основних періодів статевого виховання й з'ясовано їх провідні тенденції, що дало змогу виділити позитивні ідеї німецького досвіду, такі як: особистісна орієнтація; врахування потреб, інтересів та очікувань дітей і підлітків; демократичний характер викладу навчального матеріалу з проблем сексуальності, відносин статей; застосування інтерактивних методик; установка на розвиток комунікативних навичок учнів; організація частково роздільного виховання хлопців і дівчат; залучення батьків до виховного процесу; співпраця із консультаційними центрами та позашкільними виховними закладами, а також визначити перспективи реалізації прогресивних ідей німецького досвіду в Україні.

У наукових працях та кандидатській дисертації І. Даценко "Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у республіці Польща" (2008) висвітлюються особливості змісту і методів підготовки учнівської молоді до життя в сім'ї у різних типах шкіл Польщі [63], зокрема, визначено специфіку польського досвіду підготовки учнівської молоді до сімейного життя, виокремлено його прогресивні ідеї, такі як: підготовка молоді до виконання важливих суспільних ролей – батьківських, подружніх, професійних, громадянських; присвоєння певної квоти біологічних, медичних, сексуальних, психологічних знань про людину як особистість; установка на зміцнення процесу ідентифікації з власною статтю і т. д. Привертають увагу охарактеризовані науковцем етапи еволюції та виділені ним основні напрямки розвитку сучасної польської системи підготовки молоді до життя в сім'ї, як-от: зміцнення моральних і духовних цінностей молоді; формування

навичок культури здоров'я; комплексний підхід до виховання; урахування вікових особливостей учнівської молоді; формування почуття відповідальності за власні дії, а також запропоновані напрямки модернізації змісту, форм і методів підготовки молоді до життя в сім'ї, такі як: використання особистісно-орієнтованого навчання у роботі з підлітками, впровадження інтерактивних технологій навчання, тісне співробітництво школи з сім'єю тощо.

У дослідженнях М. Зубілевич, що присвячені гендерному вихованню дівчат-підлітків у Великій Британії (2006), вивчається система гендерного виховання дівчат-підлітків цієї країни, їхня соціалізація в умовах навчальних закладів та молодіжних організацій, розкриваються технології гендерного виховання дівчат-підлітків на сучасному етапі [71].

У науковому доробку Л. Ковальчук "Гендерне виховання учнівської молоді в Німеччині" (2008) вивчено особливості гендерного виховання учнівської молоді Німеччини та його науково-педагогічне забезпечення [80], зокрема, визначено основні стратегії реалізації гендерного виховання німецької молоді через впровадження гендерної компоненти у навчальні плани, програми та матеріали; гендерна спрямованість профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді, активне залучення батьків, громадськості до гендерного виховання, підвищення загальної гендерної культури соціуму та поглиблення гендерної компетенції педагогів шляхом внутрішньо- й зовнішньошкільного підвищення їх кваліфікації.

Крім того, охарактеризовано особливості гендерного виховного процесу у німецьких загальноосвітніх закладах різного типу, зокрема в початковій та основній школах, реальних училищах і гімназіях й виокремлено шляхи становлення гендерного виховання учнівської молоді Німеччини на сучасному етапі, яке здійснюється шляхом спільного, роздільного та частково роздільного навчання.

У дослідженні Н. Левчик "Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у США та Великій Британії" (2011) розкриваються

особливості змісту й організації підготовки учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у шкільній практиці англomовних країн (в порівняльному аспекті), які полягають у системному і мультикультуральному підходах до організації підготовки учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків, різновекторному та різнорівневому характері шкільних курсів із батьківства, їх циклічності і наступності, багатокomпонентності та модульності; співпраці школи з сім'єю та громадськими організаціями; впливові державних стандартів на зміст та способи реалізації підготовки молоді до батьківства; розробці і впровадженні сучасних педагогічних технологій із врахуванням вікових запитів молоді, інноваційність у викладанні, розробка спеціальних програм для "груп ризику", а також визначено можливості використання позитивного зарубіжного доробку в освітній системі України в контексті соціокультурного виміру феномена батьківства [104].

У дисертації Л. Лушпай "Гендерне виховання учнів середніх навчальних закладів у Великій Британії" (2012) розглядаються зміст та специфіка гендерного виховання учнів середніх навчальних закладів Великої Британії, що полягає у впливі державної політики рівних прав та можливостей на зміст та способи впровадження гендерного виховання, спрямованість навчально-виховного процесу на створення умов для реалізації особистісного потенціалу учнів, введення гендерної компоненти у шкільні дисципліни, спеціальні навчальні предмети для підлітків з формування позитивних міжстатевих взаємин, рівноправного партнерства [110].

Також дослідником визначено основні напрями гендерного виховання учнів середніх навчальних закладів у Великій Британії й проаналізовано історичні та соціокультурні передумови впровадження гендерного виховання у шкільну практику середніх навчальних закладів Великої Британії, таких як: зміна соціальної структури суспільства, значне розширення діапазону соціостатевих ролей у другій половині ХХ століття; розробка державної концепції політики паритетності статей і необхідність її впровадження у

освітню сферу. Крім того, виокремлено позитивні ідеї британського досвіду гендерного виховання учнів середніх навчальних закладів, які доцільно використати у практиці українських шкіл, а саме: цілісний підхід до гендерного виховання учнівської молоді як інтегративної системи, гендерно чутливий виклад навчального матеріалу, настанова на розвиток критичного мислення учнів та конструктивного діалогу між статями, організація профорієнтаційної роботи тощо.

У дисертаційному дослідженні І. Гречин “Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов’язків у Німеччині” (2012) досліджено окремі аспекти підготовки молоді до виконання батьківських обов’язків у Німеччині [61], що характеризуються системним і концентричним підходом, різновекторним та різнорівневим характером, партнерством школи з сім’єю та позашкільними установами (благодійними фондами, релігійними організаціями, центрами соціальних служб для молоді). Науковцем виявлено особливості змісту та організації підготовки учнівської молоді до виконання батьківських обов’язків у Німеччині, такі як: багатокomпонентність, модульність, міждисциплінарність шкільних навчальних програм з батьківства; статевопросвітницька робота у дошкільних навчальних закладах, орієнтація на державні освітні стандарти, ліцензування курсів з батьківства, розробка спеціальних програм для дітей з особливими потребами тощо.

У дослідженнях Г. Фінчук “Теорія і практика сімейного виховання в зарубіжній педагогіці” (2001) визначено теоретико-методологічні засади створення та формування системи сімейного виховання в країнах Західної Європи, обґрунтовано доцільність системи принципів, форм і методів та особливості теоретичної сутності сімейного виховання в зарубіжній педагогічній науці [144].

Деякі науковці досліджували проблему сімейного виховання в окремих державах європейського регіону, зокрема О. Демченко в праці “Теорія та практика сімейного виховання у Великій Британії” (2001) обґрунтовано основні етапи та закономірності формування, становлення й розвитку

британської сім'ї; виявлено найважливіші особливості змісту, принципів, методів і засобів британської системи сімейного виховання, де одним із елементів є статеве виховання дитини; введено у науковий обіг невідомі раніше теоретичні ідеї та матеріали з досвіду організації взаємодії сім'ї та школи у Великій Британії; здійснено науковий аналіз британських програм педагогічної освіти батьків [65].

Всі вони зосереджені переважно на вивченні та аналізі досвіду однієї окремо взятої держави, хоча в них враховуються загальноєвропейські й світові тенденції статевого виховання молоді.

Ряд вітчизняних вчених-соціологів досліджували деякі аспекти проблеми статі. Зокрема, А. Шиделко у своєму дисертаційному дослідженні "Соціальна профілактика статевої деморалізації неповнолітніх дівчат в Україні та в Польщі" (2012) обґрунтовує соціальну профілактику явища статевої деморалізації неповнолітніх дівчат в Україні та в Польщі та пропонує стратегію соціальної профілактики статевої деморалізації неповнолітніх дівчат із використанням досвіду держави-сусіда [155] через ефективні способи і форми соціальної профілактики статевої деморалізації неповнолітніх дівчат на основі порівняльного аналізу системи профілактичної діяльності у сфері статевого виховання неповнолітніх в Україні та Польщі.

Науковцем з'ясовано, що у Польщі, попри низку власних невирішених проблем боротьби з нелегальним секс-бізнесом, інституційовано систему соціальної профілактики статевої деморалізації неповнолітніх дівчат, утворено мережу державних, громадських і релігійних організацій, які надають широкий спектр різнопланових послуг у плані соціальної профілактики статевої деморалізації, чим сприяють запобіганню ранній вагітності молодих дівчат та їхній абортівній поведінці, втягуванню молодих жінок у секс-індустрію.

Особлива увага А. Шиделко звернена на організацію заходів профілактики статевої деморалізації неповнолітніх дівчат, що передбачають:

збереження та зміцнення сексуального і репродуктивного здоров'я юнки; підготовку до виконання сімейних (подружніх і батьківських) ролей; соціальну профілактику і корекцію ризикованої сексуальної поведінки молоді та захист дівчат-підлітків від будь-яких можливих проявів сексуального насильства.

Також дослідником встановлено характер проявів і причин статевої деморалізації осіб відповідної категорії та здійснена їх систематизація. Так, до проявів віднесено ранній початок статевого життя (10–14 років); захоплення порнографічною продукцією, участь у її виготовленні та розповсюдженні; проституція у різних формах; до причин – соціально-економічне становище; криміналізація суспільства; низька ефективність дії законодавчих актів щодо зазначеної проблеми; слабкий імміграційний контроль; гендерна дискримінація; попит на так звані “послуги приватного характеру” тощо.

А. Шиделко переконливо доводить, що статева деморалізація неповнолітніх дівчат набула масштабу соціальної проблеми в Україні через відсутність взаємодії, узгодженості й координації зусиль державних, громадських і релігійних організацій, а також з обмеженим фінансуванням відповідних програм, пропонуючи різним інституційним агентам (державні, громадські, релігійні організації) та ресурсам основних соціальних інститутів впливати на процеси соціальної профілактики девіантної поведінки дівчат-підлітків при вирішенні завдань профілактики статевої деморалізації неповнолітніх дівчат у сучасному українському суспільстві, пропонуючи шляхи його реалізації [155].

Особлива увага українських педагогів та психологів сьогодні зосереджується на дослідженнях змісту статевого та гендерного виховання у шкільних програмах закладів освіти країн Євросоюзу (І. Гречин [61], І. Даценко [63], Л. Ковальчук [80], Н. Левчик [104], Л. Лушпай [110], Т. Паничок [122] та ін.).

Звертаючи увагу на вищезгадані дослідження українських вчених-педагогів, потрібно зауважити, що до сьогодні системного аналізу сучасних тенденцій статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу ще не було проведено.

В історіографії педагогіки пострадянських країн, а також в країнах Центральної і Західної Європи проблематика порівняльного аналізу статевого виховання практично не досліджувалася.

Однак окремі аспекти цієї проблеми у контексті різновекторних процесів розвитку суспільства розглядалися у дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових статтях багатьох учених досліджуваного макрорегіону. Проаналізувавши декілька сотень таких наукових праць, можна стверджувати про факти існування та активної науково-педагогічної діяльності на теренах Євросоюзу, до складу якого входить 27 країн, наукових шкіл з цієї проблематики, основною компонентою дослідження яких можна виокремити проблему статі та статевого виховання, статевої просвіти й формування сексуальної культури учнівської молоді.

Традиційний для західної педагогіки принцип дослідження цієї проблеми у цивілізованому контексті дає змогу розглянути її розвиток у новому соціально-особистісному ракурсі. В умовах масового поширення проблем, що пов'язані з питаннями статі, освітні програми сьогодні головним чином носять прикладний (інструментальний) характер і більше акцентовані на медико-біологічних аспектах проблеми, а їх основною дидактичною метою є профілактика раннього початку статевого життя, небажаних вагітностей і абортів, розповсюдження ЗПСШ, у тому числі й СНІДу, тоді як виховні функції вважаються прерогативою інших інститутів соціалізації. В той час, як у вітчизняній освіті більше наголошується на морально-етичних і освітньо-просвітницьких аспектах проблеми статі, дошлюбних і сімейних стосунках, а в тріаді “знання – цінності – навички” формуванню останніх у методиці викладання уваги приділяється явно недостатньо.

Розпочнемо аналіз науково-педагогічного й методологічного доробку з проблеми статі у сфері статевого виховання з досвіду роботи російської школи зі статевого виховання, з якою українська педагогіка підтримувала традиційно тісні зв'язки. Теоретико-методологічні основи проблеми статевого виховання в Росії були досліджені та нині поповнюються такими відомими вченими, як: І. Арабов [7], Л. Архангельський [8], Т. Атаров [9], В. Барський [11], В. Безрукова [16], Г. Бельська [17], П. Блонський [20], З. Буслаєва [22], Л. Верб [51], А. Добрович [66], В. Каприков [76], Д. Колесов [82; 83], М. Кузнецов [99], М. Левит [103], А. Лобус [105], Б. Малахов [112], Т. Машихіна [114], І. Овсієнко [120], М. Певзнер [123], Т. Петрова [125], О. Соловцева [133]; Л. Столярчук [136]; Т. Хаптанова [148], М. Ходаков [149], А. Хрипкова [151]; С. Чернишова [153], Л. Яррулін [158].

У російській педагогічній науці особливе місце сьогодні відводиться соціолого-педагогічним дослідженням статевого виховання школярів у різних країнах Євросоюзу, що зводяться, передусім, до розробки концептуальних основ статевого виховання дітей молодшого шкільного віку (М. Хушч [152]), підготовки вчителя до формування статевої поведінки учнів (С. Бадмаєва [10]), гендерні аспекти формування взаємовідносин різних статей (М. Кузнецов [99], А. Мудрик [117]).

Психологічні особливості сексуальної поведінки школярів різних вікових груп досліджувались такими відомими російськими вченими, як В. Агеєв [1], П. Блонський [20], С. Голод [60], М. Дворянчиков [64], І. Добряков [67], Д. Ісаєв [73], В. Каган [74], І. Кон [86], Л. Семенова [130]. Соціологічні аспекти морально-статевого виховання дітей та молоді вивчалися Ф. Вільдановою [52].

Беручи до уваги сформовану у Російській Федерації ситуацію з репродуктивним здоров'ям і життя підлітків, Російська академія планування сім'ї (РАПС) підготувала міжнародний проект "Статеве виховання російських школярів", що діяв 1996–2000 роки та реалізувався Міністерством загальної та професійної освіти РФ, Міністерством охорони здоров'я РФ,

Московським державним педагогічним університетом, Інститутом соціології РАН та Інститутом здоров'я й профілактики хвороб (Нідерланди, Голландія) та розробила програму статевого виховання й життєздатного утворення для підлітків й молоді, цілями якої визначено прищеплення учням обох статей навичок спілкування та взаєморозуміння, здатності приймати усвідомлені рішення; формування в них позитивного ставлення до здорового способу життя, планування власної родини та відповідального батьківства; захист (методами виховання) фізичного й репродуктивного здоров'я учнів; забезпечення грамотною та систематичною інформацією та ін. [90].

Заслуговують на увагу праці російського вченого Д. Колесова “Беседи о половом воспитании” [82], “Физиолого-педагогические аспекты полового созревания” [83], в яких автор, трактуючи поняття статевого виховання, досить детально розглядає його завдання, до яких відносить не лише виховання усвідомлення учнями своєї статевої ролі, але й виховання відповідальності за свої власні вчинки, виховання почуття поваги до інших людей – не тільки як до людей загалом, а й як до представників чоловічої та жіночої статі, виховання відповідального ставлення до власного здоров'я і до здоров'я інших, приділяючи багато уваги морально-етичним аспектам статевого виховання і менше – питанням статевої освіти, зауважуючи, що статево виховання повинне ґрунтуватися на таких положеннях: 1. статева належність є найважливішим стрижнем формування особистості; 2. статевий потяг повинен не придушуватися, а навпаки, заохочуватися шляхом прищеплення педагогічно прийнятих способів його задоволення в міжособистісному спілкуванні з особами протилежної статі, таким чином випереджаючи процес статевого дозрівання, формувати той морально-психологічний і емоційно-естетичний базис, без якого статево переживання і стосунки ускладнюють життя людини [82, с. 104].

Більш ширше визначає зміст статевого виховання інший російський учений В. Каган [73], вважаючи, що процес статевого виховання складає все те, що виховує здорову і цілісну особистість чоловіка та жінки, здатних

адекватно усвідомлювати і переживати свої фізіологічні та психологічні особливості у відповідності з існуючими в суспільстві соціальними та моральними нормами, і завдяки цьому встановлювати оптимальні відносини з людьми своєї та протилежної статі в усіх сферах життя.

На нашу думку, погляди Д. Ісаєва та В. Кагана на проблему статевого виховання є найбільш об'єктивними і відповідають вимогам тогочасного суспільства. В працях “Половое воспитание детей” [73], “Воспитателю о сексологии” [72], “Половое воспитание и психогигиена пола у детей”, які опубліковані ще в 1970-ті роки, розглядаються основні проблеми сексології, фізіолого-психологічні особливості дітей різного віку, досить широко розкривається питання взаємовідносин молодих людей різних статей, розроблено модель та програму статевого виховання та виділено основні принципи такого виховання, серед яких принципи реалістичності, неперервності, активності, адресності, повторення, правдивості, довіри, чистоти та ін.

Виходячи із запропонованих ним завдань статевого виховання, В. Каган виділяє й основні його напрями: статеворольове виховання, що сприяє формуванню мужності та жіночності; сексуальне виховання, яке спрямоване на оптимізацію формування сексуально-еротичних орієнтацій і сексуальної свідомості із урахуванням моральних вимог; підготовка до шлюбу та відповідального батьківства; формування здорового способу життя, акцентуючи увагу на тому, що напрями є взаємозв'язаними, взаємообумовленими складовими цілісного виховного процесу, що повинен починатися з перших років життя дитини [73, с. 108–124].

Відомий російський психолог І. Кон [84; 86; 87] одним із перших у Росії звернув увагу на небезпеку сексуального насилля і сексуальних домагань на дітей. Починаючи з кінця 1960-х років, він доводив необхідність введення в Росії, аналогічно до досвіду західних країн, основ сексуальної освіти підлітків.

На його думку, статеве виховання означає весь процес статевої соціалізації, усі ті спрямовані та спонтанні впливи, що допомагають дитині стати чоловіком чи жінкою, залучають до прийнятої в суспільстві системи статевої ролі і гендерних взаємин у трудовому, суспільному й особистому житті. У більш вузькому значенні статево, точніше, сексуальне, виховання означає підготовку дитини до сексуального життя, вважаючи, що завдання статевого виховання й освіти полягають не в тому, щоб захистити підлітків від сексуальності, а в тому, щоб навчити їх керувати цією важливою стороною життя [87, с. 38–42]. Психопрофілактика порушення сексуальної поведінки молоді людини й зокрема базової її частини – статевого виховання, на чому неодноразово наголошував І. Кон, – є важливою складовою становлення особистості, а відсутність профілактичних заходів може надалі призвести до серйозних порушень сексуальної поведінки людини [85, с. 47–54].

Так, у дослідженні І. Овсієнко “Підготовка майбутнього вчителя к нравственно-половому воспитанию школьников” (2003 р.) введено поняття “морально-статево виховання”, як категорія, що визначає один із напрямів виховання; зроблена спроба представити морально-статево виховання у вигляді системи, що об’єднує психогігієнічний, етичний та функціональний підходи, а також виокремлені психолого-педагогічні умови ефективного підготовки вихователя до реалізації морально-статевого виховання [120].

Незважаючи на широкий спектр досліджень учених російської школи, проблемами статевого виховання в країнах Євросоюзу вони практично не займалися.

Важливий внесок до теорії і практики статевого виховання учнівської молоді належить, передусім, вченим-педагогам Німеччини, які формують так звану німецьку школу, якою накопичений значний педагогічний досвід щодо статевого виховання молоді через формування відповідних ідей та розроблення практичних методик у цій сфері. У середині 1960-х років при Міністерстві освіти Німецької Демократичної Республіки був створений

“Дослідницький гурток зі статевого виховання”, із заснування якого в країні розпочався новий етап у розвитку статевого виховання. У наукових доробках Г. Кентлера (*H. Kentler*) [374] сформовані основні положення статевого виховання (1970), окремі питання статевого виховання в школі вивчали М. Гемпель (*M. Hempel*) [327], Р. Фрічер (*R. Fricher*) [286], П. Еггерс (*P. Eggers*) [256], Л. Кляйншмідт (*L. Kleinschmidt*) [382], К. Павек (*K. Pawek*) [491], Б. Швенке (*B. Schwanke*) [535] та ін.; порівнянням статевого виховання Федеративної Республіки Німеччини та Німецької Демократичної Республіки займалися О. Ансвелер (*O. Anweiler*) [165], У. Клемент (*U. Clement*) [221], Р. Кунц-Бруннер (*R. Kunz-Brunner*) [407], К. Веллер (*K. Weller*) [646], С. Зіммерман (*S. Zimmermann*) [666] та ін.; дослідженням проблеми на межі ХІХ–ХХ століть – А. Багел-Бохман (*A. Bagel-Bohlan*), М. Салевський [170], Дж. Ван Уссел (*J. Van Ussel*) [629] та ін.

Варто зупинитися на дослідженнях Р. Бормана (*R. Borrmann*) [189], який у своїй праці “Статеве виховання неповнолітніх за участі вчителів” (*“Die sexuelle Belehrung der Kinder und Jugendlichen unter besonderer Berücksichtigung der Teilnahme des Lehrers”*) (1965 р.), проаналізував питання міжстатевих стосунків і роль педагогічного впливу на них, а також висвітлив питання підготовки вихователя до статевого виховання школярів, а також намагався вирішити загальнопедагогічні проблеми цього напрямку виховання.

Особливої уваги заслуговує також фундаментальна праця К. Баха (*K. Bach*) “Дитина і сексуальність” (*“Kindheit und Sexualität”*), у якій вивчені питання розвитку статевого виховання школярів [169].

Ватрі уваги думки Ф. Коха (*F. Koch*), який у своїй праці “Негативне й позитивне статеве виховання” (*“Negative und positive Sexualerziehung”*) [389] здійснив класифікацію, розкривши, поряд із позитивними ознаками, негативний бік статевого виховання – це замовчування, ухилення від відповідей на дитячі запитання, що призводить до породження страху, недовіри й відрази.

Наукові праці Й. Зенде (*J. Sende*) [538] пов'язані з дослідженням проблеми статевого виховання в старших класах середньої школи і вищій школі Німеччини.

У результаті аналізу наукового доробку німецьких учених у сфері статевого виховання учнівської молоді можна стверджувати, що незважаючи на ґрунтовну теоретичну базу, в їх працях не було проведено історико-педагогічного порівняльного аналізу розвитку особистості школяра з питань статі в країнах Євросоюзу з точки зору виокремлення сучасних тенденцій.

Значний поступ уперед був зроблений у 2008 році в Німеччині (м. Кельн), де групою з 19 експертів із 9 країн Європи, куди входили спеціалісти різних галузей від медицини до психології і соціальних наук, що володіють достатнім теоретичним і практичним досвідом в сфері сексуальної освіти, під керівництвом Федерального центру медичної освіти (BZgA) в м. Кельн (Німеччина) та Європейського регіонального бюро ВООЗ, було проведено низку науково-практичних семінарів, на яких були розроблені керівні принципи та опубліковані рекомендовані “Стандарти сексуальної освіти в Європі”, що містять інструкції щодо забезпечення дітей та молодь науково обґрунтованою, відповідно до віку, інформацією про сексуальність [578].

Заслуговують на увагу також праці у сфері статевого виховання учнівської молоді, що виникають під впливом європейської політики й формуються в так званій польській школі. Важливим науковим джерелом стали для нас наукові праці відомих педагогів республіки Польща, присвячені проблемам морально-статевого виховання (М. Браун-Галковської (*M. Braun-Gałkowska*) [196; 198], В. Брейнака (*W. Brejnak*) [200], В. Фіялковського (*W. Fijałkowski*) [277], З. Іздебського (*Z. Izdebski*) [350]). Питаннями підготовки молоді до виконання подружніх і сімейних ролей займається К. Островська (*K. Ostrowska*) [485; 486]. Відомий польський науковець М. Козакевич (*M. Kozakiewicz*) у своїй праці “Впровадження статевого виховання в європейських країнах” (*Wprowadzenie wychowania*

seksualnego do szkół w krajach europejskich”) [400] зробив спробу прослідкувати впровадження статевого виховання та підготовку молоді до виконання подружніх і сімейних ролей в різних європейських країнах.

Ряд польських дослідників вивчають питання сексуального виховання учнів (В. Оконь (*W. Okoń*) [480]), проблему формування поглядів молоді на сім'ю (Ж. Тарновський (*J. Tarnowski*) [599]) та ін.

Розглядаючи наукові здобутки в сфері статевого виховання молоді в країнах-членах Євросоюзу, необхідно виокремити й британську школу. Заслуговує уваги дослідження статевого виховання як соціально-педагогічної проблеми в контексті філософії неопозитивізму та прагматизму, гуманістичної психології та педагогіки, розробки ефективних шляхів виховання дівчат і хлопців британськими вченими Дж. Блаунт (*J. Blount*) [186], Дж. Батлер (*J. Butler*) [207], С. Діксон (*C. Dixon*) [242], Г. Івінсон (*G. Ivinson*) [349], М. Станворт (*M. Stanworth*) [579] та інші дослідники.

Особливої уваги заслуговують дослідження соціокультурного аспекту статевого виховання молоді, що знаходимо в наукових працях Н. Дансансона (*N. Dancanson*) [232], С. Джонс (*C. Jones*) [359], І. Маккобі (*E. MacCoby*) [429], В. Странге (*V. Strange*) [586]. Проблема дослідження гендерного виховання через статево виховання в Об'єднаному Королівстві присвячені наукові праці Д. Епштейна (*D. Epstein*) [263], М. МакЧейла (*M. MacGhail*) [428], Л. Мейсор (*L. Measor*) [443; 444] та ін.

Психологічні особливості статевого виховання дитини, зокрема, статевого дозрівання, психофізіологічних особливостей хлопців та дівчат, їх сексуального мислення, починаючи із дошкільного віку, були в полі зору науковців Е. Хеберле (*E. Haerberle*) [319], Е. Борнеманна (*E. Bornemann*) [188].

Ряд зарубіжних фахівців зосереджують свою увагу на сублімації як процесі перенаправлення сексуальних інстинктів в акти більш високої соціальної цінності, які є особливою, на їх думку, прикметою культурного розвитку особистості [147].

Частина науковців розглядали й правові аспекти статевого виховання учнівської молоді [178; 303; 314], зупиняючись на юних сексуальних злочинцях, звалтуваннях, збоченнях на статевому ґрунті, обґрунтовуючи особливості поведінки та вчинків учнів.

Аналізуючи наукові школи педагогів та психологів європейських країн, відзначимо особливий внесок представників школи скандинавських країн. Теоретико-методичні основи статевого виховання молоді були започатковані у дослідженнях В. Ескрідз (*W. Escridge*) [265], Данії – Ч. Граугард (*Ch. Graugaard*) [309], Х. Рісор (*H. Risør*) [513], Швеції – К. Едгард (*K. Edgardh*) [250], Фінляндія – О. Контула (*O. Kontula*) [391–393], Т. Нурміахо (*T. Nurmiaho*) [472], Шотландії – М. Кузьма (*M. Kuzma*) [408], С. Сінгч (*S. Singh*) [567]. Основна мета сексуальної освіти зазначених країн полягає не у забороні статевих стосунків, а зменшенні ризику захворювань, що передаються статевим шляхом [286, с. 52] через вивчення культури взаємин між статями та людських стосунків, що відбувається за рахунок інтегрування цих питань в шкільні предмети (біологія, релігієзнавство, філософія, психологія та ін.). На основі експериментального аналізу вчені скандинавських країн намагалися обґрунтувати вибір найоптимальнішого вікового періоду початку здобуття сексуальної освіти. Єдина обов'язкова і культивована норма – почуття відповідальності за характер і наслідки сексуальних стосунків шляхом планування народжуваності і використання контрацептивів [393, с. 51–55].

Вагоме місце у наукових дослідженнях проблем статей й статевого виховання учнівської молоді належить доробку нідерландських вчених, що займаються проблемами дитячої сексуальності, вихованні почуттів [627], представлених у вигляді навчальних посібників [274].

На основі детального аналізу наукових досліджень сучасного періоду, які стосуються питань статі й статевого виховання, виділимо так звану школу досліджень в сфері статевого виховання країн Балтії, до складу якої входять Латвія, Литва та Естонія. Так, В. Обеленієне (*B. Obelenienė*) (Литва) закликає

до поліпшення статевого виховання у навчальних закладах, а не шляхом поширення сексу серед молоді, переконавшись у тому, що більшість родин не в змозі вирішувати такі питання самостійно [474].

Провівши на основі територіальних, національних, етнокультурних, соціальних та політичних чинників, аналіз наукової та методичної літератури, опублікованої в різних країнах Євросоюзу, виділивши проблематику наукових студій статевого виховання та основні європейські школи дослідження, можна охарактеризувати основні напрями історико-педагогічних, виховних та дидактико-методичних досліджень питань статі й статевого виховання учнівської молоді.

Відомо, що на законодавчому рівні змістові та організаційні аспекти статевого виховання в країнах досліджуваного регіону регламентуються положеннями Хартії із сексуальних і репродуктивних прав (*Charter on Sexual and Reproductive Rights*) (2006), а в напрямку розроблення змісту статевого виховання базовим документом вважається “Стандарти сексуальної освіти в Європі” (2010). Тому важливим напрямом сучасних досліджень в усіх без винятку країнах Євросоюзу є ґрунтовне вивчення положень цього базового документа з метою адаптації та проведення реформування національних систем сексуальної освіти й статевого виховання молоді.

Активна законотворча діяльність Євросоюзу у сфері статевого виховання знайшла відображення в Керівництві по розробці політики і дій в сексуальній освіті в Європі (2006) [345], Керівництві по розробці політики в галузі охорони сексуального і репродуктивного здоров’я та захисту прав молоді в Європі (2008) [346], Декларації МФПС про сексуальні права людини (2008) [654].

Другим важливим напрямом дослідження статевого виховання молоді є вивчення різних підходів до сексуальної освіти школярів, що спрямовані передусім на формування сексуальної культури особистості молодої людини. Структурно-системний підхід до питань статі дає змогу розглядати сексуальну освіту як складову частину змісту шкільної освіти в особливих

історико-педагогічних, соціокультурних, політичних та економічних умовах; культурологічний підхід дозволяє виділити спільні тенденції статевого виховання учнівської молоді та окреслити національні особливості шкільної сексуальної освіти у процесі порівняльного аналізу її розвитку в країнах Євросоюзу; особистісно-діяльнісний підхід до усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної статі; компетентнісний підхід дає змогу охарактеризувати кінцевий результат статевого виховання як володіння певними видами компетенцій: статевої, соціокультурної тощо.

Третій напрям дослідження характеризується підвищенням інтересу до раннього початку здійснення статевого виховання у переважній більшості країн Євросоюзу, а також до формування змісту початкової шкільної сексуальної освіти.

Четвертий напрям науково-педагогічних досліджень спрямований на детальне вивчення впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у здійсненні статевого виховання учнівської молоді та на їхнє ефективне використання.

П'ятий напрям досліджень пов'язаний з вивченням організації ефективної професійної готовності вихователя до статевого виховання учнів у закладах освіти країн Євросоюзу, що пов'язано з глобалізаційними процесами в освіті сучасного суспільства.

В сучасних теоріях сексуальної освіти та статевого виховання кінцевою метою визначається досягнення рівня статевої компетенції, а її результат і якісний рівень залежить від ступеня сформованості статевої приналежності особистості, яка здатна контролювати свою сексуальність та приймати відповідальні рішення щодо свого статевого, сексуального та репродуктивного здоров'я [654].

У зв'язку з теорією формування особистості необхідно виділити сексуальну освіту як умовно самостійну галузь, що володіє теоретико-методологічною базою, яка характеризується сукупністю закономірностей та методологічних принципів, провідними серед яких вважаються відповідність

віку, рівню розвитку і розуміння молоді, гендерній рівності й статевій приналежності та інші.

Підсумовуючи сучасний стан статевого виховання учнівської молоді, необхідно зазначити, що тенденція до поглиблення соціокультурного значення сексуальної освіти разом з позитивними процесами суспільно-політичного розвитку потребує прийняття системи радикальних заходів:

- якісного перегляду статевої політики та вибору загальної методологічної платформи у питаннях статі й статевого виховання;
- впровадження в країнах Євросоюзу єдиних керівних принципів статевого виховання, які регламентуються єдиною концепцією розвитку;
- впровадження професійної підготовки вихователя до здійснення статевого виховання учнів навчальних закладів;
- побудова єдиної системи оцінювання рівнів навченості з сексуальної освіти й статевого виховання, зорієнтованої на європейські стандарти.

Висновки до першого розділу

1. Встановлено, що статеве виховання в сучасному його розумінні в країнах Євросоюзу виникло в середині ХХ століття, як результат пошуку оптимальних засобів розв'язання нагальних проблем статей, які вийшли за межі окремих держав і почали виявляти себе на макрорегіональному рівні, загрожуючи сексуальною революцією. Саме у цей період намітилася стійка тенденція до корінних зрушень у ставленні до жіночої сексуальності, поширенні дошлюбних статевих зв'язків і свободи сексуального вираження, легалізації абортів, появи гомосексуалізму та порнографії.

2. Здійснивши ретроспективний аналіз проблеми статевого виховання різних країн та з'ясувавши його суспільно-історичні передумови, нами виділені наступні періоди становлення і розвитку системи статевого виховання: зародження і становлення (релігійний період) – з ХVІІІ до початку ХХ століття; реформування – початок ХХ століття – до кінця 30-х

років ХХ століття; занепаду – кінець 30-х–початок 60-х років ХХ століття; впливу “сексуальної революції”– 60–80-ті роки ХХ століття; період модернізації та стандартизації – кінець ХХ – початок ХХІ століття.

На кожному історичному етапі можна простежити орієнтацію на виховання прагнення створити здорову сім’ю і народжувати здорове покоління.

3. З’ясовано, що особливу занепокоєність громадськості країн Євросоюзу викликає прискорений статевий розвиток школярів, недостатній рівень обізнаності неповнолітніх у статевій сфері, одержання відповідної інформації здебільшого від однолітків, прояв масової сексуальної розпусти і всездозволеності молоді, проституція та злочинність на статевому ґрунті тощо, що згубно позначається на здоров’ї людини не тільки на терені країн Євросоюзу, а й на глобальному рівні.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної психолого-педагогічної літератури засвідчує наявність різних підходів до проблеми статевого виховання учнів, що пов’язано насамперед з низьким рівнем обізнаності дорослих з цих питань. Досліджено, що статеve виховання науковці країн Євросоюзу трактують у вузькому та широкому його розумінні. Так, у більш вузькому значенні статеve виховання акцентує увагу на фізіологічних і біологічних особливостях статей, проблемах статевого життя, в тому числі запобіганню випадковій вагітності і досягненню безпечного статевого задоволення, що не викликає негативних мотивацій.

Встановлено, що у країнах Євросоюзу існує кілька базових понять, пов’язаних із досліджуваним нами виховним процесом: “статеve виховання”, “статева освіта”, “сексуальна освіта”.

Однак більшість фахівців країн Євросоюзу вживають поняття “статеve виховання” у широкому його трактуванні через формування культури почуттів, гуманного ставлення до протилежної статі, підготовку до шлюбу і сімейного життя, колективне спільне проживання, культуру почуттів, відповідальність за сім’ю та виховання дітей, статеvu ж освіту вважають

частиною загальної освіти, що не є завданням одного шкільного предмета. З'ясовано, що сексуальна освіта – повільний, поступовий і складний процес, який являє собою процес побудови моделі статі і людської сексуальності, сприяє формуванню різних сексуальних уявлень, побудові ідентичності молоді, засвоєнню історичних та культурних процесів побудови сексуальних знань і соціальної організації.

4. Проаналізовано сучасний стан дослідження проблеми статевого виховання учнівської молоді у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці, та встановлено, що дослідники заклали методологічне підґрунтя та розкрили загальнотеоретичні питання статей, статевого виховання, сексуальної освіти, частково висвітлили проблеми професійної готовності вихователів до здійснення статевого виховання учнівської молоді, обґрунтували необхідність вирішення порушеної проблеми через громадські та релігійні організації тощо.

Виявлено, що науковий доробок з цієї проблеми в українській порівняльній педагогіці є досить незначний. Аналіз наукових надбань доводить, що у дослідженнях в основному звертається увага до теоретичних і методологічних засад статевого виховання учнів у закладах освіти деяких країн Євросоюзу та формуванні важливих особистісних якостей учнів старших класів середньої школи і молоді вищої школи.

5. Встановлено, що традиційний для західної педагогіки принцип дослідження даної проблеми у цивілізованому контексті дає змогу розглянути її розвиток у новому соціально-особистісному ракурсі в умовах масового поширення проблем, що пов'язані з питаннями статі, освітні програми сьогодні головним чином носять прикладний (інструментальний) характер й зацентровані на медико-біологічних аспектах проблеми, а їх основною дидактичною метою є профілактика раннього початку статевого життя, небажаних вагітностей і абортів, розповсюдження ЗПСШ, у тому числі й СНІДу, тоді як виховні функції вважаються прерогативою інших інститутів соціалізації. В той час, простежено, що у вітчизняній освіті більше

наголошується на морально-етичних і освітньо-просвітницьких аспектах проблеми статі, дошлюбних і сімейних стосунках, а в тріаді “знання – цінності – навички” формуванню останніх у методиці викладання уваги приділяється недостатньо.

Хоча проблема статевого виховання останнім часом привертає все більше уваги науковців країн Євросоюзу, особливості здійснення статевого виховання учнівської молоді потребують додаткового вивчення.

Основні результати дослідження за першим розділом дисертації висвітлено у працях автора: [26; 30; 34; 37; 45].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ

2.1. Концепції та сучасні моделі статевого виховання учнів країн Євросоюзу

Із часу створення Європейського Союзу проблема статі та сексуальна освіта стали важливим компонентом освітньої політики співтовариства. Засновники Європейського Союзу (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція) заклали основи сучасної шкільної сексуальної освіти та статевого виховання на теренах Європи, приділяючи особливу увагу формуванню сексуальної політики в цих країнах, розробленню законодавчої бази з боку інституцій Євросоюзу та Ради Європи в галузі шкільної освіти в цілому та сексуальної освіти зокрема.

У Конституціях цих країн особливе місце відводиться трактуванню положень Європейської Хартії із сексуальних і репродуктивних прав, а також інших директивних документів Євросоюзу (“Стандарти сексуальної освіти в Європі”, “Керівництво з розробки політики і дій в сексуальній освіті в Європі”, “Рамкові основи повної сексуальної освіти”, “Керівництво з розробки політики в галузі охорони сексуального і репродуктивного здоров’я та захисту прав молоді в Європі” тощо).

На теренах Євросоюзу існують різні національні концепції сексуальної освіти. Розкриємо деякі з них.

Досить розповсюдженою серед християн у країнах Західної Європи є релігійна концепція цнотливості, що відображає традиційно-обмежені позиції, які займають представники Німеччини: А. Альтмейер (*A. Altmeyer*) [164], В. Бартоломойз (*W. Bartholomäus*) [172] та ін.; представники Хорватії: Н. Бієнжелік (*N. Bijelic*) [183], А. Дукіс (*A. Dukic*) [248] та ін.; представники Польщі: Д. Кічі (*D. Cichy*) [219], Дж. Добрзанська (*J. Dobrzański*), М. Ткачук

(*М. Tkaczyk*) [244], провідним принципом якої є комунікативна роль інтимних стосунків людей, що полягають в тому, що будь-яка статева активність гріховна, за винятком статевого життя в освяченому церквою шлюбі, що має метою продовження роду [244, с. 47–62].

Не менш значимою у статевому вихованні молоді вважається гігієнічна концепція, спрямована на ознайомлення дітей і підлітків з основними положеннями анатомії та фізіології репродуктивної системи людини і навчання їх (особливо дівчаток) навичкам особистої гігієни. Разом з тим “статеве питання” є важливою й соціально-гігієнічною проблемою, що пов’язана зі здоров’ям, працездатністю, настроєм людей, оздоровленням їх сімейного побуту. На думку Й. Есер-Мітаґ (*J. Esser-Mittag*), саме школа закладає основи статевої культури, уникаючи при цьому безтактності й нав’язливості, врахувати, насамперед, вікові особливості й характер фізіологічних змін в організмі учнів [266, с. 19].

На думку представників цієї концепції (*М. Фрідріх (M. Friedrich)* [288]), одним із завдань статевого виховання є формування в учнів позитивне ставлення до здорового способу життя, планування сім’ї та відповідального батьківства; підтримка (методами виховання) фізичного й репродуктивного здоров’я учнів; забезпечення учнів грамотною і систематичною інформацією, яка дасть змогу зрозуміти, що з ними відбувається, а також допоможе адаптуватися до змін у період статевої зрілості з найменшими психологічними втратами [288, с. 112].

За останні 30 років найбільшого поширення за кордоном і в нашій державі набула концепція навчання контрацепції. Прихильники цієї концепції (*Н. Баджос (N. Bajos)*, *М. Бозон (M. Bozon)*, *Н. Белтзер (N. Beltzer)* [193] – представники Франції, *М. Волдіке (M. Woldike)*, *Ф. Олесен (F. Olesen)* [659] – представники Данії, *Д. Рогов (D. Rogow)*, *Х. Ніколе (H. Nicole)* [515] – представники Іспанії та ін.) вважають, що, оскільки підлітки все одно стають сексуально активними і зупинити цей процес неможливо, варто навчати їх методам контрацепції, щоб уникнути небажаних наслідків ранніх статевих

відносин [515, с. 340]. Але досвід показав, що пропоновані дорослими знання про використання контрацептивів сприймаються підлітками як дозвіл на початок статевого життя, і в результаті після участі в подібних програмах число сексуально активних підлітків і кількість підліткових вагітностей зростає, так само як і захворюваність на інфекції, що передаються статевим шляхом. Дані Федерального управління статистики свідчать, що в Європі щораз більше трапляються вагітності дівчат дуже юного віку. Лише за останні роки цей показник збільшився майже на 9 % [301].

Великий інтерес викликає концепція і програма “навчання утриманню”, що враховують анатомо-фізіологічні та вікові особливості формування сексуальності у підлітків.

“Навчання утриманню” є освітньою і мотиваційною програмою, що має на меті показати підліткам позитивні соціальні, психологічні і пов’язані зі здоров’ям наслідки сексуального утримання. Програма вчить статевому утриманню поза шлюбом як еталону поведження осіб різного віку, показує, що утримання – це єдиний дійсно надійний спосіб уникнути небажаної вагітності, захворювань, що передаються статевим шляхом, та інших, пов’язаних із здоров’ям, проблем. За такою концепцією, у підлітків виховується переконання, що постійні моногамні стосунки вірних один одному людей є стандартом статевого поведження людини і що статева активність поза шлюбом у більшості випадків має негативні психологічні і фізичні наслідки. У програмі роз’яснюється, що народження дітей поза шлюбом звичайно має шкідливі наслідки для самих дітей, їх батьків і суспільства.

Як вважає професор В. Фрідріх (*W. Friedrich*) [290], саме за цією концепцією необхідно прищепити учням обох статей основні навички спілкування і взаєморозуміння без сексуального контакту, а також здатність приймати усвідомлені рішення, адже чоловіки за своєю природою є більш сексуально активніші, ніж жінки, проте, їм необхідно навчитися стримувати свій потяг. Сексуальний потяг жінок спрямований лише на народження дітей

в шлюбі. Для статевого виховання цього напрямку характерним є прагнення виховати стриманість і відразу до всього сексуального.

У той же час, молодих людей вчать, як відкидати сексуальні пропозиції, розкриваючи при цьому роль алкоголю і наркотиків у сексуальних домаганнях. Нарешті програма “Навчання тільки утриманню” показує підліткам важливість досягнення самостійності (самодостатності) до початку статевої активності.

Перед зарубіжними та вітчизняними науковцями й освітянами постає досить важливе завдання – переглянути виховну систему і, удосконаливши, створити таку, котра сприяла б подоланню проблем сім’ї та сімейних стосунків; розробити ефективну модель статевого виховання учнів через дієві програми статевого виховання. Вважаємо, що опрацювання різних моделей статевого виховання учнівської молоді деяких країн Євросоюзу дасть змогу в деякій мірі розв’язати поставлене завдання.

Опрацювання значної кількості наукових джерел та Інтернет-ресурсів засвідчує факт існування різних моделей статевого виховання молоді, але зупинимося тільки на тих із них, що найчастіше зустрічаються в сучасних європейських країнах.

Так, ристриktivна (репресивна, обмежувально-охоронна) модель статевого виховання запроваджена в більшості західних країн. Зокрема, в Італії знайомство дітей з фізичними ознаками і проявами статі вважається небажаним, це стосується, насамперед, оголення (навіть маленькі діти не повинні оголювати геніталії при людях) [176]. Як учителі, так і батьки переконані, що відомості про репродуктивні процеси і функції потрібно підносити дітям поступово й досить обережно, пропонуючи спочатку нову інформацію про такі процеси і їх прояви на прикладах рослин, а не тварин, щоб уникнути передчасних уявлень про біологічну природу відтворення людини. Вчені пропонують здійснювати ознайомлення з тілесно-фізіологічними аспектами статі та сексуальності, підпорядковуючи їх

принципу – краще “надто пізно”, ніж небезпечне “дуже рано” [176, с. 685–687].

Провідні науковці країн Євросоюзу Дж. Клеїн (*J. Klein*), П. Себартнем (*P. Sabartnam*), Б. Пезос (*B. Pazos*) та ін. [381] впевнені в тому, що поки у молодих людей не сформується глибоке розуміння сутності і важливості сім’ї і шлюбу, обговорення з дорослими (навіть педагогами) процесу статевого дозрівання, його труднощів, венеричних захворювань, нетрадиційних форм сексуальної поведінки і подібних тем не потрібне.

Спроби молоді добитися незалежності від старших і отримати вичерпно повну інформацію про сексуальність зустрічають постійну протидію школи, сім’ї, соціальних служб, медичних центрів, так як вважається, що знання, які хочуть мати учні стимулюють у них інтерес до сексуальності і спричиняють в подальшому бажання експериментувати на статевому та сексуальному ґрунті.

Такий підхід вважаємо не зовсім правильним, так як “застереження, про які поінформована молодь, вважаються необґрунтованими, а молодь засвоює не застереження, а те, від чого застерігають, і тому жодне виховання не гарантує того, що людина ніколи не здійснить педофільних, гомосексуальних або насильницьких дій над іншою людиною”, – переконують науковці [382, с. 96].

Інша, протилежна до репресивної, пермісивна (ліберальна) модель статевого виховання прийнята в ряді скандинавських країн, зокрема в Данії та Фінляндії. Якість статевого виховання у цих країнах загально визнана у всьому світі, хоча й характеризується своїми відкритими поглядами щодо проблем сексуальності. За показниками Міжнародної федерації з питань планування батьківства модель статевої освіти учнів середніх навчальних закладів у Данії одна з найбільш досконалих в Європі [305].

Статеве виховання у цих державах стало обов’язковим у шкільних навчальних планах ще з середини ХХ століття. Питання сексуального виховання та відповідна підготовка вчителів чітко контролюються Датською

Федерацією з питань планування батьківства (*The Danish Foreningen for Familie planlaegning*). Статеве виховання в школах Данії є універсальним і проводиться в ранньому віці, ще до того, як починається процес статевого дозрівання. Країна обрала такий підхід до статевої освіти, який дає змогу підліткам бути всебічно поінформованими щодо усіх аспектів статевої поведінки та проблем, пов'язаних з цим питанням [237].

Зупинимось також на моделі статевого виховання і у Фінляндії. Статева просвіта в цій країні розпочалась з Комітету у справах освіти (*The National Board of Education*), який започаткував роботу комісії з питань узгодження навчальних програм статевого виховання та особистісних стосунків для загальноосвітньої школи. Статева просвіта у навчальних закладах зорієнтована на те, аби інформувати молодь про засоби контрацепції, перебіг вагітності, профілактику ЗПСШ тощо. У школах статеве виховання здійснюється вчителями та шкільними медичними сестрами. Однією з переваг такої моделі статевого виховання є співпраця учителів та інституцій охорони здоров'я. Як учителі, так і батьки вважають, що надання статевої освіти в школі є важливим та необхідним. Основна мета такої освіти полягає не у забороні статевого стосунку, а зменшенні ризику захворювань, що передаються статевим шляхом [472].

Аби статеве виховання стало більш результативним, учителі проходять спеціальну підготовку. Обговорення тем, що стосуються статі, статевої поведінки, статевого відносин проходить у цілковито відкритій атмосфері як у школі, так і в сім'ї [392]. Такий підхід вважається позитивним, оскільки ефективність статевого виховання залежить перш за все від рівня підготовки та кваліфікованості самого вчителя, його особистого ставлення до проблеми. Формуючи статево-культурну підлітків, їх власну особистість та уявлення про соціальні ролі різних статей, дуже важливим виявляється професійний та делікатний підхід до такого роду питань, щоб в першу чергу не образити почуття та не нанести психологічну травму молодій людині. Невимушеність атмосфери теж відіграє важливу роль, оскільки діти повинні бути впевнені у

тому, що можуть довіряти вчителям чи батькам.

Отже, скандинавським країнам притаманна така модель статевого виховання, де сексуальність розуміється як важлива життєва цінність, молодь має право на самостійне та незалежне формування та формулювання морально-сексуальних норм, єдина обов'язкова і культивована норма – почуття відповідальності за характер і наслідки сексуальних стосунків. Моральний обов'язок кожного – нести відповідальність за народження небажаних дітей, у зв'язку з чим пропагується планування народжуваності і використання контрацептивів. Надання підростаючому поколінню інформації про стать і сексуальність в світлі етичних і соціальних цінностей бере на себе організоване виховання, формування ж етичних установок сексуальної поведінки розглядається як справа передусім сім'ї [393].

Ще однією досить поширеною моделлю статевого виховання є модель “золотої середини”, що поширена у ряді країн Євросоюзу, зокрема у Польщі. Стратегія і тактика цієї моделі покликана допомогти молодій людині уникнути розчарувань і не спричинити шкоди іншим у сексуальних відносинах загалом та у сім'ї зокрема, полегшити особистісний і психосексуальний розвиток, пом'якшити перехід молоді до дорослого життя. Для польського суспільства кохання, шлюб, сім'я – важлива життєва цінність, що повинна регулюватися та визначати рамки для сексуальної поведінки кожної людини [167].

Так, польські науковці вважають, що важливо встановити норми сексуальної моралі, а для цього треба допомогти молодій людині звільнитися від помилкових страхів, забобонів, заборон, що зжили себе. Вчені переконані у тому, що чим більше свободи надається членам суспільства, тим більш зрілими і відповідальними за свої дії та вчинки вони стають [517]. Ці теоретичні основи статевого виховання, встановлені етичні норми у сфері сексуальності повинні бути ретельно сформульовані і спрямовані на досягнення гармонійної рівноваги між специфічними вимогами сім'ї і

суспільного життя, між задоволенням сексуальних потреб та серйозною відповідальністю за сім'ю і шлюб.

Досягаючи цього, система статевого виховання в польських навчальних закладах пройшла шлях від факультативних занять до обов'язкового самостійного предмета, долаючи перешкоди, зокрема, протести батьків проти сексуального виховання в школі, недостатність коштів на реалізацію цієї програми, відсутність належної матеріально-технічної бази. Як наслідок, більшість опитаних вважає статеве виховання молоді необхідним [577].

Охарактеризувавши різні моделі статевого виховання, нами була зроблена спроба в узагальненому вигляді представити характеристику розглянутих моделей статевого виховання учнівської молоді (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Порівняльна характеристика моделей статевого виховання учнів,
поширених у країнах Євросоюзу**

Модель	Обсяг інформації	Зміст інформації	Загальний тон
<i>Ристриктивна</i> (репресивна)	Чим менше, тим краще	Не роби цього, тому що...	Ні!
<i>Пермісивна</i> (ліберальна)	Чим більше, тим краще	Існують наступні шляхи...	Так!
<i>“Золота середина”</i>	Стільки, скільки необхідно	Дій так, а не інакше, тому що...	Так, але...

*Джерело: Kozakiewicz M. Młodzież wobec seksu, małżeństwa i rodziny / M. Kozakiewicz. – Warszawa, 1985. – 88 s.

Кожна з розглянутих моделей має право на існування. Прийняття тієї чи іншої моделі в конкретному суспільстві, як з'ясовано, регулюється індивідуальним ставленням до сексуальності і статевого виховання учнівської молоді в конкретній країні, політикою держави, позицією науковців, рівнем економічного розвитку суспільства тощо.

В організації статевого виховання і підготовки молоді до сімейного життя за такою моделлю домінує компетентнісно орієнтований підхід, метою якого є формування таких рис особистості, як прагнення до духовної та фізичної досконалості, здатність до вибору поведінки, самоорганізації,

самоуправління, вміння спілкуватися з людьми різної статі. Питання реалізації змісту сексуального виховання молоді в Польщі розглядаються Міністерством освіти спільно з Єпископатом [517].

На сучасному етапі підготовка молоді до дорослого життя наділена статусом модуля навчальної ланки WOS (“Знання про суспільство”). Це свідчить, що збереження репродуктивного здоров’я людини, формування моральних стосунків між підлітками, підготовка молоді до виконання майбутніх подружніх і батьківських ролей, збереження і зміцнення цінностей сім’ї є пріоритетним завданням держави і суспільства. Аналіз польської системи [517] засвідчує, що зміст матеріалу містить інформацію про фізіологічні, психологічні й педагогічні особливості підлітків, пов’язані з їх приналежністю до конкретної статі; методи контрацепції; профілактику сексуального насилля; сексуальне життя людини, принципи свідомого і відповідального батьківства, цінності сім’ї, життя в утробній фазі, а також про методи і засоби свідомої прокреації. Отже, основним завданням занять є допомога учням в досягненні психосексуальної зрілості, формування позитивного ставлення молоді до статі, підтримка виховної ролі сім’ї.

Як з’ясувалося, найбільш оптимальним є демократичний підхід, що припускає, з одного боку, визнання самого факту існування проблеми статі і міжстатевих стосунків і права дитини/підлітка на частину свого буття, з іншого – “вбудовування” на науковій основі в об’єкти педагогічної дії таких життєвих цінностей, знань, навичок і норм поведінки, які б обмежували можливі відхилення у процесі статевої соціалізації дитини. При цьому суб’єкту педагогічного впливу надається вся необхідна наукова інформація і можливість власного вибору [167].

Противники програм статевого виховання й сексуальної освіти впевнені в тому, що надання будь-якої інформації, що стосується статевої сфери, розбещує підлітків, ініціює ранній початок статевого життя, збільшує

кількість підліткових вагітностей. Однак до сьогодні переконливих доказів з приводу цього не було представлено.

Вивчення досвіду країн, де подібні програми запроваджені досить давно, дозволяє зрозуміти, які заходи довели свою ефективність в захисті репродуктивного здоров'я учнівської молоді, які, навпаки, – не працюють, а які, можливо, приносять шкоду.

Так, в рамках проекту “*The SAFE Project*” [345], здійснюваного спільно Європейським відділенням Міжнародної Федерації планування сім'ї (МФПС), Європейським регіональним Бюро ВООЗ було видано Керівництво з розробки стратегій і практичної діяльності “Сексуальна освіта в Європі” [348]. У цьому виданні узагальнено досвід, накопичений в сфері сексуальної просвіти та статевого виховання молоді в європейських країнах. Вважаємо за доцільне ознайомитися з основними висновками дослідження.

Згідно ВООЗ і МФПС, статева та сексуальна просвіта – це, насамперед, надання учням достовірної та науково обґрунтованої інформації статевознавчого характеру, а також, – навчання основним життєвим принципам, таким як навички спілкування, критичного мислення, здатності до самовдосконалення, здатності приймати рішення і брати на себе відповідальність тощо, і, крім того, виховання позитивних установок і цінностей, наприклад, самоповаги, відкритості та ін. [347]. Сексуальна просвіта, як зазначають зарубіжні вчені, має охоплювати широке коло питань, включаючи як біологічні та фізичні аспекти сексуальності, так і соціальні, емоційні аспекти статі. Безумовно, зміст програм статевої та сексуальної просвіти має бути адаптований відповідно до віку і рівня розвитку учня [347].

Перш за все, слід зазначити, що важливість статевої та сексуальної просвіти молоді одностайно визнана лише в декількох країнах Європи. Істотну роль тут відіграють політичні чинники. У таких країнах Євросоюзу, як Данія і Нідерланди, сексуальна та статева освіта є загальноприйнятою та підтримується громадськістю, у той час як у Чехії, Німеччині, Ірландії,

Польщі, Італії та ін. країнах Євросоюзу вона викликає активне неприйняття, особливо з боку релігійних груп та громадських організацій. Нерідко буває й так, що до статевої та сексуальної освіти по-різному ставляться жителі різних частин однієї країни, великих міст і сільської місцевості. Досі сексуальна освіта не є обов'язковою у всіх розглянутих країнах Європи (див. табл. 2.2), а там, де вона обов'язкова (Нідерланди, Фінляндія, Угорщина), програми отримують досить суттєву державну підтримку.

Таблиця 2.2

**Деякі характеристики сексуальної освіти в європейських країнах
(дані на 2015 рік)**

Країна	Назва програми	Чи є обов'язковим	З якого року обов'язково	З якого віку офіційно починається	З якого віку починається (за даними соціопитування)	Наявність стандартів сексуальної освіти	Хто викладає
Австрія	СО	Так	1970	10	11,6	Так	ВП
Бельгія	СОС	Так	1995	6	12,5	Так	В/В П/Л
Болгарія	СО	Ні	-	11	13,3	Ні	ВП/Л
Кіпр	СОС	Ні	-	14	-	Ні	ВП/Л
Чехія	СО	Так	1970	7	13,7	Так	ВП
Данія	СО	Так	1970	12	12,2	Так	В/Л
Естонія	Ін.	Так	1996	19	-	Так	ВП/Л
Фінляндія	СО	Так	1970	7	11,8	Так	ВП/Л
Франція	СО	Так	1998	6	13,1	Так	ВП/Л
Німеччина	СО	Так	1968	9	11,3	Так	ВП/Л
Греція	СО	Так	1995	6	13,3	-	В/Л
Румунія	СЖ	Так	1975	10	12,8	Ні	ВП/Л
Ісландія	СО	Так	1975	11	12,4	Так	ВП/Л
Ірландія	СОС	Так	2003	6	12,5	Ні	В
Італія	СО	Ні	-	14	12,6	Ні	ВП
Латвія	Ін.	Так	1998	11	-	Так	ВП
Литва	СО	Ні	-	14	-	-	ВУ
Люксембург	СОС	Так	1973	6	-	Так	ВП/Л

Нідерланди	Ін.	Так	1993	13	12,1	Ні	ВП
Норвегія	СО	Так	1974	12	12,5	Так	ВП/Л
Польща	СЖ	Ні	-	12	13,1	Так	ВП
Португалія	СО	Так	1999	5	-	Так	В
Словаччина	СЖ	Так	1996	12	12,5	Ні	ВП
Іспанія	СО	Ні	-	14	12,8	Ні	В
Швеція	СОС	Так	1955	6	12,1	Так	В
Великобританія	СОС	Ні	-	7	12,1	Так	ВП/Л

*СО – сексуальна освіта;

СОС – сексуальна освіта, а також акцент на стосунки;

СЖ – підготовка до сімейного життя;

Ін. – інше (наприклад, здоровий спосіб життя).

**В – будь-який вчитель;

ВП – вчитель відповідного предмету (частіше біології, але й етики, філософії та ін.);

В/Л – будь-який вчитель, а також лікар (або шкільна медсестра);

ВП/Л – вчитель відповідного предмету, а також лікар;

В/ВП/Л – будь-який вчитель, вчитель-предметник та лікар.

*Джерело: Sexuality education in Europe – A referenceguide to policies and practices/ The Safe project. Brussels, IPPF European Network, WHO Regional Office for Europe and Lund University, 2015.

Для визначення курсів статевої та сексуальної просвіти в досліджуваному макрорегіоні використовуються різні назви (за якими стоять і відмінності в змісті самих курсів) – від підготовки учнів до сімейного життя або навчання їх основним життєвим навичкам до вивчення основ взаємин, у тому числі й між статями. Тому виділяються декілька підходів щодо статевої та сексуальної просвіти в європейському регіоні:

✓ міждисциплінарний підхід, при якому статева та сексуальну освіту інтегровано в програми декількох шкільних предметів у різних класах. Це рідкісний випадок для Європи, прикладом може слугувати Франція або Португалія, де основи сексуальної освіти та статевого виховання викладаються в курсах біології, географії, філософії, релігії.

✓ біологічний підхід, коли статева та сексуальну освіту включено, в основному, в уроки біології, хоча частково може включатися і в інші предмети. Це досить поширений підхід. Наприклад, у Бельгії біологічні аспекти включені в програму з біології, а моральні та етичні – в уроки релігії

та філософії. Схожа ситуація і в Австрії, а у Нідерландах етичні питання входять в програму із суспільствознавства.

✓ психосоціальний підхід передбачає, що основою програми статевої та сексуальної освіти є поняття “взаємини”. Учні вітають такий підхід, проте він є малопоширеним.

✓ ідеологічний підхід характерний для ряду країн Східної Європи (Словаччина, Польща, Угорщина). У курсах типу “підготовка до сімейного життя” дуже багато уваги приділяється соціальній структурі суспільства та місця в ньому людини.

На зміст програм також впливають актуальні, інколи кризові, ситуації, такі як епідемія ВІЛ/СНІД. Усвідомлення небезпеки епідемії в деяких країнах Євросоюзу привело до розуміння необхідності введення відповідних курсів та програм статевої та сексуальної освіти, як це було зроблено, наприклад, в Ірландії та Франції.

Міждержавні порівняння дозволили зарубіжним авторам проведеного дослідження виділити загальні фактори, що сприяють успішній реалізації статевої та сексуальної освіти, серед яких: примирення різних політичних і релігійних поглядів; залучення в процес реалізації статевої та сексуальної освіти широкого спектру громадських рухів тощо [462].

Важливу роль у цьому, безумовно, відіграють і засоби масової інформації. Їхнє ставлення до цієї проблеми може бути досить різним у залежності від конкретної країни. У деяких країнах, переважно в країнах Скандинавії (Данія та Фінляндія), засоби масової інформації є джерелом підтримки та інформації з питань статевознавчого характеру та сексу. Так, у Данії національні радіо- і телекомунікаційні компанії надають безкоштовний ефірний час для програм сексуальної освіти. В інших країнах, таких як Великобританія, Франція питання сексу подаються з великим відтінком сенсації, що чинить негативний вплив на статево та сексуальну освіту молоді.

Ми вважаємо, що для підвищення ефективності статевої та сексуальної освіти учнівської молоді необхідний комплексний підхід, аби програми сексуальної освіти розглядалися не ізольовано від інших питань, а були важливим компонентом ширших ініціатив, спрямованих на поліпшення стану здоров'я і благополуччя молодих людей.

Важливо дотримуватися і диференційованого підходу, оскільки в багатьох країнах численну групу населення становлять емігранти зі своїми, відмінними від прийнятих в даній країні, культурними традиціями.

Статева та сексуальна освіта молоді, як наголошують зарубіжні дослідники, не повинна бути тимчасовою кампанією, а потребує постійної роботи в даному напрямку; досягнуті за період його здійснення позитивні результати не гарантують подальший прогрес, якщо програми через деякий час закриваються [462].

На основі наукового аналізу процесів реформування освіти в країнах Євросоюзу з'ясовано, що в об'єднаній Європі є безліч різноманітних моделей освіти, що не накладає на Україну в її євроінтеграційних прагненнях жодного зобов'язання щодо копіювання чи калькування якоїсь із них. В той же час ми маємо можливість самостійно визначати концепцію середньої освіти з урахування національних традицій, кадрових і фінансових можливостей, демографічної ситуації, сформованих у суспільстві уявлень про те, кого і як повинна виховувати школа [443].

Уряди країн Євросоюзу, зіштовхнувшись з негативними аспектами сексуальної революції, усвідомивши сутність цієї проблеми, визначаються із реальними шляхами її розв'язання, розробивши соціальну політику, яка спрямована не на замовчування проблем сексуальності та ведення молоддю статевого життя, а поінформування та виховування їх. Статева освіта у таких країнах не носить пропагандистський характер, вона спрямована на те, аби зробити сексуальне життя молоді впорядкованим та забезпечити її від невітної епідеміологічної ситуації, що спостерігається сьогодні у світі. Отже, більшість країн Євросоюзу намагаються вибрати та обґрунтувати таку

модель статевої просвіти та статевого виховання, де увагу головним чином акцентовано на таких стратегічних завданнях: проведення статевої освіти у середніх навчальних закладах на ранньому етапі; здійснення спеціальної підготовки для учителів; впровадження проектів, основними цілями яких є профілактика раннього початку статевого життя, підліткових вагітностей та абортів, ЗПСШ, включаючи СНІД; заснування асоціацій з питань підготовки молоді до батьківства, виконання сімейних ролей тощо; залучення до сексуального виховання церкви, соціальних служб, медичних центрів; постійне інформування молоді про засоби контрацепції з метою покращення епідеміологічної ситуації в суспільстві.

Важливо встановити нові цивілізовані норми моралі, зокрема сексуальної, а для цього треба допомогти людям звільнитися від помилкових страхів, святенницьких упереджень, забобонів, заборон, що зжили себе. Чим більше свободи надається членам суспільства, тим більше зрілими і відповідальними вони повинні бути. Ці теоретичні основи статевого виховання етичні норми у сфері сексуальності повинні бути ретельно сформульовані і спрямовані на досягнення гармонійної рівноваги між специфічними вимогами сім'ї і суспільно-виробничого життя, між задоволенням сексуальних потреб і серйозною відповідальністю за сім'ю і шлюб.

Існуюча “узвичаєна” практика людей не є достатньою підставою для формування соціальної неформальної етики – некритичне прийняття суспільством, з тих або інших причин, поширеної практики відносин між статями означало б відмову від впливу на молодь. Позитивне ставлення до сексуальності входить до числа основних принципів соціальної етики. Моральна цінність партнерського союзу не залежить від його ставлення до закону і релігії: ні юридичний, ні церковний шлюб не гарантують обов'язкової моральної поведінки.

Допустима сексуальна активність визначається віком і особливостями фізичних, психічних і соціоморальних потреб. Ранні сексуальні відносини

погані і неприйнятні, оскільки вони можуть порушувати інтереси і благополуччя партнерів і дитини, що народилася в незрілому зв'язку, а не самі по собі. Мастурбація, петтінг морально не засуджуються. Вірність партнерів один одному перестає ототожнюватися з сексуальною винятковістю, яка розглядається як обов'язкова для шлюбу, але не виключає ширшого і ліберального розуміння; вимоги в цьому відношенні до чоловіків і жінок не повинні розрізнятися. Основний етичний принцип сексуальної поведінки у шлюбі або поза ним: будь-які типи сексуальних відносин морально прийнятні, якщо вони відповідають бажанням і установкам зрілих і морально відповідальних людей, що діють без зовнішнього або внутрішнього тиску [427].

Жодна з цих моделей не гірша і не краща за іншу. У пермісивній моделі, на перший погляд, сексуальна поведінка ставиться в один ряд зі всіма іншими видами поведінки і виявляється тому залежною від загальних законів соціальної й етичної регуляції. Жорсткі обмеження рестриктивної моделі врівноважуються переконанням у тому, що людська природа все ж таки "бере своє". Модель "золотої середини" не розчиняє без остачі особистість у суспільстві і сексуальне у соціальному, у ній стає предметом обговорення те, що у пермісивній та рестриктивній моделях мислиться, завдяки мовчазній "домовленості про недоговореність": вона припускає діалог особистості і суспільства при відповідальності суспільства за долю особистості. Прийняття цих існуючих в суспільстві моделей регулюється індивідуальним ставленням до сексуальності і статевого виховання.

Таким чином, методологічні засади статевого виховання побудовані на гуманістичних і науково-реалістичних ідеях і концепціях, які знайшли найбільш повне відображення у вченні про стать та міжстатеві взаємини, в сучасних моделях статевого виховання та підходах статевої й сексуальної освіти. Вони слугують за сучасний світоглядний вимір інтерпретації проблем статі та прогнозування майбутнього молоді в теорії і практиці статевого виховання в країнах Євросоюзу.

2.2. Мета і завдання статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу

Педагоги країн Євросоюзу при визначенні мети і завдань статевого виховання спираються на стратегічні положення розвитку цієї сфери педагогічної науки і практики, що приймалися на спеціально скликаних міжнародних форумах, починаючи з другої половини ХХ століття. Визначена в них міжнародною педагогічною громадськістю спільна мета щодо підвищення рівня статевої вихованості зокрема та статевої культури загалом знайшла відображення і в національних концепціях статевого виховання учнівської молоді. На спільність науково-теоретичних пошуків суттєво впливають інтеграційні процеси, що відбуваються в сфері міжнародних відносин, культури, освіти, політики та ін. У наш час важливу роль у цьому плані відіграє Болонська хартія по створенню єдиного європейського освітнього простору, до якої у 2005 році приєдналася й Україна. Таким чином, тенденції до узгодженості цільових настанов щодо статевого виховання в школах країн Євросоюзу мають міцне підґрунтя, що обумовлюється посиленням інтернаціональної взаємодії в розв'язанні спільних проблем статі на різних рівнях.

Перш за все необхідно наголосити, що однією з найважливіших проблем як вітчизняної, так і зарубіжної педагогічної науки і практики є визначення мети виховання підростаючих поколінь. Ясність і чіткість мети виховання має важливе як теоретичне, так і практичне значення. По-перше, оскільки виховання є цілеспрямованим процесом, надзвичайно важливим є питання щодо спрямованості цього процесу, яка в кінцевому результаті залежить від мети виховання. По-друге, оскільки існує єдність між метою, змістом і методами виховання, розробка мети виховання є визначальною для наступного визначення методики навчальної та виховної роботи з учнями. По-третє, знання мети виховання дає можливість педагогу чітко уявляти, яку саме особистість він повинен сформувати.

В загальному, мета – це усвідомлене уявлення кінцевого результату певної діяльності, а мета виховання – сукупність властивостей особистості, до виховання яких прагне суспільство. “Під цілями виховання, – зазначав свого часу А. Макаренко, – я розумію програму людської особи, проблему людського характеру, причому в поняття характеру я вкладаю весь зміст особистості, тобто характер зовнішніх проявів, внутрішньої переконаності, знання і всю картину людської особи; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати таку програму людської особи, до якої ми повинні прагнути” [111, с. 187].

Мета виховання має об’єктивний характер і виражає ідеал людини в узагальненій формі, об’єктивно відображаючи вимоги конкретного суспільства, що визначаються рівнем його розвитку.

Ми дотримуємося думки, що мета виховання – попередньо визначені прогнозовані результати в підготовці підростаючих поколінь до життя, в їх особистісному розвитку і формуванні, яких прагнуть досягнути в процесі виховної роботи, для об’єктивної самооцінки і саморегуляції поведінки, почуття власної гідності, поваги до себе, відповідальності за свої вчинки, здатності до морального самовдосконалення.

В статевому вихованні молодого покоління педагоги країн Євросоюзу виділяють такі пріоритети, які, на їх погляд, мають принципове значення для кардинальної зміни відносин між особами різних статей: розвиток статевої свідомості, почуття відповідальності за дії та вчинки у міжстатевих стосунках, формування статевої культури, прищеплення статевоорієнтованих переконань та настанов [616, с. 54–56]. Відповідно до окреслених пріоритетів визначається й мета статевого виховання у школі.

Виходячи із загальних положень, мету статевого виховання можна узагальнити як безперервний виховний процес, спрямований на формування в учнів правильного розуміння суті норм й установок у сфері взаємовідносин статей і потреби керуватися ними у своїй життєдіяльності. Даний процес містить у собі правильне ставлення до представників протилежної статі,

формування у них наукових знань, поглядів та переконань, які здатні забезпечити статеводоцільну діяльність у спілкуванні з особами протилежної статі.

Причому важливою складовою мети статевого виховання більшість педагогів країн Євросоюзу вважають розвиток статевої свідомості, тобто заздалегідь висунутої цілі поважного ставлення до осіб протилежної статі. Це ставлення пов'язується, насамперед, з опануванням учнями різносторонніх знань про людину як представника певної статі та їх взаємовідносини, вмінням передбачати наслідки міжстатевих взаємовідносин на перспективу. “Статеве виховання, – зазначається в “Стандартах сексуальної освіти в Європі”, – передбачає засвоєння знань про когнітивні, емоційні, соціальні та фізичні аспекти статі” [578, с. 24].

Традиційно в сучасній Європі мета статевого виховання орієнтується на потенційні ризики прояву сексуальності, такі як: небажана вагітність, ЗПСШ, ВІЛ/СНІД тощо. Така негативна спрямованість, зазвичай, лякає дітей та молодь, більше того, вона не відповідає їх потребам в одержанні інформації та формуванні навичок міжстатевого спілкування, у більшості випадків навіть не має відношення до їх життя [578, с. 13–15].

Варто зазначити, що в Європі паралельно із поняттям “статеве виховання” існує поняття “сексуальна освіта”, що розглядається як система знань, навичок та позитивних ціннісних установок щодо усвідомлення та отримання задоволення від власної сексуальності, починаючись з раннього дитинства, продовжується в юнацькому віці аж до повноліття, метою якого є сприяння і захист сексуального розвитку особистості [578, с. 26–28].

Даний вид освіти поступово розширює можливості дітей та молоді, аби мати в майбутньому безпечні відносини й нести відповідальність за сексуальне здоров'я і благополуччя як самих себе, так і інших. Сексуальна освіта дає можливість молоді робити свідомий вибір, який покращить якість їхнього життя та дає їм право на сексуальну освіту, відповідно до їх віку.

Ключовим у понятті “сексуальна освіта” є сексуальність як позитивний потенціал людини і джерело задоволення. Потреба в знаннях і навичках, пов’язана із необхідністю профілактики ЗПСШ та СНІДу й повинна ґрунтуватися на міжнародно визнаних правах людини.

Так, Міжнародною Федерацією планування сім’ї (Європейське відділення) (МФПС) зазначено, що “цілісна сексуальна освіта має на меті забезпечити молодь знаннями, навичками, відносинами та ціннісними установками, необхідними для отримання задоволення від своєї сексуальності – фізично й емоційно, індивідуально й у взаєминах, та розглядає сексуальність “цілісно в контексті емоційного і соціального розвитку особистості, але при цьому однієї інформації недостатньо. Молодим людям потрібно надати можливість отримати необхідні життєві навички для розвитку позитивних поглядів і ціннісних установок” [348].

Виходячи з того, що сексуальна освіта визначається як підхід щодо надання наукових знань, пов’язаних із проблемами статей та відносинами між ними, що відповідає віку й культурним особливостям певної держави, одним із основних завдань сексуальної освіти є “формування можливості вивчати власні ціннісні установки, погляди та розвивати навички, що пов’язані із прийняттям рішень при міжстатевому спілкуванні й зниженні ризиків в багатьох аспектах сексуальності” [578, с. 9–10].

Таким чином, сексуальна освіта охоплює широкий спектр перспективних завдань, пов’язаних із фізичними, емоційними, соціальними та культурними аспектами виховання й не зводить лише до профілактики захворювань, а швидше включає ці аспекти в рамках ширшого підходу, виключаючи осуд та страх. Таке цілісне розуміння сексуальної освіти зумовлює вибір різних груп завдань, адресованих різним типам учнів з різними типами сприймання.

Приймаючи таке визначення за вихідне, педагоги країн Євросоюзу використовують закладені у ньому ідеї відповідно до практики шкільного навчання і виховання. Так, педагоги країн Західної Європи та скандинавських

країн, адаптуючи загальні положення, підкреслюють, що статеве виховання має на меті соціалізацію молодої людини, підготовку її до інтимного, подружнього і сімейного життя, відповідно до обов'язкових в конкретному суспільстві норм [438] та переконані, що статева освіта і виховання, як частина педагогіки, повинна починатись якомога раніше і бути цілеспрямованим процесом, що циклічно поглиблюється, з кожним циклом в кілька років, з глибшим рівнем знань і об'ємом інформації (М. Козакевич (*M.Kozakiewicz*), Польща) [399, с. 47–51].

Однак, відомий науковець Німеччини Е. Фром (*E. Fromm*) мету статевого виховання вбачає, перш за все, у розвитку вміння любити, а також у становленні таких якостей особистості як: солідарна поведінка (підтримка партнера в спільних діях і бесідах, що виражається через мову, жести, міміку, тілесні сигнали), вміння спілкуватися (основа тривалих стосунків, засіб передачі позитивних і негативних почуттів), довіра, емпатія (готовність і вміння поставити себе на місце іншого, спроможність до співпереживання) [293, с. 20–23].

Науковці Фінляндії мету статевого виховання вбачають у захисті здоров'я молодих людей, відсутність якого є основною причиною небажаної вагітності та абортів, в результаті чого збільшується кількість молодих, самотніх матерів, або примусових ранніх шлюбів, невігластво в питаннях статевого акту [182, с. 66].

В цілому, фахівці Литви підкреслюють, що статеве виховання неможливо без формування гендерної рівності, гендерної еквівалентності, поваги і недискримінації в цілому. Тільки таку освіту, яка об'єднує науку на основі сексуальної інформації та сприяння особистісного зростання, може привести до позитивних змін в спілкуванні молодих людей, збережені здоров'я, гармонії у сексуальному і особистому житті [420].

Підсумком цілеспрямованої педагогічної діяльності зі статевого виховання учнів, як відзначається в меті статевого виховання, має бути опанування принципово іншими моральними цінностями щодо поглядів на

стать та ставлення до осіб протилежної статі, відповідальності у взаєминах між ними. У даному випадку мова йде про усвідомлення учнями значущості статі не тільки для фізичного існування людини, але й для реалізації її можливостей в процесі спільної діяльності. У зв'язку з цим у вихованні провідне місце повинно відводитися розвитку моральної сфери молодого покоління як основи відповідального ставлення до осіб протилежної статі. Особливої значущості при цьому набувають питання морально-етичного порядку, емоційної розвиненості та активності школярів [412, с. 307–310].

Естонські науковці акцентують увагу на тому, що статеве виховання повинно бути спрямоване, по-перше, на статевий розвиток особистості, де сексуальність визначають як природну частину життя, підтримуючи, таким чином, позитивний образ тіла, особисті відносини та комунікативні навички міжстатевої взаємодії; по-друге, формування відносин і цінностей, пов'язаних з сексуальністю; по-третє, спрямоване на профілактику ризикованої поведінки (небажана вагітність, ВІЛ/СНІД та ЗПСШ, сексуальне насилля) [379, с. 10].

Отже, статеве виховання, за визначенням педагогів країн Євросоюзу, в загальному має на меті формування статевоцілісних потреб міжстатевого спілкування, збереження здоров'я підростаючих поколінь [229; 321; 368; 533; 636]. У процесі виховання мають бути сформовані звички додержуватись моральних норм та заборон статевознавчого характеру, бажання та намір розв'язувати проблеми, що виникають.

Більшість педагогів країн досліджуваного макрорегіону під статевоцілісними мотивами розуміють таку спрямованість потреб, нахилів, емоцій, настанов, ідеалів особистості, яка б відзначалася високим почуття відповідальності у взаєминах між людьми чоловічої і жіночої статей, здатності розуміння інших людей і почуття поваги до них як до представників певної статей. Основними вимірами поведінки людини у міжстатевому спілкуванні мають слугувати духовні й моральні ідеали та цінності [412].

З'ясовано, що чітко визначена мета статевого виховання передбачає, насамперед, неперервність навчання, виховання й розвитку учнівської молоді протягом усіх років перебування в школі. Це означає, в свою чергу, що статево виховання, як і сексуальна освіта, повинні мати перспективний характер і стати провідним стрижнем, який в цілому й визначає виховний процес. Відповідно така настанова має знайти відображення в шкільних нормативних документах (навчальні плани, програми), а також у змісті виховання учнівської молоді шкільного віку. Неперервність статевого виховання у школі тісно пов'язується з такими принципами педагогічного процесу, як системність, послідовність, доступність, авторитетність джерел статевої просвіти, свідомість, природність поведінки дорослих, спрямованість інформації на формування позитивного ставлення до проблем людської сексуальності.

Педагоги країн Євросоюзу (Й. Зенде (*J. Sende*), Р. Борман (*R. Borrmann*), М. Гемпель (*M. Hempel*), Б. Швенке (*B. Schwanke*), Німеччина; М. Браун-Галковська (*M. Braun-Galkowska*), В. Брейнак (*W. Brejnak*), В. Фіялковський (*W. Fijałkowski*), В. Оконь (*W. Okoń*), З. Іздебський (*Z. Izdebski*), Польща; Т. Барте (*T. Bartz*), О. Контула (*O. Kontula*), Т. Нурміаго (*T. Nurmiaho*), К. Едгард (*K. Edgardh*), С. Сінгч (*S. Singh*), скандинавські країни; Дж. Модрік (*J. Modric*), Д. Соч (*D. Soh*), А. Сталхофер (*A. Stulhofer*), Хорватія та ін.) наголошують на необхідності врахування провідних принципів педагогічного процесу в забезпеченні неперервності статевого виховання й сексуальної освіти на всіх етапах шкільного навчання й виховання.

Така позиція пов'язується, по-перше, із визнанням статевого виховання складовою частиною змісту виховної роботи школи, по-друге, дає змогу чітко визначити основні напрями організації та здійснення виховної діяльності, націленої на досягнення мети статевого виховання школярів. Неперервність статевого виховання значною мірою пов'язується із змістом виховного процесу в школі, що дозволить комплексно впливати на молоде покоління в

плані розвитку його моральності, статевої свідомості та культури протягом усіх років перебування в школі [366, с. 26; 664].

Проаналізувавши погляди науковців на мету статевого виховання, з'ясовано, що духовно-моральні властивості у поєднанні з практичною діяльністю у спілкуванні осіб протилежних статей становлять основу статевої вихованості та загальнокультурної компетентності майбутньої дорослої людини.

Наведені цілі статевого виховання дають загальне уявлення про вимоги до підготовки молоді шкільного віку до дорослого життя та сприяють конкретизації завдань статевого виховання і розв'язанню пов'язаних з цим проблем статі.

Виходячи із чітко визначеної мети статевого виховання учнів, вчені країн Євросоюзу пропонують реалізувати її у ряді завдань статевого виховання, які можна поділити на такі групи: пізнавальні, емоційні та поведінкові. Враховуючи комплексну природу цих завдань, кожне з них входить до складу тієї чи іншої групи. Таке конструювання змісту завдань надає цілісності процесу досягнення мети статевого виховання, підкреслює їх спорідненість, взаємозв'язок та взаємозалежність. У практиці виховної роботи школи подібна диференціація носить відносний характер, однак для зручності аналізу вона має відповідний сенс.

Як впливає із структурної композиції завдань статевого виховання, що розглядаються, на перше місце висувається завдання формування в учнів розуміння сучасних проблем статі та усвідомлення їх важливості для людини із групи пізнавальних завдань. Фахівці в сфері статевого виховання відмічають правомірність такої постановки питання, оскільки вважають, що здатність учнів усвідомити значущість даної проблематики створює необхідний морально-емоційний фон, на основі якого відбувається розвиток психологічної готовності учнів до свідомого сприймання цих проблем як життєво важливих для кожної людини. Усвідомлення їх актуальності породжує турботу за стан власного здоров'я та здоров'я інших, бажання брати

на себе особисту відповідальність за партнера. Стан стурбованості має породжувати в учнів переконання про шкodu і небезпеку ранніх статевих зв'язків, про неприпустимість, безвідповідальність і легкодумство у взаєминах з особами іншої статі тощо.

Свого часу А. Макаренко зазначав, що опанування мінімумом необхідних знань, пов'язаних з особливостями психіки статі, поведінки є основою для вироблення переконань, що становлять підґрунтя моральності, тому треба виховувати у школярів уміння володіти інстинктами статі, які пробуджуються, формувати усвідомлення високого призначення людини, відповідальності за інших людей, за здоров'я майбутньої сім'ї [111].

З метою досягнення більшої конкретизації у висвітленні проблем статі педагоги досліджуваних країн звертаються до використання концептуальних різних моделей, у яких сучасні проблеми статі адаптуються відповідно до вікового контингенту учнів й рівня їх загальноосвітньої та статевої підготовки [211; 313; 371].

Важливого значення педагоги країн Євросоюзу надають засвоєнню системи знань щодо формування розуміння позитивного і негативного в сфері людських відносин, дозволеного і недозволеного в них, крім того й у міжстатевій взаємодії, шляхи оптимізації цієї взаємодії, розвитку при цьому системи практичних умінь, розуміння її чистоти та цінності. Важливе місце при цьому відводиться й вихованню правильного розуміння почуття дорослості через її зміст, основні ознаки, прояви та якості [463, с. 39–42].

Як переконують російські фахівці у цій сфері (І. Кон, В. Каган, Д. Колесов та ін.), учні мають засвоїти систему знань про біологічні, фізіологічні, психологічні особливості статі, здатність усвідомлювати і переживати їх у відповідності з існуючими в суспільстві соціальними та моральними нормами, і завдяки цьому встановлювати оптимальні відносини з людьми своєї та протилежної статі в усіх сферах життя, опираючись на принципи статевого виховання учнівської молоді (І. Кон [85]).

Разом з тим, посилаючись на власні знання, учні починають усвідомлювати той факт, що культура почуттів, колективне спільне проживання є необхідною умовою міжстатевого спілкування та підготовки молоді людини до дорослого самостійного життя. Далі відбувається усвідомлення учнями необхідності підготовки до шлюбу і сімейного життя, і, зрештою, відповідальності за сім'ю та виховання власних дітей. Звідси починається науково обґрунтований підхід, що забезпечує формування вміння приймати виважені рішення до розв'язання проблем статі з урахуванням особливостей тієї чи іншої статі [531, с. 26–31].

Досить важливою, як на наш погляд, є емоційна група завдань, яка полягає, насамперед, у формуванні у молоді емоційної зрілості особистості через правильне трактування як психічної, так і фізичної сторони кохання, формування здатності відчувати переживання іншої людини і вміння цілковитої віддачі їй, що є умовою підготовки до подружнього життя та усвідомлення батьківських обов'язків.

Молоді люди повинні серйозно і відповідально ставитись до своїх партнерів, а також до почуттів, які їх пов'язують. Вони повинні хоча б в загальних рисах бачити перспективи спільного життя в шлюбі і вирішення завдань виховання дітей [302]. Подібні за своєю сутністю погляди висловлюють також педагоги країн Балтії [361, с. 82–86; 379, с. 6–8; 405, с. 18–20].

Як зарубіжні, так і вітчизняні науковці наполягають на тому, щоб зосереджувати увагу на вихованні в учнів здатності розуміння інших людей і почуття поваги до них як до представників чоловічої та жіночої статей. Причому важливе місце у вихованні повинні займати відносини між статями через дружбу, товариськість, кохання, моральні основи відносин тощо. Все це повинно відбуватися через усвідомлення учнівською молоддю здатності враховувати і поважати специфічні статеві особливості представника іншої статі в процесі спільної діяльності, а з ним і багатства людських почуттів, розуміння того, що у висококультурному, високоморальному суспільстві

статеві відносини людини опосередковані морально виправданими цінностями [48].

Майже у всіх науковців акцентується увага на розгляді понять дружби та кохання як важливих складових у взаємовідносинах між людьми різних статей [98, с. 257; 121, с. 155–156; 157, с. 104], а також виховання у школярів-хлопців чоловічої гордості, почуття поваги до себе та до свого партнера, збереження чистоти почуттів, а в дівчини – честі, гідності, жіночності тощо [121, с. 155].

Значна увага приділяється вченими поняттю “дружба”, що є одним із моральних почуттів людини, яке засноване на спільності інтересів і проявляється у взаєморозумінні та взаємодопомозі, набуваючи характеру взаємної симпатії. “Саме у дружбі, що є не короткотривалим актом міжстатевого спілкування, – стверджують науковці, – закладаються тривалі тісні зв’язки між молодими людьми, що найчастіше переростають справжні почуття, зберігаючись тривалий час” [121, с. 155].

Аналогічна думка прослідковується і в працях Г. Щукіної [157, с. 104], де наголошується, що сформовані моральні відносини між статями у підлітковому віці та юності становлять основу міцності шлюбних зв’язків, вірності, відповідальності за батьківські та материнські обов’язки.

Свого часу видатний український педагог В. Сухомлинський наголошував, що “до батьківської чи материнської відповідальності треба готуватися чи не з колиски” [138, с. 234], а “виховання доброї матері чи доброго батька – це, по суті, одна з найважливіших цільових ліній роботи школи, адже матерями й батьками бути майже всім” [138, с. 231]. Ідеї великого українського педагога-гуманіста щодо рівності статей у відповідальності за дитину набагато випередили час і слугують дороговказом у підготовці молодого покоління до свідомого виконання ролі батька-матері.

Формування позитивного ставлення до представника певної статі, опанування школярами ціннісних орієнтацій статевознавчого характеру є також досить актуальним завданням статевого виховання. Воно асоціюється з

докорінною перебудовою традицій міжстатевого спілкування, утвердженням нової системи цінностей. Ціннісні орієнтації з питань статі містять у собі кращі досягнення загальнолюдської та національної культури, етичні норми поведінки при міжстатевому спілкуванні. Вони пов'язуються, насамперед, з духовними цінностями особи певної статі, включаючи й потреби. Розвиток у школярів духовно-моральних цінностей педагоги більшості зарубіжних країн пов'язують із опануванням аксіологічних знань, що значною мірою впливають на відносини з особами протилежної статі.

З точки зору психологів С. Азероуела (*S. Azeroual*), Е. Пессемієра (*E. Pessemier*), (Бельгія), Л. Верхофстат-Деневе (*L. Verhofstadt-Denève*) (Нідерланди), А. Гроб (*A. Grob*), У. Джасчінський (*U. Jaschinski*) (Австрія) ставлення до осіб іншої статі формується в процесі взаємодії емоційної, інтелектуальної та вольової сфер розвитку людини [168; 493; 633; 313]. Взаємовпливаючи, вони створюють систему психологічних настанов особи, які виявляються у формі оцінних суджень, поведінки та діяльності у міжстатевому спілкуванні. Опановані учнями ціннісні орієнтації покликані корегувати ці виявлення відповідно до норм моральної етики.

Разом з тим, як відзначають провідні вітчизняні та європейські спеціалісти у сфері сексуальної освіти і статевого виховання Ц. Джонес (*C. Jones*), П. Махоні (*P. Mahony*) (Велика Британія), І. Ландріпет (*I. Landripet*), А. Сталхофер (*A. Stulhofer*), В. Баско (*V. Busko*), Д. Малес (*D. Males*) (Хорватія), Т. Говорун, В. Кравець, О. Шарган (Україна) та ін., знань статевознавчого характеру для ефективного розв'язання сучасних проблем статі недостатньо. Теоретичний підхід у статевому вихованні обминає інтереси та потреби дітей і молоді, усуваючи афективно-емоційний аспект, та не веде до змін у поведінці. Для цього необхідно підкріплювати знання учнів життєвими обставинами молодих людей, існуючі для них правила поведінки з іншою статтю. Виховний процес треба будувати так, щоб учні були не об'єктом, а суб'єктом виховного процесу. Такий орієнтований на школярів підхід ґрунтується на тому, що передумовами для розумних і

самостійних дій є самопізнання і саморефлексія. Для учнів є важливою інформація, яку вони інтегрують у сексуальну поведінку і котра може узгоджуватися з їх сексуальною ідентичністю. Учні повинні знати і вміти аналізувати власні потреби, страхи, комплекси, а також здібності та інші сильні сторони. Щоб досягнути змін у своїй поведінці, вони мають визнати, що ці особистісні якості формуються під впливом життєвих умов. Важливо враховувати, що проблеми окремих учнів із сексуальністю є відображенням суспільного ставлення до неї, адже суспільні процеси взаємозумовлені і мають вплив на індивіда [588, с. 172–177].

Так, за твердженням Д. Кічі (*D.Cichy*), основним завданням статевого виховання має бути формування правильної позиції щодо статевого життя, норм і цінностей моралі, культури, емоційного і етичного сприймання вироблення відповідальності за свої дії та вчинки [219].

Статеве виховання в більш вузькому розумінні акцентує увагу на фізіологічних і біологічних проблемах статевого життя, в тому числі запобіганню випадковій вагітності і досягненню безпечного статевого задоволення. Необхідно додати, що цей об'єм змісту статевого виховання не повинен викликати у людей негативних мотивацій.

Ряд зарубіжних науковців пропонують реалізовувати цілі статевого виховання через формування культури почуттів, гуманного ставлення до протилежної статі, що розкриває зміст основних завдань статевого виховання. Він включає також підготовку до шлюбу і сімейного життя, культуру почуттів, відповідальність за сім'ю, а мета, зміст та методи статевого виховання повинні відповідати стадіям розвитку дітей і молоді, що зумовило виокремлення ряду етапів та відповідний їм зміст статевого виховання [177; 644].

Так, перший етап відповідає періоду розвитку дітей, в якому дитячий інтерес до питань статі формується на основі взаємодії з навколишнім світом, другий – відповідає найбільшим соматичним і фізіологічним змінам в організмі дітей у фазі періоду дозрівання (зміни у власному організмі,

гормональні зміни і початок дозрівання статевих органів провокують зацікавленість статтю). Третій етап – це етап статевої зрілості в біологічному і психологічному значенні, а також здатність до відчуття статевих імпульсів. Разом з тим, вітчизняний науковець І. Даценко пропонує виділяти й четвертий етап статевого виховання учнів, який передбачає “досягнення зрілості в статевому значенні”, в основі якого лежить етична та сімейна проблематики [63, с. 76].

Як бачимо, визначення статевого виховання як процесу, що ставить за мету формування власного ставлення до статевого життя і підготовки молоді до виконання в майбутньому ролі чоловіка чи жінки, тобто до життя подружнього і сімейного, набуває особливого значення в період дозрівання і ранньої юності особистості.

Науковці Л. Балет (*L. Bulat*) та М. Адуковік (*M. Ajduković*) зазначають, що виховний вплив повинен складатися з вироблення в молоді позитивного ставлення до питань статі, формування правильного трактування кохання, розвитку навичок до вираження потреб статевого інстинкту відповідно до прийнятих у суспільстві моральних норм, навчання і виховання у молоді рівноправ'я і статевої зрілості [204].

Значне місце в статевому вихованні відводиться й культурологічним аспектам, пов'язаним із різностороннім розвитком особи. Ці положення знаходять відображення в цілях і завданнях статевого виховання багатьох країн. Так, наприклад, російські педагоги основну мету статевого виховання вбачають у тому, щоб сприяти вихованню здорової і цілісної особистості чоловіка та жінки, здатних адекватно усвідомлювати і переживати свої фізіологічні та психологічні особливості у відповідності з існуючими в суспільстві соціальними та моральними нормами, і завдяки цьому встановлювати оптимальні відносини з людьми своєї та протилежної статі в усіх сферах життя (В. Каган [74]; І. Кон [85]).

Значна увага приділяється розвитку таких пізнавальних інтересів учнів, які б забезпечували потяг до опанування основними науковими знаннями про

людину, практичне використання одержаних знань з метою уникнення негативних наслідків. Знання з питань статі, зазначається, мають подаватися в системі, тобто бути розміщеними у певному порядку й становити єдність його елементів (понять, прикладів тощо), які тісно пов'язані між собою і взаємообумовлюють одне одного. Таким чином, системний підхід до організації виховного процесу зі статевого виховання учнівської молоді визнається як більш доцільний [359; 492; 501, с. 32–35].

Наведене узагальнення підтверджується наявністю відповідних ознак: вироблення в молоді позитивного ставлення до питань статі, формування правильного трактування кохання, розвитку навичок до вираження потреб статевого інстинкту відповідно до прийнятих у суспільстві моральних норм, навчання і виховання у молоді рівноправ'я і статевої зрілості [261].

Елементи системи, що входять до складу наведеного завдання, утворюють цілісний комплекс, у межах якого простежується певна логіка й структура, відбивається їхня ієрархічна супідрядність. Доречно відзначити, що системний підхід до здійснення статевого виховання в школах досліджуваних країн відображає загальну тенденцію побудови всього комплексу висунутих завдань.

Формування в учнів статевої культури визнається педагогами країн Євросоюзу важливим видом діяльності шкіл на сучасному етапі [417], тому при визначенні завдань статевого виховання перевагу віддають ідеї розвитку статевої культури особистості, яка передбачає наявність у неї статевозаданих властивостей та якостей, що виявляються у стосунках з особами протилежної статі, а також правильне розуміння суті та моральних норм взаємовідносин статей через правильний статевий розвиток дітей і молоді.

У педагогічній літературі поняття “статева культура” набуло широкого тлумачення. Перш за все, воно пов'язується з оволодінням школярами різносторонніми знаннями з питань статі, опануванням умінь та досвіду розв'язання проблем сексуального характеру, виховання культури статевої взаємовідносин, тісно пов'язаної з формуванням духовності, моральних норм

поведінки, відповідальності за неї, морально здорових взаємостосунків між особами протилежних статей, а також передбаченням можливих наслідків статеворольової діяльності або поведінки [48, с. 91–92].

Статева культура, зазначають британські вчені К. Бастон (*K. Buston*), Д. Вахт (*D. Wight*), Г. Харт (*G. Hart*), С. Скотт (*S. Scott*), виявляється у свідомості, мисленні та поведінці особистості. Цю ідею підтримує й академік В. Кравець (Україна), наголошуючи на тому, що статева культура передбачає наявність у людини певних знань та переконань, готовності до міжстатевого спілкування, а також її практичних дій, що узгоджуються з вимогами поважного ставлення до представника протилежної статі [93].

Формування статевої культури має спиратися, насамперед, на знання про взаємодію осіб однієї або протилежних статей, ціннісні орієнтації, систему норм і правил ставлення до протилежної статі тощо. Поняття “статева культура” торкається усіх сфер духовного життя людини та відбивається в таких видах практичної діяльності, що сприяють вступу молоді людини у доросле життя [323, с. 525–527].

Наведена думка значною мірою віддзеркалює загальні погляди більшості педагогів країн Євросоюзу на проблему статевого виховання школярів, її тлумачення та зміст. Інтегруючою основою виступає положення про те, що статева культура має виявлятися у ставленні та поведінці між особами протилежних статей, а також у рішеннях, які вони приймають по відношенню один до одного. Розвиток статевої культури – це тривалий процес, що повинен відбуватися протягом усіх років шкільного життя [664]. По суті елементи статевої культури, що розглядаються, знайшли відображення й у формуванні мети статевого виховання.

Отже, виокремлене завдання статевого виховання торкається надзвичайно важливих питань, пов’язаних із зміною поглядів людини щодо проблеми статей на морально відповідальну за можливі наслідки у взаєминах між особами чоловічої і жіночої статей, формування необхідності підготовки

учнівської молоді до майбутнього сімейного життя й відповідального батьківства, що відповідає сучасним вимогам суспільства.

Водночас з метою розвитку позитивного і відповідального ставлення до сексуальності молодь повинна мати уявлення про можливі ризики та задоволення у цій сфері, так як тільки за таких умов їх поведінка стане більш відповідальною як щодо самих себе, так і по відношенню до інших в суспільстві, в якому вони живуть.

Виховання почуття відповідальності у взаєминах між людьми чоловічої і жіночої статей за кожну дію та вчинок розглядається педагогами досліджуваних країн як одне з надзвичайно важливих із групи поведінкових завдань статевого виховання учнівської молоді. Вони підкреслюють, що опанування учнями знань про людину як про суб'єкта певної статі та його особливості у статевому відношенні сприяють розумінню ними механізму взаємозв'язків та взаємовідносин, що мають місце між статями, протиріч, які виникають у процесі міжстатевих взаємин, їх наслідків та способів подолання [339]. Разом з тим педагоги країн Євросоюзу ставляться до опанування знань статевознавчого характеру як до необхідного процесу, безпосередньо пов'язаного з розвитком осіб протилежних статей, їх самоствердженням та самовираженням. Тому значна увага має приділятися при цьому прищепленню практичних навичок міжстатевого спілкування, умінню самостійно набувати відсутніх або нових знань [360].

Виконання пропонованих завдань має бути, перш за все, статево спрямованим й мати практичну значимість. Реалізація висунутого завдання покликана сприяти розвитку пізнавальних, діяльнісних, емоційних та практичних якостей особи як представника певної статі. Особливої актуальності набуває зосередження уваги на проблемах статі, дослідження яких дозволяє детальніше розібратися в причинах їх походження, проаналізувати наслідки їх впливу на представника певної статі, познайомитись із заходами, а то й підготувати власні пропозиції щодо їх усунення.

У змісті вищенаведених завдань знайшли відображення основні категорії педагогіки (виховання, навчання, розвиток, освіта), які мають реалізуватися в процесі досягнення мети статевого виховання та сексуальної освіти. Слід відзначити, що кожне завдання носить комплексний характер і складається з низки взаємопов'язаних елементів, спрямованих на формування знань, умінь, навичок з питань статі, досвіду міжстатевого спілкування в процесі їх спільної діяльності. Такий підхід до визначення завдань виховного процесу відповідає сучасним тенденціям як у галузі педагогіки в цілому, так і статевого виховання зокрема. На цю тенденцію звертається увага в матеріалах і документах міжнародних нарад і конференцій з проблем статі. Вона відбивається у фундаментальних працях з теорії виховання як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Однак слід зауважити, що існує коло питань стосовно розвитку в школярів статевої культури, які потребують свого розв'язання. За формою і змістом вони значною мірою повинні враховувати сучасні вимоги до здійснення статевого виховання молодого покоління. Це, насамперед, психологічна готовність до сприйняття проблем статі як особисто значущих, емоційна розвиненість, засвоєння норм і правил поведінки у міжстатевих відносинах, сформованість умінь та навичок міжстатевої взаємодії тощо.

Разом з тим, як відзначають провідні європейські та вітчизняні фахівці у сфері міжстатевих взаємин, що паралельно із статевим вихованням повинна відбуватися загальносоціальна підготовка школярів через виховання правильного розуміння дорослості, почуття відповідальності за свої вчинки та дії. Важливу роль відіграє також і моральна підготовка школяра, що проявляється у вихованні готовності учнівської молоді будувати сім'ю, формуванні рис сім'янина, почуття честі і гідності в міжстатевих стосунках, організації досвіду нестатевої любові. Крім того, акцентується увага й на психологічній підготовці учнівської молоді, що відображається у спрямованості на інших людей, розуміння їх зовнішніх виявів і внутрішніх станів, розвитку психологічної привабливості особистості, здатності до

контакту з іншими людьми. При правовій підготовці відбувається ознайомлення з основними положеннями сімейного права, з порядком укладення шлюбу, засвоєння прав і обов'язків подружжя; у процесі естетичної підготовки відбувається формування уявлень про естетичну культуру сім'ї і міжстатевих стосунків, розвиток у молоді хорошого смаку, навчання розумної організації дозвілля і культурного відпочинку [145, с. 264–265; 648]. Таким чином, опанування учнями знань із питань статі надає змогу зрозуміти, що проблема статі людини носить комплексний, багатоаспектний характер, тісно пов'язана з її безпекою, добробутом та підготовкою до майбутнього дорослого життя.

Формування прагнення мати родину, що відповідає сучасним вимогам суспільства, утвердження рівноправності в ній батька й матері, народження дітей і формування свідомого та відповідального ставлення до їх виховання є одним із завдань статевого виховання. Воно асоціюється з докорінною перебудовою традиційних поглядів на сім'ю, утвердженням нової системи сімейних цінностей та відноситься до групи поведінкових завдань статевого виховання. Специфічними особливостями та основними тенденціями сімейної державної політики у більшості країн Євросоюзу, що сприяють підготовці школярів до батьківства, є повага до культурних ідеалів сім'ї, дотримання прав і свобод особистості, формування професійних і батьківських компетенцій, популяризація відповідального батьківства, а формування емоційної сфери та особистої позиції стосовно подружнього і сімейного життя набирає особливого значення в період дозрівання і ранньої юності школярів. Саме у період статевого дозрівання дівчата і юнаки повинні отримати від батьків та учителів повне наукове пояснення явищ, що відбуваються в процесі становлення їх молодого організму [451, с. 9].

Наступне завдання пов'язане з культурою поведінки людини у міжстатевому спілкуванні, дотримання нею правових та моральних норм у стосунках із людьми іншої статі. Вирішення цього завдання, на думку С. Раахілахті (*S. Ruuhilahti*) (Фінляндія), “не повинно зводитися до простого

засвоєння знань про певні норми поведінки, а прийматися як основні критерії власної поведінки” [519, с. 84]. Наведений вислів відбиває загальну точку зору педагогів країн Євросоюзу на опанування знаннями з питань статі. Така позиція цілком зрозуміла, так як від того, наскільки здобуті знання з культури поведінки у міжстатевому спілкуванні стають їх внутрішньою потребою, необхідністю їх дотримуватися, залежить реалізація програм статевого виховання, націлених на поліпшення стану міжстатевої взаємодії у суспільстві. Як впливає із змісту цього завдання, на перше місце висувається формування мотивів, потреб та звичок статевоцілісної поведінки та діяльності з особами протилежної статі.

Як підкреслюється в дослідженнях (С. Томлінсон (*S. Tomlinson*), Велика Британія; М. Гемпель (*M. Hempel*), Німеччина; В. Фіялковський (*W. Fijałkowski*), Польща; Т. Едгард (*T. Edgardh*), скандинавські країни та ін.), у процесі формування в учнів свідомого та відповідального ставлення до представників протилежної статі, необхідно зосереджувати їх увагу на аналізі власної поведінки. Це підсилює в них здатність і прагнення оцінювати свої вчинки щодо інших людей із урахуванням їх статевої приналежності, правильного створення особистих зв'язків і підготовку до зрілого дорослого життя. Значною мірою цьому сприяє використання міжособистісного підходу до розгляду проблем статі у міжстатевій взаємодії. Формування в учнів відповідального ставлення до представників протилежної статі пов'язується з глибокими моральними переживаннями, почуттям обов'язку за можливі наслідки такої взаємодії. М. Версалаінен (*M. Vepsäläinen*) (Фінляндія) характеризують відповідальність у стосунках між чоловіком та жінкою [634, с. 162], так як відповідальна людина, підкреслює Ф. Медеро (*F. Medero*) (Іспанія), повинна серйозно і відповідально ставитись до свого партнера, а також до почуттів, які їх пов'язують. Вони повинні також бачити, хоча б в загальних рисах, перспективи спільного життя в шлюбі і вирішення завдань щодо виховання дітей, відповідального батьківства [445, с. 21].

Виховання як процес опанування навичками поведінки, пов'язаних із сімейним життям, в колективах ровесників та суспільстві, котрі впливають із свідомо прийнятої системи цінностей і сприяють прийняттю відповідальних рішень майбутньої дорослої людини як представника певної статі. У ньому відбиваються певні погляди (світоглядні, моральні, естетичні поняття та нахили), спрямовані на свідоме впровадження людиною гуманістичних ідеалів у будь-яку галузь діяльності, дотримання відповідних норм та правил поведінки в суспільстві. Загальновідомо, що статеve виховання є складовою комплексного виховання учнів у школі. У той же час воно характеризується притаманною для нього специфікою, пов'язаною з підготовкою молоді до дорослого життя та відповідального батьківства, опанування принципово новими поглядами та ціннісними орієнтаціями щодо питань статі [451, с. 10–13].

Нами встановлено, що досягнення мети статевого виховання молодого покоління фахівці пов'язують із вирішенням низки виховних завдань. Найбільш типовими, тобто такими, що поєднують погляди більшості педагогів країн досліджуваного макрорегіону є:

- виховання почуття відповідальності у взаєминах між людьми чоловічої і жіночої статей за кожний вчинок; формування прагнення мати міцну, здорову і дружну родину, що відповідає сучасним вимогам суспільства, утвердження рівноправності батька і матері в родині, народження дітей і формування свідомого та відповідального ставлення до їх виховання;
- виховання здатності розуміння інших людей і почуття поваги до них не тільки як до людей загалом, а також як до представників чоловічої та жіночої статей, здатність враховувати і поважати їхні специфічні статеві особливості в процесі спільної діяльності;
- розвиток здатності і прагнення оцінювати свої вчинки щодо інших людей із урахуванням їхньої статевої приналежності, формування розуміння позитивного і негативного в сфері людських відносин;

– виховання відповідального ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших людей, формування переконання про шкodu і небезпеку ранніх статевих зв'язків, про неприпустимість, безвідповідальність і легкодумство у взаєминах з особами іншої статі, поняття дозволеного і недозволеного в цих відносинах; виховання правильного розуміння дорослості: її змісту, основних ознак, проявів та якостей [620].

Таким чином, ми можемо констатувати, що виокремлені нами завдання статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу формулюються і вирішуються в основному в загальноєвропейському контексті. Якщо порівняти їх із тими завданнями статевого виховання, які у кінці ХХ століття формулювали вітчизняні дослідники Т. Говорун, В. Кравець, О. Шарган та інші, то вони практично аналогічні.

Загалом обґрунтована мета та розглянуті завдання статевого виховання мають комплексний, інтегрований характер і спрямовані на різностороннє статеве виховання молодого покоління в школі, яке в майбутньому буде здатне приймати відповідальні рішення у міжстевих взаєминах, відповідально ставитися до свого здоров'я та здоров'я інших людей та до набутого досвіду спілкування осіб протилежних статей, керуючись особистісними інтересами й ціннісними ідеалами, що сприятимуть формуванню високого рівня статевої культури не тільки серед учнівської молоді, але й європейського суспільства загалом.

2.3. Тенденції визначення принципів статевого виховання учнів у закладах освіти країн Євросоюзу

Керівні положення, що розкривають особливості статевого виховання молодого покоління в школах країн Євросоюзу, знаходять відображення в принципах статевого виховання. У них подана певна система організації змісту статевого виховання, шляхи й засоби його реалізації у виховному процесі, відображені сучасні світоглядні позиції щодо проблеми

взаємовідносин осіб протилежної статі та її розв'язання. Обґрунтування керівних положень статевого виховання педагоги країн Євросоюзу здійснюють з урахуванням національних та глобальних тенденцій розвитку педагогічної науки, освіти, культури, що склалися під впливом тривалого суспільного, культурного, релігійного і політичного розвитку.

Вивчення положень Європейської Хартії із сексуальних і репродуктивних прав, а також інших директивних документів Євросоюзу таких, як “Стандарти сексуальної освіти в Європі”, “Керівництво з розробки політики та дій в сексуальній освіті в Європі” дозволило з'ясувати, що у цих документах виділено такі принципи статевого виховання: 1) відповідність віку, рівню розвитку і розуміння молоді, врахування культурного та соціального середовища, в якому перебуває дитина, та її статева приналежність. Сексуальна освіта повинна відповідати реальному життю молоді; 2) в основі сексуальної освіти лежать сексуальні та репродуктивні права людини, а також цілісна концепція благополуччя, яка включає й здоров'я; 3) сексуальна освіта ґрунтується на гендерній рівності, самовизначенні та прийнятті різноманітності способів співжиття. 4) Сексуальна освіта починається з моменту народження; 5) сексуальна освіта сприймається як складова справедливого й співчутливого суспільства, в якому права і можливості надаються як окремим особам, так і спільнотам; 6) сексуальна освіта ґрунтується на точних наукових даних [578, с. 35; 347].

Так, у Європейській Хартії із сексуальних і репродуктивних прав (*Charter on Sexual and Reproductive Rights*) [346] з'ясовано, що статеві права утворені сукупністю прав, пов'язаних із сексуальністю, що виходять із права на свободу, рівність, недоторканність приватного життя, автономію, цілісності та гідність всіх людей, враховуючи при цьому національні та регіональні особливості, а також різноманітний історичний, культурний та релігійний стан кожної держави.

Варто більш детально зупинитися на принципах, що відображені також і у Декларації Міжнародної федерації планування сім'ї (*International Planned Parenthood Federation*) [345].

Так, в одному з принципів зазначається, що сексуальність є невід'ємною частиною особистості людини у суспільстві, що залежить від внутрішніх та зовнішніх факторів, яка повинна користуватися своїми сексуальними правами, які захищаються і заохочуються та є частиною повсякденного життя людей. Крім того, сексуальність повинна визнаватися позитивним аспектом життя, а сексуальні права повинні бути універсальними правами людини на основі свободи, гідності та рівності всіх людей.

Відповідно до Статуту про спілкування та репродуктивні права, Міжнародна федерація планування сім'ї стверджує, що людина є основним суб'єктом процесу розвитку та визнає важливість створення сприятливого середовища, в якій кожна людина користуватиметься всіма сексуальними правами для того, щоб мати можливість брати активну участь у процесах економічного, соціального, культурного й політичного розвитку, а сексуальність є аспектом людського і соціального життя, що реалізується через тіло, розум, здоров'я людини, політику держави та суспільства.

У наступному принципі акцентується увага на тому, що сексуальні права та їх захист гарантується молодим людям віком до вісімнадцяти років, враховуючи здібності, що розвиваються у дитини в дитинстві, підлітковому та юнацькому віці.

Крім того, цей принцип передбачає повагу до дітей, їх гідності і право на захист від усіх форм насилля, особливо сексуального. Суспільство має створювати умови, в яких діти можуть досягти оптимальних можливостей щодо формування почуття відповідальності за прийняття рішень у власному житті, у здатності розуміння інших людей і почуття поваги до них не тільки як до людей загалом, а також як до представників чоловічої та жіночої статей, здатність враховувати і поважати їхні специфічні статеві особливості в процесі спільної діяльності, що дасть можливість з'ясувати ієрархію

цінностей, прогнозувати їх на майбутнє, глибше пізнати вікову та культурну специфіку засвоєння молодими людьми статевого пріоритетів.

На нашу думку, досить важливим є принцип, що наголошує на недискримінації молодих людей, підкреслюючи, що всі права людини захищаються і заохочуються. Права і свободи людини відіграють домінуючу роль, особливо підкреслюється право на особисту недоторканність на недоторканність приватного життя, сексуальні права тощо.

На раді ВООЗ (2002) дано визначення поняттю “сексуальні права”, що включає, зокрема, право на доступ до інформації та освіти. Сексуальні права, як зазначено в національних законодавствах, у міжнародних документах щодо прав людини, включають у себе права людини у свободі від примусу, дискримінації та насилля, крім того, кожен має право на найвищий рівень сексуального здоров’я, включаючи доступ до послуг по охороні сексуального та репродуктивного здоров’я; пошук, одержання та передачу інформації щодо сексуальності; сексуальну освіту; повага фізичної недоторканності; свободу у виборі партнера; самостійне прийняття рішень щодо сексуальної активності; вступ у статевий зв’язок та шлюб за взаємною згодою; самостійне прийняття рішень щодо народження дітей ті в якому віці та ведення безпечного статевого життя, що приносить задоволення через повагу один до одного [568].

МФПС підкреслює, що основою недискримінації є захист і заохочення прав людини, що забороняє будь-яке обмеження за ознакою статі, віку, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, сімейного стану, сексуальної поведінки, раси, кольору шкіри, національності, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, стану здоров’я, включаючи ВІЛ/СНІД, у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській та будь-якій іншій сферах [578, с. 37–38]. Люди відчують перешкоди на шляху до реалізації своїх сексуальних прав та прагнуть до зняття бар’єрів у користуванні основними правами і свободами.

Досить суперечливим, на думку зарубіжних науковців, є принцип, у якому робиться акцент на сексуальності та задоволенні, як результаті сексуальності, що є центральним аспектом буття людини, складовою якого є сексуальне здоров'я, що охоплює все її життя. Сексуальність є невід'ємним фактором майже всіх репродуктивних рішень та визначальним аспектом людського буття.

Передусім у Декларації наголошується, що “сексуальність – не просто засіб фізичних осіб для задоволення своїх репродуктивних інтересів, а реалізація права на одержання насолоди від сексуальності, звертаючи особливу увагу на тих, які історично і в даний час, позбавлені такого права” [347, с. 12].

Результатом сексуальної активності виступає принцип, що опирається на забезпечення сексуальних прав, що включає в себе прихильність до свободи і захисту від різних форм насилля та їх шкоди, які лежать в основі сексуальних прав.

Сексуальність, зокрема, передбачає захист від насилля та жорстокого фізичного, словесного, психологічного та сексуального поводження, а також насилля щодо осіб через їх стать, вік, гендерну ідентичність, сексуальну орієнтацію.

Всі діти і підлітки, згідно цього принципу, можуть користуватися правом на особливий захист від усіх форм експлуатації, що включає в себе захист від сексуальної експлуатації, дитячої проституції та всі форми сексуального насилля і домагання, у тому числі примус дитини до будь-якої сексуальної активності або сексуальної практики і використання дітей в порнографії та порнографічних матеріалах [347, с. 15].

Наступний принцип передбачає, що сексуальні права, як і інші права людини, можуть бути реалізовані тільки за умови врахування обмежень, що визначені законом з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод людей та загального добробуту демократичного суспільства через охорону здоров'я, громадський порядок. Такі обмеження мають бути

недискримінаційними та пропорційними у досягненні мети, а реалізація сексуальних прав має скеровуватися через усвідомлення динамічного зв'язку між особистісними та громадськими інтересами щодо їх визнання [347, с. 16].

Останнім принципом у Декларації Міжнародної федерації планування сім'ї є принцип поваги, захисту і реалізації сексуальних прав і свобод, що включають, насамперед, основні правові вимоги, а також як доступ до засобів для виконання цих вимог. Як і інші права людини, держави мають зобов'язання поважати, захищати і реалізовувати сексуальні права всіх, що вимагає від країн утримуватися від прямого чи непрямого посягання на права, в тому числі, й на сексуальні права [347, с. 17].

Зобов'язання “захищати” вимагає від держав вжиття заходів, щоб запобігти втручанню третіх сторін з гарантії прав людини. Зобов'язання “виконувати” вимагає від них прийняти необхідні законодавчі, адміністративні, бюджетні, судові, стимулюючі та інші заходи щодо повної реалізації цих прав [347].

Розглянуті керівні положення спрямовані на одержання результатів, що вирішують питання статі, а саме: сприяти формуванню соціального клімату, що характеризується толерантним, відкритим та ставленням з повагою до сексуальності, різним способам життя, установкам та цінностям; поважати сексуальну різноманітність та гендерні відмінності, а також усвідомлювати сексуальну ідентичність та розподілення гендерних ролей; розширювати можливості молодих людей приймати правильні рішення, засновані на отриманій інформації та розумінні, а також відповідальній поведінці по відношенню до себе та свого партнера; усвідомлювати та мати знання про тіло людини, його розвиток та функції, особливо щодо сексуальності; дати можливість розвиватися як індивід, що володіє сексуальністю, тобто вчитися проявляти почуття і власні потреби, отримувати задоволення від сексуальності та розвивати свої гендерні ролі і сексуальну ідентичність.

Молода людина повинна отримувати відповідну інформацію про фізичний, когнітивний, соціальний, емоційний та культурний аспект сексуальності, методи контрацепції, профілактики ЗПСШ, СНІДу тощо; вміти володіти необхідними життєвими навиками, аби вміти обходитися зі всіма аспектами власної сексуальності та відносин; володіти інформацією про надання і отримання доступу до консультацій і медичних послуг, особливо при виникненні проблем або питань, пов'язаних із сексуальністю.

Крім того, як зазначено в директивних документах Євросоюзу, молодь повинна вміти розмірковувати про сексуальність, норми і цінності в контексті прав людини для формування власного критичного мислення; вміти будувати у дорослому житті сексуальні відносини, що характеризуються взаєморозумінням та взаємоповагою, а також мати рівноправні відносини, що сприяють попередженню сексуального домагання та насилля, а також вміти вести мову про сексуальність, емоції та відносини, а також вміти це правильно пояснити [348].

На основі проаналізованих загальних принципів статевого виховання, що реалізуються у досліджуваних нами країнах, встановлено, що вони є основоположними для виділення керівних положень статевого виховання учнівської молоді в окремій державі Євросоюзу. Вивчення наукових джерел і матеріалів з питань статі, що видаються у цих країнах, дозволило, незважаючи на деякі окремі відмінності редакційного, кількісного й країнознавчого характеру, виділити загальні принципи статевого виховання. Це принципи міждисциплінарності, прогностичності, системності, систематичності і неперервності, спрямованості виховання на розвиток ціннісно-емоційної сфери особи, гармонізацію міжстатевих відносин молоді, цілеспрямованість міжстатевого спілкування учнів, цілісність та інші. Розкриємо їх більш детально.

У ході дослідження нами з'ясовано, що кожна із країн Євросоюзу виробляє свої керівні положення, які рекомендовані директивами окремої держави. Так, у Німеччині в основі статевого виховання молоді лежать такі

принципи, як: орієнтація на поведінку, комплексність, науковість, сприяння дискусій, орієнтація на учнів, мультидисциплінарність, практичність, ситуативність, проблемність, диференціація, можливість розділення хлопців і дівчат, в основі яких лежать компетенції [328, с. 113–117].

Розглянемо характерні особливості кожного із наведених принципових положень.

При аналізі документів встановлено, що переважають поняття компетенції поведінки, комплексності і методичної компетенції. Варто наголосити, що орієнтована на поведінку навчальна інформація є важливою передумовою для здобуття учнем компетентності у своїй поведінці, що й визначає його “зрілість”, на яку орієнтуються шкільні закони, директиви та навчальні плани федеральних земель Німеччини. Принцип орієнтації на поведінку школярів дає можливість не тільки здобувати практичні навички для підвищення рівня статевої вихованості, що є надзвичайно важливим, а й сприяє здобуттю ними й теоретичних знань. Адже сексуальність, як важлива цінність фізичної сфери людини, включає вміння будувати відповідальні взаємини, турбуватися про себе і свого партнера, про майбутніх дітей, також невід’ємні розчарування і можливі конфлікти. Для цього необхідно спонукати до критичного самоаналізу і самостійності, виробляти у дітей і молоді позитивні почуття та емоції [249].

Інновацією, як вважають педагоги більшості країн Євросоюзу, є те, що компетенція школярів щодо власної поведінки повинна розглядатися у зв’язку з наступними компетенціями, кожна з яких характеризується певними ознаками. Так, теоретична компетенція спрямована на здобуття основних теоретичних знань і застосування їх у практиці; в той час, як методична компетенція передбачає вміння і готовність розвивати нові навчальні стратегії, а також застосування різних способів і технік через власну сукупність методів. Варто зазначити, що соціальна компетенція полягає в умінні й готовності співпрацювати та спілкуватися, у розумінні думок і способу мислення інших, у вмінні виходити з конфліктних ситуацій і брати

на себе відповідальність за свої дії та вчинки. Особливу роль у статевому вихованні учнів відіграє персональна компетенція, яка полягає у внутрішньому ставленні до самого себе, до власних почуттів і тіла, ґрунтуючись на самодовірі і почутті власної гідності [358].

Якщо шкільне статеве виховання спрямоване на поведінку, намагається навчити учнів правильно діяти в тій чи іншій ситуації, ставити на перше місце у стосунках відповідальність, тоді методична компетенція, яка лежить в основі цього виховання, повинна також орієнтуватися на поведінку, прирюючи одночасно теоретичній, персональній, соціальній компетенції та враховуючи й емоційний аспект у статевому вихованні учнів.

Принцип міждисциплінарності визначається зарубіжними педагогами Фінляндії – С. Туоміненом (*S. Tuominen*) [610], Р. Наммеліном (*R. Nummelin*), М. Мімпелльо (*M. Rimpelä*), П. Луопою (*P. Luopa*) [470]; Німеччини – Б. Вієндінгером (*B. Weidinger*), Д. Костенвеїн (*D. Kostenwein*) [645]; Швеції – В. Катц (*V. Katz*), А. Валлін (*A. Wallin*) [369] як один із основоположних в статевому вихованні. В обґрунтуванні цього принципу вони спираються на рекомендації міжнародних конференцій, в яких знайшли відображення загальні підходи до його розуміння.

Багатоаспектний характер сучасних проблем статі передбачає міждисциплінарний підхід до навчання, інтеграцію різних галузей сучасного наукового знання про людину та соціум. У міжнародній практиці міждисциплінарний підхід до організації змісту статевого виховання розглядається як найбільш перспективний шлях до подолання роздрібненості навчальних дисциплін у школі та більш ґрунтовного висвітлення питань статі [413]. Міждисциплінарність розуміється не як механічне включення різноманітних знань статевого характеру у зміст шкільних предметів, а як їх логічне підпорядкування основній меті статевого виховання.

Опрацьовані наукові матеріали дали змогу з'ясувати, що цей принцип має реалізуватися не лише через навчальний процес, а на всіх заняттях і в усіх місцях шкільного життя, заплановано і поза планом, свідомо і несвідомо.

Питання сексуальності, партнерства, стосунків статей, розподілу ролей між ними, кохання можуть бути пов'язані з різними навчальними темами через вивчення учнями різних навчальних дисциплін [339, с. 187–192].

Застосування принципу міждисциплінарності дає змогу різними шляхами розширити рамки навчального заняття, забезпечуючи при цьому прямий зв'язок між дисциплінами під час обговорення тієї чи іншої теми.

Перевагою цього принципу є підвищення навчальної успішності й інтенсивний особистий вплив учителя на школярів, що сприяє їх статево-вихованню. Проводити міждисциплінарні заняття рекомендується, оскільки багато проблем сексуальності за своєю суттю є настільки комплексними, що для їх обговорення і вирішення не вистачає спеціальних знань лише з одного навчального предмета, а більш ефективним є аналіз міжпредметних зв'язків [339, с. 195–197].

З'ясовано, що міждисциплінарне навчання утвердилося в більшості країн Євросоюзу як загальний принцип навчання. Розширення меж навчальних предметів у статево-вихованні є основою досягнення позитивного результату, який на окремих заняттях не завжди можна досягти. Для учнів з'являється можливість краще засвоїти пройдену тему з проблем сексуальності у своїх комплексних вимірах і використати власний досвід при підведенні підсумків. Міждисциплінарне статево-виховання передбачає високий рівень готовності і вміння педагогів до співробітництва у навчальному процесі, що проявляється на тих навчальних предметах, які вони викладають, й оглядових знань з інших навчальних предметів [339, с. 175].

Завдання зі статево-виховання, відповідно до директив і навчальних планів ряду країн Євросоюзу, вирішуються при викладанні в школі багатьох навчальних дисциплін, насамперед, рідної мови, суспільствознавства, соціології, історії, мистецтва, політології, етики, релігії, біології, медико-санітарної освіти [620]. Особливо успішно це здійснюється, переконані педагоги, при вивченні рідної мови та суспільствознавчих предметів. На

заняттях з цих дисциплін опрацьовується з учнями питання цивілізації й культури, а також те, як їх норми життя впливають на сексуальність і сім'ю та пов'язані з цим уявлення про цінності.

До тем про сексуальність учні можуть розглядати тексти з різноманітних епох та їх значення для минулого і сучасного, з погляду їх значимості для молоді, порівнюючи місце і права чоловіка та жінки різних епох і культур в економічному та політичному взаємозв'язку й дискутувати з точки зору власного світу. Таким чином, це може сприяти становленню власних орієнтирів і життєвих поглядів з боку історичних і соціологічних поглядів [319, с. 160–164].

Міждисциплінарні зв'язки є перш за все умовою підвищення науковості й доступності навчання, активізації пізнавальної діяльності учнів, більш якісного опанування знаннями з проблем статі. Вони дозволяють комплексно впливати на характер навчально-виховної роботи у школі. У цьому сенсі міждисциплінарний підхід виконує інтегруючу функцію, що забезпечує єдність процесу навчання, виховання й розвитку в сексуальній освіті.

Реалізація принципу міждисциплінарності в статевого вихованні, підкреслюють експерти ЮНЕСКО, надає можливість встановити структурний взаємозв'язок між основними ланками навчального змісту (знаннями, вміннями й навичками), що сприяє розумінню учнями багатогранності та комплексності проблем статі [615].

Ще одним важливим принципом статевого виховання учнів у закладах освіти є принцип врахування вікових особливостей школярів і типу навчального закладу. Статеве виховання молодшого школяра опирається на інформацію, яка є для дітей уже відомою. На думку А. Хопфа (*A. Hopf*) передумовою успішного здійснення статевого виховання у молодших класах є, перш за все, атмосфера довіри та невимушеності. Його основна мета полягає у поверхневому ознайомленні дітей з особливостями фізичного розвитку, створенні довірливих взаємин між хлопцями та дівчатами [338, с. 303–304], яке здійснюється, як правило, класним керівником на

заняттях рідної мови, етики, релігії, фізичної культури, з використанням відповідної дитячої літератури, здебільшого в ігровій формі.

Під час здійснення статевого виховання в підлітковому віці необхідно враховувати специфіку періоду статевого дозрівання школярів, підвищену конфліктність між хлопцями та дівчатами у цей час. Специфічна статеві відмінність у сексуальній соціалізації хлопців та дівчат пов'язана з їх індивідуальними властивостями і здібностями, врахуванням культурного та соціального середовища, в якому перебуває підліток, та його статеві приналежність.

Статеві виховання старшокласника характеризується свободою його організації, з метою кращого врахування інтересів та потреб молоді. Виховна діяльність вчителя орієнтована на поведінку та особистість молодої людини [253].

Досить важливим при здійсненні статевого виховання школярів є принцип цілісності, що ґрунтується на розумінні питань статі як сфери потенціалу людини, сприяє розвитку у дітей та молоді основних навиків, необхідних для самостійного визначення своєї сексуальності та взаємовідносин з особами протилежної статі на різних стадіях свого розвитку. Це дозволяє в свою чергу розширити можливості щодо повноцінного спілкування з особами протилежної статі й отримувати від цього задоволення [664].

Принцип науковості, який виділяють у статевого вихованні, вказує на підтримку теоретичної компетенції, що сприяє вмінню дискутувати та відносять інколи й до соціальної компетенції. Лише персональна компетенція не відображена безпосередньо у конкретному дидактичному принципі, а частково її поєднують з орієнтацією на поведінку учнів.

Принцип комплексності застосовують в основному при здійсненні професійної підготовки вихователя до статевого виховання учнів, що залежить переважно від його особистих переконань та індивідуальної професійності. Іноді вихователям бракує сміливості та фантазії при

обговоренні з учнями проблем сексуальності, передусім тому, що тут існують непорозуміння з учнями та сумніви у батьків. Водночас у більшості розпоряджень вказується на те, що вчителі мають ширше поле діяльності для застосування нових ідей, які б враховували потреби учнів та побажання батьків, однак навіть за такої умови більшість вчителів під час розгляду проблем статі почуваються невпевнено і стримано, так як професійна підготовка вчителів зі статевого виховання здійснюється лише в окремих ВНЗ, що є серйозною проблемою.

У ряді країн Євросоюзу (скандинавські країни, Німеччина, країни Балтії та ін.) виділяють принцип емоційності статевого виховання учнівської молоді, що орієнтується на поведінку і всебічний розвиток особистості та ґрунтується на самосприйнятті і сприйнятті інших, вмінні спілкуватися, аналізувати власні помилки і вчинки, що викликає в учнів певний емоційний стан, почуття, які можна буде обговорити на занятті. Головне завдання вихователя в реалізації даного принципу – керувати формуванням емоцій в учнів, що підсилюють пізнавальну активність, запобігаючи появі тих, які негативно позначаються на ній. Учитель повинен виховувати в учнів уміння володіти своїм настроєм, емоціями, переживаннями при спілкуванні з особами протилежної статі. Процесові пізнавальної активності сприяє логічна, образна подача інформації, наведення цікавих життєвих прикладів, використання наочності, зовнішній вигляд самого учителя, його ставлення до учнів тощо. Проте, водночас, наголошується на обережному застосуванні даного принципу; спочатку вчитель повинен випробувати його на собі, а вже тоді застосовувати на занятті [431, с. 209–212].

Поряд із принципом емоційності у статевому вихованні для методики статевого виховання в школі використовується принцип єдиного навчання, де робиться акцент на тілесній, емоційній чи соціальній сферах життя. Різні є ступені важкості вправ для учнів. Важливою передумовою успішної роботи є особиста компетентність і моральність педагога. Учителі та вихователі покликані вимагати від учнів не лише знання теоретичного матеріалу, а й

формувати в них людські якості – відкритість, терпіння, розуміння потреб протилежної статі та способу життя інших, комунікативний самоаналіз і винахідливість щодо змісту навчального матеріалу [471].

Україна як самостійна держава за роки своєї незалежності зробила перші кроки на шляху до здійснення статевого виховання молоді. Про це свідчать значні напрацювання вітчизняних учених щодо статевого виховання та статевої просвіти підрастаючого покоління. Ми підтримуємо думку більшості науковців зарубіжних країн, які вважають, що у статевому вихованні учнівської молоді слід дотримуватися ще й таких принципів: статево виховання повинно здійснюватися у постійному взаємозв'язку з усіма іншими напрямками виховної роботи навчального закладу; зміст, форми та методи статевого виховання повинні відповідати віковим та індивідуальним особливостям учнів, а також рівню їх знань, що дає їм право отримувати вичерпні відповіді на питання, які їх хвилюють; учні, які цікавляться більш глибокими та специфічними питаннями, повинні отримувати інформацію індивідуально або в невеликій групі при бесіді зі спеціалістом з питань статевознавчого характеру [48].

Ми вважаємо, що статево виховання має ґрунтуватися, крім загальноновизнаних, ще й на спеціальних принципах. До таких принципів відносять принцип гуманізації статевого виховання, який передбачає, перш за все, повагу до особистості дитини, що проявляється у знанні вихователем індивідуальних особливостей учня, в забезпеченні умов для його розвитку з урахуванням інтересів, індивідуальних смаків, потреб, поглядів через довіру до вихованця, доброту, чуйність, увагу, співчуття, ставлення до особистості як до самого себе. Наприклад, педагоги скандинавських країн вважають, що “вміння розуміти внутрішній світ дитини, ставати на його позиції, мати бажання і вміння слухати і чути учня, ведення діалогу на основі рівностей позицій, взаємоповаги і довіри, коли засобами спілкування є не настанови, заборони та погрози, а врахування точки зору співбесідника, розумні вимоги до нього, тобто перейматися проблемами вихованця є основою гуманізації

статевого виховання” [239]. Цю думку поділяють фахівці зі статевих виховання та сексуальної освіти й інших країн Євросоюзу.

Принцип гуманізації містить у собі ті вихідні положення, які віддзеркалюють світоглядні, етичні та діяльнісні аспекти статевих виховання учнів. Реалізація даного принципу передбачає послідовний вплив на особистість учня з метою розвитку інтелектуального, емоційного та діяльнісного компонентів поведінки у міжстатевому спілкуванні [415, с. 16–18]. Принцип гуманізації визначає глибинні основи моральної поведінки й ґрунтується на єдності пізнавальної, ціннісної та вольової сфер свідомості людини, тобто знань, переконань, ставлення, діяльності при спілкуванні з особами протилежної статі. Поєднання наукових знань і чуттєвого сприймання сприяє розвитку емоцій й прагнення до практичних дій у міжстатевому спілкуванні. У цьому зв’язку актуалізується проблема формування моральних загальнолюдських якостей, що пов’язуються з розвитком культури поведінки у міжстатевому спілкуванні й формуванням ставлення людини до людини як представника певної статі [415, с. 31–33].

До спеціальних принципів статевих виховання також відносять й принцип об’єктивності та правдивості. Реалізація даного принципу пов’язана із висвітленням питань, пов’язаних із сексуальною та репродуктивною функцією людини, інтимними стосунками. Зарубіжні педагоги єдині в тому, що роз’яснення складних для розуміння учнів питань статі повинно випливати із усталених законів природи та суспільства та бути з ними в гармонійному взаємозв’язку [660, с. 226–229].

Принцип авторитетності джерел інформації ґрунтується на тому, що до навчально-виховного процесу долучаються фахівці з відповідною підготовкою та високим рівнем професійної готовності вихователя до статевих виховання учнів у закладах освіти. Отримана учнями інформація, як вважають зарубіжні педагоги, не повинна включати в себе елементи сексуальної стимуляції поведінки дитини, а нехтування цим принципом може

призвести до виникнення багатьох збочень та відхилень у статевій поведінці сучасної молоді [660, с. 232].

Принцип систематичності та неперервності статевого виховання педагоги країн Євросоюзу (зокрема, Данії, Швеції) тлумачать як послідовне здійснення мети й завдань, пов'язаних з підготовкою молодого покоління до розв'язання проблем статі [659, с. 35–36]. Їх реалізація, вважають вони, передбачає, в свою чергу, розробку системи змісту, методів та організаційних форм виховного процесу. Ця система допомагає виділити провідні ідеї та поняття статевого виховання, встановити їх взаємозв'язки й розвиток [559, с. 41–44]. Системно-структурний підхід дає змогу відібрати елементи знань, розподілити їх у відповідній послідовності, органічно пов'язати з системою змісту наук. Принцип систематичності відбиває необхідність органічного поєднання в оволодінні систематичними знаннями з сучасних проблем статі й послідовного опанування вміннями та навичками практичного розв'язання цих проблем. В обґрунтуванні принципу систематичності педагоги країн Євросоюзу виходять з характеру проблем статі з урахуванням різних її аспектів, що віддзеркалюють увесь комплекс взаємовідносин осіб протилежної статі [257]. У широкому розумінні принцип неперервності передбачає охоплення всіх рівнів формальної та неформальної освіти особи, починаючи з дошкільного віку і далі протягом усього життя. У шкільному статевому вихованні принцип неперервності спирається на закономірний зв'язок навчально-виховного процесу з віковими особливостями школярів. Загалом, принцип неперервності передбачає здійснення статевого виховання як неперервного та послідовного процесу, який починається з раннього віку, і кожний попередній етап є основою для наступного.

Принцип активності містять у собі набір вимог до формування статевої культури учнів. У зміст цього принципу педагоги досліджуваних країн, зокрема, В. Екланд (*V. Eklund*), К. Вікмен (*K. Vikman*) (скандинавські країни), Б. Обеленієне (*B. Obelenienė*) (Литва), Р. Кіівіт (*R. Kiivit*), М. Кулл (*M. Kull*) (Естонія) включають в основному ті вихідні положення, які передбачають

установку на головне – знання та вміння набуваються для того, щоб вони стали передумовою, основою для практичної діяльності та подальшого розвитку особистості у міжстатевому спілкуванні [257; 405; 474], в основу якої можуть бути покладені лише ті знання про стать, які не подаються у вигляді готових висновків, а “дозрівають, народжуються” в результаті створення таких умов, за яких вихованець підходить до них самостійно і стає їх активним творцем. Реалізація даного принципу передбачає цілеспрямований вплив на особистість учня з метою його гармонійного розвитку протягом усього терміну навчання в школі. Значну увагу педагоги країн Євросоюзу приділяють принципу свідомої активності, який передбачає попередження виникнення проблемних ситуацій у статевій сфері через озброєння вихованця необхідною інформацією та вироблення готовності і прагнення до самостійної діяльності, яка спрямована на засвоєння вихованцем суспільного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями щодо питань статі [361, с. 114–117].

Однак ми вже сьогодні можемо вказати на певні принципи, застосування яких, як видається, може і повинно підтримувати навчальні зусилля педагогів. Так, австрійські науковці, крім вищезазначених, зосереджують увагу й на таких:

- позитивне ставлення до статевого розвитку дітей і підлітків. Даний принцип передбачає активне застосування педагогами ненасильницьких засобів комунікації, використання конструктивного діалогу та позитивних зразків для наслідування через чутливість та проблеми, що створені навмисно, цим самим, створюючи простір для підтримки, відповідно віку й індивідуальних потреб учнів та класу, залучивши до цього зовнішніх консультантів та радників зі складних питань у статевому розвитку учнів;

- принцип розширення фактичних знань реалізується шляхом диференційованих знань про сексуальність, що полегшує розвінчування міфів, сприяє кращому зрозумінню власного тіла (знання біологічних

процесів, інформації про медико-санітарної допомоги, правові основи, вагітність і контрацепція, формування відносин). Крім того, включення інформацію про консультаційні центри, медичних кореспондентів з питань сексуального здоров'я;

- принцип заохочення вираження і здатності до протистояння передбачає розвиток власних цінностей та повагу до інших цінностей з перспективою їх набуття. Крім того, формування здатності до критичного сприймання різних точок зору, не піддаючись дискримінації через власні думки та погляди щодо сексуальності. Навчальний заклад повинен, насамперед, допомогти дітям і молодим людям без приниження випробувати свої навички в мові, а також можливість протистояння в темі сексуальності, перш за все, із засобами масової інформації, особливо доступною інформацією із Інтернету [664].

Статеве виховання не повинно бути вільним від цінностей. Австрійські науковці переконані, що у суспільстві єдиних поглядів у цій сфері не існує. Відповідно, керівні принципи різних соціальних груп щодо статевого виховання потребують додаткового пояснення та публічного обговорення. Студенти повинні знати, що, живучи разом без моральних норм неможливо, адже в особистому житті вона несе відповідальність за себе та свого партнера, як в родині, так і в суспільстві [620]. На дітей і підлітків негативно впливає оточуюче середовище, зокрема, комерціалізація сексуальності за допомогою реклами, преси, кіно, літератури та індустрії розваг. Цьому можна протиставити внутрішню підтримку і опір при сформованій системі цінностей [664].

У скандинавських країнах здійснення статевого виховання базується ще й на принципі відкритості питань, що стосуються сексу, але це аж ніяк не є пропагандою для молодого покоління. Це лише те, як вважають науковці, що інколи може врятувати їхнє життя [211].

Достатньо суттєвими, як на наш погляд, є принципи статевого виховання, запропоновані вітчизняними науковцями, як-от:

- принцип послідовності та системності у статевому вихованні, що визначає спрямованість виховного процесу й передбачає наступність у передачі інформації, має на меті виховати в учнів бажання набувати знання статевознавчого характеру в подальшому;
- принцип новизни та актуальності включає в себе не розрізнений набір заходів з ігноруванням інтересів, запитів, потреб учнів, а передбачає розгляд оновлених шляхів, методів, підходів до її вирішення, та, перш за все, повинен бути пов'язаний із принципом гуманізації статевого виховання через послідовну орієнтацію на особистість підлітка, формування його індивідуальності, що забезпечує особистісно орієнтований підхід у статевому вихованні, метою якого є сприяння становленню та розвитку особистості вихованця з питань статі;
- принцип адресності, що передбачає доступність інформації з урахуванням рівня фізичного, психічного та соціального розвитку учня, набутого ним досвіду;
- принцип перспективної ініціативи, який базується на основі набутого раніше досвіду про питання статі та спрямованого на підготовку до майбутнього дорослого життя з урахування актуальної перспективи підростаючого покоління;
- принцип чистоти, що полягає у збагаченні вихованців інформацією про стать та взаємовідносини людей різної статі, але не у заміні статевого виховання моралізуванням;
- принцип контролю та підтримки у статевому вихованні спрямований на попередження “сліпої” довіри до учня, що обертається на практиці байдужістю чи стимуляцією;
- національний компонент змісту виховної діяльності передбачає здійснення її на основі широкого використання різних видів народної творчості, надбань народної педагогіки у вихованні сім'янина; традиційним є

ставлення українського народу до родини, кохання, материнства та батьківства як до найбільших цінностей у житті людини [48, с. 94–95].

Отже, при обґрунтуванні принципів статевого виховання педагога країн Євросоюзу спираються на рішення й рекомендації Міжнародних конференцій, присвячених педагогічним аспектам статі. В той же час вони виходять із специфіки демографічної та епідеміологічної ситуацій, які склалися в їхніх країнах, традицій шкільної освіти, потреб педагогічної науки, що розвиваються безпосередньо в кожній з цих держав. Сформульовані принципи дають загальне уявлення про тенденції в підходах до організації й здійснення статевого виховання у школі, побудовані на гуманістичних ідеалах міжстатевих взаємин молоді.

Висновки до другого розділу

1. Встановлено, що теоретико-методологічну основу статевого виховання в країнах Євросоюзу становлять концепції та ідеї сексуальної освіти, серед яких релігійна концепція цнотливості, що відображає традиційно-обмежені позиції, гігієнічна концепція, концепція навчання контрацепції, концепція “навчання утриманню”, які відповідають сучасним уявленням про міжстатеву взаємодію, характер існуючих протиріч між статями, причини сексуальної революції, перспективи у розв’язанні проблеми статей.

Виявлено існування трьох основних моделей статевого виховання молоді: ристриktivна (обмежувально-охоронна), пермісивна (ліберальна) та модель “золотої середини”, кожна з яких має право на існування. Прийняття тієї чи іншої моделі в конкретному суспільстві, як з’ясовано, регулюється індивідуальним ставленням до сексуальності і статевого виховання учнівської молоді в конкретній країні, політикою держави, позицією науковців, рівнем економічного розвитку суспільства тощо.

2. Встановлено, що для визначення курсів статевої та сексуальної освіти в досліджуваному макрореґіоні використовуються

міждисциплінарний, біологічний, психосоціальний, ідеологічний та комплексний підходи, які знайшли найбільш повне відображення у вченні про стать та міжстатеві взаємини, в сучасних моделях статевого виховання, у підготовці учнів до сімейного життя або до вивчення основ взаємин, у тому числі й між статями.

3. Теоретико-методологічні засади статевого виховання відіграють провідну роль у визначенні його головної мети і завдань. Досліджено, що педагоги країн Євросоюзу спираються на такі їх складові, як знання, навички, погляди та ціннісні установки, почуття відповідальності за себе та свого партнера, виховання сексуальної культури, прищеплення статевоорієнтованих переконань і настанов. Наведені основоположні поняття є виховним ідеалом, що має бути реалізований в шкільній статевій освіті протягом усіх років навчання в школі. Комплексний характер статевоосвітніх понять зумовив тенденцію їхнього ідентичного відображення в меті та завданнях шкільної статевої освіти в країнах Євросоюзу, які спрямовані на розвиток статевої свідомості й культури в учнівській молоді.

Встановлено, що досягнення мети статевого виховання у закладах освіти країн Євросоюзу забезпечується через розв'язання виховних завдань, поданих у певному ієрархічному порядку відповідно до ступеня їх значущості. На перше місце, як випливає з дослідження, висуваються завдання, пов'язані із формуванням в учнів розуміння сучасних проблем статі та усвідомлення їх важливості для людини, що становить групу пізнавальних завдань. Здатність усвідомлювати значущість даної проблематики та готовність учнів до свідомого сприймання цих проблем як життєво важливих для кожної людини є важливою передумовою для подальшого опанування учнями знань та навичок статевознавчого змісту, які становлять міцне підґрунтя для формування статево свідомої особистості.

Знання, навички та установки мають інтегративний характер і спрямовані на формування емоційної зрілості особистості через здатність на

високі емоційні переживання, прийняття відповідальних рішень щодо себе та свого партнера та відображають емоційну групу завдань статевого виховання.

Поведінкова група завдань передбачає формування в учнів статевої культури, яка передбачає наявність статевозаданих властивостей та якостей, що виявляються у стосунках з особами протилежної статі, а також правильне розуміння суті та моральних норм взаємовідносин статей через правильний статевий розвиток дітей і молоді, виховання почуття відповідальності у взаєминах між людьми чоловічої і жіночої статей.

Виявлено, що педагоги країн Євросоюзу спираються на міжнародні документи з сексуальної освіти, підготовлені за участю та сприяння МФПС, в яких приділяється значна увага розробці нормативних вимог до організації статевого виховання. Визначенню принципів відводиться чільне місце, оскільки в них віддзеркалюється певна система організації змісту статевого виховання, розкриваються шляхи і засоби його реалізації у виховному процесі, а також сучасні позиції щодо міжстатевих взаємин. Спільність теоретико-методологічної бази, якою керуються педагоги країн Євросоюзу, позначилась і на тенденціях формулювання та змістовного наповнення принципів статевого виховання у закладах освіти.

Визначені принципи становлять основу статевого виховання у країнах Євросоюзу, відповідно до яких здійснюється статево виховання учнів, сприйняття ними орієнтованих духовно-моральних цінностей як особисто значущих, усвідомлення їхньої важливості для забезпечення гармонійних взаємостосунків між статями. Аналіз принципів статевого виховання дозволив виявити загальну тенденцію його організації і здійснення, які спрямовані на створення оптимальних умов підвищення ефективності виховного процесу, поєднання наукових знань про людину, що наділена високими моральними якостями, що має сприяти вихованню відповідальної особистості в питаннях статей. Закладені в принципах ідеї і поняття становлять основу для досягнення мети статевого виховання в школі.

Основні результати дослідження за другим розділом дисертації висвітлено у працях автора: [23; 25; 27; 31; 32; 33; 46].

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КРАЇН

ЄВРОСОЮЗУ

3.1. Стандартизація сексуальної освіти в Європі

В умовах лібералізації статевої моралі, послаблення виховної функції сім'ї та навчальних закладів, при відсутності навчально-виховних програм із питань статі і сексуальної поведінки статеворольова соціалізація молоді перетворюється в стихійний процес.

Останнім часом Євросоюз стикається з безліччю проблем у сфері сексуального здоров'я молоді через зростаючу поширеність ВІЛ-інфекції та інших ЗПСШ, незапланованих вагітностей серед підлітків, порушень у сексуальному розвитку, збільшення кількості випадкових статевих зв'язків, проституції та сексуального насилля.

Все це породжує проблему психологічної й моральної підготовки молоді до здорового способу життя й відповідального батьківства. В результаті цього виникла необхідність в організації цілісного статевого виховання учнівської молоді, що є ключовою умовою зміцнення їх сексуального та репродуктивного здоров'я.

З метою розвитку позитивного і відповідального ставлення до сексуальності молодь повинна, перш за все, мати уявлення про можливі ризики та задоволення у цій сфері, так як тільки за таких умов їх поведінка стане більш відповідальною як щодо самих себе, так і оточуючих у суспільстві, в якому вони живуть.

Виходячи з того, що одним з ефективних шляхів поліпшення ситуації, що виникла в молодіжному середовищі країн Євросоюзу, є введення цілісної системи сексуальної освіти школярів, в 2008 році Європейське регіональне бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (*WHO*) спільно з Німецьким

Федеральним Центром освіти в галузі здоров'я (м. Кельн) під керівництвом Федерального центру просвіти в сфері охорони здоров'я (ФЦПСЗ) розробило і опублікувало рекомендовані “Стандарти сексуальної освіти в Європі” (*“Standards for sexuality education in Europe”*), що містять детальні інструкції щодо забезпечення дітей та молоді науково обгрунтованою, відповідно до їх віку інформацією про сексуальність [578].

Необхідність у розробці нових стандартів сексуальної освіти в Європі – це відповідь на потребу в стандартах такої освіти, але не було зроблено жодної спроби впровадити такі стандарти на рівні Європейського регіону. Віднедавна така потреба стала очевидною в країнах Євросоюзу, так як у більшості західноєвропейських держав розроблені тільки національні керівні принципи або мінімальні стандарти сексуальної освіти, але не було зроблено жодної спроби впровадити такі стандарти на рівні Європейського регіону, а документ “Стандарти сексуальної освіти в Європі” є першим кроком у досягненні цієї мети на рівні загальноєвропейського освітнього простору.

Доктор Гунта Лаздане (*Gunta Lazdane*), регіональний радник ВООЗ із сексуального та репродуктивного здоров'я, яка координувала розробку цього документу, зауважує: “Важливою відмінною рисою нового керівництва є те, що в ньому підкреслена необхідність розпочинати сексуальне виховання з моменту народження дитини. В документі також зазначається, які навички повинні набувати діти і підлітки та які установки повинні формуватися в певні вікові періоди” [346].

Існуючі програми статевого виховання, як правило, приділяють основну увагу біологічним аспектам. “Цього недостатньо, – додає Г. Лаздане (*G. Lazdane*). – Нам необхідний новий підхід до статевого виховання, і в цьому основа нового керівництва, де фактичні відомості подаються в контексті знань, цінностей, життєвих навичок тощо” [209, с. 32–35].

“Нові керівні принципи, – продовжує свою думку регіональний радник ВООЗ із сексуального та репродуктивного здоров'я, – ґрунтуються на позитивній інтерпретації сексуальності як частини фізичного і психічного

здоров'я. Однобічна орієнтація і низька якість сексуальної освіти є результатом зростаючих проблем у сексуальному здоров'ї, збільшенні кількості вагітностей серед підлітків, ЗПСШ, та сексуального насильства. Поліпшення сексуального здоров'я в цілому є головною метою розроблених нами керівних принципів” [346, с. 23–24].

Розробка рамкового документу – це своєчасна реакція спільноти на потребу в стандартах сексуальної освіти, що стала очевидною в європейському регіоні, так як європейські стандарти, що ґрунтуються на досвіді європейських країн і в яких традиції проведення сексуальної освіти зародилися набагато раніше, об'єднуючи досвід європейських фахівців ряду країн в цій сфері, надають цінну інформацію у розробці подібних програм.

В основу нового документу, як зазначають експерти, покладено позитивне уявлення про сексуальність як частину фізичного і психічного здоров'я, а такі теми, як ВІЛ/СНІД, небажана вагітність, сексуальне насилля, розкриті всебічно, в центрі якого – виховання соціальної самостійності й відповідальності людини за себе та за інших людей.

Аналізуючи ситуацію в Євросоюзі, розробники стандартів відзначають, що для позначення курсів сексуальної освіти в різних країнах використовуються різні назви цих курсів, за якими стоять і великі відмінності у змісті такої освіти. До цього часу країни Європи недостатньо взаємодіяли між собою у цій сфері, так як майже вся зарубіжна література з сексуальної освіти публікується англійською мовою, а більшість документів в Європі (положення, керівництва, посібники, навчальні матеріали, експертні звіти) видаються національними мовами європейських країн. Тому вони, як правило, недоступні зарубіжному читачеві, а це відразу ж створює помилкове враження, що англійські програми з сексуальної освіти, більшість яких зі Сполучених Штатів, – чи не єдині програми, що реалізуються на практиці [345].

Таким чином, запропоновані нові стандарти стали першим кроком до створення нормативів сексуальної освіти молоді, що підходять для всього європейського регіону.

Як з'ясовано, над рамковим документом працювала група експертів із дев'яти західноєвропейських країн, що представляли різні галузі знань – від медицини та психології до суспільних наук, які володіли обширним теоретичним та практичним досвідом у сфері сексуальної освіти.

Представники урядових та неурядових організацій, міжнародних організацій і наукова спільнота брала участь в обговоренні цього документу, узгоджували сучасні стандарти сексуальної освіти, які використовуватимуться країнами в якості керівних принципів при розробці програм цілісної сексуальної освіти. Розроблені стандарти, наголошують експерти, пропонують практичну допомогу в розробці або удосконаленні існуючих навчальних планів та програм. Разом з тим, можуть використовуватися для підтримки інформаційно-пропагандистської діяльності у разі необхідності впровадження цілісної сексуальної освіти в конкретній країні.

Ми зробили спробу з позиції вітчизняного дослідника проаналізувати документ “Стандарти сексуальної освіти в Європі”, метою якого є сприяння поширенню цілісної системи сексуальної освіти та надання дітям та молоді об'єктивної, науково достовірної інформації про всі аспекти сексуальності, що, в свою чергу, сприятиме розвитку навичок їхньої поведінки, сформованих на одержаних ними знаннях.

Традиційно сексуальна освіта фокусувала свою увагу на потенційних ризиках, пов'язаних із сексуальним життям людини й, по суті, мала негативне забарвлення, що лякало дітей і молодь та не відповідало їх потребі в одержанні необхідної інформації й виробленні певних навичок у цій сфері, а у більшості випадків вона взагалі не мала ніякого відношення до їх життя.

В основу стандартів покладено цілісний підхід сексуальної освіти, який базується на сприйнятті сексуальності як частини людського життя, що

сприятиме підвищенню його якості й заснований на розумінні сексуальності як сфери потенціалу людини і, що важливо, як переконують експерти, підтримує розвиток у дітей та молоді основних навичок, необхідних для самостійного визначення їх сексуальності і взаємовідносини на різних стадіях свого розвитку. Це дозволить їм, в першу чергу, розширити свої можливості, аби повноцінно та з відповідальністю отримувати задоволення від сексуальності і відносин. Ці навички також необхідні й для того, щоб захистити себе від можливих ризиків, а їх профілактичний характер не тільки сприяє запобіганню негативних наслідків, пов'язаних з сексуальністю, а й поліпшує якість життя, сприяє збереженню здоров'я, що підтримує загальний розвиток молодої людини.

У цьому документі, як з'ясовано, представлено концепцію цілісної сексуальної освіти та наводяться аргументи щодо її важливості для дітей та молоді. Стандарти складаються з двох основних частин: у першій здійснюється обґрунтування й визначення основних понять “сексуальність”, “сексуальне здоров'я”, “сексуальні права” та ін., а також розкриваються основні їх складові. Ключовим аспектом другої частини документу є матриця, в якій подається перелік тем, які сексуальна освіта має охопити в певній віковій групі. Незважаючи на те, що нові стандарти не є керівництвом до їх реалізації, ця частина більше спрямована на практичну реалізацію цілісної сексуальної освіти у навчальних закладах.

Крім того, в документі представлені рекомендовані стандарти сексуальної освіти, в яких зазначається, що повинна знати і розуміти учнівська молодь в різному віці, із розв'язанням яких ситуацій або проблем вона повинна вміти справлятися самостійно, та які ціннісні установки і погляди їй необхідно сформувати, аби в процесі розвитку їх сексуальність приносила задоволення, була позитивною і здоровою.

Проаналізуємо ці частини стандартів більш ґрунтовно.

Експерти переконують нас в тому, що виникла “нова потреба” в сексуальній освіті [578, с. 9–10] у зв'язку з різними явищами останніх

десятиліть, зокрема, глобалізацією та міграцією нових груп населення з різними культурними і релігійними традиціями, швидким поширенням сучасних ЗМІ, в тому числі мережі Інтернет, поява та стрімке поширення ВІЛ/СНІДу, зростаюча стурбованість сексуальним насильством над дітьми і підлітками і, що не менш важливо, мінливим відношення до сексуальності і змінами в сексуальній поведінці молоді. Ми погоджуємося з тим, що новий хід подій потребує ефективних стратегій, які допоможуть молодим людям вести себе зі своєю сексуальністю безпечно, а європейські стандарти, в свою чергу, можуть стати цінними, як для більш, так і для менш розвинених країн за межами Європи. Більшість із них звертаються до Європи, як до цінного джерела інформації, а частина європейських урядів та неурядових організацій безпосередньо підтримують ці країни в розробці системи сексуальної освіти.

Експерти, розробляючи нові стандарти, зосереджують увагу на тому, що існує формальна і неформальна сексуальна освіта [578, с. 10]. Не секрет, що в процесі дорослішання учнівська молодь поступово накопичує знання, формує уявлення, ціннісні установки, погляди і навички щодо тіла людини, інтимних відносин і сексуальності, використовуючи різні джерела інформації. Найважливіші з них, особливо на ранніх стадіях розвитку, – неформальні джерела, в тому числі й батьки (опікуни), які відіграють особливу роль у становленні особистості дитини в ранньому дитячому віці.

Роль фахівців (медичних працівників, педагогів, соціальних працівників або психологів), як правило, в цьому процесі незначна, й пояснюється це тим, що до їх допомоги вдаються тільки тоді, коли виникає проблемна ситуація, у вирішенні якої допоможе лише спеціаліст. Проте в західних країнах посилюється акцент на попередженні проблем, які торкаються інтимної сфери і сексуальності людини, що, в свою чергу, слугує стимулом для активного залучення фахівців у цю сферу.

Розробники стандартів впевнені в тому, що важливим є позитивний підхід фахівців у сфері сексуальної освіти, адже формальна освіта навряд чи

“формує” сексуальність людини, і роль педагогів-сексологів, як правило, зводиться до розв’язання та запобігання проблем, що виникають в інтимній сфері. Експерти ж переконані, що такий підхід є негативним, так як орієнтований лише на проблему, а це не завжди відповідає допитливості, інтересам, потребам і накопиченню досвіду молоді і тому не здійснює належного впливу на їх поведінку.

Безсумнівно, сучасна молодь потребує формальної та неформальної сексуальної освіти, яка не повинна протиставлятися, а лише доповнювати один одного. З одного боку, для розвитку своєї сексуальної ідентичності молодим людям потрібна турбота, простір і підтримка в їх повсякденному соціальному середовищі, а з іншого – їм також важливо накопичувати спеціальні знання, установки і навички, в процесі набуття яких фахівці відіграють особливу роль. Тому навчальні заклади є основним джерелом надання спеціалізованої інформації з сексуальної освіти, як і підручники, брошури, листівки й CD, освітні сайти в мережі Інтернет, освітні радіо- і телевізійні програми, а також медичні установи, що надають відповідні послуги [578, с. 11].

В цьому документі в основному акцентується увага на сексуальній освіті в середніх навчальних закладах, так як школа є, поки що, єдиним джерелом поширення сексуальної освіти в країнах Євросоюзу.

Щодо історії розвитку сексуальної освіти, то розробники стандартів зауважують, що введення сексуальної освіти в школах Західної Європи в значній мірі співпало з розвитком і поширенням сучасних методів контрацепції (протизаплідні таблетки тощо), а також з легалізацією абортів у більшості країн в 70–80-х роках ХХ століття. Ці нововведення відкрили нові можливості відокремлення сексуальності від репродукції, що слугувало початком “сексуальної революції” і, в сукупності з іншими факторами, стимулювало процес емансипації жінок. Цінності і норми, пов’язані із сексуальністю, почали змінюватися, а сексуальна поведінка втратила свій табуований характер і стала темою відкритих громадських обговорень.

Ці процеси стимулювали появу нового, проміжного етапу життя між дитинством і зрілістю, який став відомий як “період статевого дозрівання”. Згодом ця проміжна фаза стала характеризуватися зростаючою незалежністю від батьків, вступом в любовні відносини і сексуальним контактом до одруження, співжиттям без шлюбу, а також пізнім одруженням та створенням родини. Загалом, на початку третього тисячоліття молодь у Європі вступає в перший статевий зв’язок в середньому в 16–18 років. До 25 років до шлюбу (або громадянського шлюбу) у них вже може бути кілька статевих партнерів, а першу дитину вони народжують у віці 28–30 років [578, с. 11–12]. На цьому етапі, до встановлення стабільних відносин, подвійний ризик небажаної вагітності та зараження інфекцією, що передається статевим шляхом, загрожує як індивідуальному, так і суспільному здоров’ю.

З появою епідемії ВІЛ/СНІД у 1980-х роках з’явилися й більш серйозні ризики, у відповідь на які посилювалися й профілактичні заходи. Існують також, як наголошують експерти, й інші фактори, які викликають занепокоєння щодо питань сексуальності підлітків та їх сексуального здоров’я, як от: сексуальне насилля і жорстокість – традиційне табу, які раніше не обговорювалися в суспільстві – перестали замовчуватися, що спричинило осуд з погляду моралі і породило необхідність проведення запобіжних заходів. Таким чином, складалося враження, що “сексуалізація” ЗМІ негативно вплинула на сприйняття сексуальності у молоді та потребувала проведення відповідних заходів.

Нове ставлення, зокрема, сприйняття прав людини, сексуальних прав і ролі проміжної вікової групи між дитинством і повноліттям у суспільстві посилювало потребу в сексуальній освіті. Необхідно підкреслити, що цей процес спостерігався у всіх країнах Європи, при якому одні країни адаптувалися до нього раніше і швидше, ніж інші. Сексуальна освіта, особливо в школах, є необхідним компонентом такого процесу адаптації. Безпосередні причини вимог включити сексуальну освіту в шкільну програму з часом змінилися; до того ж в різних країнах вони відрізнялися

один від одного: починаючи з попередження небажаної вагітності та закінчуючи профілактикою ВІЛ та інших ЗПСШ [347].

Тому основним стимулом цього стало переконання в тому, що основну увагу необхідно приділяти підтримці, зміцненню та поширенню можливостей молоді чинити зі своєю сексуальністю відповідально, безпечно, отримуючи від неї задоволення, а не концентрувати увагу на окремих питаннях або загрозах. Такий цілісний підхід, в якому сексуальність визначається більш широко, а питання статевого акту не беруться до уваги, підтримується фахівцями в галузі сексуальності і сексуального здоров'я в Європі.

Вивчаючи історію викладання сексуальної освіти в школах Європи, експерти з'ясували, що вона нараховує вже більше половини століття. Спочатку сексуальну освіту було прийнято на офіційному рівні у Швеції, коли у 1955 році вона стала обов'язковим предметом для всіх типів шкіл цієї держави. На практиці впровадження предмету в програми навчання тривало багато років, так як на розробку керівництв, посібників та інших методичних матеріалів, а також на підготовку вчителів необхідний тривалий час [413, с. 28].

У 1970–80-х роках сексуальна освіта впроваджувалася в інших країнах Західної Європи: спочатку в скандинавських країнах, потім – в західноєвропейських. Наприклад, в Німеччині її ввели в 1968 році, а в Австрії – в 1970 році, у Нідерландах – також в 1970-х роках, але через високий ступінь незалежності шкіл вона не зразу набула статусу обов'язкового предмету [413, с. 29]

Впровадження сексуальної освіти в школах продовжували протягом останніх десятиліть ХХ і першого десятиліття ХХІ століття – спочатку у Франції, Сполученому Королівстві та деяких інших країнах, а пізніше в Південній Європі, зокрема, в Португалії та Іспанії. Навіть в Ірландії – країні, в якій традиційно існувала достатньо сильна опозиція з боку релігійних організацій, – сексуальна освіта стала обов'язковим предметом в початковій

та середній школах на початку XXI століття. Лише в небагатьох країнах-членах Євросоюзу, особливо в країнах Південної Європи, з'ясовано експертами, сексуальна освіта все ще відсутня у шкільних програмах.

У Центрально-Східній Європі сексуальна освіта почала формуватися з моменту розпаду комуністичної системи. До цього існувало кілька ініціатив в окремих країнах, але в ретроспективі їх навряд чи можна назвати ініціативами “сексуальної освіти”, як підкреслюють експерти. В основному, це була “підготовка до шлюбу і родини”, яка відкидала той факт, що у молоді поступово розвивається інтерес до любовних відносин, і, зокрема, що молоді люди можуть вступати в дошлюбні статеві зв'язки. В країнах Центрально-Східної Європи сексуальна освіта в тому сенсі, в якому вона розуміється і практикується в Західній Європі, з'явилася на 20–30 років пізніше. Лише в деяких країнах, зокрема, в Чехії та Естонії, серйозно підійшли до розробки сучасного стилю сексуальної освіти, який відрізняється від підготовки молоді до сімейного життя [348].

Експерти висувають припущення, що відсутність обміну досвідом з питань стандартів і політики між країнами, розробки навчальних програм і стандартів сексуальної освіти, можливо, пов'язано, перш за все, з мовними бар'єрами, так як відповідні документи практично не перекладалися і не публікувалися в міжнародних виданнях. Така ж картина спостерігається і в сфері наукових досліджень із цього питання. Дослідження потреб молоді в освіті або якості та ефективності освітніх програм в основному проводилися в національних цілях і публікувались на мові цих країн, таким чином не поповнюючи міжнародні наукові видання. Тому створюється враження, що в Європі відсутній інтерес до проведення наукових досліджень у сфері сексуальної освіти, що є помилковим, хоча Європа володіє достатнім досвідом та базою фактичних даних у різних країнах. Їх тільки необхідно зробити доступними світовому співтовариству шляхом систематичних публікацій досліджень та їх результатів.

На нашу думку, способи використання нових стандартів у значній мірі залежать від форм і методів сексуальної освіти загалом, так як Європа в цьому відношенні неоднорідна. В зв'язку з цим, розробники стандартів пропонують різні способи цього, даючи їх загальну характеристика для правильного розуміння та сприйняття стандартів сексуальної освіти.

Концепцією сексуальної освіти є необхідність початку сексуального виховання з моменту народження дитини. Розробники стандартів, провівши дослідження, з'ясували, що вік, з якого починається сексуальна освіта в Європі, значно варіюється. Так, згідно зі звітом проекту "SAFE" [348], його починають викладати з 5-ти років в Португалії та з 14-ти років в Іспанії, Італії та на Мальті [213; 455; 515]. Проаналізувавши, стає очевидним, що ці відмінності не такі істотні, як може здатися на перший погляд. Вони виходять з того, що саме розуміється під поняттям "сексуальна освіта". Есперти в документі використовують широке визначення цього поняття, яке включає в себе не тільки фізичні, емоційні та інтерактивні аспекти сексуальності і статевих відносин, але й різноманітність інших аспектів, таких як: дружба, відчуття безпеки, відчуття упевненості та привабливості тощо.

У рамках такої концепції стає очевидним, чому в деяких країнах сексуальна освіта починає викладатися в початковій школі. Там, де вона офіційно починається в середній школі, зазвичай використовується більш вузьке поняття "статеві відносини", що пов'язано з їх фізіологічним розвитком. Така відмінність у визначеннях також сприяє розумінню того, чому в деяких країнах вважають за краще використовувати такі поняття як "освіта з питань сексуальності та взаємин" або схожі визначення, а не "сексуальна освіта".

Ми повністю погоджуємося з тим, що сексуальна освіта, як наполягають розробники стандартів, повинна розпочинатися з моменту народження дитини [578, с. 14], пізнаючи цінність і радість тілесних

контактів, теплоту та близькість, так як саме в сім'ї закладаються основи статевого виховання.

Крім того, сексуальна освіта має відповідати віку і стадії розвитку дитини, переглядаючи одні й ті ж теми в різному віці, причому в процесі дорослішання вони вивчаються більш ґрунтовніше.

Також експерти наголошують на тому, що сексуальна освіта повинна бути як міждисциплінарний предмет в навчальній програмі, обґрунтовуючи це тим, що предмет, в рамках якого надається сексуальна освіта і підготовка вчителя, який займається такою освітою, також варіюється в Європі. Іноді сексуальна освіта вивчається як окремий предмет, але зазвичай його елементи інтегровані в інші предмети. Наприклад, навчальний предмет “Біологія” є оптимальним, у цьому відношенні, предметом, але, в залежності від країни, типу навчального закладу та інших умов, його включають в уроки громадянської освіти, соціальної орієнтації, охорони здоров'я, філософії, релігії, мовних предметів або фізичної культури. Основний предмет і спеціалізація вчителя суттєво впливають на зміст і методику його викладання.

Основна увага при викладанні, як наголошують розробники рамкового документу, повинна приділятися фізичним аспектам, якщо сексуальну освіту включено в урок біології чи охорони здоров'я, в той же час, якщо вона входить в уроки гуманітарних предметів, більше уваги приділяється соціальним, моральним або інтерактивним аспектам сексуальної освіти [578, с. 15–17]. Вдалим, на нашу думку, варіантом, що охоплює різні питання сексуальної освіти, є розподіл уроків між різними вчителями, таким чином, роблячи її міждисциплінарним предметом, причому важливо, аби у таких випадках, один з учителів відповідав за загальну координацію змісту сексуальної освіти.

В рамках ще одного підходу, який широко застосовується в Європі, для розкриття специфічних питань сексуальної освіти залучаються до участі фахівці не з шкільного середовища. Ними можуть бути, як зазначалося,

лікарі, медичні працівники, працівники з молоддю, психологи, які пройшли необхідну професійну підготовку щодо викладання сексуальної освіти. Представники неурядових організацій у сфері сексуального здоров'я або служб охорони здоров'я для молоді також часто залучаються з цією метою. У деяких країнах (Швеція, Естонія та ін.) частина програми сексуальної освіти передбачає відвідування центрів охорони здоров'я молоді, які розташовані поряд із навчальним закладом. Вважається, що такий підхід сприяє зниженню бар'єрів доступу до таких центрів і підвищує їх відвідування в майбутньому.

Навчальні заклади, які вводять предмет “Сексуальна освіта” (та основи взаємовідносин)” як обов'язковий предмет, не відмовляються при цьому, що є, на наш погляд, досить позитивним, від права батьків звільнити дітей від відвідування таких занять у випадку, якщо у них є серйозні заперечення щодо змісту навчальної програми. На практиці батьки (в тому числі й із числа меншин) зазвичай підтримують введення сексуальної освіти в школах, так як самостійно не здатні впоратися з таким завданням або соромляться вести мову на “відверті” теми з дітьми. Необхідно підкреслити, що сексуальна освіта не є екзаменаційним предметом, на відміну від деяких його елементів, які включені в обов'язкові навчальні дисципліни, як, наприклад, біологія, основи здоров'я, фізична культура. Тим не менш, для того, щоб цьому предмету приділялася належна увага, експерти пропонують здійснювати підсумковий контроль у вигляді іспиту.

Вони також наполягають на тому, що в процесі розробки навчальних програм із сексуальної освіти необхідно й водночас корисно організовувати форму співпраці з батьками – не тільки для забезпечення потрібної підтримки з їхнього боку, але й для того, щоб гарантувати оптимальну відповідність неформальної ролі батьків і формальної ролі навчального закладу. В Австрії, наприклад, така співпраця навіть передбачена офіційно. Але школа, безумовно, не є єдиною установою, яка відіграє важливу роль у цій сфері. Багато інших організацій, що підтримують тісні контакти з дітьми

та молоддю, в тому числі й ЗМІ, повинні зробити внесок у розвиток сексуальної освіти.

Крім того, варто відмітити, що ступінь децентралізації повноважень органів влади в розробці та впровадженні навчальних програм, у тому числі й сексуальної освіти, в різних країнах різна. Впровадження її на практиці широко варіюється в країнах Євросоюзу. У Швеції, наприклад, існує централізоване управління системою освіти та рішення по навчальним програмам приймаються також централізовано, а у Данії такі рішення приймаються місцевою владою або ж керівництвом окремих навчальних закладів [578, с. 16].

Міжнародний огляд наукових досліджень, що дають оцінку програмам сексуальної освіти, проведений ЮНЕСКО [615], містить їх перелік, де вказується на те, що такі програми в наш час упроваджуються в багатьох розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Впровадження деяких програм, які реалізуються в країнах, що розвиваються, здійснюється за зразком та за підтримки розвинених країн, зокрема, Сполучених Штатів Америки та Західної Європи.

В історичній глобальній перспективі програми сексуальної освіти науковці розділяють на три категорії (типи):

Програми першого типу націлені в основному на заклик до утримання від сексуального життя до вступу в шлюб (Програми “як сказати “ні” або “утримання”). Програми другого типу включають стриманість як можливий варіант взаємин між статями, але через ознайомлення молоді з методами контрацепції та практиками “безпечного сексу”. Ці програми зазвичай називають “Програмами всебічної сексуальної освіти” на протипагу програмам “виключно стриманості”.

Є програми, які включають елементи програми другого типу, але розглядають їх у більш широкому контексті розвитку особистості. Саме вони лягли в основу розроблених експертами стандартів, і віднесені до категорії “цілісна сексуальна освіта” та є програмами третього типу [616].

Програми першого типу отримали значну підтримку з боку Республіканської адміністрації США в останні десятиріччя. Загалом програми першого і другого типів характерні для політики США, тоді як у Західній Європі переважають програми третього типу, де сексуальність підлітків, як правило, розцінюється не як проблема і загроза (на відміну від досвіду США), а як одна зі складових розвитку та збагачення особистості молодшої людини. Межі між програмами першого і другого типу досить розмиті і залежать, насамперед, від їх спрямування.

Варто підкреслити, як наголошують розробники документу, що філософська основа, закладена в програмах третього типу, відрізняється від філософії інших програм тим, що останні “орієнтуються на відчутні результати”, приділяючи основну увагу результатам, пов’язаним зі статевою поведінкою молоді. Ключовими питаннями для оцінки навчальних програм сексуальної освіти першого і другоготипів є наступні: “вступ у статеві зв’язки в більш пізньому віці”, “кількість сексуальних партнерів скорочується”, “частота статевих зв’язків знижується” тощо [578, с. 18].

В Європі ж сексуальна освіта орієнтується, насамперед, на особистісний розвиток дітей та молоді, в той час, як в Сполучених Штатах вона переважно орієнтована на вирішення проблем або їх попередження. Існує безліч різноманітних історичних, соціальних і культурних причин, що пояснюють таку істотну різницю. Це, перш за все, пов’язано із тим, що у Західній Європі сексуальність є мірою прояву і розвитку в підлітковому віці, й сприймається не як проблема або загроза, а як джерело особистісного зростання молодшої людини.

Загалом європейська спільнота стурбована станом статевого виховання дітей і молоді, що й підтверджує проведення міжнародних ініціатив у сфері сексуальної освіти. Так, у 2001 році була опублікована “Регіональна стратегія ВООЗ в галузі охорони сексуального та репродуктивного здоров’я” (“*WHO Regional Strategy on Sexual and Reproductive Health*”) [385], яка закликала держави-члени Євросоюзу протягом наступних 10 років

інформувати молодь про всі аспекти сексуальності та репродуктивності й сприяти розвитку їх життєвих навичок та цінностей, необхідних для повноцінного розвитку. Крім того, у ній акцентувалася увага на законодавчих і регулятивних рамках, необхідності у перегляді законів держав і їх політики, щоб переконатися у забезпеченні рівного доступу до освіти в сфері сексуального та репродуктивного здоров'я.

Крім того, у листопаді 2006 році ФЦПСЗ і Європейське регіональне бюро ВООЗ (*“WHO Regional Office for Europe”*) провели Європейську конференцію “Сексуальна освіта молоді у багатокультурній Європі” в м. Кельн (Німеччина), що стала своєрідним конгресом, у якому близько 100 експертів з 26 країн представили та обговорили національні стратегії й успішні ініціативи, що сприяли б налагодженню співробітництва в сфері сексуальної освіти в європейському регіоні. У процесі підготовки до конференції – в якості першої спроби зібрати та інтегрувати накопичений досвід у цій сфері в 16 країнах Європи – розроблено “Національні нариси сексуальної освіти молоді в Європі” [385].

Позитивним є те, що результатом проведених міжнародних та європейських заходів стало опублікування перших результатів проекту *“SAFE Project”*, що стартував у 2005 році за сприяння Європейської мережі МФЕІС та її 26 членських асоціацій спільно з Лундським університетом Швеції та Регіонального європейського бюро ВООЗ. Таке співробітництво спрямувало свою діяльність на зміцнення сексуального та репродуктивного здоров'я молоді в Європі. Результатом такого комплексного та інноваційного проекту стали три основні звіти [656], один з яких – “Керівництво з розробки політики і дій у сексуальній освіті в Європі” [348], що використовувався при розробці нових стандартів. Одна з рекомендацій, запропонованих у звіті проекту з керівництва в розробці політики, пропонує “забезпечити введення комплексної сексуальної освіти як обов'язкового предмету навчальної програми у початкових та середніх навчальних закладах, з чітко визначеними мінімальними стандартами і задачами навчання” [348, с. 37–39]. Незважаючи

на те, що стандарти сексуальної освіти розроблялися окремо, вони доповнюють результати проекту “SAFE”.

Вартим уваги є те, що у 2009 році ЮНЕСКО (спільно з іншими установами ООН) представило “Технічне керівництво з сексуальної освіти” (*“International technical guidance on sexuality education”*) [615], на другому етапі роботи над яким здійснювався обмін інформацією, досвідом і поглядами з авторами цього документу, які частково перегукуються, але в документі ЮНЕСКО пропонуються глобальні рекомендації, у той час, як розроблені стандарти актуальні для конкретного регіону.

Вищепредставлений перелік проведених заходів та виданих публікацій засвідчує, що за останнє десятиріччя в галузі сексуальної освіти було розроблено ряд програм з метою заповнення прогалін в Європі, опираючись на існуючі видання з цієї проблеми.

У зв'язку з тим, що Концепції статі, сексуальності, сексуального здоров'я і прав людини трактуються в різних країнах і культурах по-різному [654], експертами була зроблена спроба розкрити значення основних понять, що використовуються в розробленому ними документі. Так, у 2002 р. Всесвітня організація охорони здоров'я (*World Health Organization (WHO)*) провела консультативну зустріч експертів з метою визначення ряду понять, так як міжнародновизнаних ще не існувало [578]. Її результатом став перелік робочих визначень концепцій статі, сексуальності, сексуального здоров'я, сексуальних прав тощо, що схарактеризовано нами у підрозділі 1.2.

Обгрунтовуючи сексуальну освіту, експерти підкреслюють, що сексуальність є невід'ємною складовою особистості кожної людини, яка від народження уже нею володіє. А сексуальна освіта, в свою чергу, сприяє підготовці молодих людей як до життя в цілому, так і до побудови належних взаємовідносин між статями, а також позитивному розвитку особистості та її самовизначенню.

Розробники стандартів зауважують, що неформальне статеve виховання не відповідає потребам сучасного суспільства. Як наголошувалося вище,

батьки, члени сім'ї та інші неформальні джерела відіграють важливу роль у становленні міжособистісних взаємовідносин і сексуальності, особливо для ранніх вікових груп. Тим не менш, у сучасному суспільстві цього недостатньо, так як неформальні джерела не володіють необхідними знаннями, а досягаючи періоду статевого дозрівання, підлітки зазвичай отримують інформацію з інших джерел, а не від своїх батьків, так як із останніми у них досить тісні взаємини [578].

Не секрет, що молоді люди схильні до одержання інформації з багатьох джерел. Так, сучасні ЗМІ є важливим джерелом інформації, більшість з якої, в тому числі й щодо сексуальності, є перекрученою, вульгарною (порнографія в мережі Інтернет), такою, що не відповідає дійсності. Тому з'явилася потреба в сексуальній освіті, що попереджатиме та виправлятиме інформацію, що надається сучасними ЗМІ.

У розділі “Психосексуальний розвиток дітей” експертами обґрунтовується потреба в сексуальній освіті з моменту народження і пояснюється, чому окремі теми вводяться в певному віці. За результатами наукових досліджень, опублікованих ЮНЕСКО [615, с. 13–17], зазначається, що більшість досліджень підтверджують, що при сексуальній освіті простежується тенденція до більш пізнього вступу в статеві зв'язки, скорочується частота статевих контактів та кількість статевих партнерів, що покращує превентивну сексуальну поведінку молоді.

Психологи наголошують, що діти народжуються як істоти, що володіють сексуальністю, і їхнє становлення проходить різні етапи, які пов'язані з їх загальним розвитком. Стадії сексуального розвитку розглядаються експертами досить детально, аби пояснити вищезгадану потребу початку сексуальної освіти з моменту народження і показати, що специфічні знання/інформація, навички та установки прищеплюється в процесі розвитку дитини. Теми сексуальної освіти, переконують експерти, повинні вводитися до того, як дитина досягне відповідної стадії розвитку, щоб підготувати її до змін, які з нею відбуватимуться.

Ведучи мову про сексуальну поведінку дітей і молоді, важливо пам'ятати, наголошують розробники стандартів, що сексуальність дітей і дорослих різниться, і останні не повинні розглядати її з позиції дорослої людини.

Індивідууми відіграють важливу роль у процесі власного розвитку на різних стадіях життя. Інтеграція сексуальності з іншими аспектами особистості (розвиток почуття власної гідності, здатність до взаємовідносин тощо) є важливими в її розвитку. Всі зміни в процесі сексуального розвитку пов'язані із впливом біологічних, психологічних і соціальних факторів, тобто, виходячи з власного досвіду, молодь визначає, який тип сексуальної поведінки – коли і з ким – є “належним” та які можливі наслідки цього.

Розвиток сексуальної поведінки та відчуттів, переконані експерти, починається в утробі матері і продовжується протягом усього життя людини. Здатність отримувати задоволення від фізичного контакту, який передує більш пізньому сексуальному сприйняттю, присутній вже з моменту народження.

Сексуальна поведінка дітей та молоді, як правило, проявляється на особистісному рівні або серед ровесників у процесі ігор, як спосіб пізнання самого себе та інших. Таким чином діти та молодь пізнають, що їм подобається, а що ні, вчаться поводитися зі своєю інтимністю та вивчають правила поведінки в ситуаціях, пов'язаних із сексуальністю, формуючи власні норми і ціннісні установки. На кожній стадії життя молодої людини сексуальність проявляється в різних формах та має нову значимість.

Розвиток навичок міжособистісного спілкування лежить в основі сексуального життя окремої особистості та піддається впливу з боку її/його особистісного розвитку. Сімейні обставини, спілкування з ровесниками, сексуальна освіта, перший сексуальний досвід обумовлюють сексуальне сприйняття і відчуття, мотивацію, ставлення і здатність до взаємодії.

В цьому ж розділі експерти розкривають особливості сексуального розвитку дітей та молоді за віковими періодами: стадія 1 – вік 0–3 роки;

стадія 2 – 4–6 років; стадія 3 –7–9 років; стадія 4 –10–15 років; стадія 5 – 16–18 років, у кожній з яких розкриваються особливості певного періоду з виокремленням психосексуальних ознак [578, с. 29–33].

Виходячи із загальних положень сексуальної освіти та на основі характеристик стадій розвитку дітей та молоді, експерти розробили принципи і цілі сексуальної освіти (представлені у п. 2.3), на основі яких передбачаються кінцеві результати, з якими важко не погодитися:

1. Сприяти формуванню соціального клімату, що характеризується толерантним, відкритим і поважним ставленням до сексуальності, різним стилям життя, установкам і цінностям.

2. Поважати статеві та гендерні відмінності, а також усвідомлювати сексуальну ідентичність при розподілі гендерних ролей.

3. Расширювати можливості молоді приймати правильні рішення, на основі отриманої інформації та її розуміння, а також відповідальної поведінки щодо себе і свого партнера.

4. Володіти знаннями про тіло людини, його розвиток і функції, особливо щодо сексуальності.

5. Мати можливість розвиватися як індивід, що володіє сексуальністю, тобто вчитися виражати почуття і потреби, отримувати задоволення від сексуальності та розвивати власні гендерні ролі й сексуальну ідентичність.

6. Отримати відповідну інформацію про фізичні, когнітивні, соціальні, емоційні і культурні аспекти сексуальності, методи контрацепції, профілактику ЗПСШ, ВІЛ/СНІД та сексуальне насилля.

7. Володіти необхідними життєвими навичками, щоб уміти обходитися із усіма аспектами сексуальності і відносин.

8. Володіти інформацією про надання та одержання доступу до консультування і медичних послуг, особливо при виникненні проблем або питань, пов'язаних із сексуальністю.

9. Розмірковувати про сексуальність, норми і цінності в контексті прав людини для формування власної критичної позиції.

10. Вміти будувати сексуальні відносини, засновані на взаєморозумінні й взаємоповазі потреб та меж один одного, а також мати рівноправні відносини, що сприяють попередженню сексуальних домагань та насилля.

11. Вміти вести мову про сексуальність, емоції та відносини, а також вміти це правильно пояснити [578, с. 34].

Особлива увага розробників стандартів звертається на цільові групи і партнерів у сексуальній освіті, які можуть змінюватися та частково співпадати. Одним із прикладів цього є сама молодь: незважаючи на те, що вона досить часто сприймається тільки як важлива цільова група, водночас може бути й впливовим партнером, як показує досвід взаємного навчання, що не береться до уваги.

Експерти переконані, що сексуальна освіта, триваючи все життя, найбільш необхідна в дитинстві та юності, відповідаючи особливостям різних вікових груп на різних соціальних рівнях, так як сексуальність є важливим аспектом життя кожної людини. Особливу увагу необхідно звертати на підлітків, що проживають у вразливому середовищі (мігранти, сексуальні меншини, люди з обмеженими фізичними можливостями та люди з недостатнім рівнем освіти). Знання про потреби сексуального та репродуктивного здоров'я цільових груп населення необхідні для розробки відповідної системи сексуальної освіти. Плідна взаємодія між вченими, політиками, педагогами і представниками цільових груп необхідна для формування та впровадження оптимальних стратегій для різних груп суспільства.

Сексуальна освіта в школах є надійною стратегією для взаємодії з великою кількістю дітей і підлітків, але для досягнення цієї мети, як вважають розробники стандартів, необхідна участь різних партнерів. Розрізняють дві категорії партнерів: прямі і непрямі, незважаючи на це, різниця між ними не завжди очевидна.

Так, на їхню думку, в сексуальній освіті прямими партнерами є батьки (опікуни), вчителі, соціальні працівники, представники груп однолітків і сама

молодь, медичний персонал і консультанти, тобто, всі, хто має безпосередній контакт з молодими людьми. З іншого боку, непрямі партнери також відіграють важливу роль у сексуальній освіті. До цієї категорії партнерів відносять осіб, які приймають рішення, надають допомогу, підтримку або захист (неурядові організації, керівники і організатори, лідери спільнот, університети, правові та наукові інститути).

Безумовно, що сексуальна освіта повинна відбуватися в тісній співпраці з батьками і громадськістю з метою створення атмосфери підтримки. Батьки беруть активну участь у плануванні сексуальної освіти в школах, насамперед, вони будуть повідомлені до початку здійснення сексуальної освіти і, таким чином, матимуть можливість висловити свої побажання і заперечення. Школа і батьки надають взаємну підтримку в процесі безперервної сексуальної освіти. Співпраця з іншими зацікавленими сторонами (центрами громадської та церковної молодіжної роботи, соціального забезпечення молоді, надання послуг з охорони здоров'я, консультаційними центрами, релігійними групами) в сфері сексуальної освіти також здійснює позитивний вплив на учнівську молодь.

Вагому роль у сексуальній освіті відіграють релігійні та культурні організації поряд із молодіжними, що є потенційними партнерами; в залежності від обставин і умов, вони виступають у ролі прямих (мають безпосередній доступ до молоді) або непрямих партнерів. Тому експерти рекомендують налагоджувати зв'язок, обмінюватися досвідом і співпрацювати з подібними організаціями та установами, задіюючи різні групи (мігрантів, культурних меншин тощо), для яких школа може не бути єдиним ефективним джерелом одержання сексуальної освіти.

Безсумнівно, спільний підхід у сексуальній освіті веде до досягнення цілей і розширення її можливостей. На стадії планування сексуальної освіти необхідно розрізнити важливих партнерів та можливості їх участі в освітніх заходах. Слушно зауважують експерти, що партнери повинні пройти відповідну підготовку перед наданням сексуальної освіти.

Для надання послуг у сфері сексуальної освіти, роблять акцент розробники стандартів, необхідно дотримуватися ряду вимог, основною з яких є її спеціальне місце в школах, детальне представлення у навчальній програмі та спеціально підготовлений персонал. Здійснення сексуальної освіти повинно гарантуватися школою та контролюючими установами.

Як зазначалося вище, сексуальна освіта охоплюючи широкий спектр питань, пов'язаних із фізичними, емоційними, соціальними та культурними аспектами сексуальності, не повинна зводитися до профілактики ЗПСШ, а розглядати їх ширше, виключаючи осуд і страх через позитивне ставлення до сексуального благополуччя.

Важливою умовою сексуальної освіти є той факт, що необхідно з повагою ставитися до приватного життя учнів і його меж, створюючи атмосферу довіри та безпеки в групі. Сексуальна освіта, переконані експерти, заснована на основних вимогах, повинна включати наступне:

1. Якість сексуальної освіти покращується в процесі систематичної участі учнівської молоді, яка не є пасивними одержувачами її, а, навпаки, відіграє активну роль в організації, наданні та оцінці сексуальної освіти, таким чином, забезпечуючи орієнтацію сексуальної освіти на потреби, а не на план, затверджений вчителями.

2. Досить успішним є взаємне навчання серед однолітків, які повинні пройти відповідну підготовку, якщо вони приймають участь в поширенні сексуальної освіти.

3. Сексуальну освіту необхідно надавати інтерактивними методами, так як інтерактивний обмін між вчителями і розробниками програми, з одного боку, та учнями, з іншого, відбувається на кількох рівнях і починається з розуміння того, що в процесі сексуальної освіти учнів необхідно сприймати їх як партнерів, набутий ними досвід, враховуючи потреби і побажання при визначенні тем і питань, які повинна включати сексуальна освіта.

4. Сексуальну освіту необхідно надавати зрозумілою дітям/підліткам мовою, давати учням можливість оволодіти відповідною термінологією для покращення їх комунікативних здібностей в сфері сексуальності. Спілкування, безумовно, лежить в основі сексуальної освіти, авчителю необхідно при цьому відсунути на задній план свою центральну позицію і діяти як посередник, покращуючи стиль спілкування між учнями, визначаючи власну позицію і аналізуючи ставлення [578, с. 37–39].

Ми згодні з думкою експертів у тому, що сексуальна освіта здійснюється безперервно і ґрунтується на розумінні того, що розвиток сексуальності – це процес, що триває все життя. Сексуальна освіта – це не поодинокі подія, а проект і/або процес розвитку, що враховує зміни життєвих ситуацій учнів. Більш тісно вона пов'язана з концепцією вікової відповідності: теми повторюються, а навчальна інформація надається відповідно віку і стадії розвитку учня. Надання послуг з охорони здоров'я і консультаційних послуг повинно відповідати потребам молоді, бути легкодоступним і конфіденційним. Молоді люди повинні бути поінформованими про надання таких послуг та довіряти персоналу, щоб у разі необхідності вдаватися до них.

В умовах навчального закладу сексуальна освіта повинна здійснюватися, і ми з цим погоджуємося, в межах різних предметів, тобто міждисциплінарно, торкаючись різних, але, водночас, однакових за значимістю аспектів.

Разом з тим сексуальна освіта не відбувається ізольовано, а тісно пов'язана з оточенням учнів і специфічним досвідом цільових груп, віком, статевою приналежністю, соціальним оточенням, стадією розвитку та індивідуальними здібностями учня. Ширші рамки закладаються в спеціальних навчальних планах, які визначають зміст сексуальної освіти, враховуючи права людини, які повинні лежати в основі сексуальної освіти.

Особлива увага в розроблених “Стандартах сексуальної освіти в Європі” відводиться компетенції педагогів, що є центральним аспектом сексуальної

освіти. Тим не менш, експерти зауважують, що педагоги, які задіяні в сфері сексуальної освіти, не обов'язково повинні бути високопрофесійними. В ідеалі вчителі, які проводять курси сексуальної освіти, повинні пройти відповідну підготовку, хоча її відсутність, зауважують експерти, не може слугувати виправданням того, що уроки сексуальної освіти не проводяться. Тим не менш, сексуальну освіту слід здійснювати паралельно з підготовкою вчителів.

При підготовці тренінгів для вчителів у програмах повинен враховуватися рівень, на якому педагог проводить уроки сексуальної освіти – вимоги до програм змінюються в залежності від типу навального закладу та вікової групи, наприклад, вихователь дитячого садка потребує іншої підготовки, ніж учитель середньої школи.

Безумовно, педагогам необхідно пройти відповідну підготовку у сфері сексуальної освіти, вони повинні ставитися до предмету без упередження і володіти високим ступенем мотивації для його викладання. Це означає, що керівництво школи не повинно здійснювати тиск на того, хто не хоче вести уроки сексуальної освіти; замість цього вчителів необхідно стимулювати та підтримувати.

Важливою умовою є готовність педагогів аналізувати своє ставлення до сексуальності, ціннісним установкам і нормам суспільства, так як вони будуть взірцем для учнів. Педагогам-сексологам необхідна підтримка і можливість спілкування з кваліфікованими фахівцями.

У процесі здійснення сексуальної освіти педагоги повинні надавати учням інформацію, а також допомогати їм розвивати відповідні установки і навички: комунікативні здібності, навички спілкування, здійснення самоаналізу, здатність самостійно приймати рішення і вирішувати проблеми, що є важливим аспектом якісної сексуальної освіти. При розкритті питань сексуального характеру педагоги повинні використовувати “нейтральну” термінологію, щоб не образити учнів і проявляти повагу до них, у методиці викладання керуючись принципами прав людини.

Тому позиція педагогів, розуміння ними проблеми та їх підготовка, а також структурні межі, в яких вони можуть діяти, відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні якісної сексуальної освіти [578, с. 38–39].

Друга частина “Стандартів сексуальної освіти в Європі” присвячена, як акцентують увагу розробники рамкового документу, матриці сексуальної освіти, яка спрямована на практичну реалізацію цілісної сексуальної освіти у навчальних закладах, що впливає на розвиток сексуальної позиції і поведінки і, таким чином, допомагає учневі розвивати незалежне ставлення до сексуальності. Вона структурована відповідно до різних вікових груп і містить вісім основних тематичних категорій та призначена для універсального використання, адаптуючи до різних потреб окремих осіб або груп, в освіті меншин та людей зі спеціальними потребами.

Матриця представлена у вигляді таблиці, з якої педагог може вибрати теми, що викликають особливий інтерес для групи, з якою він працює. В повному варіанті вона представлена нами в Додатку П.

Як зазначалося, сексуальна освіта полягає не тільки в наданні інформації, але й у сприянні процесу набуття знань, формуванню навичок та особистого відношення до сексуальності, що розширює можливості дітей і молодих людей приймати самостійні, обгрунтовані рішення. З цієї причини окремі пункти, які приводяться під основними тематичними категоріями (знання, навички та установки), представлені більш детально.

Категорія “Знання/інформація” в матриці розуміється як така, що надає найбільш повні, і відповідні віковим групам, факти зі сфери сексуальної освіти, наприклад, розвиток тіла людини, репродукція, позитивні і негативні аспекти сексуальності, попередження небажаної вагітності, ЗПСШ та насилля. Ця інформація не приводить в жах і не містить засуджень. Крім того, у матриці представлена інформація про розширення можливостей і сексуальних прав дітей [578, с. 42].

Категорія “Навички” формує здатність вести себе відповідно до теми, яка розглядається, що відображає практичний аспект сексуальної освіти,

наприклад, вміння спілкуватися, проявляти свої почуття, знаходити вихід із непередбачуваних ситуацій. Також важливо володіти навичками, необхідними для ефективного використання засобів контрацепції та засобів захисту від ЗПСШ, а також навичками звернення за допомогою у випадку виникнення проблем сексуального характеру [578, с. 43].

Категорія “Установки” в матриці розуміється як внутрішньо прийняті особистістю думки і цінності, що формують основні принципи поведінки молоді. Обов’язок батьків та педагогів полягає у формуванні у дітей та підлітків міцного фундаменту на прикладі своєї власної поведінки. Дитині необхідне відчуття безпеки і того, що її цінують та поважають. Дітям старшого шкільного віку батьки і вихователі прищеплюють повагу до відмінностей у статях, а в міру дорослішання їм прищеплюють почуття відповідальності за самих себе та за інших. Ще один важливий момент – це розвиток позитивного ставлення до сексуальності [578, с. 43].

Як наполягають розробники стандартів, крім знань, навичок та установок, молодим людям необхідна підтримка для успішного вирішення основних задач розвитку особистості, так як процес дорослішання відбувається не ізольовано, а як частина соціальної і суспільної системи, яка формує і здійснює вплив на їх розвиток та накопичення досвіду. Не слід виходити з припущення, що такі системи підтримки існують самі по собі, деякі з них потрібно детально і цілеспрямовано змінювати, залучаючи при цьому увагу молоді. Можливі структури підтримки включають:

1. *Міжособистісну підтримку*, що надається з боку батьків, родичів, друзів, а також фахівців, надаючи можливість поділитися пережитими відчуттями та набутим досвідом. Водночас, і молоді люди відіграють важливу роль в наданні підтримки тим, хто того потребує.

Зовнішніми джерелами підтримки, що відіграють важливу роль, є спеціалізована інформація (вебсторінки, брошури, книги тощо) та ЗМІ (газети, мережа Інтернет, телебачення). Вони можуть “передавати” моделі

поведінки, “показувати” хороші приклади та гарантувати молодим людям інформацію, яка є достовірною та враховує їхні потреби.

2. *Середовище навчання*, куди відносять навчання дітей та молоді основним фактам, сприяння процесам навчання та комунікації, підготовку навчальних матеріалів, адаптованих до їх потреб. Разом з цим, середовище навчання повинно надавати простір та можливості одержання знань, що дозволяють дітям напрацьовувати власний досвід в безпечному середовищі, що стимулює їх розвиток.

3. *Послуги та політика*. У дітей та молоді повинна бути можливість звертатися у разі необхідності до фахівців, які могли б дати відповіді на їхні запитання і надати потрібну допомогу. Крім того, необхідні відповідні політичні погляди на місцях, що забезпечуватиме захист прав і гарантуватиме їм безпеку через відповідне фінансування послуг, доступність, ставши частиною їх життя.

В цьому документі сексуальна освіта, як зазначалося вище, розуміється в широкому і цілісному сенсі, в основі якого лежить розуміння сексуальності, як позитивного потенціалу людини. Незважаючи на те, що сексуальність дитини відрізняється від сексуальності дорослого (в формах її висловлювання, змісті та основних задачах), з моменту народження дитина уже володіє сексуальним потенціалом. У кожній віковій групі і стадії розвитку виникають специфічні питання та форми поведінки (наприклад, дослідження себе і однолітків (гра “в лікаря і медсестру”), задоволення від демонстрації власних частин тіла і розгляд частин тіла інших, почуття сорому у присутності інших тощо), на які потрібно реагувати з погляду педагогіки. Психосексуальний розвиток в дитинстві передбачає розвиток різноманітних психічних, емоціональних, когнітивних і соціальних якостей, характерних для певної вікової групи дитини.

У матриці представлені такі вікові групи: 0–4, 4–6, 6–9, 9–12, 12–15 та 15 років і старші, які були класифіковані відповідно до вікових групі ВООЗ, так як саме вони відображають певні стадії розвитку людини. Безсумнівно, в

залежності від індивідуального розвитку, деяких дітей можна віднести до іншої вікової групи, а не до тієї, до якої вони підходять відповідно до календарного віку, тому межі вікових груп, представлені вище, відносні.

Теми, що розглядаються на різних вікових стадіях, включаючи в себе теми, які актуальні для наступної стадії розвитку, тобто, подаються на випередження.

Теми для всіх вікових груп були узагальнені у відповідні розділи:

1. Статура і розвиток людини.
2. Народження і репродукція.
3. Сексуальність.
4. Емоції.
5. Взаємовідносини і спосіб життя.
6. Сексуальність, здоров'я і благополуччя.
7. Сексуальність і права.
8. Соціальні та культурні детермінанти сексуальності [578, с. 48–68].

Саме ці розділи пов'язані з динамічним процесом фізичного, соціального та емоційносексуального розвитку молоді.

Як важливо зауважують експерти, всі теми необхідно розглядати відповідно до віку і рівня розвитку дитини. Наприклад, у віковій групі 0–4 роки діти повинні виробити установку “повага гендерної рівності”, що полягає в тому, що хлопчики і дівчатка рівні. Важливо, щоб такі базові установки формувались із самого початку в якості основи для наступного засвоєння цінностей і норм, на початкових стадіях розвитку представлені основи окремих тем, а на більш пізніх етапах ці теми повторюються і поглиблюються.

Позитивним у матриці є те, що теми, які розглядаються у різних вікових групах, представлені відповідним маркуванням: теми, виділені оранжевим кольором – основні теми або мінімальні стандарти, які повинна містити сексуальна освіта. Невиділені теми є додатковими, і їх включати в навчальні програми необов'язково. Звичайним, нежирним шрифтом

позначені спеціальні теми, навички або установки, які були представлені раніше в молодших вікових групах. Такі позначення зустрічаються досить часто, так як більшість тем повторюються в старших вікових групах під іншим кутом зору і більш детально.

Деякі питання зустрічаються в різних тематичних категоріях, наприклад, певніаспекти сексуального насилля можна знайти в розділі “Сексуальність, здоров’я і благополуччя”, інші – в розділі “Сексуальність і права” і т. д.

При тісній співпраці групи експертів з рядом європейських країн було узгоджено нові стандарти сексуальної освіти, які можуть бути використаними країнами в якості керівних принципів при розробці програм цілісної системи сексуальної освіти, адже дані стандарти пропонують практичну допомогу в розробці відповідних навчальних планів, і в той же час, можуть бути використаними при введенні цілісної системи сексуальної освіти в окремо взятій країні.

Європейські науковці і практики вперше в історії педагогічної науки зробили спробу розробити стандарти сексуальної освіти, що розширять існуючі навчальні програми з метою створення цілісної сексуальної освіти в Європі.

Отже, європейські стандарти сексуальної освіти можуть бути цінним інструментом як для більш розвинених, так і менш розвинених країн за межами Європи. Багато з країн звертають свій погляд на Європу, зокрема, як на цінне джерело знань, а багато європейських урядів та неурядові організації безпосередньо підтримують такі країни в розробці цілісної системи сексуальної освіти. Для правильного розуміння документу, вважають експерти, необхідно, насамперед, зрозуміти, що нові стандарти означають на практиці, враховуючи розвиток сексуальності людини в дитинстві та юнацтві, а також різні соціальні, культурні, релігійні та інші чинники, які домінують під час цього процесу.

При використанні нових стандартів у процесі розробки чи вдосконалення існуючих навчальних планів для середніх навчальних закладів цей документ необхідно адаптувати до суспільних потреб та соціальної політики конкретної країни, тоді вони допоможуть визначити наступні кроки щодо досягнення цілісного підходу в сексуальній освіті, пропонуючи спеціальні керівні принципи визначення результатів такої освіти.

3.2. Особливості відображення змісту статевого виховання у шкільних програмах

Розробка змісту статевого виховання у країнах Євросоюзу здійснюється на міждисциплінарній основі, що найбільш повно відповідає багатоаспектному й комплексному характеру сучасних проблем статі. Міждисциплінарна координація й інтеграція змісту статевої освіти та виховання є відмінною особливістю її розвитку на сучасному етапі й визнається світовим педагогічним співтовариством, про що свідчать рішення та рекомендації міжнародних конференцій, відповідні документи, підготовлені на національному й міжнародному рівнях, публікації з педагогічних проблем.

Виходячи з принципу міждисциплінарності статевого виховання, педагоги досліджуваних країн реалізують елементи її змісту в процесі вирішення загальноосвітніх завдань, що висуваються перед школою. Вони включаються безпосередньо у зміст шкільних програм із різних навчальних дисциплін та курсів, відображаються в контексті окремих тем і розділів підручників, що органічно поєднується із логікою та структурою дидактичного матеріалу.

Орієнтація на міждисциплінарність зумовлює відповідну розробку програм зі статевого виховання. З метою подолання ізольованості дисциплін, передбачених навчальним планом школи при висвітленні проблем статі, або

однобічного погляду на них, зміст програми зі статевого виховання концентрується навколо провідних ідей, у яких відображаються різні аспекти сучасних проблем статі. Це дозволяє розглядати й аналізувати взаємини з особами іншої статі у розмаїтті їх виявлень (моральному, емоційному, соціальному, естетичному тощо).

Таким чином, усі цикли навчальних дисциплін, об'єднані загальними поняттями статевого виховання, покликані активно сприяти розв'язанню виховних завдань з урахуванням специфіки кожної навчальної дисципліни. У них відбиваються головні напрями підготовки школярів з питань статі, висувуються цілі й визначаються шляхи їх досягнення за етапами та роками навчання. Важливе місце у таких програмах займають питання реалізації змісту статевого виховання [379; 620; 664].

Варто зазначити, що виховні та навчальні завдання шкіл ряду країн Євросоюзу (Німеччина, Польща, Франція, ряд скандинавських країн, країни Балтії та ін.) спрямовані на формування цілісної особистості, вимагають залучення до статевого виховання усіх навчальних предметів, що частково висвітлюється у курсах біології, рідної мови, історії, суспільствознавства, мистецтв, трудового навчання, фізичної культури, що підсилюються статевознавчим змістом дидактичного матеріалу відповідно до їх специфіки. Разом із передачею знань і навичок важливим, на думку педагогів цих країн, є сприяння розвитку гармонійної особистості та формування відповідальності за власні дії та вчинки по відношенню до протилежної статі.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу програма статевого виховання, погоджена урядом Німеччини, в основі якої лежить міждисциплінарний підхід до здійснення статевого виховання, що визнається як основоположний, оскільки забезпечує можливість комплексного висвітлення проблем статі та формування в учнів цілісного уявлення про відносини між статями, існуючі стилі міжстатевих взаємин.

При аналізі директив та навчальних планів ряду федеральних земель країни можна простежити розбіжності, що мають місце у суспільстві під час

здійснення статевого виховання у школах [328]. Встановлено, що в основу статевого виховання покладено поняття сексуальності, що розкривається через функції дітонародження, партнерських взаємин, формування особистості та спілкування [388; 418; 644].

Державні органи освіти країн Євросоюзу переконані, що саме таке виховання підготує дітей та молодь до життя у шлюбі й сім'ї, де й проявляється їх сексуальна активність. У директивах чітко виражене позитивне ставлення до молодіжної сексуальності, особливо в навчальному плані курсу “Біологія”, де передбачені теми: “Сексуальність як частина дружби”, “Дошлюбні статеві стосунки”, “Засоби контрацепції”, “СНІД, переривання вагітності, гомосексуалізм” тощо [566], при вивченні яких учні отримують знання про розмноження і статевий розвиток, та процеси, пов'язані з цим. Вони знайомляться з будовою і функціями чоловічих і жіночих статевих органів; вчать розмежовувати поняття “статева зрілість”, “фізична зрілість” та “психічна зрілість”; визначаються із зовнішніми та внутрішніми змінами, що відбуваються у перехідному віці; перший сексуальний досвід; особливості зачаття та вагітності; розвиток плоду, пологи; попередження вагітності; переривання вагітності; дотримання гігієни, збереження здоров'я; ВІЛ/СНІД і венеричні захворювання, їх наслідки тощо [321, с. 145–149; 398], більше уваги звертаючи при цьому на емоційний компонент, тим самим зменшуючи значимість когнітивного у статевому вихованні учнів.

У процесі вивчення історії учні аналізують тексти із минулого і сучасного, з'ясовуючи ставлення до сексуальності у різні історичні епохи, досліджують античні настінні рисунки, посуд, фрески, у яких присутні елементи еротизму [249].

На уроках рідної мови вивчається мова сексуальності певної соціальної групи людей, під час обговорення якої, можна одночасно охопити питання ролі чоловіка і жінки, дізнатися думку учнів з даною проблематики, їх ставлення до сексуальних меншин. Інший підхід полягає у аналізі преси,

реклами, поясненні широкого використання сексуальності, з метою продажу товарів чи популяризації різних видів послуг [369].

При вивченні суспільних наук школярі дізнаються про особливості підліткового і юнацького віку; статеві та соціальні ролі; сексуальне насилля; формування цінностей сім'ї та шлюбу, що є, передусім, результатом тривалого суспільного, культурного, релігійного і політичного розвитку. Окрім викладу основної інформації, педагоги зосереджують увагу учнів на морально-етичному і соціальному аспектах обговорюваних питань [369]. Увагу учнів акцентують на тому, що у сучасному суспільстві спостерігається зміна уявлення щодо сексуальності і сексуального способу поведінки, що й породило у ході історичних, суспільних та політичних змін різноманіття норм і цінностей життєвих форм співіснування людей. Однак деякі теми через різні переконання хлопців та дівчат, походження із сімей, що належать до інших культур, носять дискусійний характер, як-от: переривання вагітності, генна інженерія, клонування, ставлення до одностатевих шлюбів тощо.

В процесі вивчення різних видів мистецтв учні вчаться виражати свої почуття та емоції, відношення до протилежної статі через малюнок, пісню, інші художньо-естетичні дії. При цьому можуть виражати бажання стосовно свого особистого та професійного майбутнього розвитку. На заняттях з образотворчого мистецтва можуть створювати колаж ідеального чоловіка/ідеальної жінки, зображення чоловічої і жіночої наготи, що несуть інформативну цінність [562, с. 731–735]. Заняття з музики дають можливість школярам прослідкувати взаємозв'язок між музикою, сексуальністю та емоціями, створюючи різні мовні звуки як вираження різноманітних чуттєвих намірів, розглядаючи при цьому музику і танці як засіб вираження почуттів. Заняття мистецтв долучаються до розгляду питань статевого виховання через розподіл ролей, сценічну гру, постановку голосу, постави, вербальної і невербальної комунікації тощо [564].

Уроки фізичної культури не лише сприяють формуванню фізичних якостей особистості певної статі, а й необхідних у партнерських взаєминах моральних рис: ніжності, обережності, чесних та щирих стосунків між особами різної статі, розуміння приємних і неприємних дотиків тощо. Варто звернути увагу на те, що заняття спортом послаблюють ранній статевий потяг, що сприяє кращому фізичному і розумовому розвитку учнів [292].

Заслуговують уваги директиви країн Євросоюзу щодо статевого виховання, що визнають сексуальність як суттєву складову людського існування, як позитивну силу, що включає кохання і партнерство, сприяє розвитку особистості й полегшує спілкування. Дослідження засвідчує, що одним з основних завдань статевого виховання, яке відзначає сприйняття саме підліткової сексуальності, що дає можливість виховати у школярів відповідну до віку сексуальну поведінку. Вони повинні навчитися приймати розумні рішення і нести відповідальність за свої дії, а також вчинки стосовно партнера [388].

Директиви статевого виховання досліджуваних країн загалом зорієнтовані на християнські норми й цінності з чітко вираженою орієнтацією на шлюб та сім'ю, що відображено у навчальних планах й пов'язано, насамперед, із коханням [445; 625; 642], хоча на деяких землях Німеччини, Данії, Швеції та інших країн не віддається перевага сім'ї і шлюбу, а акцентується увага на громадянських шлюбах як суспільної реальності, що існують у вигляді соціального партнерства, де є відповідальні статеві відносини [471, с. 52–55].

Достатньо поширеною у навчальних закладах країн Євросоюзу є ситуація, коли одна й та ж тема вивчається на різних етапах навчання учнів. Так, у Німеччині тема “Контрацепція”, передбачена в навчальних планах усіх земель. Єдиною відмінністю між навчальними планами є те, що цю тему розглядають на різних етапах, так, в одних землях у 4 класі, в інших – в 10 класі, але найчастіше цю тему висвітлюють у 5–6 класах [328, с. 163–167].

Досить позитивним, як на наш погляд, є те, що у 1980-х роках в Німеччині, Франції, ряді скандинавських країн був прийнятий закон про толерантність щодо інших релігійних і національних меншин, оскільки в полікультурному суспільстві перетинаються різні релігійні та моральні переконання. В зв'язку з цим статеве виховання повинно виховувати готовність сприймати інші життєві переконання, норми і цінності як належні, формувати терпимість і гуманне ставлення до чужих культур [512, с. 37–40].

Варто звернути увагу на те, що хоча більшість шкіл Євросоюзу характеризуються багатонаціональністю, однак не у всіх навчальних закладах враховуються різні релігійні, моральні, політичні ідеї та переконання при створенні програм статевого виховання учнівської молоді. Досить проблемною, як на нашу думку, у досліджуваних країнах є тема сексуальних орієнтацій, так як в програмах зі статевого виховання часом замовчуються важливі питання гомосексуальності. В одних країнах повністю усунена ця тема, в інших цю проблему розглядають факультативно на уроках релігії, в деяких – тільки частково згадується про одностатеве кохання як можливі форми співжиття, хоча більшість країн Євросоюзу переконані у потребі відображення проблем різноманітності сексуальних орієнтацій [122], в той же час, наголошуючи на тому, що інші форми співжиття не повинні розглядатись як рівноцінний спосіб життя разом із традиційним шлюбом та сім'єю [270].

Важливою, як на наш погляд, є проблема сексуального насилля над дітьми, якої торкаються у шкільних програмах країн Євросоюзу (Польща, Німеччина, Франція та ін.), у зв'язку з чим навчальні заклади беруть на себе зобов'язання проводити заходи в рамках статевого виховання щодо попередження насилля як ганебного явища, не через залякування їх, а розвиваючи у дітей і підлітків самостійність та впевненість у собі [270, с. 234].

У країнах Євросоюзу, особливо англомовних, шкільні програми зі статевого виховання є операціоналізованою навчальною програмою, в якій

визначаються не тільки загальні цілі або головні напрями педагогічного процесу, але й детально представлено послідовність конкретних операцій навчання й учіння, що сприяють досягненню висунутих цілей у виховному процесі. Така форма побудови шкільних програм зі статевого виховання пов'язана з традиціями шкільної освіти ряду країн досліджуваного макрорегіону. Уявлення щодо спільних принципів побудови програм зі статевого виховання надає програма, підготовлена групою німецьких педагогів [409], яка призначається для роботи з учнями, починаючи з початкової школи і до випускних класів середньої школи. Програма, що розглядається, адресована конкретно існуючим у Німеччині типам шкіл. Положення, що містяться в ній, мають універсальний характер і можуть бути використані відповідно до конкретних цілей виховання у певному типі школи [341, с. 11–14].

Варто звернути увагу на те, що зміст статевого виховання у більшості шкіл Західної Європи залежить від вікових особливостей школярів і від типу навчального закладу. Статеве виховання у початковій школі (учні 6–9 років) опирається на відому дітям інформацію, де основна увага приділяється поверхневому ознайомленню дітей з особливостями їх фізичного розвитку, створенні довірливих взаємин між хлопцями та дівчатами. Як переконують науковці, важливою передумовою успішного здійснення статевого виховання у молодших класах є, перш за все, атмосфера довіри та невимушеності [527, с. 64–69] на заняттях рідної мови, етики, релігії, фізичної культури, що проходять здебільшого в ігровій формі з використанням відповідної дитячої літератури.

Під час здійснення статевого виховання в середній школі I ступеня (учні віком 10–15 років) враховується специфіка періоду статевого дозрівання школярів, підвищена конфліктність між хлопцями та дівчатами в даний час, оволодіваючи ґрунтовними знаннями про чоловічу і жіночу стать, про роль людської сексуальності. Розкриваються також функції різних навчальних дисциплін у досягненні основної мети статевого виховання, яке здійснюється

на заняттях біології, соціології, релігії, етики, а також рідної мови, мистецтвознавства, фізичної культури.

На думку авторів, принципово важливими для розуміння основних питань статі є теми, що розкривають будову і функції статевих органів; сексуальну активність, статевий акт; вагітність і пологи; індивідуальний розвиток людини; партнерські взаємини у підлітковому віці; шлюб/сім'я та інші форми співжиття; хвороби, що передаються статевим шляхом, тому вони мають включатися у зміст статевого виховання учнівської молоді.

Що стосується середньої школи II ступеня (учні гімназій та професійно-освітніх шкіл віком 16–20 років), то статеve виховання гімназій характеризується свободою його організації, з метою кращого врахування інтересів та потреб молоді. Виховна діяльність вчителя орієнтована, насамперед, на поведінку та особистість учня, розглядаючи питання фізіології розвитку (розмноження, індивідуальний розвиток, розподіл ролей чоловіка та жінки) та ролі сімейного виховання [548].

Статеve виховання професійно-освітніх шкіл здійснюється інтегровано у предмет соціології, релігії, етики, на перше місце виступають питання партнерства, шлюбу та сім'ї, при цьому обговорюючи загальноприйняті цінності і власний ідеал й наголошуючи на тому, що період статевого дозрівання є важливою фазою у розвитку особистості, коли на перше місце висувуються проблеми фізичного розвитку і сексуальності, а поняття жіночого і чоловічого є досить важливими в даний період [471].

Оскільки поняття, що виокремлюються, відносяться до компетенції різних галузей наукових знань, то в програмі підкреслюється необхідність міждисциплінарного підходу до їх реалізації в навчальному змісті.

Статеve виховання має здійснюватися таким чином, щоб формувати у школярів сталий інтерес до проблеми та розуміння необхідності її розв'язання. У зв'язку з цим автори програми виділяють суттєві, на їх погляд, аспекти змісту статевого виховання, навколо яких й рекомендується

зосереджувати виховний процес (науковий, моральний, соціальний, духовний).

Разом з тим автори програми підкреслюють, що висунуті цілі мають розглядатися не тільки як кінцевий, але й проміжний етап статевого виховання учнів, тобто на кожному етапі навчання необхідно вирішувати конкретні виховні завдання відповідно до віку, можливостей та вимог до загальної вихованості учнів. Отже, висунуті цілі, переконані фахівці, потрібно адаптувати таким чином, щоб вони були прийнятні, як для шестирічних, так і для шістнадцятирічних учнів [183, с. 334].

Оскільки у школах країн Євросоюзу із децентралізованою системою освіти, програми міністерств та департаментів освіти носять переважно рекомендаційний характер, то розробники “Стандартів сексуальної освіти в Європі” висувають ряд положень, які слід враховувати при здійсненні статевого виховання: при складанні шкільних програм керуватися загальноновизначеними в міжнародній практиці цілями, принципами, провідними ідеями й поняттями сексуальної освіти та статевого виховання; забезпечувати вивчення учнями проблем статі протягом усього періоду навчання в школі; забезпечувати можливість проведення міждисциплінарних занять групами вчителів та вихователів, залучати учнів до статевого виховання у позакласній та позашкільній діяльності; дотримуватися відповідності віку, рівню розвитку і розуміння учнів з урахуванням культурного та соціального середовища, в якому перебуває дитина, та гендерної рівності, їх самовизначення [578].

Формування в учнів ціннісного уявлення про статеве життя людини, основи свідомого і відповідального батьківства, цінності сім’ї і початок сімейного життя зумовило тенденцію створення інтегрованих програм, в яких актуальні проблеми статі розглядаються з позицій особистості учня.

Прикладом може слугувати одна з таких програм “Підготовка до життя в сім’ї” (“*Wychowanie do życia w rodzinie*”) (за ред. Т. Круль (*T. Król*), К. Маснік (*K. Maśnik*), Г. Венглярчик (*G. Węglarczyk*)), підготовлена польськими

спеціалістами на основі закону “Про планування сім’ї, охорону людського плоду і допустимих умов переривання вагітності”, введеного в дію з 1993 року урядом республіки Польща. Запропонована Програма статевого виховання і освіти, метою якої є формування оздоровчих основ і врахування взаємостосунків представників різної статі відповідно зі звичаями, національними традиціями, а також надання допомоги учням у формуванні особистості, що сприймає життя у всіх його проявах. У додатку Б розкривається зміст програми, що розглядається.

У кожному циклі виділяються два тематичні блоки. В першому блоці в учнів формуються основи поведінки і навичок, пов’язаних із сімейним життям, в групах ровесників і суспільстві, котрі впливають із свідомо прийнятої системи цінностей і сприяють прийняттю відповідальних рішень. Реалізація завдань цієї групи цілей зводиться до інтегрування відомостей із різних галузей знань про людину, що стосуються правил особистої гігієни, питань статевого життя, охорони здоров’я і його профілактики, цінності сім’ї тощо.

До другого блоку завдань належить передача учням знань, необхідних для розуміння, що таке різна стать, захоплення, кохання, подружжя і сім’я. При доборі тем враховується інтелектуальний, психічний, фізичний та емоційний рівень розвитку учнів.

Як з’ясовано, у змісті програми акцентується увага переважно на людинознавчих та суспільствознавчих аспектах проблем міжстатевих взаємин; проблеми людини, пізнання її взаємодії із представниками іншої статі подаються у певній динаміці. На кожному відрізку навчання передбачається сформулювати поняття, що відносяться до означеного кола проблем, відповідно віку учнів. Діапазон запропонованих понять варіюється залежно від індивідуально-особистісного самопізнання дитини у початковій школі до узагальнюючих категорій, таких як стосунки (міжстатеві, сімейні), власна гідність, взаєморозуміння, повага тощо [403].

Однак, наведений перелік питань, що розглядаються, підтверджує масштабність проблематики, що визначається змістом програми. Однак, варто було б при складанні програми враховувати принципи неперервності, наступності та послідовності у вихованні учнів та показати взаємозв'язок між проблемами статі та особливостями міжстатевих взаємин.

Тому основні положення і принципи, в тому числі й зміст програми “Підготовка до життя в сім’ї”, викликають неоднозначні думки з боку провідних науковців, що вивчають проблеми статевого виховання, та педагогів-практиків, тому очевидно, потребує систематичного доповнення і вдосконалення [283; 353; 484].

Зокрема, як зазначають польські науковці, “сучасна сексуальна освіта не повинна фокусуватися на поданні негативних наслідків сексуальної активності молодої людини, а представляти сексуальність у позитивному її сприйманні, так як є одним із важливих елементів людського життя на кожному етапі” [484]. Офіційні підручники з “Освіти для сімейного життя”, представлені в Польщі, відображують зовсім інше бачення цієї теми. Викликає здивування основний навчальний план, в якому, наприклад, тему онанізму включено в розділ “Проблеми підліткового віку і способи боротьби з ними”, що породжує необхідність перегляду й оновлення основної навчальної програми. У пошуках рекомендацій і шляхів підвищення якості та доступності статевого виховання, фахівці рекомендують звертатися до “передової практики скандинавських країн” [187].

У досліджуваних країнах набула поширення тенденція до використання в шкільній практиці зі статевого виховання спецкурсів з конкретних або комплексних проблем статі, наприклад, такі, як: курс “Підготовка молоді до життя в сім’ї”, програма “Життя і любов” (Польща), курс “Освіта для батьківства”, “Статеве виховання та побудова міжстатевих взаємин” (Велика Британія), узаконений навчальний предмет “Статеве виховання” (Німеччина) та його інтерпретація відповідно до федеральних земель країни “Сімейне

сексуальне виховання” (Баварія), “Заняття із сексуальності” (Західний Берлін), “Знання про стать” (Шлезвіг-Гольштейн) тощо.

Крім того, у більшості країн Євросоюзу відмовилися від створення однотипних програм навчання для шкіл, це саме стосується й статевої освіти та статевого виховання учнівської молоді, коли на конкурсній основі відзначається краща авторська програма виховання дітей і молоді. Прикладом цього є програма В. Папіс (*W. Papis*) “Життя і любов” (“*Życieimiłość*”) (Польща) для реалізації предмету “Підготовка до життя в сім’ї”, яка має на меті виховання відповідального ставлення до життя і любові [402; 489] та “Статеве виховання та побудова міжстатевих взаємин” (Велика Британія), метою якого є формування неупередженого ставлення до іншої статі, необхідних навичок для побудови позитивних міжстатевих взаємин.

Програма “Життя і любов”, як з’ясовано, складається з 5 частин (див. додаток В), кожна з яких містить рекомендації для вчителя, підручник для учня і роздатковий дидактичний матеріал. Метою програми є здобуття не тільки інтелектуальних, але й морально-етичних знань, аби молода людина могла самостійно робити вибір, складати плани на майбутнє, а також брати на себе відповідальність у ставленні до осіб іншої статі.

Наскрізно у програмі проходить проблема, що стосується важливої галузі людського життя – доростання до зрілої любові – існування, функціонування і реалізація себе як істоти певної статі. Досить багатоаспектно, водночас і оглядово, розглядається й проблема статі.

Аналіз питань, що розглядаються в кожній із частин програми, дозволяє встановити, що автор розглядає загальний розвиток дітей і молоді, ознайомлення їх з реаліями життя, з вибором з того, що їх оточує.

У ході нашого дослідження виявлено, що програмами, які в тій чи іншій мірі стосуються проблем статевого виховання, підготовки молоді до сімейного життя, охоплено майже усі школи Польщі незалежно від їх типу. Педагоги в школах проводять заняття “Виховання до життя в сім’ї”,

вибираючи програму, яка найбільш імпонує їм та учням. Навчальні заклади не мають єдиної робочої програми з цього предмета, а найбільш популярними серед вчителів є програми “Підготовка до життя в сім’ї” (для 5–6 класів підставової школи), “Ким я є, ким можу бути” (для 4–6 класів підставової школи), “Знання про суспільство” (для гімназій).

Програма підготовки молоді до батьківства у Великій Британії, основною складовою якої є статеве виховання підростаючих поколінь, сьогодні являється частиною Національної навчальної програми [491]. Ця програма може викладатися як самостійний курс, так і бути невід’ємним елементом обов’язкових навчальних дисциплін.

Специфіка впровадження авторських навчальних програм зі статевого виховання у школах Великої Британії (програма “Статеве виховання та побудова міжстатевих взаємин”) полягає у дотриманні міждисциплінарного та інтегративного підходів, що означає як розгляд окремих тем в обов’язкових предметах, так і введення нових розроблених варіативних курсів для учнів певних вікових груп, що забезпечує поступове розширення обговорюваних проблем розвитку сексуальності людини (гігієна, здоровий спосіб життя, анатомічні, психофізіологічні зміни в підлітковий період) і дальший перехід на обговорення медичних і гігієнічних аспектів статевої активності.

Як встановлено у ході дослідження, даний курс представлений трьома блоками: 1. “Ставлення і цінності”, 2. “Особисті і соціальні навички”, 3. “Знання і розуміння”, у яких міститься інформацію про загальнолюдські життєві цінності, значущість шлюбу, стабільних взаємин, любові, поваги і турботи в житті людини, а також вправи на розвиток в учнів критичного мислення; крім того, матеріал стосується й емоційної сфери людини, побудови гармонійних взаємин з іншою статтю, особливостей фізичного розвитку чоловіків і жінок у різні вікові періоди, сексуальності людини, репродуктивного здоров’я тощо.

Однак обсяг змісту обговорюваних проблем у різних програмах є неоднаковим, як і кількість годин, відведених на той чи інший модуль.

Запровадження авторських програм зі статевої освіти та статевого виховання зроблено, як в інтересах учнів, так і суспільства в цілому, аби домогтися від учнівської молоді утримання від ранніх статевих зв'язків через пропаганду здорового способу життя, формування ієрархії сімейних цінностей. Саме таке розуміння проблем статі знайшло місце у програмному змісті запровадження вищезазначених предметів та курсів.

На наш погляд, створення раціональної внутрішньовзаємозв'язаної системи статевого виховання, передбачених програмою, залежить від розуміння батьків і вчителів суті цілей і змісту статевого виховання; підтримки дорослими принципів статевого виховання, і не тільки батьками, але й ЗМІ; розробки і видання підручників для учнів, учителів, а також методичних праць і довідників для учителів, батьків і учнів; забезпечення шкіл різнобічними дидактичними засобами; зацікавленості керівних педагогічних органів в реалізації сучасних програмних концепцій.

Провідними, на наше переконання, елементами програм зі статевого виховання учнів, над якими працюють більшість науковців країн Євросоюзу, є:

- повна фактична інформація про біологічні аспекти статі та репродукції;
- біологічні, статево-рольові розбіжності чоловіків та жінок, несхожість їх особистісних особливостей та суспільних очікувань щодо них;
- сучасна інформація про гомосексуальність, права та особливі соціальні проблеми людей з гомосексуальною орієнтацією;
- місце сексуальних стосунків у соціальному житті підлітка;
- основні дані про контроль за народжуваністю та планування сім'ї;
- місце сексуальних стосунків у сімейному житті.

Визначені провідні ідеї статевого виховання учнівської молоді виступають доцентровою силою, яка об'єднує навколо себе програми зі

статевого виховання, побудовані на основі окремих навчальних дисциплін, і які враховуються при підготовці загальноосвітніх програм із проблем статі.

Серед труднощів впровадження варіативних курсів зі статевих виховання учнів нами виділено недостатню кваліфікацію, низьку професійну готовність вихователя до статевих виховання учнів, а також відсутність цілісної програми зі статевих виховання учнівської молоді, що, в свою чергу, зумовлювалося застосуванням на місцевому рівні, стихійністю та епізодичністю у їх викладанні, низькою результативністю, відсутністю інноваційних технологій та ін. [491].

Незважаючи на те, що в основі навчальних планів і шкільних програм лежать рекомендації ХХ століття і часткове їх доповнення відбувалося на початку ХХІ століття, деякі з них необхідно значно доопрацювати. Проаналізувавши ряд шкільних програм, можемо стверджувати, що вони не є сучасними, і перенесення важливих тем статевих виховання на факультативний розгляд загрожує витісненням статевих виховання із виховного процесу.

Культурна різноманітність країн Євросоюзу спонукає їх уряди бути толерантними і змінювати постанови про деякі з предметів курсу та напрямок навчання. Методологічні підходи до побудови навчальних курсів зі статевих виховання у різних школах здебільшого відрізняються між собою регіональними та місцевими особливостями. Загальна думка вчених стосується конкретизації змістового матеріалу та автономності шкіл у впровадженні програм, науковці намагаються звести велику кількість розроблених курсів зі статевих виховання в єдину систему.

На сьогодні у школах країн Євросоюзу існує гнучка система освіти, яка забезпечує варіативність та мобільність викладання курсів зі статевих виховання із врахуванням індивідуальних потреб учнів.

Більш конкретне уявлення про організацію змісту статевих виховання за роками навчання пропонується в програмі Фінляндії для учнів 1–9 класів [398]. Компоненти проблеми статі та міжстатевих спілкування, що включені у програму, диференціюються у змістовому відношенні за розділами через

три основні аспекти: біологічний, емоційний та соціальний. У наведених розділах послідовно розкриваються провідні компоненти проблеми, які найбільш повно відображають її специфіку. У той же час покладені в основу змісту ідеї статі людини дозволяють здійснювати міжкомпонентну інтеграцію знань по горизонталі (відповідно до вікових особливостей школярів) та вертикалі (стосовно специфіки кожного розділу).

З'ясовано, що наведена сукупність знань надає цілісне уявлення про обсяг і характер змісту сексуальної освіти, акцентована на проблемах людини та міжстатевих взаємин, що дозволяє унаочнити його якісні й кількісні параметри на дошкільному й шкільному етапах навчання.

У кількісному відношенні програма охоплює найрізноманітніші аспекти знань, поданих як окремо, так і у тісній взаємодії. Відображення їх у змісті різних навчальних дисциплін, передбачених навчальним планом, може сприяти різносторонньому розумінню учнями проблем статі. У той же час мають місце досить значні недоліки у якісному поданні матеріалу програми, пов'язаному переважно із проявами алогізму при розподілі елементів змісту за темами, розділами та за роками навчання. Має місце механічне включення ряду понять, які недостатньо узгоджуються між собою, що, зрештою, ставить вихователя в скрутне становище при класифікації та систематизації знань за суттєвими ознаками. Крім того, допущені в програмі погрішності можуть сприйматися вихователем за нормативні вимоги може щодо подання інформації і спонтанно переноситись у виховний процес. Це, в свою чергу, актуалізує проблему відповідальності за якість організації змісту статевого виховання та його відображення в шкільних програмах.

Зміст проаналізованих нами програм, незважаючи на різні підходи до організації виховного процесу, побудованого на принципах міждисциплінарності та цілісності відображення проблем статі, спрямований на різнобічний розвиток школярів, формування у них статевознавчих понять та високого рівня статевої вихованості, уміння приймати відповідальні рішення за власні дії та вчинки по відношенню до осіб іншої статі.

Отже, знання, вміння, ставлення й цінності, що відображаються в шкільних програмах зі статевого виховання, дозволяють розв'язувати в процесі статевого виховання школярів комплексні завдання. Використання міждисциплінарного підходу забезпечує можливість корелювати елементи змісту статевого виховання відповідно до специфіки навчальних курсів. З'ясовано, що кожна навчальна дисципліна відповідно до свого профілю має можливість розкривати певні аспекти взаємовідносин осіб протилежних статей, що дозволяє підкреслити розмаїття та багатоплановість їх виявлення у міжстатевому спілкуванні. Разом з тим, цілеспрямоване відображення визначених понять створює уявлення цілісності всього комплексу проблем статі, що включаються у зміст шкільної освіти.

Отже, такі аспекти статевого виховання, як відмінності у формах співжиття, одностатеве кохання, сексуальність молоді, ВІЛ/СНІД, сексуальне насилля розглядають у школах майже всіх країн Євросоюзу. Водночас, найбільше розбіжностей існує при розгляді питань гомосексуальності й захисту ненародженого життя.

Передбачення шкільними програмами з різних циклів навчальних дисциплін знань статевознавчого характеру спрямоване на формування в учнів розуміння різноманітності проблем статі, ознайомлення з особливостями їхнього виявлення у різних формах співіснування, можливостями кожної галузі наукового знання, на базі якого будується зміст дидактичного матеріалу навчальної дисципліни, висвітлення й розв'язання цих проблем.

Встановлено, що разом зі збереженням традиційних інститутів статевої соціалізації людини в шкільній практиці країн Євросоюзу наразі існують три основні педагогічні напрями:

- “Сексуальна освіта або статево виховання” (“*Sex Education*”);
- “Планування сім’ї” (“*Family Planning*”);
- “Підготовка молоді до сімейного життя” (“*Family Life Education*”).

Порівняльний аналіз освітніх програм показує, що зарубіжні підходи щодо статевого виховання молоді носять, головним чином, прикладний, інструментальний характер та більш зацентровані на медико-біологічних аспектах проблеми, а їх основною дидактичною метою є профілактика раннього початку статевого життя, небажаних вагітностей та їх переривання, розповсюдження ЗПСШ, у тому числі СНІДу, тоді як виховні функції, на жаль, вважаються прерогативою інших інститутів соціалізації.

У роботах вітчизняних науковців більше уваги зосереджується на морально-етичних і освітньо-просвітницьких аспектах проблеми статі, дошлюбних і сімейних стосунках, а в тріаді “знання – цінності – навички” формуванню останніх у методиці викладання уваги приділяється вкрай недостатньо.

Таким чином, основні компоненти змісту статевого виховання у практиці зарубіжної школи реалізуються через підготовку загальноосвітніх програм з проблем статі та програм з окремих навчальних дисциплін. Перші визначають стратегію формування в учнів базових знань про взаємовідносини статей, гармонізацію стосунків у системі “людина – людина”, а також умінь і цінностей, спрямованих на пізнання осіб іншої статі. Другі – передбачають подання дидактичного матеріалу з тієї чи іншої навчальної дисципліни з точки зору актуальних для сьогодення проблем статі і використання її навчально-виховних можливостей для формування в учнів конкретно орієнтованих знань, умінь і цінностей статевознавчого характеру відповідно до специфіки тієї навчальної дисципліни, яка вивчається. Тенденція використання інтегративного та диференційованого підходів до побудови програм зі статевого виховання спрямована на оптимізацію формування в учнів комплексного розуміння проблем статі та відповідних заходів розв’язання з урахуванням конкретики їх виявлення, яка висвітлюється в окремо взятих навчальних дисциплінах, передбачених шкільними навчальними планами.

Якщо інтегрувати зарубіжний та вітчизняний підходи щодо статевого виховання учнівської молоді, то його кінцевою метою є профілактика і корекція високоризикованої сексуальної поведінки, а також збереження та зміцнення сексуального і репродуктивного здоров'я молоді людини, підготовка підростаючого покоління до виконання сімейних (подружніх і батьківських) ролей, що є необхідним компонентом соціального здоров'я європейської спільноти в цілому та конкретної держави зокрема.

Як зазначають фахівці зі статевого виховання [579], сучасна науково обґрунтована програма статевого виховання і сексуальної освіти повинна включати нерозривно пов'язані між собою навчальний (інформаційно-просвітницький та інструментальний (практичний)) і виховний (особистісно орієнтований) компоненти, що забезпечують формування в учнівської молоді адекватних етичних норм, ціннісних орієнтацій, знань і навичок, прийнятих на особистісному рівні і реалізованих у поведінці. При цьому навчально-виховний процес повинен носити випереджаючий і профілактичний, а не сексуально-стимулюючий характер і орієнтуватися на норми і позитивні аспекти сексуального буття, а не на відхилення від норми як засобу залякування.

3.3. Форми організації, методи і засоби здійснення статевого виховання у закладах освіти країн Євросоюзу

Досягнення цілей статевого виховання пов'язується перш за все з опануванням учнями основних елементів його змісту, що знаходять відображення в програмі навчально-виховної та виховної роботи школи. Участь школярів у різних видах діяльності розглядається спеціалістами як обов'язкова умова формування різнобічно розвиненої в статевому відношенні особистості, спроможної ефективно розв'язувати проблеми статі та міжстатевих взаємин.

Положення про те, що сексуальна освіта, складовою якої є статеве виховання, сприяє, насамперед, “підготовці молодих людей як до життя в цілому, так і до побудови належних взаємовідносин між статями, а також позитивному розвитку особистості та її самовизначенню” [578], знайшло відображення в матеріалах і документах провідних міжнародних конференцій із сексуальної освіти. Воно зафіксоване також й у Декларації сексуального здоров’я, що оприлюднила Всесвітня асоціація сексуального здоров’я (2008) в глобальному плані дій для розв’язання проблем статі.

Вирішення педагогічних завдань, спрямованих на статеве виховання школяра як внутрішньої властивості особистості, що поєднує в собі знання, уміння, переконання, установки, практичні навички для дорослого життя, здійснюється за трьома основними напрямками: безпосередньо на заняттях у школі, у позакласній та позашкільній діяльності. Кожен напрям має певний арсенал засобів, форм, способів і прийомів, та засобів досягнення цілей статевого виховання.

Успішна реалізація провідної мети статевого виховання й ґрунтовне опанування змістом навчання з проблем статі та міжстатевих взаємин значною мірою залежить від форм організації спільної діяльності вчителя й учнів, які в остаточному підсумку регламентують взаємодію між ними в установленому порядку й режимі, визначають співвідношення індивідуального й колективного навчання та виховання, ступінь активності учнів в пізнавальній діяльності, керівництва нею з боку вчителя [145, с. 211]. У статевого вихованні форми організації навчання та виховання за своєю суттю співпадають із загальноприйнятими. У той же час його специфіка висуває вимоги до пошуку нових форм організації навчання і виховання та упровадження їх у навчальний та виховний процеси.

Традиційними та найбільш поширеними формами роботи зі статевого виховання в школах багатьох країн Євросоюзу, в тому числі й в Україні, вважаються:

– фрагменти уроків та окремі уроки таких навчальних дисциплін, як біологія, література, суспільствознавство, рідна й іноземна мова, історія, мистецтво, фізичне виховання, вводячи відповідні зміни в навчальні програми та підручники, методичні посібники;

– факультативні заняття, що відповідають сучасним вимогам виховання та ін.

– заходи для батьків; консультації, які організуються для учнів та їх батьків у школі чи консультаційних центрах.

За останні десятиріччя педагоги країн Євросоюзу здійснюють активні пошуки таких методів навчання та виховання, які б відповідали міждисциплінарному характеру змісту статевого виховання. Ця проблема широко дискутувалася на визначальних для цієї галузі педагогічної теорії і практики конференціях, зокрема, й на Міжнародній конференції з планування сім'ї (*International Planned Parenthood Federation (IPPF)*). Це зумовило появу нових тенденцій в методичному забезпеченні підготовки школярів з питань статі з числа перспективних методів навчання та виховання. В плані забезпечення міждисциплінарного підходу до статевого виховання експерти виділяють, насамперед, навчання групами вчителів [347]. На користь цього методу висловлюються спеціалісти багатьох країн світу. Сутність його полягає в тому, що декілька вчителів різних спеціальностей (два або більше) об'єднують зусилля для розв'язання певних навчально-виховних завдань статевого характеру. Підставою для такого об'єднання є досягнення навчальної та виховної цілей статевого виховання. Міждисциплінарний характер змісту навчальної та виховної роботи потребує достатньо високого рівня професіоналізму для успішного керівництва нею. Це може бути керівництво виконанням комплексних проектів учнів, що містять у собі природничі, суспільствознавчі, гуманітарні та інші знання. Об'єднання в бригади дозволяє вчителям більш раціонально використовувати час, відведений для занять, підвищити їх ефективність та зацікавленість. Навчання групами вчителів, за оцінками спеціалістів, надає можливість оптимізувати

реалізацію принципу міждисциплінарності статевого виховання у навчальному та виховному процесах [347].

Враховуючи міждисциплінарний характер статевого виховання, все більшого поширення набуває тенденція використання міжпредметних уроків/занять, які сприяють формуванню в учнів цілісного бачення світу загалом та дорослого життя зокрема, розумінню взаємозв'язків та взаємообумовленості різних аспектів проблеми статей, міжстатевих взаємин та правильного уявлення учнів про чоловічу та жіночу стать [603, с. 284].

Міждисциплінарні форми організації занять передбачають участь у навчальному процесі як мінімум двох вчителів різних спеціальностей або запрошених спеціалістів, які мають протилежні точки зору на проблеми, що розглядаються, а це дозволяє долати стереотип взаємозв'язку “учитель – учень”, який традиційно склався у навчально-виховній роботі школи (див. додаток Н). Різноманітність поглядів на ту ж саму проблему надає можливість учням порівнювати протилежні точки зору, ставить їх перед вибором та визначенням власної позиції, формує критичне мислення [338, с. 211–216]. Зазвичай на міждисциплінарних заняттях існує прямий зв'язок між дисциплінами, які здатні різнобічно розкрити питання під час обговорення тієї чи іншої теми. Це пов'язано, насамперед, з тим, що багато проблем сексуальності за своєю суттю є настільки комплексними, що для їх обговорення і вирішення не вистачає спеціальних знань лише з одного навчального предмета, а якості, що розвиваються у ході таких занять, мають принципове значення для набуття досвіду у прийнятті виважених рішень у міжстатевому спілкуванні, стимулюють активність школярів у цьому напрямі [631, с. 47].

Такими темами для опрацювання на міждисциплінарних заняттях можуть бути: “Стосунки між хлопцями та дівчатами: взаємні очікування”, “Етичні, правові та соціальні проблеми людської сексуальності”, “Еталони біологічної, психічної та суспільної зрілості”, “Шлюбні та позашлюбні статеві стосунки”, “Сексуальність і насилля” та ін., на яких у вчителя

з'являється можливість підвищення рівень статевої вихованості та сексуальної культури учнів [618, с. 44–53].

Міждисциплінарна форма роботи ставить високі вимоги стосовно готовності і вміння педагогів до кооперації у навчальному та координації виховних дій у виховному процесі (вибір організаційних форм, методів та засобів у статевому вихованні, домовленість про можливість оцінювання та обсяг змісту тематики навчальних занять) [528, с. 85–87], що є обов'язковим при реалізації принципу міждисциплінарності у статевому вихованні учнів.

Характерним для міждисциплінарного статевого виховання є те, що воно відбувається найчастіше в межах існуючого навчального плану впродовж певного уроку; може проходити у вигляді проекту впродовж одного або кількох днів; в позаурочний час у консультаційних центрах, на зустрічах школярів тощо [559, с. 42–45].

Науковцями з'ясовано, що у ході міждисциплінарних занять у межах навчально-виховного процесу кожен урок подається через спілкування, де істина подається як суперечка, як діалог. У зв'язку з цим, у стратегії викладання предмета втілюється єдність змістового, почуттєво-емоційного у пізнавальній діяльності учнів через конструктивну взаємодію між учнем і вчителем та між самими учнями відбувається формування власної позиції, позиції партнера, здатності брати участь у розв'язанні проблем, пов'язаних зі статтю тощо [239, с. 42–44].

В організаційному відношенні така форма статевого виховання може охоплювати учителів і учнів як одного, так і паралельних класів та має стійку тенденцію поширення в країнах Євросоюзу.

Аналізуючи статево виховання учнівської молоді, варто зупинитися й на проблемі, яка характерна для більшості країн Євросоюзу, проблема роздільного навчання хлопців і дівчат. Упровадження такої форми навчання усуває нерівності у можливостях статей, сприяє їх рівноправності, дає можливість дізнатися думку протилежної статі у делікатних питаннях, що знижує відсоток принижень жінок у майбутньому сімейному житті.

Як стверджують австрійські фахівці “школа є тим нейтральним місцем, де учні зустрічаються, створюючи таким чином умови свого ідеального розвитку. Вони можуть брати участь в дискусії з протилежною статтю, закладаючи фундамент для комунікації, знімаючи можливі майбутні конфлікти між статями”. Однак, вчителі-практики Австрії переконують у тому, що “краще на заняттях зі статевого виховання не розділяти учнів по статях, але в деяких випадках це необхідно, особливо в інтересах дівчаток”, “поділ за статями залежить від віку учнів та ситуації в класі, тобто, створеного мікроклімату” [254, с. 96].

Науковцями з’ясовано, що в ході обговорення питань статей хлопці більш активні у своїй поведінці, хоча в бесіді участі майже не приймають, в той час, як дівчата, навпаки, активно співпрацюють на занятті, але дотримуючись “соціальних норм” [174, с. 57]. Аналіз праць вчених країн Євросоюзу [254, с. 100] свідчить про доцільність роздільного навчання хлопців і дівчат для розгляду окремих тем, таких як “Інтимна гігієна”, “Сексуальне насилля” та ін., так як учні не наважуються обговорювати такі питання в присутності представників іншої статі.

Досить гостро в країнах Євросоюзу стоїть питання роздільного навчання в класах, де навчаються діти тих віросповідань (мусульманство, іслам) та культурних кіл, коли неприпустима присутність особи іншої статі при обговоренні питань сексуального характеру [526, с. 56], що й відображено в постановах більшості країн щодо роздільного навчання хлопців і дівчат. На жаль, дана проблема до кінця не розв’язана як в досліджуваних країнах, так і в Україні, так як є окремі моменти, які потребують особливого підходу: зміни навчального процесу, особа вчителя, яка підготовлена до роботи з такими учнями для правильного формування рис жіночності та мужності, вміння поводитися відповідно до вимог суспільної моралі, усвідомлення таких моральних почуттів, як совість і сором, вироблення почуття відповідальності у статевій сфері тощо [48, с. 69].

В даний час питання роздільного навчання розв'язати до кінця не вдається, тому мова йде про часткове роздільне навчання, практикуючи об'єднувати дівчат (хлопців) з паралельних класів в один для вивчення певного предмету, де вивчатимуться питання статевознавчого характеру, що й сприятиме, на думку вчителів, стабілізації міжстатевих взаємин [341].

Добираючи форми роботи зі статевого виховання вітчизняні та зарубіжні науковці пропонують, насамперед, враховувати специфіку статевого виховання учнів, звертаючи увагу на особливості статевого дозрівання хлопців і дівчат підліткового віку. Складність процесу статевого виховання пов'язана, як відмічають науковці, з тим, що статеве дозрівання у дівчаток починається на 2–3 роки раніше, ніж у хлопчиків. Саме у цей період педагог фактично має перед собою дві різновікові групи дітей. Це і є однією з причин тимчасового відчуження між хлопчиками і дівчатками. Слід враховувати й те, що статеве дозрівання у кожного з підлітків відбувається різними темпами [53, с. 70; 194, с. 129–132; 371].

Більше того, неоднорідність періоду статевого дозрівання за інтенсивністю і характером психічних зрушень призводить до появи специфічних психологічних проблем, які необхідно враховувати у статево вихованні. Інакше суб'єкт увійде у статеве життя дорослого з різними сексуально-психологічними інфантилізмами, які псуватимуть, насамперед, інтимне життя, перешкоджатимуть гармонізації статевих стосунків у майбутньому [259].

Аналіз особливостей підліткового віку привів зарубіжних та вітчизняних науковців до висновку, що саме ця категорія вихованців потребує підтримки при визначенні основних життєвих орієнтирів і запорукою оптимального розвитку особистості є її статеве виховання.

Аналізуючи доцільність роздільного навчання і виховання, ми ж дотримуємося думки, що, з одного боку, при вивченні певних тем необхідним є відсутність тиску іншої статі, а з іншого – хлопці й дівчата повинні отримувати однакові знання про особливості розвитку людського

організму, навчитися співіснувати один з одним, що можливо лише при спільному навчання осіб протилежних статей.

Досліджуючи питання статевого виховання учнів Німеччини, вітчизняний науковець Т. Паничок виявила причини труднощів, що виникають як у вчителів, так і в школярів у процесі статевого виховання. “Так як у багатьох школах, – зауважує науковець, – статеve виховання вводиться пізно і тому чимало вчителів наштовхуються на проблему супротиву, нерозуміння школярів на початку його вивчення. Теоретично розрізняють два джерела такої проблеми: з одного боку – учні, а з іншого – вчитель. Не завжди можна легко вирішити цю проблему, дуже часто складається враження, що вона полягає у невідповідності між учнями й учителем; невміння і провокуюча поведінка однієї сторони спричиняє провокативну поведінку і невміння іншої” [122, с. 130].

На думку Т. Крауса (*T. Kraus*) проблема труднощів полягає, перш за все в тому, що окремі учні через своє особисте ставлення (негативний досвід в сім’ї або на вулиці) реагують неадекватно на тему сексуальності чи на медіа і методи, які застосовуються на занятті, а також через своє соціокультурне походження, навчання в багатонаціональних класах й у класах з учнями різного походження [401, с. 214–217].

Набуває поширення тенденція використання в шкільній практиці зі статевого виховання в країнах Євросоюзу факультативних занять, які визнаються педагогами як ефективне доповнення до передбаченого шкільною програмою обсягу змісту статевого виховання, що враховують і забезпечують повною мірою диференціацію учнів за статями, інтересами, власним бажанням. Факультативи є одним із шляхів “задоволення бажання школярів вдосконалювати свої знання й уміння, виробляти цінності та установки з питань статі та міжстатевих взаємин” [636, с. 55].

Перед школою висувається завдання забезпечити можливість вибору учнем одного із факультативних курсів, що пропонується для вивчення, і який є для нього обов’язковим. Так, у більшості шкіл досліджуваних країн

факультативи, в тому числі й зі статевого виховання, передбачаються переважно в середніх та старших класах середньої школи. Це пов'язується з тим, що старшокласники краще розуміються на проблемах статей, більше зацікавлені у набутті практичного досвіду у спілкуванні з особами іншої статі, що, відповідно, й впливає на свідомий вибір факультативного курсу. Разом з тим факультативні форми занять з проблем статі не виключаються і на середньому етапі навчання в школі. Наприклад, в Україні та в ряді країн Східної Європи (Болгарія, Словенія, Хорватія) факультативні заняття передбачаються, починаючи з 7-го класу, що надає можливість ще в підлітковому віці зробити учневі власний вибір щодо навчальної діяльності, самовизначитись в проблематиці, яка значною мірою відповідає його інтересам та соціальним запитам.

Факультативні заняття зі статевого виховання здійснюються за спеціальними програмами, які в свою чергу кореспондують з програмами обов'язкових дисциплін, що забезпечує тісний зв'язок і наступність між ними. Організовані таким чином факультативні заняття сприяють підвищенню рівня статевої вихованості та статевої культури учнів, а врахування індивідуальних особливостей в деякій мірі активізує їхню діяльність і зацікавленість в її результативності [217].

Типовою для країн Євросоюзу є диференціація факультативів за такими групуваннями: міждисциплінарні й позапрограманні [170, с. 104]. Всі вони спрямовані на поглиблення й розширення науково-теоретичних знань учнів із проблем статі та міжстатевих взаємин. Кожний тип факультативного курсу виконує певні функції в навчально-виховному процесі [664].

Так, міждисциплінарні факультативи покликані сприяти інтеграції знань учнів, отриманих з інших навчальних дисциплін. Факультативи цього типу допомагають у розв'язанні навчально-виховних завдань з формування в учнів комплексного розуміння проблем статі, тісних взаємозв'язків між різними компонентами, що його становлять, і відповідно до набутих знань про цілісний характер взаємин між статями, визначати свою поведінку у

міжстатевому спілкуванні, а також засоби і шляхи ефективного подолання конфліктів між статями. Досить поширеною формою факультативу, що побудований на міждисциплінарній основі й використовується в школах більшості країн Євросоюзу, є факультативи з біомедичної тематики для вирішення медичних і психосоціальних питань [620].

Розглянуті види факультативів свідчать про тенденцію подолати обмеженість традиційних навчальних дисциплін у висвітленні проблем статі і поглибити підготовку школярів до дорослого життя й відповідального батьківства за рахунок поданих у них додаткових знань, зважаючи на різноманітність підходів до висвітлення актуальних проблем статі та міжстатевих взаємин. Ця потреба впливає з необхідності підвищення рівня статевої вихованості учнів, формування їх статевої культури [262, с. 175–176].

У ряді країн Євросоюзу у статевому вихованні, як і в загальноосвітній підготовці молодого покоління, можна прослідкувати індивідуалізацію навчального та виховного процесів, що значною мірою позначається на виборі форм його організації. У зв'язку з цим провідне місце посідає самостійна робота учнів під керівництвом учителя. Роль учителя полягає у тому, щоб забезпечити оптимальні умови для стимулювання творчої активності учнів, наданні їм можливості діяти самостійно. При цьому учитель виходить із об'єктивних даних щодо нахилів і здібностей учнів, отриманих на основі аналізу тестів, особистих спостережень, результатів поточного контролю за успішністю учнів. (читання художніх творів про стосунки людей різних статей з подальшим їх обговоренням, написання творів з відповідної тематики) Значний вплив на становлення сучасних форм навчання в школах досліджуваних країн мали ідеї Дж. Дьюї, О. Паркерхерст, Л. Трампа (США); Р. Ворнера (Велика Британія) та ін. Індивідуалізація навчального процесу, на думку західноєвропейських спеціалістів, покликана сприяти підвищенню компетентності в питаннях статі, статевої культури, усвідомленню кожним учнем життєвої значущості даних проблем та розумінню своєї ролі у їх подоланні. Однак проблеми статі та міжстатевих взаємин можна подолати при

організації взаємодії школярів у колективі, вміння спілкуватися з особами іншої статі, спільно розв'язувати проблеми, що виникають при міжстатевих взаєминах, наприклад, практикуються групові розробки учнівських проектів з вивчення та розв'язання будь-яких аспектів проблеми взаємовідносин статей. Значна увага в цьому плані приділяється різним видам ігрової діяльності, серед яких рольові ігри посідають провідне місце.

Слід зазначити, що серед усієї різноманітності форм навчання пріоритетними вважаються мультимедійні курси, які сприяють кращому засвоєнню учнями знань статевознавчого характеру. Наприклад, "*Hiδus South*" – мультимедійний курс – відеодрама, що демонструється по телебаченню, на CD та в мережі Інтернет. У відеосюжетах розкривається життя молодих людей та їх взаємини, причини та наслідки ранніх статевих стосунків (рання вагітність, незріле батьківство). Цей проект допомагає вчителям показати за допомогою технічних засобів та пояснити всі небезпеки та проблеми, які можуть виникати у підлітковому віці із раннім вступом у статеві відносини [605]. Разом з тим, у них надається необхідна для підлітків інформація та у разі потреби кваліфікована допомога щодо статевих взаємин, правових питань тощо.

З метою підвищення результативності процесу навчання та виховання, створення психологічного комфортного мікроклімату в школах багатьох країн Євросоюзу використовується така форма організації навчальної та виховної роботи, як партнерство у навчанні та вихованні, за якої учитель виконує поставлені перед класом або групою учнів завдання як один із рівноправних членів учнівського колективу [217; 368; 570]. Слід відзначити, що за будь-якої форми організації занять авторитет і престиж учителя повинен залишатися високим.

Вирішення навчально-виховних завдань, пов'язаних із статевим вихованням школярів, неможливе без відповідних дидактичних способів забезпечення навчального та виховного процесів. Методи навчання та виховання становлять надзвичайно важливу умову спільної, впорядкованої й взаємопов'язаної діяльності вчителів і учнів, що спрямована "на опанування

знаннями, уміннями й навичками, на різнобічний розвиток розумових і фізичних здібностей, формування рис характеру, необхідних для повноцінного дорослого життя” [667, с. 329].

Методи навчання та виховання тісно корегують з цілями та змістом освіти і значною мірою визначаються ними. Отже, незаперечним для педагогіки є положення про те, що результативність та якість навчання і виховання залежать від методів [145]. Оскільки статеве виховання становить складову частину сучасної педагогічної науки і практики, то, безперечно, це положення залишається гостроактуальним і для неї. Більше того, дана галузь педагогіки ще не накопичила достатнього досвіду в навчанні й вихованні учнівської молоді у сфері міжстатевих взаємин, визначенні ефективних шляхів досягнення цілей та реалізації змісту статевого виховання. Тому вивчення й аналіз такого зарубіжного досвіду слугуватиме подальшому збагаченню та вдосконаленню методичного забезпечення навчально-виховного та виховного процесів в школах України з проблем статі, дозволить виявити і втілити в практику вітчизняної освіти способи взаємозв’язаної діяльності учителя й учнів, спрямованих на підвищення ефективності його реалізації відповідно до сучасних вимог до навчання й виховання учнівської молоді шкільного віку.

Педагоги країн Євросоюзу збігаються у своїх поглядах на методи статевого виховання як компоненти більш широкої виховної й навчальної системи, що охоплює загальні цілі й конкретні завдання шкільного навчання і виховання. Оскільки статеве виховання є складовою частиною загальної системи виховання, то, безперечно, напрацьовані в педагогічній науці й практиці методи виховання знаходять безпосереднє відображення й активно використовуються в навчально-виховному процесі. У даному випадку вони забезпечують досягнення мети статевого виховання. Разом з тим, враховуючи специфіку статевого виховання, педагогічна громадськість досліджуваних країн, в тому числі й України, працює над розробкою нових методів, які б

суттєво доповнювали існуючі й сприяли поліпшенню підготовки учнів до дорослого життя.

Статеве виховання як напрям педагогічної теорії й практики враховує усталені тенденції до класифікації й диференціації методів навчання і виховання, що використовуються в школі. З метою більш ґрунтовного аналізу доцільно погодитись із традиційним розподілом методів на дві відносно незалежні групи: таку, що концентрує в собі методи, спрямовані на здійснення навчальної діяльності, й таку, де зосереджується увага на виховних функціях. До першої групи методів (методи навчання) відносять такі: словесні (розповідь, пояснення, лекція та ін.), бесіду, самостійну роботу з підручником та книгою; наочні (спостереження, ілюстрування, моделювання, демонстрування, колекціонування), практичні (вправи тощо). У другу групу методів (методи виховання) включають: переконання, пояснення, повчання, розповідь, бесіду, лекцію, дискусію, особистий приклад, доручення, змагання, самоаналіз, самооцінку, заохочення, осуд, покарання, критику, вправляння, розмову, педагогічну ситуацію та багато інших [254, с. 17–21]. Перелічені методи статевого виховання у школі притаманні педагогічній науці й практиці країн Євросоюзу.

Варто звернути увагу на те, що поняття методу виховання в зарубіжній педагогіці досить широке, існує кілька класифікацій методів виховання. Досить поширеною є класифікація німецького педагога Г. Мейера (*H. Meyer*) [447], згідно з якою методи виховання поділяються на мікро- і макрометоди. Мікрометоди є методичними діями на елементарному рівні (наприклад, спостерігати, записувати, демонструвати), а також складніші способи засвоєння дійсності (дискусії, рольові ігри, інтерпретації, колажі, робота з аудіовізуальними матеріалами тощо). Макрометоди, на його думку, – це історично розвинені і перевірені часом форми змістовного навчання, зокрема, екскурсії, проекти, семінари [267, с. 55–57].

Найбільш узагальнені підходи до проблеми класифікації методів навчання й виховання виявляються, на наш погляд, у працях М. Фіцули [145].

Вчений групує методи, виходячи з методології цілісності педагогічного процесу. На його думку методи навчання і виховання мають багато спільного, що зумовлюється спільністю цілей і завдань цих процесів, а також притаманних їм функцій (діяльність та спілкування учасників процесу виховання й навчання). З позицій цілісності навчально-виховного процесу, а відповідно й методів, що використовуються для його забезпечення, підходять Н. Волкова, І. Харламов, В. Ягупов та ін. “Необхідними умовами успішної діяльності, – підкреслює Н. Волкова, – є стимулювання, контроль та самооцінка” [55, с. 78]. Відповідно до цих ознак методи виховання поділяються вченими на чотири групи.

До першої групи відносяться методи формування свідомості особистості, за допомогою яких розвиваються уявлення, формуються поняття, засвоюються знання, теорії, погляди, переконання, ідеали тощо. Ця група методів містить у собі словесні методи (бесіда, розповідь, лекція, диспут та ін.) та метод прикладу. Друга група пов’язується з організацією діяльності, спілкування та формування досвіду, відповідальності та поведінки. Сюди включаються методи привчання, вправ, педагогічних ситуацій тощо. Третя група методів виховання – стимулювання свідомості, діяльності та поведінки. До них належать методи заохочення, осуду, змагання. До четвертої групи методів відносяться контроль, самоконтроль та самооцінка свідомості, діяльності та поведінки. Вони охоплюють методи усного, писемного контролю в навчальному процесі та методи спостережень, самоаналізу, самооцінки, що застосовуються в обох процесах.

Усі групи методів, наведені в класифікації, використовуються як у процесі навчання, так і в процесі виховання. Разом з тим необхідно враховувати специфіку та своєрідність кожного методу, спираючись при цьому на спільні риси, що об’єднують методи виховання й навчання.

Наведені вище методи активно використовуються у вітчизняній та зарубіжній шкільній практиці й становлять важливий арсенал способів діяльності в навчально-виховному та виховному процесах.

У плані кореляції методів навчання і методів виховання у статевому вихованні науковці пропонують розглядати їх як одне ціле, він пов'язує застосування цих методів з послідовним розгортанням навчального матеріалу. На початкових етапах статевого виховання школярів рекомендується зосередитися на розвитку ціннісно-емоційної сфери, беручи за основу зацікавленість проблемою статей [659]. З цією метою як найбільш доцільні рекомендується використовувати такі методи навчання, як бесіда, спілкування на основі гри. Вони забезпечують умови для формування в учнів ціннісних орієнтацій у міжстатевих взаєминах, усвідомлення актуальності проблеми статей, сприяють визначенню власної позиції щодо їх розв'язання, засвоєнню навичок міжстатевого спілкування на ідеях гуманізму, демократичності, ідеї добровільності, коли вчитель у процесі обміну духовними цінностями прагне до саморегуляції природних сил, власної ініціативи й творчості у діях кожного учня [239, с. 43].

Осмисленню учнями шляхів гармонізації стосунків між статями, з'ясуванню проблеми статей на теоретичному рівні сприяють, на думку В. Кравця, такі методи навчання, як: розповідь, лекція, бесіда, які надають можливість розкривати наукові основи статі у різнобічних взаємозв'язках на соціальному та особистісному рівнях; крім того, робота з текстом, тренувальні завдання, які навчають учнів спостерігати, оцінювати, порівнювати, аналізувати й упорядковувати власні думки та дії [93].

Так, на думку польських вчених–дидактів [402], лекція повинна бути старанно підготовлена вчителем, з використанням відповідних дидактичних засобів (таблиці, планшети, фрагменти фільмів) й може передувати бесіді або дискусії. Важливо під час лекції, наголошують науковці, володіти увагою учнів, активізуючи її, що досягається різними прийомами, як-от: незвичним початком лекції (короткий факт, що має відношення до змісту лекції, подія із життя людини, яку обговорюватимуть), зверненням із пропозиціями на зразок “уявіть собі ...”, коли вони нібито стають співучасниками подій, про які йтиметься. Підтримують увагу слухачів цікаві приклади-ілюстрації

теоретичних положень, а також проблемний виклад матеріалу. Вчитель може вдаватися і до таких простих прийомів, як риторичні запитання, підвищення голосу, паузи та ін. Позитивною рисою лекції є можливість передачі всьому класу систематизованих знань з тем, що стосуються будови статевих органів, утробного розвитку, змін періоду дозрівання та ін. [402, с. 253–255].

Значне місце в системі методів статевого виховання у школі відводиться бесіді, яка часто доповнює лекцію. Основне призначення цього методу полягає в тому, щоб активізувати розумову діяльність школярів і визначити рівень опанування знаннями за темою, що вивчається. Учитель звертає увагу на те, щоб питання були правильно сформульовані і логічно пов'язувались між собою. Вони повинні мати проблемний характер, що сприятиме розвитку в учнів самостійності мислення. Крім того, вони спрямовані на виявлення знань з актуальних проблем статі та активізацію розумової діяльності учнів. Передбачається, що створення проблемної ситуації буде стимулювати учнів до бесіди. Смыслове навантаження поставлених запитань сприяє формуванню у них уміння критично ставитись до міжстатевих взаємин, давати їм оцінку, передбачати можливі їх наслідки, що підвищить моральну відповідальність за наслідки у спілкуванні з особою іншої статі, передбачає усвідомлення ними причин виникнення, пов'язаних з цим, проблем. Відповідаючи на ці запитання, учні мають можливість оцінити, замислитися над перспективою подальшого дорослого життя і зробити висновки щодо шляхів поліпшення взаємин між людьми різних статей. У такому контексті питання, що пропонуються для відповіді учням, містять вагомий виховний і дидактичний потенціал, оскільки зачіпають статево-моральну сферу життя людини і сприяють формуванню вміння розв'язувати завдання статевознавчого змісту.

Різновидом бесіди є керована розмова, яка дає учням можливість висловити свою думку під час лекції, яку проводить вчитель, збільшуючи, таким чином, їх активність, та бесіда-комунікація, що сприяє набуттю досвіду міжстатевого спілкування.

Серед інших словесних форм роботи, які можна використовувати на заняттях, Т. Крол (*T. Król*) пропонує дискусію, яка полягає у спільному розв'язуванні проблеми, виробляє навички обміну думками, вміння учнів активно слухати, стимулює до жвавого обговорення поставленої проблеми, до творчого мислення, формує, таким чином, правильний світогляд школярів [403].

Позитивним у дискусії є групова робота учнів, їх взаємодія, активне спілкування школярів у процесі роботи, пошук істини на основі активної участі всіх школярів, спрямованість на досягнення виховних цілей. Учні під час дискусії обговорюють і виявляють відмінності між позитивним і негативним ставленням до особи іншої статі, що сприяє розвитку їх критичного мислення. Дискусійні питання можуть бути різноманітними за своєю суттю, як-от: “Сексуальне життя до шлюбу є необхідністю, якої ніхто не зможе заборонити, виразом любові двох людей чи виявом сексуальної придатності”, “Засоби контрацепції: забезпечують психічний контроль та полегшують життя, є доказом відповідальності чи відчуттям сексуальної свободи” та ін. [620, с. 5–6]. Однак, конфіденційність при обговоренні питань повинна дотримуватися. “Говорити один з одним – вчитися один у одного” відображає модель партнерства школи та є дієвим інструментом у подоланні німоти в сфері статевого виховання [620, с. 8].

Досліджуючи методику статевого виховання, науковці рекомендують використовувати й метод мовчазних дискусій, переконуючи, що саме він узгоджує думки окремих учнів, спонукає їх до чіткості та точності думок, виявляючи помилки в логіці мислення, вдосконалюючи при цьому прийоми дискутування [570, с. 123–125].

Деякі з науковців переконані, що дискусія може бути як способом вирішення проблеми, так і методом засвоєння знань, допомагаючи учням виробити власну позицію щодо сексуальності та виявити різноманітність підходів для вирішення певних проблем [515, с. 337–339].

Свідомість школяра постійно шукає опори в реально діючих, живих, конкретних зразках, які уособлюють засвоєні ними ідеї та ідеали. Учень, як відмічають науковці, не тільки копіює інших, а й вносить певні зміни в сприйнятий образ дії чи вчинку, творчо перетворює його, враховуючи набутий досвід міжстатевого спілкування, що забезпечується методом прикладу. Наслідування проходить в результаті сприймання конкретної дії іншої особи, у школяра з'являється суб'єктивний образ цієї дії, бажання чинити так само, як суб'єкт, що взятий за взірець. Тому вчителю необхідно знати, яким чином відбувається вибіркоче наслідування та формування ідеалу учня через його самостійні дії, на що активно впливають життєві і спеціально створені виховуючі ситуації.

Різновидом дискусії у статевому вихованні учнів можуть бути й дебати, де при обговоренні виникає суперечка між протилежними поглядами. Таке жваве обговорення дає учням можливість висловити свої думки та почуття стосовно конкретної проблеми, спонукає до здатності думати, використовувати власні знання, розвивати ідеї і чути думку своїх товаришів. Естонські науковці переконані, що при такій формі групової взаємодії варто (доцільно) встановити правила поведінки:

- учитель повинен представити різні, інколи неоднозначні погляди,
- мета дебатів повинна бути чітко визначена вчителем, а обговорення теми має бути цікавим для учнів.
- учитель повинен домагатися прояву учнями емоцій та почуттів тощо [361, с. 15].

Відповідно до позиції автора стосовно корегування методів виховання з послідовним розгортанням змісту навчального матеріалу наведені методи поєднуються з іншими, що характеризуються більшою універсальністю, а саме: заохочення, покарання, схвалення, підтримки а ін., що сприяють формуванню почуття власної гідності і впевненості в дитини. Учні вчаться виробляти навички конструктивного вирішення конфліктів, толерантного

ставлення до осіб іншої статі, розвивати позитивні емоції та почуття [638, с. 322–324].

Не можна думати, як підкреслюють науковці, що схвалення і заохочення корисні завжди і всюди. Виховне значення заохочення зростає тільки тоді, якщо воно містить в собі оцінку не тільки результату, а й мотиву і способів діяльності. Заохочення потребують учні несміливі, невпевнені в своїх діях та вчинках по відношенню до осіб іншої статі. Погано, коли учень чекає похвали чи винагороди за найменший успіх, тому вихователю необхідно турбуватися однаково про те, щоб не з'явилися учні “захвалені” і обійдені увагою [659, с. 29–31].

Покарання та заборона як методи статевого виховання використовуються у разі вживання учнями ненормативної лексики (зі сфери геніталій і сексуальності) у спілкуванні з ровесниками, що викликає у інших дітей та дорослих здивування, почуття відрази та сорому [279, с. 58]. Через систематичне використання цих методів може виникати почуття недовіри, що значно знижує результативність подальших виховних дій вчителя, тому варто, як пропонує К. Вальтл (*K. Valtl*), залучати до активної участі дітей, які переконують свого товариша у некоректності його поведінки, шкідливості дій тощо [623].

Значну увагу педагогічна громадськість країн Євросоюзу приділяє підвищенню ефективності засвоєння учнями знань, навичок та установок з питань статі. Зокрема приділяється увага формуванню у них уміння критично ставитись до міжстатевих відносин, давати їм оцінку, передбачати можливі їх наслідки. Одночасно учні мають набувати необхідних навичок розв'язання проблем, що виникають. Це, відповідно, спонукає до пошуку таких способів діяльності вчителя й учнів, які покликані сприяти активізації навчально-виховного процесу. Цьому сприяють, як відзначають спеціалісти у сфері статевого виховання, методи контролю та самоконтролю. Варто звернути увагу на метод створення виховних ситуацій, який німецькі педагоги вважають одним з найбільш ефективних у вихованні учнів, та таким, що

сприяє формуванню у них здатності уявляти себе на місці іншої людини, приймати найбільш доцільні рішення, узгоджувати з ними власні дії. Зазначимо, що у процесі вирішення виховних ситуацій учні починають самостійно виявляти та глибше розуміти проблеми міжстатевих стосунків, що є передумовою розуміння ними загальнолюдських цінностей [623, с. 157].

Вартим уваги є рекомендований Н. Клюге (*N. Kluge*) прийом створення та розігрування конфліктних ситуацій, за допомогою якого вчитель має можливість передбачити поведінку учнів у певній ситуації і завчасно скорегувати негативні прояви. Таким способом він нейтралізує потяг до негативних вчинків і стимулює прагнення до корисних дій, в учнів підвищується інтерес до продуктивного, безконфліктного спілкування. Так, учні приходять до розуміння того, що конфлікти є неминучими, а пошук альтернативних шляхів до їх подолання є ключем до розв'язання проблем статевознавчого характеру [384, с. 70–71].

Таким чином, створення виховних ситуацій у статевому вихованні дає їм змогу усвідомити негативне у своїй поведінці, змінитися, а їх розв'язання активізує нерозкриті почуття, навички і вміння учнів, зміцнює їх впевненість у своїх силах при спілкуванні з представниками іншої статі.

У практичній діяльності педагогів досліджуваних країн ефективність процесу формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя залежить від відповідної спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації, серед яких пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості [659, с. 44].

Учитель, який прагне вплинути на учнів, не може проводити зустрічі з ними у формі лекцій і подачі готових рецептів. Найкраще, як переконують фінські та польські методисти [181; 211; 396; 398], коли учні, під керівництвом учителя, самі доходять до певних висновків і переконань. Важливу роль у цьому відіграють активні методи, які сприяють розвитку пізнавальних процесів, мислення, породжують креативність та відвертість.

Активні методи спонукають також спілкування в різних ситуаціях і співпраці в колективі, оскільки готують учнів до самостійного відкриття світу взаємин і розв'язання проблем статі та міжстатевого спілкування.

Одним із способів індивідуальної роботи на уроці, є метод незакінченого речення, що сприяє перевірці знань, допомагає учням робити висновки, спонукає до рефлексії, активізує їх мотивацію до ґрунтовного розгляду означеної проблеми. Учні при цьому отримують набори незакінчених речень, при цьому оцінюють себе, продовжуючи початок запропонованих речень, і представляють групі власні відповіді добровільно, особливо у випадках, які стосуються особистих питань. Прикладом цього може бути: “Для мене справді важливим при спілкуванні з особою іншої статі є ...”. “Перешкодою, яку я хочу подолати чи проблемою, яку я хочу вирішити із моїм партнером/партнеркою для мене є ...”, “Розвитку вдалого шлюбу сприяє ...” та ін. [623, с. 275–279].

Підсумовуючи дане завдання, вчитель цікавиться, як учні почували себе під час його виконання, чи легко передавати іншим власні роздуми, чи дав можливість запис важливих проблем краще їх зрозуміти. Крім того, важливо також з'ясувати, чи могли б, на їх думку, інші учні допомогти їм розв'язати ці проблеми; чи виконання цього завдання допомогло зрозуміти їм, що проблема, яка вважалась до цього часу важливою, є тепер не такою вже й суттєвою.

Для реалізації принципу міждисциплінарності науковці виділяють наступні методи у статевому вихованні учнів, як написання творів за вказаною темою; завершення творів з однаковим початком, “написання відгуків” до статей сексуальної тематики (газети, журнали, інформація з мережі Інтернет) (на уроках рідної мови); обговорення сучасних музичних творів, виготовлення плакатів і стінгазет до заданої теми (на заняттях з мистецтв) [471; 527; 659]. Такий підхід дає можливість вчителю побачити ставлення учнів до відповідної проблематики, вчасно зреагувати і

скорегувати хибність їх думок і поведінки, що є головною передумовою успішного статевого виховання.

Досвід країн досліджуваного макрорегіону переконує у доцільності використання також й інтерактивних методів. Вони завойовують усе більшу аудиторію в освітянській сфері та довели свою ефективність. Завдяки ним процес статевого виховання стає цікавішим, доступнішим та змістовнішим. На відміну від активних методів, інтерактивні орієнтовані на більшу взаємодію учнів не лише з учителем, а й один з одним і на домінування активності учнів в процесі статевого виховання. До цих методів можуть бути віднесені такі, що організують процес соціальної взаємодії, на основі якого в учасників виникає певне “нове” знання, що народилося безпосередньо в ході вказаного процесу або як його результат. Інтерактивні методи у статевому вихованні створюють додаткові можливості для формування позитивного світосприйняття, покращення міжстатевої взаємодії. Головна риса у застосуванні інтерактивних методів – використання власного досвіду під час вирішення проблемних завдань статевознавчого характеру [445].

Досить поширеним є метод проектування. Німецький педагог А. Флінтнер (*A. Flintner*) характеризує проектну діяльність як виховний процес, який повинен пройти через розум, серце і руки (все єство людини), таким чином самостійно здобута інформація осмислюється через особисте ставлення до неї та оцінку результатів у кінцевому продукті [279, с. 196–198].

Достатньо широкого розповсюдження в шкільному статевому вихованні (особливо у англомовних країнах) набув метод проектів, який містить у собі елементи пошукової діяльності. Опанування знаннями відбувається в процесі планування й виконання завдань-проектів, що постійно ускладнюються. Мета методу проектів полягає у стимулюванні інтересу учнів до визначеної проблеми, оволодіння необхідними знаннями і навичками, а також організації проектної діяльності стосовно вирішення проблеми для практичного застосування отриманих результатів. Головним є

те, що ці результати можна побачити, осмислити, застосувати у реальній практичній діяльності [664, с. 8].

У статевому вихованні метод проектів передбачає планування учнями своєї діяльності та засобів її виконання. Матеріали беруться переважно з повсякденного життя дітей, з уже здобутого ними раніше досвіду. Проекти статевого виховання можуть бути індивідуальними та носити груповий характер, враховуючи при цьому всі аспекти поставленої проблеми, що стосуються кожного учня [664, с. 9].

Обрання та виконання проектів зі статевого виховання відбувається у певній послідовності: обрання проекту, усвідомлення завдання, яке повстало перед учнем щодо його виконання та обговорення результатів.

У Додатку Г нами представлено приклади проекту із статевого виховання для учнів 9 класів (Німеччина), в якому відображено основні його етапи. Детально проаналізувавши, з'ясовано, що основна увага вчителя при створенні проекту зосереджена на необхідності навчити дітей самостійно мислити, знаходити і вирішувати проблеми статі та міжстатевих взаємин, використовуючи для цього знання з багатьох галузей, прогнозувати результати і можливі наслідки різних варіантів вирішення цих проблем, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Вирішення проблеми при цьому набуває характеру проектної діяльності. Результативність використання методу проектів залежить від бажання школярів самостійно чи колективними зусиллями вирішувати поставлене завдання, застосовувати необхідні знання, отримувати позитивний результат [623].

Великою перевагою проектної діяльності є вміння, яких набувають учні у статевому вихованні, а саме: планувати свою роботу, відповідно до окреслених завдань, що стосуються питань статі, міжстатевих взаємин, попередньо прораховуючи можливі результати стосунків з особами іншої статі; опрацьовувати при цьому велику кількість інформації; самостійно збирати і накопичувати матеріал; аналізувати, співставляючи одержані факти, аргументувати свою думку; приймати відповідні рішення;

установлювати соціальні контакти (розподіляти ролі, визначати права та обов'язки кожної із статей, взаємодіяти один з одним); створювати “кінцевий продукт” – матеріальний носій проектної діяльності (доповідь, реферат, журнал, сценарій, презентація); підготувати цикл занять з тем, які зацікавили б учнів; представляти створене перед аудиторією; оцінювати себе та інших [619].

Проектна діяльність обов'язково передбачає роботу в колективі. Великий інформаційний і технологічний обсяг багатьох проектів примушує учнів об'єднуватись у групи. Така ситуація сприяє становленню, формує соціалізовану особистість. Працюючи в команді, діти вчаться взаємодіяти один з одним, вирішувати можливі конфлікти, набувати навичок етичного міжстатевого спілкування, брати відповідальність за вибір рішення, аналізувати результати діяльності тощо.

Заслуговує уваги, на нашу думку, метод ігрових ситуацій як один з методів інтерактивного виховання, котрий досить широко застосовується у зарубіжній педагогічній практиці.

Теорія ігор привертає увагу багатьох учених. Як-от, О. Казанський (Росія) вбачає у грі “культурну норму, яка дозволяє бути вільним, мати владу над реальністю, розпоряджатися собою, долати ролеву залежність, задовольняти прагнення перевершити себе” [75, с. 7].

Оцінюючи гру в широкому аспекті, Б. Ананьєв стверджував, що вона властива не тільки дітям, а й дорослим. На його думку, гра пов'язана з іншими видами людської діяльності такими, як спілкування, пізнання, навчання, праця [6]. Даний метод полягає у використанні деяких ігрових принципів, реалізація яких здійснюється в умовах вільної, нерегламентованої формальними правилами та організаційною структурою діяльності. Найбільш типовими ситуаціями є виховні рольові ігри, що формують в учнів здатність виконувати роль іншої людини, побачити себе з позиції партнера у міжстатевій взаємодії, планувати власну поведінку і передбачати поведінку

співрозмовника (особи іншої статі). Вона розвиває вміння контролювати свої вчинки і оцінити дії інших (див. додаток Е).

Позитивною рисою цього методу є те, що він, за визначенням нідерландського фахівця С. Вергауена (*S. Vergauwen*), сприяє формуванню партнерства і співпраці, адже реалізується групою школярів, які повинні взаємодіяти злагоджено і точно, враховувати реакції один одного при міжстатевій взаємодії. Метод ігрових ситуацій використовують також із метою формування умінь і навичок спілкування та запобігання формуванню в учнів негативних дій та вчинків, що виникають під впливом ровесників і дорослих [632, с. 300–301].

В основі рольової гри, на думку Г. Крюгера (*H. Krüger*), В. Хелстера (*W. Helsper*), лежить, як правило, міжособистісна, конфліктна ситуація. Досить часто конфлікт у дискусії стає приводом для рольової гри, яка допоможе його вирішити, як-от: проблеми розподілу ролей між статями, погляди партнера на громадянський шлюб тощо. Ігри можуть слугувати усвідомленню і розумінню правильної позиції, сформованості та розумінню власних почуттів та почуттів інших у взаєминах із протилежною статтю [404, с. 97–101].

В уявних сюжетах і рольових іграх, як переконують фахівці Данії, відбувається сценічне представлення теми, особливо, для окреслення різноманітної поведінки хлопців і дівчат, або розкриття змісту певної актуальної проблеми (див. додаток І). Через обмін ролями учнями відтворюються та аналізуються типові життєві ситуації, таким чином створюючи невимушену атмосферу міжстатевого спілкування серед школярів [547, с. 83–85].

Як зазначають естонські фахівці, метою рольових ігор є, насамперед, розвиток навичок, розуміння і розвиток почуттів, вироблення позитивного ставлення і розуміння в процесі міжстатевого спілкування [362, с. 14].

Науковці переконані, що “рольова гра повинна розпочинатися зі вступу, в якому вчитель пояснює природу рольової гри, звернувши увагу на

той факт, що учні гратимуть роль, відведену їм заздалегідь, а не самого себе. Після цього відбувається формування груп, які можуть бути створені шляхом випадкового вибору, самостійно обираючи групи, змінної основи і т.д.)” [362, с. 15].

Під час гри вихователь займає нейтральну позицію і є спостерігачем, який слідкує за ходом гри та дає їй об’єктивну оцінку. Щоб гарантувати краще проходження гри, необхідно заздалегідь передбачити для учасників питання, на яких вони повинні будуть зосередитися.

По завершенні, при аналізі рольової гри вихователь повинен дати можливість учням висловити свої почуття і думки про те, що сталося, що дає краще зрозуміти ситуацію і пов’язані з цим почуття. Вихователь при аналізі гри повинен зосередити увагу учнів на тому, з якою метою була організована гра і чому повинна була навчити [362, с. 17–20].

Позитивним у рольовій грі є те, що вона дає можливість навчатись через участь у вигаданих ситуаціях, а входження в роль дозволяє наблизитись до світу іншої людини, зрозуміти її почуття, наміри. Може допомогти в самоусвідомленні, що є ситуації, в яких треба змінити свою поведінку. Рольова гра є досконалим навчанням життєвих ситуацій, причому в умовах, безпечних для учня. Гра в певній мірі навчає вміння вести діалог, розвиває здатність до емпатії, дає можливість отримувати враження і емоції як учасникам, так і глядачам. Цей метод можна застосовується на заняттях, що стосуються дружби і приязні, взаємин між статями, хвороб, що передаються статевим шляхом, ВІЛ/СНІДу тощо [402, с. 12].

Педагоги країн досліджуваного макрорегіону позитивно оцінюють використання в шкільному статевому вихованні, особливо молодших та середніх етапах навчання, такого методу групового навчання, як “мозковий штурм або мозкова атака”, який, як наголошує М. Волдайк (*M. Woldike*), стимулює уяву учнів в різних формах діяльності: у роботі з малими групами, командами, великими групами (“гра з глядачами”), індивідуальній роботі вічна-віч [659, с. 37]. Обговорення сексуальних проблем у звичних для учнів

умовах гальмується підсвідомо, що унеможлиблює вільне висловлювання та обговорення, учні піддаються страху перед невдачею, побоюються здатися смішними тощо. Для нейтралізації цих факторів, на переконання вітчизняних фахівців, застосовується метод “мозкового штурму”, що поєднує евристичний діалог і метод вільних асоціацій [122, с. 117].

Зазначимо, що використання цього методу в процесі статевого виховання передбачає пошуки оптимальних шляхів вирішення проблеми, яку винесено на розгляд. При цьому важливо, щоб було якнайбільше оригінальних, аж до неправдоподібності, ідей. Для здійснення процесу виховання за допомогою цього методу необхідно створити для учнів такі умови, в яких вони могли б висловлювати оригінальні ідеї розв’язання проблеми за принципом “перша думка – найкраща” [122, с. 118].

Проведення мозкового штурму проходить у декілька етапів:

Етап I: Роз’яснення правил (Всі ідеї підходять! Ідеї не пропонувати, коли уже йде їх обговорення).

Етап II: Обговорення висунутої ідеї/порушеної проблеми (записується на дошці для кращого сприймання аудиторією).

Етап III: Аналіз ідей та рішень, пропозиції (на цьому етапі слід мати на увазі, що аналіз робиться не вихователем, а самими учасниками та вказується доцільність цієї ідеї [362, с. 116].

Найважливішим в ході “мозкового штурму” є створення вільного середовища для висловлювання ідей і навіть недоречних пропозицій. Доцільно, щоб в обговоренні брали участь спеціалісти, котрі добре обізнані з питанням, і профани (в однаковій кількості) [362, с. 118].

Даний метод дає можливість швидкого нагромадження різних думок як передумову комплексного погляду на проблему, дозволяє вибір і опрацювання найкращого розв’язку, активізує учнів. Роль учителя – подбати про те, аби жоден з поглядів не був висміяний чи засуджений іншими. Цим методом розпочинають заняття “Міжстатеві стосунки в житті людини”, “Стосунки в сім’ї”, “Дружба і кохання”, “Сексуальне насилля” та ін. [274].

Учням пропонуються такі навідні запитання: “Я – особистість”; “Власний приклад та його вплив на інших”; “Що варто робити, аби впоратися зі змінами в житті?”; “Коли ви батьки, вам необхідно знати, що вам потрібно”; “Чим можна стимулювати прояви толерантності у молоді?”, “Радійте своїм позитивним досягненням і не зупиняйтеся на цьому”. Такий метод допомагає продукуванню ідей учнів, які вони озвучують чи описують на класній дошці або за допомогою інших засобів навчання.

Ефективними, на наш погляд, є методи навчання в групі. Стиль управління групою залежать від рівня розвитку мотивації учнів і рівня їх умінь [336]. Застосування цього методу сприяє виробленню у дітей адекватної моральної самооцінки, перебудові і заміні асоціальних форм у їхній поведінці на соціально значущі, підтримці посиленню позитивних моральних спонук, активізації їх проявів чи загальмуванню негативних мотивів, утриманню дітей від проявів деструктивної мотивації на здоровий спосіб життя [336, с. 3–7].

Поділ класу на групи полегшує обговорення суті проблеми. Під час уроку учні утворюють групи по-різному – добровільно входять у групу або шляхом жеребкування. Співпраця в групі дає можливість створення належної атмосфери, оскільки формує вміння спілкуватись, мотивує учнів до більших зусиль, дає почуття безпеки і можливість висловитись несміливим учням. Така форма праці створює умови для взаємонавчання через спостереження діяльності колег і обмін поглядами. Праця в групах інколи випереджає дискусію, після спільного вивчення ситуації лідери груп представляють результати всьому класу. Найкращим варіантом, на думку польських учителів, є формування групи з 6 осіб, але не менше, ніж 3 особи. Створення груп проводиться за ініціативою самих учнів. Однак, при виникненні труднощів при виборі керівника групи вчитель рекомендує кандидатуру від себе, але не нав'язує. Час від часу дозволяється змінювати склад груп шляхом жеребкування [63, с. 149–150].

Як відзначають фахівці у сфері статевого виховання, процес оволодіння інформацією статевознавчого характеру стає набагато результативнішим, якщо він наближається до пошукового. Ця тенденція знаходить відображення у працях вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема, В. Кравця, О. Шарган, Т. Говорун (Україна); Т. Крол, В. Папіс (Польща); К. Вальтл, А. Флітнер (Німеччина) та ін. [93; 58; 279; 403; 489; 624]. Так, зокрема, польські спеціалісти до дослідницьких методів навчання відносять методи роботи з друкованим текстом, який “сприяє опануванню новими знаннями або закріпленню раніше отриманих знань” [596, с. 191–194]. Використання цього методу потребує диференційованого підходу до навчання, враховуючи їх вікові особливості. На початкових етапах навчання цей метод більшою мірою пов’язується з розвитком в учнів умінь словесного спілкування, розв’язування виховних ситуацій, сприймання й осмислення одержуваної інформації тощо. На рівні середньої школи його функції послідовно розширюються, забезпечуючи умови для подальшого формування в учнів навичок самостійної роботи з друкованими матеріалами, уміння активно їх використовувати на заняттях будь-якої форми навчання (факультативи, спецкурси та ін.). При цьому важлива роль методу роботи з друкованим текстом полягає також у тому, щоб сформувати в учнів упевненість у процесі дискусій з проблем статі та міжстатевих взаємин, спроможність підкріплювати свої думки конкретними фактами, сучасними даними у сфері взаємовідносин статей [596, с. 194–197].

Метод роботи з друкованими матеріалами передбачає обов’язкове використання різноманітної періодичної преси (газети, журнали), даних таблиць, графіків і т. ін., тобто усієї тієї друкованої продукції, яка допомагає учням віднайти цікавий і необхідний для навчальної та виховної роботи додатковий матеріал, і яка потребує відповідних зусиль для успішного його опрацювання. Таким чином, в учнів формуються навички самостійної роботи, зростає зацікавленість до вивчення сучасних проблем статі та шляхів їх розв’язання. Цілком зрозуміло, що використання друкованої продукції в

дидактичних та виховних цілях передбачає, перш за все, врахування психофізіологічних особливостей, притаманних тій чи іншій віковій категорії учнів.

Ефективній реалізації змісту статевого виховання сприяє використання різноманітних засобів навчання та виховання. Частина вітчизняних науковців під засобами виховання розуміють те, за допомогою чого вихователі впливають на вихованців [48, с. 103], інші – як вид суспільної діяльності, який може впливати на особистість у певному напрямі [145, с. 314]. Ми ж дотримуємося думки, що засоби виховання – види життєдіяльності, предмети матеріальної і духовної культури, які спрямовані на підвищення результативності процесу виховання.

До засобів статевого виховання учнів вчені відносять: кіно, навчальне телебачення, відеозаписи, наочні посібники, спеціальну літературу для школярів, комп'ютерну техніку тощо [497, с. 53–55]. Саме вони забезпечують значні можливості для вдосконалення методів і форм навчальної та виховної роботи з учнями, раціоналізації праці вчителя, створюють умови для найбільш повної реалізації змісту статевого виховання.

Відповідно до сучасних тенденцій, що знаходять відображення в матеріалах і документах міжнародних конференцій, науково-педагогічних дослідженнях з проблем статі, засоби навчання та виховання покликані виконувати дві основні функції: 1) забезпечувати можливість пізнавати самого себе та осіб протилежної статі та 2) сприяти більш ґрунтовному ознайомленню з особливостями статей та міжстатевих взаємин [544, с. 11–15].

Перша з наведених функцій спрямована на опанування різнобічними природничими знаннями, які є основою знань про людину як про представника певної статі й полягає в тому, щоб допомогти учням краще розібратися в анатомо-фізіологічних особливостях кожної статі. Друга функція має безпосереднє відношення до статевої проблематики та спрямована на всебічне розкриття проблем статі, усвідомлення учнями особливостей міжстатевих взаємин, причини можливих конфліктів між

статтями, розуміння можливостей його подолання, підготовки до дорослого життя й відповідального батьківства. Незалежно від функцій, що виконують засоби навчання та виховання у статевому вихованні учнівської молоді, їх призначення полягає в тому, щоб забезпечити опанування нею необхідними знаннями, цінностями та установками. Поряд з цим важливим завданням, що покладається на засоби статевого виховання, є формування статевої свідомості особистості певної статі й відповідального ставлення до свого партнера [544, с.17–19]. Отже, завдяки засобам навчання та виховання вдається реалізувати цілі статевого виховання.

Засоби навчання та виховання зазвичай поділяють на дві великі групи: традиційні (нетехнічні) і сучасні технічні, а також особа вихователя, що здійснює статеве виховання учнів та мова як засіб спілкування й передачі необхідної інформації з питань статі.

Центральна постаттю у здійсненні статевого виховання учнів є педагог з його особистим ставленням до сексуальності, який є компетентним у цих питаннях. Певний вплив має й особиста сексуальна активність учителя, яка разом з тим в жодному разі не повинна впливати на його професійну діяльність [559].

Науковець з Німеччини К. Вальтл вказує на такі сфери впливу особистості вчителя на особистість учня при здійсненні статевого виховання: власний приклад, як для свідомої поведінки та уявлень, так і для несвідомих дій вихованця; особисте ставлення вчителя до сексуальності, вдалий розподіл ролей між статями, що впливає на ставлення учнів до цих питань, а також особливості перебігу заняття, так як здебільшого від нього залежить формування ставлення учнів до тієї чи іншої проблеми [624, с. 128–130].

У цьому особливому впливі вчителя дуже важливим для статевого виховання є усвідомлення педагогом власного ставлення до сексуальності. Він повинен знати значною мірою самого себе, вміти аналізувати своє життя, усвідомлювати, які особисті цілі ставить перед статевим вихованням,

вдаючись, таким чином, до самоаналізу, що дає можливість педагогу виробити й упорядкувати власні думки, навчитися виражати їх у дискусіях.

Сучасна молодь досить критично оцінює своїх учителів як джерело інформації з питань статі, вважаючи їх нудними, несучасними, заангажованими, некомпетентними, сексуально закомплексованими, що, природно, не сприяє встановленню якісного діалогу та ефективної взаємодії вчителя і учнів. Тому компетентний вчитель для впровадження ідей статевого виховання в учнівську аудиторію повинен відповідати таким вимогам, як:

- 1) наявність системи об'єктивних, науково обґрунтованих знань з питань репродуктивного здоров'я, здорового способу життя;
- 2) знання вікових особливостей учнів та молодіжної субкультури;
- 3) розвинуті комунікативні навички (майстерність спілкування з молодіжною аудиторією);
- 4) відсутність особистих сексуальних проблем ("сексуальних комплексів") [126, с. 6].

Уміння давати правильні і зрозумілі відповіді на питання учнів, належним чином реагувати на конкретні випадки взаємин школярів різної статі є надзвичайно важливим для вчителя продовж усього періоду їх навчання в школі. Адже вміло впливати на характер міжстатевих взаємин безпосередньо у навчальному закладі є важливим і необхідним елементом системи статевого виховання підростаючого покоління.

Ми погоджуємося з думкою польського вченого В. Оконя, який вважає, що вихователь, перш за все, повинен бути в злагоді із своєю статтю, вміти налагоджувати стосунки з молоддю; виявляти високий рівень особистої культури; мати високу педагогічну і методичну підготовку; враховувати біологічні, психологічні і суспільні аспекти сексуального життя людини, добираючи зміст матеріалу; співпрацювати з батьками; добирати такі методи і форми занять, які б були цікавими та корисними для учнів та їх батьків [479].

Ще одним важливим засобом статевого виховання учнівської молоді є мова вихователя загалом та слово як засіб спілкування й передачі необхідної інформації з питань статі.

Слово є досить тонким інструментом, за допомогою якого вихователь впливає на особистість вихованця. “В руках педагога слово, як зазначав В. Сухомлинський, – такий самий могутній засіб, як і музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця... Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність” [139, с. 103]. “Головне, що визначає ефективність слова вчителя, – його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова вчителя, чуйно відгукуються на правдиве слово. Ще тонше вони відчують неправдиве, лицемірне слово” [139, с. 178–179].

Мова – це сфера, у якій, крім того, дуже помітним є сором і табу, що може бути вагомим недоліком для досягнення позитивного результату у статевого вихованні. Адже це впливає на сприйняття учнями відповідної проблеми і може його спотворити. Приміром, під час обговорення достатньо делікатної теми гомосексуалізму важливим є те, як саме, з якою інтонацією, за допомогою яких слів висловлюється педагог: стисло, з огидою, презирливо, застережливо, іронічно, серйозно чи непристойно [659, с. 22–24].

Як зазначають австрійські науковці, інформація учням про сексуальність і партнерство вихователем повинна проводитися в атмосфері довіри і без жодного пафосу. Важливо підтримувати відкритий діалог без вульгарних висловів чи зневажливих зауважень до учнів [620, с. 8].

До традиційних засобів навчання та виховання відносять також різні наочні посібники (підручники, робочі зошити, книги, картини, малюнки, картки, плакати, таблиці тощо), а також роздавальний матеріал.

У загальноосвітній підготовці учнівської молоді, зокрема, при викладанні навчальних предметів, у яких закладено основи статевого виховання, провідну роль відіграє підручник, у якому сучасні проблеми статі подаються в систематизованому вигляді. Вони містять вправи й завдання, що

відповідають статевої тематиці та спрямовані на формування знань, цінностей і установок статевознавчого характеру. Підручник як засіб навчання, побудований на комплексній основі, передбачає вплив на інтелектуальну, емоційну й вольову сфери розвитку учнів, що й забезпечує у статевому вихованні його дидактичну результативність [449]. Навчальний матеріал з окремих аспектів статі може включатися в контекст тієї чи іншої теми, що входить до змісту підручника з дисципліни, передбаченої навчальним планом або складати своєрідне узагальнення в змісті підручника й бути оформленим в окремий підрозділ. Однак незалежно від форми презентації дидактичного матеріалу, підручник як засіб навчання виконує покладену на нього навчально-виховну функцію – всебічно сприяти підвищенню рівня статевої вихованості учнівської молоді.

Аби учень міг краще зрозуміти визначені в підручнику проблеми, йому пропонується робочий зошит для виконання вправ, який включає короткий теоретичний зміст проблеми, яка вивчається, запитання для учня, які вимагають знань з конкретних тем, а також вчать аналізувати конкретні життєві ситуації і приймати відповідні рішення. На деякі запитання учень може відповідати індивідуально, деякі виносяться для дискусії в класі, частина завдань служить кращому усвідомленню і зміцненню знань, що стосуються особистих справ учня [380].

Часто на заняттях з різних навчальних предметів використовуються поняття, які є для учнів не зовсім зрозумілими. Педагог М. Лоос (*M. Loos*) пропонує використовувати словники на заняттях біології, німецької мови чи статевого виховання, які допоможуть їм розібратися в природничо-медичній термінології та використовувати її за призначенням [424, с. 58–62].

Окрім навчальної книги, якою є підручник, педагогічна громадськість досліджуваних країн значну увагу приділяє літературі з проблем статі для додаткового читання і розглядає її як суттєвий засіб підвищення рівня статевої вихованості та сексуальної культури учнівської молоді. До цієї літератури відносять спеціалізовані та молодіжні журнали, науково-

популярні та художні книги, брошури тощо. Завдяки додатковому читанню учні мають змогу отримувати різнобічну інформацію про хвилюючі їх питання, можливі проблеми та шляхи їх подолання [365, с. 109]. Звичайно, використання додаткової літератури з метою статевого виховання має здійснюватися на засадах вікової диференціації учнів, що пов'язано, насамперед, з певними психофізичними особливостями, характерними тій чи іншій категорії учнів. Використання цих особливостей в навчальних цілях викликатиме зацікавленість дітей і молоді до проблем статі та міжстатевого спілкування, формуватиме потребу у постійному опануванні знаннями з цієї сфери.

Однак, як відзначають польські фахівці, “характерним явищем є той факт, що учні неохоче шукають інформацію про емоційність і сексуальність в книгах. Це, ймовірно, пов'язано із загальним зниженням ролі книги, як і джерела інформації, в культурі сучасних підлітків” [648, с. 188].

У формуванні понять статі традиційні засоби відіграють значну роль. Так, інформація на плакатах, рекламні щити, інформаційні бюлетені та стенди, малюнки, схеми становлять форму колективної або індивідуальної роботи. Їх застосування дає можливість учителеві нетрадиційним способом перевірити, а учням – упорядкувати або підсумувати здобуті знання статевого характеру. Крім того, вони розвивають можливість аналізувати, мислити і робити логічні висновки, а також можуть, разом з тим, полегшити учням розуміння хвилюючих їх питань [455, с. 421–424].

Як підсумок окремих занять учителі ряду країн Євросоюзу вважають за потрібне проведення невеликих тестів, які перевіряють рівень засвоєння учнями знань статевогознавчого характеру. З цією метою використовуються кросворди, що представлені у вигляді опису проблемної ситуації, на підставі якої учень приймає рішення, займає певну позицію, робить власний вибір. Важливим є відзначення окремих учнів, яке виконує роль не офіційної оцінки, а лише заохочує до активної участі в роботі на занятті. Зразок тестів,

що використовуються в скандинавських країнах представлені нами в додатку 3.

Досить важливим у статевому вихованні є наочне зображення питань, що розглядаються. Це дає змогу показати не тільки певні елементи та особливості процесів, що відбуваються в організмі певної статі, але й відобразити їх взаємозв'язки. Тому належним чином представлена оформлена наочність викликає певний емоційний стан, стимулює учнів до більш глибоких переживань, висловлювання обґрунтованих суджень з приводу того чи іншого питання [659, с. 24–26].

Ще однією важливою групою засобів навчання та виховання є технічні засоби навчання (навчальне кіно (відеофільми), записуючі пристрої, телебачення, радіо й інші), які значно розширюють можливості ознайомлення учнів із сучасними питаннями статі, дозволяють комплексно впливати на різні органи відчуття, що підвищує виховний ефект, сприяє ґрунтовному засвоєнню знань статевознавчого характеру. Вони розширюють можливість надання інформації про проблеми взаємовідносин між людьми різних статей, наближуючи, таким чином, навчання до життя.

Одне з провідних місць у статевому вихованні учнів країн Євросоюзу, як і в їх загальноосвітній підготовці, посідає навчальне кіно, в тому числі й відеофільми, що у скандинавських країнах складають лівову частку всього дидактичного матеріалу. Цей засіб навчання та виховання значно розширює можливості передачі учням інформації стосовно актуальних проблем статей та шляхів їх розв'язання, посилює емоційний ефект сприймання цих проблем, сприяє більш тісному наближенню навчання та виховання до існуючих реалій дорослого життя. Завдяки навчальному кінематографу вдається відтворити й продемонструвати процес і результат розвитку людини, зосередити увагу учнів на загальних питаннях та зупинитись на окремих аспектах тієї або іншої проблематики. У залежності від виду кінофільму (науково-популярні, документальні, художні) вдається унаочнити конкретні питання статевознавчого характеру [398; 604].

Універсальним засобом забезпечення ефективності реалізації змісту статевого виховання виступають записуючі пристрої. Серед них на перше місце висуваються CD та відеопродукція, як допоміжний засіб до бесіди, дискусії, рольових ігор та ін., що сприяє кращому розумінню поставленої проблеми. Завдяки ним стає доступним використання будь-яких відеоматеріалів з проблем взаємовідносин статей. При цьому не лімітується їх форма, сюжетна композиція, кольорове оздоблення. Відеомагнітофонні записи зручні в навчальній роботі, а це дозволяє легко переносити їх на бажану відстань і демонструвати в будь-якому класному приміщенні. Відеоапаратура є самодостатнім технічним приладом, який допомагає економно використовувати місце, час і умови в дидактичних цілях, підвищувати ефективність навчального процесу.

Обговорення хвилюючих питань та вправи, які виконуються в класі підтримуються зазвичай відеопрезентацією. Відеозаписи з проблем статі можна демонструвати в необхідній кількості, виходячи з потреб навчальної роботи, повертатися до будь-якого фрагменту або сюжету, якщо того вимагає навчальна ситуація. Вони доступні для користування не тільки на уроці, але й під час самостійної роботи учнів [511, с. 100–103].

При використанні відеоматеріалів, зазначають педагоги, слід дотримуватися основних рекомендацій, як-от: на відео демонструється тільки правдива інформація; рекомендований відеоматеріал повинен відповідати відповідній віковій групі, для якої він використовується та не повинен містити відразливих і страхітливих моментів, ненормативну лексику [548, с. 73]. Зразок анкети для учнів, що дається після перегляду відеофільму представлено нами в додатку Ж.

Все більшого поширення у статевому вихованні країн досліджуваного макрорегіону набуває тенденція застосування комп'ютерів. Цей сучасний технічний засіб навчання поєднує в собі найбільш економні засоби подання екранної інформації. Він відзначається компактністю розміщення інформації, оперативністю її подання, значною достовірністю необхідних даних,

варіативністю відповідей на поставлені запитання, зручністю пошуку навчального матеріалу, здійснення необхідних обчислень, розв'язання завдань тощо. Перевага комп'ютера полягає в його високій продуктивності. Цей технічний засіб має достатнє програмне забезпечення, що дозволяє досить ефективно опрацьовувати текстову і графічну інформацію, працювати з базами даних, довідково-інформаційними системами тощо [582, с. 55–59]. Більш детально на ролі засобів масової інформації (у тому числі й комп'ютерів) у здійсненні статевого виховання учнів країн Євросоюзу ми зупинимося у підрозділі 4.3.

Таким чином, сучасні технічні засоби навчання набувають все більшого поширення у статевого вихованні в школах країн досліджуваного макрорегіону й розглядаються як важливий шлях до підвищення рівня статевої вихованості та культури міжстатевих взаємин учнівської молоді.

З'ясовано, що статево виховання учнів, їх підготовка до дорослого життя й відповідального батьківства буде ефективним тільки тоді, коли учень активно включиться в навчальний та виховний процес і свідомо, з власного вибору прийме запропонований арсенал способів для досягнення цілей статевого виховання. Завдання вчителя – побудова такої концепції занять, яка викликає б емоційний фактор. Відвертість вчителя і його розсудливість у такій ситуації найважливіші [63, с. 154].

Ми, в свою чергу, поділяємо думку німецьких педагогів-науковців щодо нових моделей, форм і методів виховання. Так, у своїй праці “Життєва тема – сексуальність” Г. Шмідт (*G. Schmidt*) відзначає, що форми і методи виховання не можуть і не повинні обов'язково бути абсолютно новими, вони мають у нових умовах продовжувати і розвивати набутий раніше педагогічний досвід активного та самостійного виховання учня [531, с. 235], тому не варто надавати перевагу якомусь одному методу, а творчо використовувати потенціал кожного з них.

Виходячи з вищенаведених постулатів щодо методів, засобів та форм реалізації змісту статевого виховання, які використовуються в школах країн

Євросоюзу, можна зробити висновок, що вони спрямовані, в першу чергу, на опанування учнями сучасних знань, навичок та установок статевознавчого характеру, прийняття статевоцілісних рішень по відношенню до осіб іншої статі й ефективного розв'язання проблем, що виникають у процесі міжстатевих взаємин. Важливим чинником при цьому виступає творчий пошук педагогічної громадськості різних країн Євросоюзу у вдосконаленні вже визнаних у практиці статевого виховання учнівської молоді, а також упровадженні нетрадиційних методів, засобів та форм організації навчання й виховання молодого покоління.

3.4. Особливості здійснення статевого виховання в різних країнах Євросоюзу

Міжнародне співробітництво педагогів у сфері статевого виховання є важливим фактором поширення й розвитку сексуальної освіти в світі. Особливо активну роль у консолідації міжнародної співпраці в галузі сексуальної освіти відіграють країни Євросоюзу. Саме на терені цього макрорегіону поширюється міжнародний педагогічний рух на збереження репродуктивного та сексуального здоров'я молоді, обґрунтовується доцільність міжнародного співробітництва в сфері статевого виховання. Його стрімке поширення пов'язується, насамперед, із тим, що в сучасному світі спостерігається невтішна статистика захворювань на ВІЛ/СНІД та інші хвороби, які становлять небезпеку для здоров'я та життя не тільки країн Євросоюзу, а й у глобальному масштабі. Тому проблема статевого виховання як запорука здоров'я держави є однією з пріоритетних у сучасних розвинених державах світу.

Особливої уваги щодо позитивних тенденцій статевого виховання учнівської молоді, що запроваджуються у навчальних закладах, заслуговують країни досліджуваного макрорегіону, в яких статево виховання є важливим напрямком державної освітньої політики.

Подолання неграмотності із питань статі і міжстатевих взаємин та формування статевої свідомості на глобальному рівні зумовило пошук загальних підходів до здійснення статевого виховання як складової сексуальної освіти широких кіл населення і, в першу чергу, учнівської молоді, а також конструктивного ваємообміну національним досвідом і досягненнями в цьому напрямі освітньо-виховної діяльності.

Засновники Євросоюзу (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція) започаткували основи формування сучасної шкільної сексуальної освіти на теренах Європи, приділяючи особливу увагу формуванню політики статі в цих країнах, розробленню законодавчої бази з боку інституцій Євросоюзу та Ради Європи в галузі шкільної освіти в цілому та статевого виховання зокрема [252]. У Конституціях цих країн особливе місце відводиться трактуванню положень Європейської Хартії із сексуальних і репродуктивних прав, а також інших директивних документів країн Євросоюзу (“Біла Книга освіти і навчання” тощо).

Так, у 2011 році проведена Всесвітня Нарада експертів із питань статевого виховання (Мадрид, Іспанія), метою якої була розробка документу, що слугуватиме в якості еталону і джерела підтримки для практикуючих і установ, що працюють у цьому напрямі, де в результаті голосування (2013) Європарламент прийняв резолюція щодо питання здійснення статевого виховання в країнах Євросоюзу, включаючи в неї наступне трактування: “Формулювання і здійснення політики з питань сексуального та репродуктивного здоров’я і прав людини, а також у сфері статевого виховання в школах знаходиться в компетенції держав-учасниць” [301, с. 202].

Тому ми намагалися з’ясувати особливості здійснення статевого виховання в різних країнах Євросоюзу, взявши за основу країни-засновники і хвилі вступу країн та зробивши акцент на найбільш характерних ознаках кожної країни в цьому аспекті.

Розпочнемо аналіз здійснення статевого виховання з Бельгії, однієї з країн-засновниць Євросоюзу, яка характеризується ліберальним ставленням суспільства до сексу й статевого виховання молоді, а сексуальна освіта є обов'язковою практикою, яка пропонує школам значну автономію у розробці навчальних планів та програм, включаючи й статеве виховання.

Бельгія складається з трьох мовних спільнот – фламандської, франкомовної і німецькомовної, де статеве просвітництво називається “Взаємовідносини і статеве виховання” (“*Relationele en seksuele vorming (RSV)*”) в фламандському співтоваристві і “Освіта для емоційного і сексуального життя” (“*Education à la vie affective et sexuelle*”) у французькому регіоні, що відобразилося в законі 1984 році з появою ВІЛ/СНІДу та суперечок у суспільстві щодо лібералізації закону про аборти, де основна увага у статевому вихованні змістилася з медико-біологічної інформації до більш цілісного підходу з орієнтацією на міжстатеві стосунки та емоційні аспекти і навички міжстатевого спілкування. Найбільш обговорюваними темами в шкільній навчальній програмі були теми статі, фізичного розвитку, сексуальних орієнтацій, близькості, моралі, запобігання можливим ризикам тощо [168].

Потрібно зазначити, що в кінці 1990-х років, Фламандським Членом Асоціації МФПР в Бельгії (*Sensoa, the Flemish IPPF Member Association*) та молодіжним конгресом із сексуальних питань, до якого входили й добровільні організації (НУО), представниками університетів і різних освітніх мереж (в тому числі, й католицьких шкіл), розроблено посібник Г. Міарс (*G. Minnaars*) “Хороші коханці” (“*Good Lovers*”) [539], в якому викладено єдиний підхід до статевого виховання молоді. Із 2000 року статеве виховання включено в якості складового компоненту шкільних програм із зазначенням термінів щодо його здійснення з відповідним оцінюванням у межах навчального закладу, переслідуючи цілі для підтримки розвитку гендерної ідентичності та ролі, природної сексуальності, сексуальної орієнтації з урахуванням індивідуальних особливостей людини, формування

моралі в питання статі та взаємовідносин, запобігання можливих ризиків (ЗПСШ, ВІЛ/СНІД, підліткова вагітність, сексуальне насилля).

З іншого боку, встановлення таких цілей дає кожному учневі право на здобуття статевої освіти з урахуванням його вікових особливостей, а школа, в свою чергу, несе відповідальність за якість її надання [377].

На сьогодні законодавче регулювання статевим вихованням здійснюють Міністерство освіти (*the Ministry of Education*), Міністерство соціального забезпечення та охорони здоров'я (*the Ministry of Welfare and Health*) та Міністерство у справах молоді (*the Ministry of Youth*), керівники навчальних закладів, медичні та молодіжні центри тощо.

Як з'ясовано, тільки у Фландрії (одна із мовних спільнот Бельгії) визначені мінімальні стандарти статевого виховання, що інтегровані у наскрізних програмних цілях школи [348, с. 29].

Зусилля щодо оцінки якості та доступності статевого виховання були зроблені у доповіді Національною Міжвідомчою комісією щодо сексуальності молодих людей (*the National Inter-Ministerial Commission Report of young people's sexuality*) (2001), яка зазначає, що його поліпшення в школі і поза нею залежить в основному від зусиль та компетенції вчителів та політики школи щодо статевого виховання учнівської молоді [348].

Італія знаходиться під сильним впливом католицької церкви, зокрема Ватикану, тому статево виховання є суперечливим у школах, а навчальні програми зі статевого виховання реалізуються в рамках традиційного навчання в класі, зосередивши увагу, в основному, на біологічних аспектах статі та поведінки [348, с. 57], таким чином, дотримуючись формування традиційних поглядів у питаннях статі, що ґрунтуються на засадах моралі.

Законодавче регулювання статевого виховання в Італії відсутнє, так як немає офіційних законів, що стосуються питань статі, хоча пропозиції надходили протягом останніх десятиріч, однак безуспішно. Не зважаючи на те, що у 1991 році був запропонований законопроект про включення статевого виховання молоді в уроки біології, залишаючись як і раніше

необов'язковим предметом, не знайшовши компромісу із християнсько-демократичною партією, він залишився не підтриманий владою [651, с. 1711–1713].

Очікується, що парламентський законопроект “Сексуальна інформація та освіта у школі” (“*Sex information and education in school*”) реалізує введення національного закону про статеву освіту на рівні старшої школи, для надання учням інформації статевознавчого характеру, формування навичок поваги до самого себе та інших. Законопроект передбачає введення статевого виховання в кожній школі, що викладатиметься вчителями різних дисциплін із дотриманням міждисциплінарного підходу.

Встановлено, що тільки незначний відсоток шкіл запроваджує програми статевого виховання для учнів у віці 14–19 років, що мають біологічну спрямованість, однак без відмінностей між віковими групами та статями.

Сьогодні у здійснення статевого виховання є ряд труднощів, з якими стикається Міністерство освіти, насамперед, врахування думки католицької церкви та суспільства в прийнятті рішень щодо статевого виховання учнівської молоді [550, с. 57].

Загалом політика Італії в сфері статевого виховання досить складна й неоднозначна, так як немає офіційних даних про її надання в різних регіонах країни, зокрема, у її північній та південній частинах. Науковці Італії, які проводили дослідження, дійшли висновку, що існує гостра необхідність співпраці між школами та місцевими Центрами здоров'я з надання послуг з розповсюдження знань статевознавчого характеру для запобігання ризиків репродуктивного здоров'я серед підлітків [525].

Перейдемо до аналізу політики статі та розгляду особливостей здійснення статевого виховання в школах Люксембурга – маленької країни, що знаходиться у центрі Європи і має відкриті погляди на проблему сексуальності молоді.

Статеве виховання учнів у закладах освіти у Люксембурзі розпочалося в 1967 році, із “Руху Люксембургу у плануванні сім’ї” (*“La Famille Heureuse: Mouvement Luxembourgeois pour le planning familial”*), який був членом Асоціації МФПС в Люксембурзі, та створив перший Центр планування сім’ї і запросив школярів вперше взяти участь у щотижневому радіо-шоу, у якому зосереджувалася увага на сексуальних питаннях [550].

Закон “Сексуальна інформація, профілактика абортів і добровільне переривання вагітності”, який був затверджений у 1978 році, проголошував, що “держава повинна створювати або підтримувати діяльність Центрів з планування сім’ї та здійснювати просвітницьку діяльність в цілому по країні”, а предмет “Відносини і сексуальна освіта” став обов’язковим для учнів 13–19 років з початку 1970-х років.

З 1973 року основи сексуальної освіти й статевого виховання були включені у шкільний навчальний план, який є офіційним документом шкільної програми на рівні середньої школи, а з 1989 року впроваджено й у початковій школі для учнів шестирічного віку під час занять із громадянства, згодом здійснюється на уроках релігії та біології при розгляді теми дружби, основ сексуальності, концепції сім’ї, відповідальності, вагітності, народження дитини, можливих конфліктів між статями, особливості людського тіла та статеве дозрівання.

В середній школі статеве виховання викладається в перший (кохання, секс, партнерство і сім’я) і сьомий роки навчання (акцент робиться на інтересах молодих людей, таких як: статеві відносини, ЗПСШ, а також засоби контрацепції) на уроках біології та громадянства, використовуючи переважно активні методи навчання: презентації або звіти учнів (*“exposé-reports”*), рольові ігри, семінари тощо. Вибір методу залежить від віку учнів та рівня інтересу учнів і вчителя [550, с. 61].

Шкільні вчителі біології, громадянства та релігії несуть відповідальність за забезпечення якісної сексуальної освіти та статевого

виховання, залучаючи до цього добровільні організації, центри, що відповідно обладнані для проведення навчальних курсів з питань статі [348].

Законодавче регулювання сексуальної освіти та визначення мінімальних вимог до статевого виховання здійснюється Міністерством освіти (*the Ministry of Education*) та Міністерством охорони здоров'я (*the Ministry of Health*) під назвою "SASEX", діяльність яких спрямована на надання послуг в сфері статевого виховання, розвиваючи систему охорони здоров'я суспільства, що сприяє охороні сексуального та репродуктивного здоров'я, стосунків між статями, звертаючи особливу увагу на соціально незахищені, маргінальні групи та групи мігрантів [550, с. 63].

На сьогодні здійснення статевого виховання в Люксембурзі неоднорідне. В дійсності ніхто не перевіряє його якість, яким чином і якою мірою реалізуються програми зі статевого виховання, а залежить, насамперед, від самих вчителів та їхнього бажання займатися статевим вихованням учнівської молоді.

Охарактеризуємо стан здійснення статевого виховання в школах ще однієї північної європейської країни – Нідерландів, яка показує один з найнижчих рівнів підліткової вагітності в світі, а голландський підхід часто розглядається як модель для інших країн. Фахівці з Інституту соціальних і сексологічних досліджень Нідерландів зазначають: "Немає країни, яка б так багато вкладала у дослідження планування сім'ї, приділяла увагу засобам масової інформації та поліпшенню обслуговування у сфері сексуальної освіти, як Нідерланди" [497].

Визнавши в кінці 1980-х років СНІД проблемою, що загрожує здоров'ю нації, та з метою надання підліткам навичок збереження репродуктивного здоров'я й сексуальності, голландський уряд просубсидував програму "Нехай довго живе любов" ("*Kanlang leve de liefde*"), яка включала в себе набір із CD-відео, посібника для вчителя та журналу для учня, попередньо проконсультувавшись із представниками

церкви, посадовими особами охорони здоров'я та організаціями із планування сім'ї [550, с. 64].

Хоча в цій країні немає обов'язкової державної програми зі статевого виховання, однак майже всі середні школи здійснюють його як складову частину уроків біології, але більш ніж у половині початкових шкіл обговорюють питання статі та засобів контрацепції. Голландська модель статевого виховання фокусується, переважно, на біологічних аспектах статевого розмноження, цінностях, відносинах, навичках міжстатевого спілкування. Засоби масової інформації, в свою чергу, заохотили ведення відкритого діалогу із проблем статі та надання гарантій з боку системи охорони здоров'я щодо збереження конфіденційності і неосуду [550, с. 65].

На думку професора університету м. Амстердам Х. Роулінга (*X. Rouling*), “Голландський уряд завжди визнавав той факт, що статева просвіта краще, ніж її заперечення», чим і займаються школи з 1970-х років, а СНІД став поштовхом для статевого виховання в школах, що й спонукало вчителів стати більш відвертими та обговорювати хвилюючі учнів питання досить відкрито” [274, с. 95–99].

Вчителі в Нідерландах при статевому вихованні підходять до питань сексуальності з дітьми у віці 12–15 років з відвертою розмовою: “Як би ви відреагували, якщо ваш сексуальний партнер відмовився користуватися презервативом? Як ваші друзі ставляться до презервативів? Напишіть про те, що ви думаєте, і ми відповімо. Запитайте нас, чи були ви праві” [274, с. 102–103].

Але статевого виховання, як вважають експерти, недостатньо для того, щоб пояснити голландський результат [345]. Так, фонд Рутгерс, член Асоціації МФПС з планування сім'ї у Нідерландах, провівши кілька широкомасштабних громадських кампаній в останні десятиліття, бачить сукупність й інших факторів – ЗМІ, де відкрито “обговорюються питання сексуальності; конфіденційність, гарантована анонімність і не осуд, що є характерними рисами системи охорони здоров'я та, що не менш важливо,

батьки в Нідерландах, які намагаються підготувати дітей до дорослого життя і готові вести з ними мову про їх відповідальність” [550, с. 65].

Отже, статеве виховання в Нідерландах є обов’язковим для голландських шкіл, де вчителі гігієни та біології розкривають біологічні/фізіологічні аспекти статевого дозрівання, небажаної вагітності, а статевого акту і сексуальності приділяється досить значна увага.

У розробці політики статі беруть участь Міністерство освіти (*the Ministries of Education*), Міністерство охорони здоров’я, соціального забезпечення та спорту (*the Ministry of Public Health, Welfare and Sports*), Міністерство юстиції, соціальних та закордонних справ (*the Ministry Justice, Social and Foreign Affairs*) та ряд НУО, а також місцеві губернатори, які здійснюють безкоштовну реалізацію конкретних програм зі статевого виховання в закладах освіти за підтримки місцевих служб охорони здоров’я [377].

За останнє десятиліття політичні зміни в Нідерландах вплинули на здійснення статевого виховання в середніх школах, що пов’язано із зростанням кількості іммігрантів, в результаті чого збільшення загальної ризикованої поведінки серед молодих людей сприймається як відповідальність за збільшення підліткової вагітності. Тому Інститутом зі зміцнення здоров’я (*the Health Promotion Institute*) розроблено програму статевого виховання та посібники для вчителів початкової школи, що реалізовуватимуть програму статевого виховання учнів у початковій школі.

Ставлення до статевого виховання в Німеччині, загалом, характеризується як ліберальне, що приймається і визнається федеральним законом. Це пов’язано, насамперед, із зниженням рівня народжуваності в країні, що в даний час вимагає перегляду позиції політиками та церквою щодо сексуальної освіти та статевого виховання молоді, підтримуючи, таким чином, пологи та продовжуючи визнавати право кожного громадянина держави на створення сім’ї.

У 1970 році в Німеччині розроблено концепцію сексуальної освіти, яка була реалізована по всій країні, розпочинаючи та забезпечуючи організацію статевого виховання учнівської молоді зі школи.

Після становлення державної єдності Німеччини в 1990 році, відповідно до Закону “Вагітність і допомога сім’ї” (*“Pregnancy and Family Aid Act”*) (*SFHÄndG*) передбачалося запровадження масштабних національних програм зі статевого виховання, здійснення консультування молоді щодо засобів контрацепція та абортів. Цей закон зробив статеve виховання обов’язковим у всій Німеччині, але відповідальність за його здійснення в закладах освіти залишається за федеральними землями [666].

Статеve виховання в школах є обов’язковим у Німеччині, і батьки не мають права відмовитися від нього та забирати своїх дітей з уроків, а школи, в свою чергу, зобов’язані інформувати батьків про зміст і методику статевого виховання учнів у закладі освіти.

На сьогодні, відповідно до існуючого закону, статеve виховання здійснюється на комплексній основі, зосереджуючи увагу як на біологічних аспектах статі, так і на емоційно-мотиваційних, насамперед, аспектах міжстатевих відносин, життєвих цінностях, етики статі тощо. Крім того, він вимагає від урядових установ в співпрацювати з неурядовими організаціями (НУО) [550, с. 45].

Як з’ясувалося, статеve виховання здійснюється у всіх школах Німеччини, однак з різною якістю та інтенсивністю: в одних вона інтегрована у навчальну програму з таких предметів, як: громадянство, релігія, етика, фізична культура та біологія, починаючи з дев’ятирічного віку, інші пропонують спеціальні програми для учнів під керівництвом фахівців Центрів охорони здоров’я, молодіжних центрів, Центрів денного догляду за дітьми та ін., використовуючи переважно групові форми роботи зі статевого виховання учнів [623, с. 128].

Ряд НУО беруть участь у забезпеченні сексуальної освіти молоді, найбільшою з яких є Pro Familia (заснована у 1952 році), яка забезпечує

статеве виховання в школі і поза нею, а також організовує тренінги для вчителів та проводить просвітницьку роботу з батьками. У той час як статеве виховання в школах, як правило, має біологічну спрямованість, Pro Familia фокусується на психосоціальні аспекти, особистих та гендерних ролях, міжстатевих відносинах та правах людини. Крім того, дана організація співпрацює з федеральним центром освіти у сфері охорони здоров'я (*the Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung (BZgA)*), розповсюджуючи інформаційні брошури зі статевого виховання та здійснюючи навчання молоді із питань статі [503]. Активну участь у статевому вихованні учнів беруть й інші державні організації – Інститут статевої педагогіки (Дортмунд), Дрезденський музей гігієни, Спілка статевого виховання, діяльність яких спрямована на підвищення його ефективності і формування статевої культури молоді.

На сьогодні у Німеччині є досить поширеним використання мережі Інтернет, надання інформації по телефону та консультування щодо сексуальності молоді за межами школи, що особливо важливо для молодих людей у сільській місцевості [550, с. 46].

Розглядаючи організацію здійснення статевого виховання у Франції, потрібно зазначити, що воно є частиною шкільної програми з 1973 році. Здебільшого французьке суспільство приймає статево освіту і сексуальність молодих людей, однак консервативні і релігійні групи, особливо католицькі, регулярно протестують проти здійснення статевого виховання в школах, а частина батьків з традиційними релігійними поглядами забороняє своїм дітям відвідувати уроки, які мають справу з сексом і відтворенням [177].

У 1973 році “Вища рада з сексуальної інформації, контролю над народжуваністю і сімейного виховання” (*“Higher Council on Sexual Information, Birth Control and Family Education” (CSIS)*) представила перші правила, що стосувалися інформації статевознавчого характеру, зазначивши,

що теми анатомії, фізіології та репродукції людини повинні викладатися в середній школі в рамках уроків біології [546].

У 1985 році статеве виховання включено у навчальний план початкової школи під назвою “Освіта для життя” (*“Life Education”*), однак не було відповідного положення щодо підготовки вчителів, а стандарти статевого виховання значно варіювалися. На цьому етапі воно орієнтувалося на фізичне і моральне здоров’я учнів та інформацію про сексуальне насилля над дітьми.

У 1990 році нові правила дозволяли надавати додаткову сексуальну освіту за межами навчального закладу, створивши для цього відповідні умови – створюючи освітні консультативні центри, в яких молодь отримала можливість користуватися допомогою в питаннях статі [550, с. 42].

Відповідно до Закону 2001 року, статеве виховання стало обов’язковим у школах на всіх рівнях, інтегруючи біологічні знання через психологічні, емоційні, соціальні, культурні та етичні аспекти сексуальності з метою попередження і скорочення сексуальних ризиків, для боротьби з насиллям і сексуальною експлуатацією молоді. Крім того, кожна школа повинна запровадити програму статевого виховання для учнів різних вікових груп з метою поліпшення статевого виховання всій Франції. Школам, при цьому, рекомендується створювати мережі з регіональними бюро здоров’я, батьками та медичними працівниками для розробки спільної програми зі статевого виховання учнівської молоді [525].

Сьогодні статеве виховання у Франції має цілісний підхід та, як переконані експерти, відіграє важливу роль у сексуальному та емоційному розвитку молоді, допомагаючи їм протистояти впливу медіа та соціальних повідомлень.

Статеве виховання у Франції здійснюється вчителями, шкільними лікарями, медичними сестрами, соціальними працівниками та зовнішніми консультантами, які включені в шкільну освітню програму, використовуючи переважно традиційне навчання в класі, відео- та медичні ілюстрації.

Взаємне навчання практично не відбувається, однак інтерактивні методи і дебати досить широко використовуються [550, с. 43].

Законодавче регулювання сексуальної освіти здійснюється регіональною владою Міністерства народної освіти (*the Ministry for Public Education*), а також керівництвом кожної окремої школи. З 2005 року запущено навчальний курс для вчителів зі здійснення статевого виховання, відповідно до нової освітньої політики, за якою учні 13–16 років зобов'язані бути поінформованими щодо профілактики ВІЛ/СНІДу та здобути статеву освіту.

За законом з 2013 року Міністерством народної освіти встановлено мінімальні стандарти для забезпечення статевого виховання учнів, а школи розробляють, відповідно контингенту учнів, освітні програми зі статевого виховання, співпрацюючи при цьому з регіональними бюро здоров'я, батьками та медичними працівниками [415].

За результатами експертів, керівні принципи статевого виховання у Франції є достатньо хорошим, однак державне фінансування для його забезпечення, розробки навчальних матеріалів та професійного навчання вчителів, вважається недостатнє [419].

Перейдемо до аналізу особливостей здійснення статевого виховання країн першої хвилі вступу (1973–1986) до європейського співтовариства, до яких належать Велика Британія, Греція, Данія, Іспанія та Португалія.

Розглянемо детальніше особливості сучасної політики статі та статевого виховання Великобританії, де загальна ситуація загалом однорідна, однак є деякі особливості, що варіюються між країнами Сполученого Королівства (Англія, Північна Ірландія, Шотландія та Уельс).

В Англії та Уельсі в 1986 році Закон про освіту надав керівництву школи відповідальність за політику статі у закладах освіти та зобов'язав всі державні школи поширювати політику статевого виховання учнівської молоді [438].

А у 1996 році доопрацьований Закон про освіту надав можливість керівникам шкіл приймати рішення щодо включення біологічних аспектів статі й на рівні початкової школи. В керівництві зазначалося, що учні повинні дізнатися про важливість вступу в шлюб для сімейного життя і виховання дітей, а навчальні матеріали повинні відповідати віку учнів, їх релігії та культурі [550, с. 79].

Управління зі стандартів у галузі освіти (*Office for Standards in Education (OFSTED)*), оцінюючи ефективність шкільної політики і навчальних програм, запровадило програму “Основи взаємин і статеve виховання” (*Sex and Relationships Education (SRE)*) для всіх рівнів школи. Така ж ситуація зі здійсненням статевого виховання учнів і в Уельсі [311, с. 68–69].

На сьогодні статеve виховання на цих землях здійснюється за підтримки Національного стандарту шкільного здоров'я (*the National Healthy School Standard (NHSS)*) та фінансується Департаментом охорони здоров'я (*the Department of Health*) і Департаментом освіти та професійної підготовки (*the Department for Education and Skills*). NHSS встановлює мінімальні стандарти для всіх типів шкіл, що допомагає підтримувати і розвивати здорову шкільну діяльність, включаючи й статеve виховання учнів [550, с. 81].

Надання сексуальної освіти в Англії та Уельсі здійснюється шкільними вчителями, в деяких школах – координаторами програми “Освіта особистого, соціального забезпечення та охорони здоров'я” (*PSHE*) та шкільними медсестрами й зовнішніми відвідувачами, що є представниками НУО. Батьки мають право зняти свою дитину з будь-якої частини програми SRE, що, на їх думку, виходить за межі національної навчальної програми [649].

У Північній Ірландії законодавче регулювання статевого виховання здійснює Департамент освіти (*the Department of Education*) і Департамент охорони здоров'я, соціальних послуг та громадської безпеки (*the Department of Health, Social Services and Public Safety (DHSSPS)*). У 1987 році

Департамент освіти розробив для шкіл письмові інструкції зі здійснення статевого виховання, а в 2001 році повне керівництво зі статевого виховання учнів було надано Радою з навчального плану, іспитів та оцінки (*the Council for Curriculum, Examinations and Assessment*).

У Північній Ірландії статеве виховання не є обов'язковим, так як не встановлено мінімальних стандартів із питань статі для учнів державних шкіл. Тому деякі школи співпрацюють з НУО, включаючи Асоціацію планування сім'ї (*FPA*), інші – включають теми зі статевого виховання при вивченні навчального предмету (біологія, релігійна освіта, громадянство) в якості разової теми. Надання освітніх послуг у сфері статевого виховання молоді Північної Ірландії відрізняється між католицькою та протестантською школами [638, с. 325].

У Шотландії немає обов'язкової вимоги щодо здійснення статевого виховання учнівської молоді, однак воно поширюється в рамках комплексної програми “Освіта особистого, соціального забезпечення та охорони здоров'я” (*the programme of Personal, Social and Health Education (PSHE)*), релігійного і морального виховання.

Шотландія має таку саму систему освіти, як і у Англії, де в школах здійснення статевого виховання в рамках програми PSHE, релігійного і морального виховання. У початковій школі програма “Сексуальне здоров'я і статеве виховання” (*SHRE*) реалізовується в рамках санітарної освіти, а в середній школі включено в PSHE, акцентуючи увагу на особливостях розвитку, комунікативних навичках, цінностях, повазі і відповідальності у стосунках між статями через активні методи навчання.

Батьки у Шотландії можуть зняти дитину з окремих уроків, але не з усієї навчальної програми SHRE. Тим не менш, вони зобов'язані обговорити з керівництвом школи, як вони зможуть самотійно забезпечити статеве виховання своєї дитини. Шкільні медсестри, представники Центрів охорони здоров'я та молодіжних організацій, релігійні групи (в основному

католицькі) також беруть участь у здійсненні статевого виховання учнівської молоді [206, с. 63].

В Шотландії найбільш поширеною програмою статевої освіти є програма “Значне повага” (“*Considerate respect*”), яка фокусується не лише на біологічних аспектах статевого розмноження, але також на взаєминах і емоціях. Інформація про контрацепцію та ЗПСШ, також включено в цю програму в якості способу зміцнення сексуального здоров’я молоді. У відповідь на відмову католицьких шкіл слідувати цій програмі, була розроблена окрема програма статевої освіти “Покликані любити” (“*Called love*”), яка зосереджена переважно на заохоченні дітей до відкладання сексу до вступу в шлюб, не розглядає контрацепцію і, по суті, є формою обмеженого статевого виховання [550, с. 82].

Культурна різноманітність Великої Британії спонукає уряд бути толерантним і змінювати постанови щодо специфіки здійснення статевого виховання учнів, а в деяких випадках змінювати навіть напрямок навчання.

Статева освіта у Великобританії має й слабкі сторони, що викликано відсутністю належної підготовки вчителя у здійсненні статевого виховання учнів, крім того, більше ресурсів надається тим її землям, де вищий відсоток підліткової вагітності, таким чином уряд має намір зрівняти становище.

Сьогодні цю ситуацію вирішили змінити, починаючи не з старшокласників, а з дітей 5–7 років. Як заявив британський керівник департаменту шкільної освіти Джим Найт (*D. Nait*), думку якого підтримали й фахівці британського Національного інституту здоров’я і якості медичної допомоги (*National Institute for Health and Clinical Excellence (NICE)*), обов’язковий предмет “Основи взаємин і статево виховання” вчитиме молодших школярів висловлювати свої переживання й обговорювати, як впливає на них думка однолітків. Діти довідаються, як влаштований їхній організм, у чому різниця між хлопчиками та дівчатками, навчать контролювати свої почуття.

Школярів 8–11 років ознайомлять із біологічною стороною сексу, а в середній школі, тобто з 11 років, йтиметься про контрацепцію та венеричні хвороби. На всіх етапах дітей намагатимуться навчити вести мову говорити про свої особисті взаємини і правильно їх підтримувати. Уроки статевого виховання стануть обов'язковими навіть у релігійних школах. Більшість британських батьків схвалює ідею статевого виховання в школі, адже дорослі переконані, що не зможуть цього зробити самотійно в сім'ї [550, с. 81–82].

Статеве виховання Греції, що носить назву “відносини між представниками різних статей” (“*Diafilikes Sheseis*”) є обов'язковим із 1995 року, однак й до сьогодні залишається спірним питанням через позицію релігійних організацій та суспільства.

У школах цей предмет викладається учням від 6 років вчителями, шкільними медичними працівниками, представниками Асоціації планування сім'ї (FPAG), як члена Асоціації МФПС в Греції (*the Family Planning Association of Greece (FPAG), the IPPF Member Association in Greece*), які й несуть відповідальність за його здійснення, роблячи акцент, в основному, на біологічних аспектах статей, анатомії людини та міжстатевих відносинах, використовуючи при цьому різні методи та засоби навчання (взаємне навчання, використання візуальних ЗМІ тощо) [363].

У 2010 році було проведено національне дослідження настроїв і поглядів батьків про роль сім'ї у статевому розвитку і статевому вихованні дітей та з'ясовано, що батьки переконані у необхідності такої освіти з дошкільного віку. Тому FPAG закликає батьків бути більш обізнаними у даних питаннях відносно поведінки своїх дітей, а також бути поінформованими вчителями, представниками НУО, що надають інформацію статевознавчого характеру учням, а також допомагають у формуванні громадської думки в рамках кампаній, конференцій, лекцій, інформаційних матеріалів тощо [550, с. 47].

Законодавче регулювання статевого виховання в Греції є обов'язком Міністерство освіти і Міністерство охорони здоров'я.

Грецькими науковцями була проведена оцінка якості та доступності статевого виховання в школах країни шляхом аналізу шкільних навчальних програм та з'ясовано, що у програмах та підручниках для початкової школи є інформація про репродуктивну функцію людини, її здоров'я та гігієну, але немає ніяких згадок відносно людської сексуальності та відсутній опис людського тіла і статевих органів [488, с. 14].

У програмах та підручниках для середньої школи виявлена чітка, але досить обмежена інформація про сім'ю, що представлена в контексті традиційного шлюбу (без посилань на засоби контрацепції, ЗПСШ та ВІЛ/СНІД тощо), а сексуальна активність представлена, як можлива, тільки після шлюбу [488, с. 16].

Важливим, на наш погляд, є досвід Данії у сфері статевого виховання, яка є однією з європейських країн, якій вдалося мати найнижчі показники хвороб, що передаються статевим шляхом та СНІДу, а також найнижчу кількість самогубств серед підлітків у світі [309]. Крім того, вона є першою країною, яка легалізувала контрацепцію для осіб репродуктивного віку і гарантувала при цьому повну конфіденційність, а питання статевого виховання та відповідна підготовка вчителів чітко контролюється Датською Федерацією з питань планування батьківства (*the Danish Foreningen for Familieplanlaegning*) [550, с. 35].

Статеве виховання є частиною датської шкільної системи освіти з початку ХХ століття, коли вона була представлена в рамках курсу "Гігієна", і є обов'язковим із 1970 року, отримавши повну автономію у навчальному плані, та розпочинається у ранньому віці, ще до початку процесу статевого дозрівання, що дає змогу підліткам одержати інформацію щодо усіх аспектів статевої поведінки та проблем, пов'язаних з цією сферою.

У 1976 році уряд Данії був викликаний в Європейський суд з прав людини групою батьків, які протестували проти обов'язкового здобуття учнями сексуальної освіти, однак рішення було прийнято на користь уряду [651].

Згодом, у 1991 році Міністерство освіти опублікувало нову навчальну програму “Здоров’я і статеве виховання” (“*Health and Sexuality Education*”), в якій статеве виховання було інтегровано в рамках предмету “Здоров’я людини”, і стало обов’язковим у шкільній програмі також і для учнів початкової школи.

Мінімальні стандарти статевого виховання встановлюються Міністерством освіти Данії, яке також відповідає й за розробку політики статі в країні, однак, основна відповідальність все ж таки лягає на вчителів (частково на шкільних медичних сестер) щодо прийняття рішення про зміст, завдання та методи статевого виховання учнів, кількість годин на її здобуття, інтегруючись в уроки біології та датської мови, а, батькам, в свою чергу, забороняється забирати своїх дітей з таких уроків [550, с. 37].

Сьогодні в Данії здійснення статевого виховання відбувається блоками, де до першого блоку питань відноситься інформація про ЗПСШ, контрацепцію, фізіологічні та біологічні зміни організму. Інший блок включає в себе інформацію про почуття, емоції, стосунки між статями, сором’язливість та ін. [237].

Активну роботу у сфері статевої освіти проводить також Датська асоціація з питань планування батьківства (*the Danish Family Planning Association*), яка є членом МФПР в Данії (*International Planned Parenthood Federation (IPPF)*), основною метою якої є турбота про статеве здоров’я молоді, попередження небажаних вагітностей та хвороб, що передаються статевим шляхом, й інших негативних явищ, що відбуваються в суспільстві.

Асоціація тісно співпрацює з іншими організаціями та проводить щорічні конференції, присвячені проблемі вдосконалення статевої освіти, бере активну участь та організовує власні проекти, націлені на розв’язання означеної проблеми. Основна мета означених заходів передбачає інформування молоді з питань сексуального здоров’я, видів контрацепції, перебіг вагітності та шкідливості абортів тощо. Вона співпрацює також з освітніми установами і бере участь в реалізації статевого виховання

школярів, здійснює моніторинг якості і доступності статевого виховання та приділяє значну увагу статево му вихованню учнів етнічних меншин, підтримуючи, таким чином, тісні зв'язки із сусідніми скандинавськими країнами в питаннях сексуальної освіти молоді.

Впродовж останніх років, Датська рада з питань охорони здоров'я (*Dansk Rådfor Sundhed*) для якісного здійснення статевого виховання, надає фінансування датській Асоціації планування сім'ї у створенні і підтримці веб-сайту що є головним форумом для статевої освіти педагогів, формуючи, таким чином, їх професійний рівень в цій сфері, зосереджує увагу на організаційних питаннях, що стосуються статево му виховання, розробляє рекомендації, приймає пропозиції щодо здійснення статевого виховання учнівської молоді [550, с. 37].

Як зазначають датські дослідники, сьогодні суспільство в Данії все більше зазнає негативного впливу сучасної мас-культури, пов'язаної з глобалізаційними процесами та її американізацією. Означена тенденція впливає на поведінку молоді, вибір соціальних ролей, життєвих орієнтирів та здійснює руйнуючий вплив на сімейні традиції та цінності. Тому програми статевого виховання націлені на подолання наслідків такого впливу, а статево му виховання учнівської молоді пристосовується до умов сьогодення [513].

Данії, як і решті скандинавських країн, притаманна така модель статевого виховання, де сексуальність розуміється як важлива життєва цінність. Молодь має право на самостійне та незалежне формування та формулювання морально-сексуальних норм. Єдина обов'язкова і культивована норма в суспільстві – почуття відповідальності за характер і наслідки сексуальних стосунків.

Із метою детальнішого аналізу здійснення статевого виховання в країнах першої хвилі вступу до Євросоюзу розглянемо особливості ірландського досвіду роботи у цій сфері.

Ірландія – це країна, де з появою і поширенням ВІЛ/СНІДу, сексуального насилля над дітьми, відбулося часткове запровадження програми “Сексуальність та відносини” (“*Gnéasachta agus caidrimh*”) [325].

Сьогодні існує загальна згода про необхідність введення такої програми у всіх ірландських школах, а напруга в суспільстві відносно здійснення статевого виховання поступово спадає, однак окремі організації та Римо-католицька церква залишаються в активній опозиції у спірних питаннях статей (мастурбації, проституції та гомосексуалізму).

У 1987 році Департамент освіти Ірландії видав керівні принципи постпочаткових шкіл, рекомендуючи статеve виховання як частину більшості навчальних предметів, враховуючи при цьому позицію церкви та батьків, які були залучені до цього процесу. Програма “Основи взаємин і статеve виховання” (“*Relationship and Sexuality Education*” (RSE)) була введена Міністерством освіти і науки у 1995 році. У 1997 році Національна рада за навчальними програмами та оцінкою (*the National Council for Curriculum and Assessment* (NCCA)) з Департаментом освіти і науки запровадили окрему навчальну програму “Соціальні особиста і здоров’я Освіта” (“*Social Personal and Health Education*” (SPHE)), у яку включена й освітня програма RSE [550, с. 54].

Законодавче регулювання сексуальної освіти відбувається згідно Закону про освіту 1998 року, що зобов’язує школи сприяти соціальному та особистісному розвитку учнів та їх медико-санітарній освіті, однак існують значні відмінності у змісті програм зі статевого виховання між школами, що не сприяє їх належному впровадженню.

Мінімальні стандарти для статевого виховання учнів подані в керівних принципах навчального плану як для початкового, так і для середнього рівня освіти. Розроблені освітні програми SPHE та RSE не є екзаменаційними предметами і не передбачають оцінювання. Нова навчальна програма SPHE для старшої школи на даний час розробляється NCCA.

Програма RSE в Ірландії розпочинається у віці 4–5 років, роблячи акцент на поняттях “самоповага” і “соціальна взаємодія”, поступово переходячи від безпеки і самоусвідомлення, росту і розвитку людини до сексуальності та відносин між статями. NCCA закликає до групової роботи з учнями та експериментального навчання [345].

Згідно з Конституцією Ірландії батьки несуть відповідальність за статеве виховання своїх дітей та, за бажанням, можуть вивести їх із проходження цих програм. Школи, в свою чергу, відповідають за поширення програм RSE та SPHE, де координатор SPHE підтримує розпорядження Департаменту освіти і науки (DoES) щодо охорони сексуального та репродуктивного здоров'я дітей та молоді [550, с. 55].

Нещодавно Агентство допомоги при кризовій вагітності (*the Crisis Pregnancy Agency (CPA)*), який фінансується Департаментом охорони здоров'я та дитинства в Ірландії (*the Department of Health and Children in Ireland*), опублікував результати досліджень, пов'язаних із підлітковою сексуальністю, які засвідчили, що багато підлітків переконані, що школа і вчителі недостатньо роблять для того, щоб вони знали про міжстатеві відносини та безпечний секс. Вони залишаються незадоволені тим, що їм було відмовлено в можливості дізнатися необхідну інформацію і вважають, що питання морального, соціального та емоційного змісту, знання про засоби контрацепції, ЗПСШ та сексуального здоров'я, були б більш актуальні для їхнього життя [494].

Аналіз політики сексуальної освіти учнівської молоді Іспанії дає змогу стверджувати, що вона є країною сильних регіональних відмінностей в культурі і ділиться на 17 автономних співтовариств і 2 автономних міста, де Римо-католицька церква впливає на сприймання статевого виховання суспільством.

Іспанський уряд немає єдиної сексуальної та репродуктивної політики в галузі охорони здоров'я, а статеве виховання не є обов'язковим у школах з 1970 року, зосереджуючи увагу лише на біологічних, психологічних і

соціальних аспектах статей. У 1981 році в “Офіційному бюлетені держави” (*“Official Bulletin of the State”*), уряд запропонував рішення щодо розгляду сексуальних питань в школі, починаючи із дошкільного віку, через соціальні і/або природничі науки [332].

Закон “Про право на освіту” (*“The Organic Law of the Right to Education”*) надав автономію школам і свободу дій учителям щодо можливості здійснення статевого виховання на різних етапах навчання. За рішенням, прийнятим на місцевому рівні, статево виховання може здійснюватися наскрізно по всій навчальній програмі або як окремий предмет.

З грудня 2005 року відповідно до нового Закону “Про освіту” передбачалося поступове включення статевого виховання в навчальний предмет “Громадянська освіта”.

В Іспанії немає встановлених мінімальних стандартів щодо здійснення статевого виховання учнів, а відповідальність за політику статі покладена на національний уряд, за її якість та доступність відповідає регіональна влада в країні [252].

Статево виховання в Іспанії не є обов’язковим та розпочинається у віці 14–15 років. Там, де предмет викладається за програмою, кожен вчитель індивідуально несе відповідальність за його здійснення, зосереджуючи увагу на біологічному та фізіологічному підходах, пропагуючи, таким чином, стриманість як єдиний спосіб небажаної вагітності і запобігання інфекціям, що передаються статевим шляхом, та СНІДу [550, с. 76].

Ряд НУО та професійні асоціації, що працюють в сфері сексуального та репродуктивного здоров’я, є активними учасниками у приверненні уваги громадськості до необхідності підвищення якості статевої освіти, проводячи конференції та семінари в школах для навчання молодих людей.

На сьогодні сексуальна освіта в Іспанії не відповідає необхідним вимогам і майже не існує в сільській місцевості. За оцінками експертів, ставлення молодих людей до сексуальності обумовлено стереотипами,

міфами та хибними уявленнями про сексуальність, а більшість молодих людей дізнається інформацію із питань статі з сім'ї, ЗМІ та своїх однолітків, хоча останнім часом деякі спостерігачі відзначили підвищення прихильності уряду до здійснення статевого виховання учнівської молоді в країні [435].

Розглядаючи особливості здійснення статевого виховання в Португалії, зазначимо, що модернізація країни в останні десятиліття принесла перегляд цінностей, і, як наслідок португальське суспільство на сьогодні відкрите суспільство, де католицька церква носить символічне і культурне значення для більшої частини населення, та суттєво не впливає на політику статі і поведінку молоді.

Перший закон про статеве виховання був затверджений парламентом Португалії в 1984 році у ході дискусії щодо узаконення абортів і планування сім'ї, та передбачав його введення у закладах освіти. У цей час Асоціація охорони здоров'я і сім'ї, як член Асоціації МФПС в Португалії (*Associação Para o Planeamento da Família (APF)*) організувала перший семінар, винісши на обговорення пропозицію про зміст і стратегію статевої освіти, однак через тиск консервативних груп, в тому числі, католицької церкви та батьків, закон не вступив у дію [550, с. 72].

В 1999 році прийнято новий закон, який зробив статеве виховання обов'язковим в школах, в більш широкому контексті медико-санітарної освіти, яке здійснювалося до 9 класу через різні навчальні дисципліни, такі як: громадянство, біологія, релігія, географія, філософія, однак не містили обов'язкового компоненту статевого виховання [651].

Нові керівні принципи, узгоджені АФР, Міністерством освіти і Міністерством охорони здоров'я є єдиними офіційними стандартами статевого виховання учнівської молоді, що передбачають цілісний підхід до сексуального та репродуктивного здоров'я, але відсутні освітні програми зі статевого виховання учнів.

На національному рівні за політику статі в Португалії несе відповідальність Міністерство освіти і Міністерство охорони здоров'я, на

регіональному рівні – регіональні органи освіти і здоров'я, на місцевому – рада школи.

Статеве виховання (*Educação Sexual*) в країні реалізується у школі через навчальні програми, тому батьки не мають права знімати свою дитину з таких уроків, однак немає відповідного стандарту щодо віку, у якому воно розпочинається, а шкільні вчителі, фахівці з Центрів охорони здоров'я і ряду НУО несуть відповідальність за його здійснення, використовуючи при цьому різні методи навчання та виховання, провідними з яких є методи експериментального навчання та обговорення [284].

На сьогодні здійснення статевого виховання в Португалії є несистематичним, почасти через відсутність цілісного підходу при створенні відповідних програм та відповідального органу, який би на законодавчому рівні забезпечував його здійснення. З освітніх реформ, що розпочалися в 1990-і роки, статеве виховання теоретично було введено у навчальний план, але на практиці носить, в основному, обмежений характер і залишає бажати кращого.

В країні немає чітких даних про те, як ситуація змінюється в залежності від області, хоча існують освітні проекти зі статевого виховання учнівської молоді по всій країні.

Розглядаючи основні напрями шкільної статевої освіти в країнах другої хвилі вступу до ЄС (1995–1996) – Австрії, Швеції, Фінляндії, необхідно зазначити, що ці високорозвинені країни відзначаються високим рівнем розвитку шкільної освіти, в тому числі й освіти з питань статі. Фінляндія і Швеція характеризується досить позитивним ставленням до проблем сексуальності та статевого виховання, що забезпечується школами, соціальними службами, церквою, медичними центрами та ін., а Австрія відзначається, перш за все, тим фактом, що з метою полегшення діалогу між батьками та освітніми закладами Міністерство освіти запровадило структуру освітньо-консультаційних бюро, в яких молодь отримала можливість користуватися допомогою в питаннях статі.

Загалом в Австрії статеve виховання було і залишається спірним питанням, оскільки відчувається сильний релігійний вплив на заклади освіти. У суспільстві поширена думка, що молоді люди стають сексуально активними занадто рано, і знання про контрацепцію та ЗПСШ, не відповідають особистісному досвіду сучасних молодих людей.

У кінці 1960-х років під тиском жіночого руху та після зустрічі експертів, уряд вдався до рішучих дій та видав закон про “Введення статевого виховання в школи”, як міждисциплінарного предмету. Саме в цей період на рівні держави були розроблені й керівні принципи для вчителів зі статевого виховання (яких дотримуються і до сьогодні), а саме: школа приймає активну участь у статевому вихованні учнів, інтегруючись в різні навчальні предмети (біологія, рідна мова, уроки релігії та ін.); батьки не в змозі вивести своїх дітей із уроків статевого виховання, разом з тим беруть участь у семінарах, конференціях, де надається інформація про зміст та завдання статевого виховання, що здійснюється на уроках в школі.

На законодавчому рівні статеve виховання в Австрії регулюється Міністерством освіти, починаючись із початкової школи через різні навчальні предмети: біологію (вивчаються біологічні аспекти розвитку), рідну мову, релігійну освіту (інформація, пов’язана із моральними уявленнями та цінностями в сфері сексуальності) та соціальні науки [550, с. 25].

В останній час в Австрії спостерігається тенденція сприяння статевоmu вихованню, що відображено у навчальній програмі початкової школи, де розглядаються теми фізіологічних відмінностей між статями, вагітності, розвитку плоду, пологів. З 5 по 8 клас вивчають функції статевого органів, концепцію сім’ї та її планування, засоби контрацепції, аборт, ЗПСШ, догляд за новонародженою дитиною тощо.

Як правило, статеve виховання в школі зосереджене на біологічних аспектах статей, з обмеженим обговоренням етичних, психологічних і соціальних питань. Всі вчителі несуть відповідальність за здійснення

статевого виховання учнів, але насправді тільки ті, хто розкриває теми з питань статі зі свого навчального предмета. Деякі спостерігачі вважають, що статевим вихованням часто нехтують і його здійснення залежить від керівників шкіл, однак більшість учителів не мають необхідної підготовки [507].

На регіональному рівні, забезпечення статевого виховання різне, що пов'язано, насамперед, із його фінансуванням. В Австрії дев'ять провінцій, однак тільки великі міста фінансуються державою, чого не скажеш про сільську місцевість. У великих містах є більше можливостей для співпраці з НУО та іншими установами, які пропонують проекти статевого виховання, охоплюючи теми, що викликають особливий інтерес у молодих людей. Так, представники Асоціації планування сім'ї (*Österreichische Gesellschaft für Familienplanung (ÖGF)*), як члена МФПС в Австрії, допомагають школам в наданні статевої освіти та частково фінансуються за рахунок уряду. Однак значна частина шкіл не може дозволити собі ці зовні керовані проекти, а деяких випадках навіть не знають, що така зовнішня допомога надається [558].

Із метою детальнішого аналізу шкільної статевого виховання в країнах другої хвилі вступу до Євросоюзу, розглянемо особливості фінського досвіду роботи у цій сфері.

Для нас особливої уваги заслуговує дослідження особливостей статевого виховання учнівської молоді Фінляндії у роботах вчених І. Лоттес (*I. Lottes*), О. Контула (*O. Kontula*) [425], які зазначають, що фінське суспільство, як і інші скандинавські країни, характеризується своїми відкритими поглядами на проблеми сексуальності. За показниками Міжнародної федерації з питань планування батьківства (*International Planned Parenthood Federation (IPPF)*) модель статевої освіти учнів середніх навчальних закладів у цій країні одна з найбільш досконалих в Європі.

Статеве виховання у Фінляндії розпочалося на початку 1970-х років, коли Комітет у справах освіти (*the National Board of Education*) започаткував

роботу комісії з питань узгодження навчальних програм статевого виховання та особистісних стосунків для загальноосвітньої школи [181], що регулювалися Національною радою з питань освіти і Міністерством соціальних справ. З 2001 року воно стало обов'язковим для учнів 7–9 класів (у віці 13–15 років), що реалізовувалося в рамках санітарної освіти, а згодом була введена в молодших класах, але знову ж таки, за рішенням окремих шкіл.

Статеве виховання у Фінляндії розпочинається ще з дитячого садка, де закладаються його основи й у початковій школі (вік 7–12 років), де вихователі та вчителі несуть повну відповідальність за його надання, у 7–9 класах (вік 13–15 років) вчителі і шкільні медичні сестри розділяють таку відповідальність.

Вчителі біології та охорони здоров'я найбільш активно беруть участь у здійсненні статевого виховання учнів. В початковій школі навчальна програма зі статевого виховання зосереджена, в основному, на біологічних та емоційних проблемах статі. У 7–8 класах увага акцентується на біологічних питаннях статі, таких як: статеве дозрівання, вагітність, перший сексуальний досвід, контрацепція, ЗПСШ та знайомства, забезпечуючи баланс між біологічними та емоційними аспектами. У дев'ятому класі досить детально вивчаються статеві органи, еякуляція, мастурбація, аборти, емоції, сексуальна етика і сексуальні меншини [409].

Як учителі, так і батьки вважають, що надання статевої освіти в школі є важливим та необхідним. Основна мета такої освіти полягає не у забороні статевого стосунку, а у зменшенні ризику ЗПСШ [321]. Щоб статеве виховання стало результативним, учителі проходять спеціальну підготовку, виробляючи особисте позитивне ставлення до проблеми. Обговорення тем, що стосуються статі, статевої поведінки, статевого відносин проходить у цілковито відкритій атмосфері як у школі, так і в сім'ї [550, с. 41].

Міністерство соціальних справ (*the Ministry of Social Affairs*) спільно з Міністерством охорони здоров'я (*the Ministry of Health*) з 1987 року

розпочали видавництво щорічного журналу зі статевого виховання, який розсилається всім 16-річним юнакам та дівчатам, зосереджуючи увагу на підлітковій сексуальності, включаючи інформацію про статі, знайомство, перший статевий акт, профілактику вагітності (у тому числі, чіткі інструкції по використанню презервативу), сексуальні орієнтації, порушується проблема комерційного сексу, а також містить зразок презервативу і окремий лист батькам про підліткову сексуальність. Ставлення батьків і молодих людей до цього журналу систематично відстежується, а зворотний зв'язок є позитивним [425, с. 117–119].

Однією з переваг системи статевого виховання у Фінляндії є співпраця учителів та інституцій охорони здоров'я. Зокрема, Асоціація планування сім'ї (*Väestöliitto*), як член МФПР у Фінляндії бере активну участь у просуванні статевого виховання в державі. Хоча асоціація здійснює статево виховання в школах на їх прохання, однак його основна функція полягає в організації просвітницької діяльності серед молоді (розповсюдження освітніх матеріалів, брошур, ігор, компакт-дисків, презервативів в школах) [425, с. 120–122]. *Väestöliitto* також безкоштовно організовує дні відкритих дверей для молоді, надаючи консультаційні послуги, пропонуючи консультації по телефону з таких тем, як: сексуальність, контрацепція та знайомства [345].

На сьогодні якість та доступність статевого виховання у Фінляндії контролюється кожні два роки Національною школою вивчення зміцнення здоров'я (*the National School Health Promotion Study*). Отримані дані використовуються з 1995 року, для оцінки стану і впливу статевого виховання на національному рівні, демонструючи таким чином, що шкільні освітні програми статевого виховання відіграють важливу роль в збереженні сексуального та репродуктивного здоров'я підлітків у Фінляндії [421].

Подібного успіху в подоланні негативних явищ серед молоді досягла і Швеція, де питанням сексуального та репродуктивного здоров'я надають великого пріоритету. Статева освіта молоді у цій країні розпочалася із заснування Елізою Оттесен-Енсен (*E. Ottosen-Ensen*) у 1933 році Шведської

Асоціації статевої освіти (*RFSU*), яка сьогодні є провідною у Швеції, та входить до Міжнародної Федерації з питань планування батьківства (*International Planned Parenthood Federation (IPPF)*).

Саме створення цієї асоціації відіграло значну роль у запровадженні предмету “Статеве виховання” у школах Швеції. Спочатку означений курс був уведений у програму початкових шкіл як необов’язковий та був націлений на інформування молодого покоління про правила особистої гігієни, використання контрацептивів, засоби попередження небажаної вагітності. Починаючи з 1956 року, програми статевої просвіти стали частиною навчальних планів та значно розширились питаннями про відмінності статей, сексуальних стосунків, будови статевих органів, пологів. Вони були розраховані надавати таку інформацію школярам, починаючи з початкової школи [250]. Проте такі методи виявились неефективними, оскільки кількість небажаних вагітностей, захворювань на СНІД та інші негативні тенденції серед молоді продовжували зростати.

Вчені констатували, що неможливо уникнути проблеми лише за допомогою інформування молоді про небезпеку тієї чи іншої хвороби, що передається статевим шляхом, чи шкоду абортів, зробленого у ранньому віці, тому у 1975 році відбулося реформування системи статевої освіти у Швеції. З ініціативи працівників освіти статеве виховання пропонувалося здійснювати під час вивчення курсу біології та було інтегровано й у інші навчальні предмети [408].

Крім того, Швеція прийняла такий підхід морально-статевої політики, який передбачає сексуальну освіту, створення спеціальних клінік для підлітків, тісно пов’язаних зі школою, безоплатне, широко доступне і конфіденційне обслуговування у сфері планування сім’ї і здійснення абортів, широку рекламу контрацептивів через засоби масової інформації та їх доступність [619].

Починаючи з дошкільного віку необхідно відповідати на запитання дітей відкрито і правдиво, а сексуальну освіту надавати до настання статевої зрілості та до першого статевого контакту [550, с. 78].

Шведський національний інститут охорони здоров'я суспільства (*the Swedish National Institute of Public Health*) у співпраці з НУО такими, як: шведська асоціація сексуальної освіти (*the Swedish Association for Sexuality Education*) і Шведська федерація лесбіянок, геїв, бісексуалів і транссексуалів (*the Swedish Federation for lesbian, gay, bisexual and transgender rights*), організують щорічні літні Кампанії, спрямовані на підвищення поінформованості про ЗПСШ та СНІД серед молоді, про різні погляди на сексуальність, працюючи в одностатевих групах.

Загалом надання сексуальної освіти у Швеції здійснюється на досить високому рівні. Про це свідчить звіт Національного агентства по освіті (*the National Agency for Education*), зроблений на основі проведеного у 80 школах Швеції дослідження щодо цілей, організації та змісту статевого виховання учнів. У більшості шкіл наявні письмові плани і керівні вказівки щодо здійснення статевого виховання, а також мали програму для всіх учнів з чітко визначеними цілями сексуальної освіти [426].

Отже, скандинавські країни-члени Євросоюзу створили таку систему статевого виховання, де увагу головним чином акцентовано на таких стратегічних завданнях: проведення статевої освіти у середніх навчальних закладах на ранньому етапі; здійснення спеціальної підготовки учителів; впровадження проектів, основними цілями яких є профілактика раннього початку статевого життя, підліткових вагітностей та абортів, ЗПСШ, включаючи СНІД; заснування асоціацій з питань підготовки молоді до батьківства, виконання сімейних ролей тощо; залучення до сексуального виховання церкви, соціальних служб, медичних центрів; постійне інформування молоді про засоби контрацепції з метою покращення епідеміологічної ситуації в суспільстві.

Країни, що відносяться до третьої хвилі вступу до Євросоюзу (2004–2007) складають численну групу країн Центральної, Південної і Східної Європи, які в минулому відносилися до країн соціалістичного табору і в процесі соціально-історичного та економічного розвитку змінили свою орієнтацію та приєдналися на початку XXI століття до Євросоюзу, вийшовши із складу колишнього Радянського Союзу (зокрема, країни Балтії).

Проаналізуємо поступ реформаторських процесів у цих країнах, починаючи з Болгарії, як країни, де ставлення до сексуальності, гомосексуалізму і дошлюбних відносин, варіюються залежно від міст і вікових груп. Так, добре освічені молоді люди і молоді люди з великих міст більш поінформовані і ліберальні у питаннях статі, ніж учні з сільської місцевості.

Перші зусилля із впровадження статевого виховання в школах відбулися в 1970-х роках, коли в школи вперше були запрошені лектори для надання учням інформації статевознавчого характеру. А в 1980-х роках дисципліну “У світі інтиму” (*“In the World of Intimacy”*) запропоновано було запровадити за бажанням тільки у старшій школі. Тим не менш, дослідження 1997 року показало, що до цього, статево виховання в болгарських школах було відсутнім, а підлітки свої “перші сексуальні знання отримують “з вулиці” [478].

З 1996 року Болгарська Асоціація планування сім'ї та сексуального здоров'я (BFPA), Член Асоціації МФПС в Болгарії, і Міністерство освіти, рекомендує при здійсненні статевого виховання використовувати методи взаємного навчання в школі і поза школою. Спеціальні освітні матеріали і керівництво були вироблені на сексуальні навички здоров'я і життя з метою запобігання підліткової вагітності та ЗПСШ.

У 2001 році BFPA фінансувала створення програми “Сексуальність і життєвоважлива освітня складова” (*“Sexuality and Life-Skills Educational Set”*), яка складалася з посібника для вчителів, робочого зошита для учнів та керівництва для батьків, що видаються щорічно з 2005 року. Переговори

ВФРА з Міністерством охорони здоров'я щодо впровадити програми в школах для учнів віком 11 років (5 клас) не були успішними. Тим не менш, на сьогодні новий уряд докладає всіх зусиль, аби ввести обов'язкове статево виховання в школах.

На сьогодні статева просвіта не є обов'язковою в Болгарії та немає розроблених мінімальних стандартів щодо надання освітніх послуг у цій сфері. У багатьох школах батьки і учні можуть вибрати статево виховання в якості додаткової дисципліни, що включена в шкільну програму, що, як правило, проводяться з використанням цілісного підходу та інтерактивних методів, враховуючи вікові особливості учнів [550, с. 30], починаючи із загальної інформації про чоловічу і жіночу репродуктивні системи в п'ятому класі (у віці 11–12 років) і згодом доповнюючи такими темами, як: ВІЛ/СНІД, ЗПСШ, засоби контрацепції, сексуальне насилля з 8 по 11 клас (віком від 14 до 19 років) [345].

У 2004 року, як частина програми Глобального Фонду, за національної ініціативи була запущена програма в містах країни по підготовці шкільних психологів, лікарів-фахівців, а в деяких випадках, вчителів біології щодо здійснення статевого виховання учнів та надання консультаційних послуг в школах.

Законодавче регулювання статевого виховання здійснюється Міністерством здоров'я, Міністерством освіти і Міністерством молоді та спорту, хоча вона і не є обов'язковим у Болгарії.

Експертами з'ясовано, що заняття зі статевого виховання в школах Болгарії проводяться нерегулярно, вчителі недостатньо підготовлені для його здійснення. Практично відсутнє статево виховання учнів сільської місцевості, в той час як у містах забезпечення її залежить від мотивації керівництва закладів освіти та місцевих громад.

Проводячи аналіз особливостей здійснення статевого виховання країн Євросоюзу в алфавітному порядку, перейдемо до Естонії, у якій тривалий час на питання статі накладалося табу, адже, як раніше вважалося, “сексу в

радянські часи не було” [560]. Тому ми будемо розглядати дане питання в ракурсі здобуття незалежності країнами Балтії.

На сьогодні ставлення до питань статі молодих людей в Естонії стали більш відкритими, де більшість людей підтримує репродуктивну політику держави щодо права жінок і пар у вирішенні, коли і скільки мати дітей.

У 1963 році в закладах освіти теми особистої гігієни були передбачені національною навчальною програмою, яка давала вчителям можливість включення основ статевого виховання на своїх уроках (хоча це не було поширеною практикою). З 1980 року був введений предмет “Дослідження сім’ї” (*“Family Studies”*), розрахований на середній рівень освіти, надаючи додаткові можливості для обговорення проблем сім’ї та збереження репродуктивного здоров’я [550, с. 38–39].

У 1996 році Національна навчальна програма на рівні початкової та середньої освіти передбачила новий обов’язковий предмет – “Дослідження людини” (*“Human Studies”*), що включав також і теми зі статевого виховання – інформацію про стать та міжстатеві відносини, соціальні навички, пов’язані з сексуальним та репродуктивним здоров’ям молоді.

З 1997 по 1999 роки естонською Асоціацією АНТИ-СНІД (*Estonian Association Anti-AIDS*) та Асоціацією сексуального здоров’я Естонії (*Estonian Sexual Health Association*), як члена Асоціації МФПС в Естонії, запущено нові проекти (які діють і донині) з профілактики ВІЛ/СНІДу, метою яких є допомога школам у сприянні прийняттю відповідальних рішень молоді при ризикованій поведінці. Крім того, вчителі та наставники щороку можуть пройти відповідну підготовку, відвідати інтерактивні семінари та отримати методичне керівництво зі статевого виховання учнівської молоді [364].

Інші НУО також долучаються до здійснення статевого виховання в школах Естонії. Вони забезпечують проведення семінарів здоров’я, координують діяльність проекту “Рівний рівному”, організовують кампанії із статевої просвіти населення та забезпечують консультативні послуги з проблем статі для молоді в мережі Інтернет. Крім того, беруть участь у

проектуванні навчальної програми “Школа здоров’я”, співпрацюючи з асоціаціями-членами МФПР в Данії (*Foreningen Sex og Samfund*), Фінляндія (*Väestöliitto*), Норвегії (*Norsk Forening для seksualitet, samliv og reproduktiv HELSE*) та Швеції (*Riksförbundet för Sexuell Upplysning*), у розробці просвітницької діяльності з проблем статі, перекладі і дубляжі навчальних матеріалів для використання в Естонії [345].

На державному рівні Міністерство освіти і науки (*the Ministry of Education and Science*) спільно з центром розвитку Національної навчальної програми (*the Development Centre of the National Curriculum*) несуть відповідальність за політику в галузі освіти в Естонії, а місцева влада та школи беруть участь у здійсненні статевого виховання на місцевому рівні.

Мінімальні вимоги до статевого виховання викладені в національному навчальному плані із визначеними змістом статевого виховання для кожного з трьох рівнів базової освіти (перший рівень – 1–3 класи, другий – 4–6 клас і третій – 7–9 класи). Здійснення статевого виховання розпочинається на другому рівні основної школи (4–6 класи), де основний акцент робиться на психосоціальних та особистісних відносинах, статевого дозріванні, міжстатевих відносинах, сексуальній ідентичності, вагітності та ЗПСШ, у 7–9 класах розкриваються питання любові, статевих зносин, контрацепції, безпечного сексу й сексуального насильства у формі традиційного навчання в класі [550, с. 30–40].

В наш час Міністерство освіти і науки Естонії готує новий національний навчальний план, який може усунути предмет “Дослідження людини” з національної навчальної програми, а статеве виховання буде включено в предмет “Медико-санітарна освіта” та інтегровано в такі навчальні предмети, як біологія та фізична культура.

На сьогодні якість статевого виховання в школах в Естонії залежить від фахових навичок окремих вчителів, відповідальних за його здійснення, і їх відношення до проблем статі, а також ставлення керівництва закладу освіти до статевої просвіти учнівської молоді. Недоліком при реалізації статевого

виховання є те, що в деяких школах не вистачає вчителів, які б здійснювали його, відсутність комплексних навчальних програм та недостатньо часу, що виділяються в навчальній програмі на статево виховання учнів [404].

Далі проаналізуємо особливості здійснення статевого виховання в закладах освіти Латвії, базуючись на дослідженні сучасних тенденцій розвитку політики статі цієї країни.

Ставлення до сексуальності молодих людей у Латвії, як правило, негативне і байдуже, що пов'язано, насамперед, із “відсутністю сексу в країні” досить тривалий час.

З 1998 року сексуальна освіта була включена в шкільну програму в межах дисципліни про здоров'я, а до цього часу статево виховання здійснювалося переважно в сім'ї. До 2005 року Здоров'я Освіта (*Health Education*) не було обов'язковим предметом у 5–8 класах (11–14 років), а лише як факультатив старшій школі для учнів 16–18 років. Загалом статево виховання існувало як частина навчальної програми санітарної освіти, де відводилося на нього тільки три заняття у п'ятому класі і п'ять занять – у восьмому класі середньої школи.

На сьогодні Департаментом координації політики Міністерства освіти і науки (*the Policy Coordination Department of the Ministry of Education and Sciences*) розроблені мінімальні стандарти статевого виховання для початкової школи, де передбачено загальне розуміння гендеру та розвитку дитини, основ здоров'я, починаючи із п'ятого класу (вік 11 років), розглядаються теми вікового розвитку та психосоціальних змін зростання; поняття “статі” і формування поваги до протилежної статі. У восьмому класі (14 років) розкриваються теми міжстатевих відносин і відповідальності при цьому; особливості створення сім'ї; різноманітності ролей в сім'ї; моделей сучасної сім'ї; планування вагітності і знання розвитку дитячого організму [622].

В Латвії директори шкіл несуть відповідальність за здійснення статевого виховання в середній школі та приймають рішення щодо

включення його в навчальний план школи. Статеве виховання здійснюється вчителями основ здоров'я, біології, фізичної культури та соціальних наук, де вивчається широкий спектр соціальних, етичних та інших питань у формі традиційного навчання у класі [550, с. 59].

НУО також долучаються до здійснення статевого виховання учнівської молоді в країні. З 1996 року Латвійська Асоціація у справах планування сім'ї та сексуального здоров'я "Papardes Zieds", як член МФПР в Латвії (*Latvian IPPF Member Association, the Association for Family Planning and Sexual Health "Papardes Zieds" (LAFPSH)*), поширює освітню програму "Рівний-рівному", яка проводить просвітницьку роботу серед учнівської молоді щодо охорони сексуального та репродуктивного здоров'я. Така діяльність користується попитом з боку шкіл і школярів, але не всі заклади освіти можуть скористатися нею через недостатність фінансових і людських ресурсів та обмежену потужність таких організацій.

Молодіжна група LAFPSH проводить кампанію щодо безпечного сексу серед молоді у співпраці з ЗМІ, надаючи консультації в розділах журналів, по електронній пошті за підтримки психологів і медичних працівників.

Надання сексуальної освіти в Латвії, як вважають експерти, є недостатнім та залежить від фінансових і людських ресурсів кожної школи. Тим не менш, у відповідь на зростаючу кількість ВІЛ-інфекцій в Латвії, Міністерства освіти і науки Латвії, поряд з кількома агентствами ООН і ВООЗ, реалізує проект "Узгоджена підтримка охорони здоров'я та розвитку молодих людей, 2012–2017" (*"Coordinated Support to Young People's Health and Development, 2012–2017"*), яким передбачено розробку національних стандартів початкової, основної та старшої школи, де "... формування життєвих навичок буде інтегровано із програми санітарної освіти в програми соціальних наук для початкових шкіл із чітко визначеною педагогічною базою для навчання та викладання основ сексуального та репродуктивного здоров'я, поширення освітніх матеріалів статевознавчого змісту, а також забезпечення державної підтримки та моніторингу життєвих навичок" [356].

Важливою рисою розвитку шкільної освіти Литви, в тому числі й статевої, як і її найближчих сусідів Латвії та Естонії, є подолання наслідків радянського періоду, коли в політиці статі відбувався застій. Однак після вступу цих країн до європейської спільноти розпочався, як вважають експерти, зворотний процес, однак і до сьогодні статеве виховання є спірним питанням, так як Римо-католицька церква має сильний вплив на суспільство, що ускладнює реалізацію змісту статевого виховання учнівської молоді, планування сім'ї тощо [345]. Крім того, невелика група консервативних організацій, які є досить впливовими в уряді, виступають проти просування статевої освіти в школах, що може призвести, як вони вважають, до краху інституту сім'ї та пропагують програми "За стриманість" як основу міжстатевих стосунків до шлюбу, а програми за статевою освітою, розроблені Латвійською Асоціацією Планування сім'ї та сексуальне здоров'я (FPSHA), як члена Асоціації МФПС в Литві, призводять, як вони переконані, до ризикованої поведінки молоді [545].

У 1996 році уряд Литви зайняв позицію поширення сімейної політики (*the Family Policy Proposal*) та розробив план дій, де відповідно до одного з положень плану, FPSHA підготував проект закону "Про догляд за здоров'ям сім'ї" (*Draft Law on Family Health Care*), де основна увага зосереджена на плануванні сім'ї, засобах контрацепції, статевого вихованні молоді, штучному заплідненні та стерилізації. Тим не менш, законопроект не був підтриманий консервативною опозицією в Парламенті [560], таким чином Парламент Литви затримав до 2002 році поширення статевого виховання через заклади освіти.

Згодом Шведське міжнародне Агентство розвитку та співробітництва (*the Swedish International Development Cooperation Agency (SIDA)*) фінансує програму профілактики ВІЛ/СНІДу, що спрямовані для поліпшення статевого виховання і сексуальне здоров'я підлітків в Литві та інших країнах Балтії. Загальна мета проекту полягала в скороченні кількості випадків

ВІЛ/СНІДу, інших ЗПСШ та небажаної вагітності за рахунок охорони сексуального здоров'я учнів через шкільну систему освіти.

У 2005 році Рада загальної освіти (*the Board of General Education*) розробила керівні принципи по підготовці учнів до створення сім'ї та статевого виховання для досягнення таких цілей: сприяти цілісному розумінню сексуальності, виховувати морально зрілих людей, які поважають людське життя з моменту зачаття, формувати молодих людей, які здатні до зрілих міжособистісних відносин, заохочувати молодь піклуватися про своє сексуальне здоров'я і протистояти негативному впливу соціуму [550, с. 61].

Здійснення статевого виховання у Литві, відповідно до керівних принципів, розпочинається із початкової школи і завершується в кінці здобуття загальної середньої освіти. Програма адаптована таким чином, щоб теми розкривалися з урахуванням віку учнів, зосереджуючи основну увагу на біологічних аспектах статей, зокрема, анатомії людини, хоча етичні аспекти відносин також розглядаються, включено в навчальні програми предмету біології, етики та фізичної культури через традиційне навчання в класі.

FPSHA виступає за введення обов'язкового статевого виховання в шкільні плани Литви, тому, співпрацюючи з Towarzystwo Rozwoju Rodziny (TRR), Асоціацією МФПС в Польщі, в розробці програми "Підготовка до життя в сім'ї" (*"Preparation for Family Life"*) для шкіл, а також з Датською асоціацією МФПС, фокусує, свою діяльність на освітній кампанії, організовуючи навчальні курси, просвітницькі семінари зі статевого виховання для вчителів, видає інформаційні брошури і випускає відео по засобах контрацепції для молодих людей [474].

Однак здійснення статевого виховання, за оцінкою експертів, у Литві нерівномірне і залежить від ставлення вчителів до питань статі, більшість з яких в достатній мірі не підготовлені до такого виду виховної діяльності. Крім того, в Литві прийнято вважати, що молоді люди повинні отримати інформацію із питань статі та міжстатевих взаємин від батьків та інших джерел, а не школи (FPSHA, 2005). Комітет ООН з прав дитини у своєму

огляді відповідності Конвенції про права дитини у Литві, підкреслив відсутність доступу підлітків до послуг у галузі репродуктивного здоров'я та інформації з питань статі [663].

Хоча в останні роки відносини пов'язані з сексуальністю молоді республіки Кіпру стали більш ліберальними, ніж у минулому, однак консерватизм в цьому питанні ще є нормою, так як церква має сильний вплив у суспільстві, та відчувається обмеженість знань з питань статі, сексуального та репродуктивного здоров'я серед молоді [760, с. 228–231].

Дослідження, проведені серед молодих людей Кіпру, дали змогу виявити обмеженість знань із питань сексуальності людини та сексуального й репродуктивного здоров'я та розкрити плутанину серед молоді у спірних питаннях (аборт, гомосексуалізм, одностатеві шлюби) [760, с. 234]. Тим не менш, в дослідженні, проведеному Радою молоді Кіпру (*The youth board of Cyprus*) в 2012 році, 95,3 % респондентів погодилися, що статеве просвітництво необхідне молоді, а 69,3 % переконані, що воно повинно здійснюватися саме в школах [545].

Статеве виховання було введено на Кіпрі Кіпрською асоціацією планування сім'ї (*the Cyprus Family Planning Association (CFPA)*) у 1972 році, а у 1992 році Міністерство освіти та Міністерство охорони здоров'я запропонували ввести статеве виховання, як обов'язковий компонент, у шкільні програми, де питання статі та планування сім'ї, включено в навчальний предмет “Медико-санітарна освіта”, а більшість учителів, медичних сестер та співробітники CFPA пройшли відповідну підготовку для викладання дисципліни “Основи здоров'я”. У 1993 році в рамках цієї дисципліни були утворені комітети у всіх школах, які слідкували за рівнем його здійснення, значна частина з яких була бездіяльними [550, с. 32].

На сьогодні законодавче регулювання сексуальної освіти здійснює Міністерство освіти і культури (*the Ministry of Education and Culture*) початковому і середньому рівні освіти. Також беруть участь Комітет по освіті парламенту Кіпру (*the Education Committee of the Cyprus Parliament and*

the Multi-Disciplinary Advisory Committee). Однак, на сьогоднішній день, ніяких законодавчих положень з питань статевого виховання учнів не розроблено [550, с. 33].

Пілотажне статеве виховання, запропоноване через програму “Статево виховання і міжособистісні відносини” (“*Sexuality Education and Interpersonal Relationship Education*”), було введено в середній школі для учнів віком 14–15 років і здійснюється вчителями біології, домоводства та релігійної освіти, де значна увага приділяється важливості сімейних відносин і розвитку людини, як представника певної статі, а не сексуальності.

Крім того, відвідувачі Центрів здоров’я, представники CFPA та інші експерти можуть запрошуватися в якості лекторів або викладачів. Найбільш поширеною формою навчання є формальне навчання в класі, але інтерактивні семінари, взаємне навчання і ЗМІ також досить активно використовуються [545].

Представники CFPA для здійснення статевого виховання в школах беруть участь в акціях, розробці та впровадженні навчальної програми зі статевого виховання та здійснюють підготовку вчителів. Асоціація поширює навчальний матеріал, проводить семінари з питань статевого виховання учнів, і звертається до широкої громадськості шляхом проведення інформаційних кампаній.

На сьогодні, як зазначають експерти, основною перешкодою для ефективною реалізації пілотажних програм із проблем статі та міжстатевих взаємин учнів є відсутність належної підготовки вчителів і необхідного фінансування, а Міністерство освіти не має стратегії та чітко визначеної позиції щодо статевого виховання учнівської молоді Кіпру.

CFPA відгукується на запрошення закладів освіти бути в якості лектора, але Асоціація не має коштів або ресурсів для забезпечення потреб у сфері статевого виховання всього острова. Крім того, є помітне розходження щодо можливості доступу інформації між міськими та сільськими районами, так як молодіжних інформаційних центрів, які можуть надати інформаційний

матеріал для молодих людей сільських районів немає, або їх недостатня кількість [344].

На сучасному етапі CFPA працює в напрямку видання посібників зі статевого виховання для вчителів, робочих зошитів для учнів початкової школи та систематично проводяться семінари для вчителів по використанню розроблених навчальних матеріалів.

Перейдемо до характеристики і аналізу здійснення статевого виховання учнів у Республіці Мальта, яка 2004 року вступила до Євросоюзу. Статеве виховання в школах Мальти було введено Мальтійською Асоціацією планування сім'ї (*the Malta Family Planning Association (MFPA)*), членом Асоціації МФПС на Мальті, як шкільна програма “Основи взаємин і статевого виховання” (*Sexuality and Relationships Education (SRE)*), в основу якої покладено принципи статевого виховання, основними цілями яких є допомога вчителям у їх спрямуванні при розробці навчальних програм зі статевого виховання в закладах освіти; розробка керівництва для вчителів з метою визначення їх професійної позиції при вирішенні питань, пов'язаних із програмою SRE [550, с. 5].

При здійсненні статевого виховання учнів у закладах освіти Мальти через програму SRE вчителі, як зазначають розробники програми, зобов'язані враховувати те, що діти і молодь є сексуальними істотами і їх розвиток відбувається з різною швидкістю, а також створення сприятливого середовища, що формує позитивне ставлення до сексуальності через врахування статі, віку, орієнтації, культурних, релігійних та соціальних особливостей учнівської молоді.

Поетапна реалізація програми на Мальті сприяє, як зазначає відомий експерт Мальти Стівен Камільєрі (*S. Camilleri*), формуванню здорових міжстатевих відносин в контексті поваги, інтимності, любові і закону та відстрочення сексуальної активності та сексуального спілкування для дітей та молодих людей. Надання, відповідно до віку і наукової позиції,

достовірної інформації про шкоду ранніх статевих відносин знижує ризики, пов'язані із неконтрольованою поведінкою підлітків [213].

Програма “Основи взаємин і статеве виховання” реалізовується на середньому рівні освіти для учнів віком від 13 до 16 років, зосереджуючи увагу на позитивному ставленні до сексуальності, міжстатевих відносин; розумінні гендерної ролі та сприйняття гендерної ідентичності; визнання і повага до людей з різним сексуальним вибором та орієнтацією; турбота про своє сексуальне і репродуктивне здоров'я тощо.

Програма SRE впроваджується через різні навчальні предмети біологію, релігію і особистісного, соціального і розвитку кар'єри, розглядаючи, таким чином, одну і ту ж тему під різним кутом зору.

Міністерство освіти і зайнятості (*the Ministry of education and employment*) розробило “Національна мінімальна навчальна програма” (*the National Minimum Curriculum (NMC)*), у якій розроблена нормативно-правова база, в рамках якої кожна школа зобов'язана розробити і запропонувати освітні послуги, аби задовольнити потреби учнів. У 1988 році в Законі про освіту, зазначено, що “Національна мінімальна навчальна програма” забезпечує освіту в сфері сексуальності людини, зміцнення гендерної рівності та усвідомленого вибору в сфері охорони здоров'я [345].

Державний документ 2012 року “Національний навчальний план Рамки для всіх” (*A National Curriculum Framework for All*) (2012) акцентує увагу на тому, що учні повинні мати “необхідними знаннями, відносинами і навички, які вони повинні будуть “підтримувати, розвивати і зміцнювати фізичне, емоційне, психологічне і соціальне благополуччя протягом усього їхнього шкільного життя і протягом усього життя учнів” [550, с. 35].

Ці школи користуються дуже хорошою репутацією серед учнів, батьків і вчителів.

Досить велику увагу керівники закладів освіти приділяють роботі з батьками, насамперед, організовуючи зустрічі з вихователями та вчителями, де батьки озвучують свої проблеми і труднощі при здійсненні статевого

виховання в сім'ї; організація паралельних програм, які орієнтують батьків до змісту їхніх дітей і обладнати їх навичками, щоб спілкуватися більш відкрито і чесно про сексуальність зі своїми дітьми; зустрічі із фахівцями у сфері статевої освіти (лікарів, психологів); розміщення рекомендацій для батьків з даного питання на веб-сайті або журналі школи/інформаційному бюлетені.

Цікавою для нас у процесі аналізу національних систем статевого виховання є особливості підготовки молоді до життя в сім'ї Республіки Польща – однієї з країн Східної Європи.

Із позиції Європи, статеве виховання у Польщі фактично не було розроблено. На момент існування Народної Республіки Польща, з 1973 року, це був один з шкільних предметів, проте, недостатньо реалізованим, так як у багатьох закладах освіти уроки зі статевого виховання взагалі не проводилися, замінюючи заняттями з інших навчальних предметів, тому й не вдалося досягти фактичних успіхів у цій сфері. Після 1989 року із крахом комунізму в країні, він практично зник зі шкільного життя [545].

Під сильним впливом католицької церкви з 1990 року шкільні підручники зі статевого виховання відображали не біологічний, а філософський аспект поняття “сексуальність”, причому статеве виховання цього періоду мало тенденцію зосереджуватися на традиційних цінностях і ролі сім'ї.

У кінці ХХ століття польське суспільство пережило кризу, що стосувалася найважливішого суспільного осередка – інституту сім'ї, що пов'язана із стрімким поширенням хвороб, що передаються статевим шляхом, ВІЛ-інфекції та СНІДу, бездоглядністю дітей і підлітків у Польщі, із трудовою міграцією поляків, що посилилася після вступу її до Євросоюзу, передчасним статевим життям учнівської молоді. Це й викликало потребу додаткової допомоги батькам у статевому вихованні дітей, з метою збереження морального і фізичного здоров'я підростаючого покоління, підготовки їх до сімейного життя [550, с. 70].

Останнім часом ситуація дещо змінилася й нині статева просвіта стала обов'язковим предметом та називається “Підготовка до життя в сім'ї”, однак у ряді шкіл батьки повинні надати керівництву школи письмову згоду на відвідування їх дітьми таких занять. Значною мірою це наслідок сильного протистояння статевого вихованню з боку католицької церкви, найбільш впливовому на сьогодні інституту в Польщі [345].

Особливої уваги на сьогоднішній день заслуговує польський досвід підготовки молоді до життя в сім'ї в навчальних закладах Польщі, що пройшов шлях розвитку від факультативних занять до обов'язкового предмета для учнів 5–8 класів в школах підставових (II ступеня), а також на всіх рівнях понадпідставових шкіл (III ступеня), та на якому ми частково зупинилися у підрозділі 3.2. дисертації.

Статеве виховання в Польщі розпочинається в початковій школі, яке здійснюється шкільними медсестрами і вчителями, а у середній школі до статевого виховання долучаються вчителі громадянства та спеціально підготовлені педагоги-сексологи, що завершили аспірантуру (магістратуру) Наук про сім'ю, інститут післядипломної освіти, кваліфікаційні курси при інститутах вдосконалення вчителів. У деяких школах статеve виховання здійснюють священники і монахині, які проводять заняття із релігійної освіти [648].

Вибір методу навчання залежить від стилю викладання окремих учителів та профілю школи. Початкова та середня школи, як правило, проводять уроки зі статевого виховання у вигляді семінарів, в той час як профільні школи, які в основному для хлопчиків, використовують лекції та візуальні ЗМІ.

НУО Польщі також беруть участь в статевоmu вихованні учнівської молоді, в першу чергу у підготовці семінарів для вчителів та учнів, організації консультаційних пунктів і наданні інформаційних та освітніх послуг для молодих людей, вчителів, батьків та медичних працівників з багатьох аспектів сексуального та репродуктивного здоров'я.

Наступна країна для нашого аналізу – Словаччина, яка стала незалежною країною і прийняла низку законів, що стосуються політики статі і статевого виховання молоді.

Словаки, як правило, традиціоналісти, але їх ставлення до питань статі варіюватися залежно від регіону і релігійних переконань. У містах молоді люди ведуть себе як їх однолітки із країн Західної Європи та мають більш відкриті погляди на міжстатеві стосунки, а люди з сильними релігійними переконаннями, яких в країні значна кількість, виступають за утримання молоді до шлюбу. Католицька церква, в свою чергу, виступала за обов'язкове скасування статевого виховання в закладах освіти країни [550, с. 73].

У 1972 році рішенням Уряду № 137 впроваджено програму “Освіта для життя в сім'ї” (*“The required family life education”*) на всіх рівнях шкільної освіти в рамках підготовки до гармонійного, стабільного сімейного життя і батьківства.

Чехословацька асоціація планування сім'ї (CSPRVR), яка була створена в 1979 році спільно з Міністерством освіти, зміцнили Положення освіти батьків і вплинули на підготовку керівних принципів зі статевого виховання учнів.

Сьогодні статева освіта в Словаччині відома як “Освіта для шлюбу та батьківства” (*“Education for Marriage and Parenthood”*) і є обов'язковою з 1996 року, однак не вивчається як окремий предмет, а є частиною навчальної програми з біології, релігії та етики. В даний час держава несе відповідальність за зміст та реалізацію статевого виховання в рамках підготовки молодих людей до шлюбу і відповідального батьківства [545].

Статеве виховання учнів зазвичай розпочинається у віці 13–14 років на уроках біології, вивчаючи біологічні аспекти статі, та на уроках етики й релігії, розглядаючи проблеми взаємовідносин статей. Іноді долучаються й зовнішні викладачі (лікарі та медсестри), на уроках релігії – черниці та священики.

У початковій школі учнями охоплюються питання здорового способу життя, періоду статевого дозрівання тощо. У 5–9 класах знання учнів поглиблюються питаннями статевого дозрівання і дорослішання, сексуальність, відносини і любов, профілактика ЗПСШ та планування сім'ї. У старшій школі увага зосереджена в основному на сім'ї, основах батьківства і материнства, інтимних стосунках. Заняття зазвичай проходять у формі традиційного навчання у класах. Такі гострі теми, як гомосексуалізм, одностатеві шлюби, сексуальне насилля ігноруються.

У деяких школах Словаччини спостерігається й роздільне навчання зі статевого виховання, коли класи діляться за статями, де дівчаткам, як правило, надається інформація про особливості жіночого організму (менструація, вагітність, пологи), а хлопчики вивчають анатомію геніталій з описом та ін.

Словацька Асоціація планування сім'ї (*SPR*), як Член Асоціації МФПР у Словаччині, у співпраці з Міністерством освіти, бере участь у підготовці вчителів до статевого виховання учнів та підготовці освітніх матеріалів, надає консультації молоді в журналах та бере участь в радіо- і телевізійних програмах [550, с. 74].

Угорщина – країна, в якій існує думка серед деяких груп населення, що статева просвіта спонукає до ризикованої поведінки молодь.

У 1973 році, у відповідь на демографічні тенденції в Угорщині, що пов'язані з низькою народжуваністю і високим рівнем абортів, уряд країни ввів нову “демографічну політику”, запровадивши в школах курс “Освіта для життя в сім'ї”, який у 1975 році став обов'язковим, однак через відсутність належно підготовлених фахівців, реалізацією цієї програми в школах займалися переважно лікарі, діти яких навчалися в школі.

У 1978 році з'явилася освітня програма для молодих людей у віці від 14 до 18 років, що включала 20-годинні лекції з курсу “Сексуальність і сімейне життя”, які проводилися протягом чотирьох років. Основними темами програми були: місце сім'ї в суспільстві, дитина в сім'ї, статеві

ознаки людини, моральна основа для сексуальних відносин тощо [545], однак і ця програма реалізовувалася несистематично та непослідовно через відсутність належно підготовлених фахівців у цій сфері.

У 1996 році Комітет ООН з ліквідації дискримінації жінок у своїх заключних зауваженнях, пов'язаних з Угорщиною, запровадив освітню програму “Сексуальність молоді”, аби субсидувати засоби контрацепції з метою сприяння плануванню сім'ї і зменшенню кількості абортів [550, с. 48–49].

Сьогодні Національна освітня програма Угорщини (*the Hungary's National Basic Educational Program (NBER)*) ініціює вивчення навчального предмету “Гігієна” у всіх школах, яка включає в себе основи сімейного життя і статевого виховання. Згідно Постанови міністрів, шкільні лікарі та медсестри навчають цієї програми, які, відповідно, й повинні володіти інформацією про фактори ризику для сім'ї, серед яких СНІД, сексуальне насилля та ін. Проходження програми учні завершують у десятому класі (у віці 16 років [205]).

У наш час законодавче регулювання сексуальної освіти здійснюється Міністерством освіти і Національним інститутом для просвіти громадськості (*the National Institute for Public Education*), що пов'язані законодавчо у прийнятті рішень щодо статевого виховання учнівської молоді.

Pro Familia Hungaria наукове товариство (*HSS*), як член Асоціації МФПС в Угорщині, передбачає інформування молоді про сексуальність, надання консультацій по збереженню сексуального і репродуктивного здоров'я і підготовці фахівців у сфері статевого виховання [550, с. 49].

Крім того, Pro Familia Hungaria поширює інформаційні та освітні матеріали з питань статі й контрацепції, що включають в себе друковані та електронні версії матеріалів через веб-сайт Асоціації. HSS створено “Молодіжну секцію”, організаторами якої є учнівська молоді старшої школи, що проводить освітні програми зі статевої освіти серед однолітків в школах.

Відповідно до висновків Центру планування сім'ї при кафедрі акушерства та гінекології Університету Дебрецена, такої політики уряду у сфері статевої освіти молоді недостатньо, “необхідною є підготовка викладачів для її здійснення, тому педагогічні навчальні заклади (коледжі, університети) мають забезпечувати таку підготовку” [550, с. 50].

Як зазначають експерти, хоча й є достатня кількість наукової літератури із проблем статі, яка зосереджена на засобах контрацепції, однак немає єдиної національної навчальної програми, яка б реалізовувала принципи статевого виховання серед різних вікових груп учнів [205].

Продовжимо аналіз політики статі та статевого виховання школярів Чеської республіки, яка також є членом Євросоюзу з 2004 року.

Ставлення до сексуальності молодих людей Чехії може бути, за твердженням експертів, розцінене як терпиме, однак різниться залежно від їх релігійних переконань. Противники статевого виховання стверджують, що тільки сім'я повинна бути основною інституцією, що надає молоді інформацію статевознавчого характеру.

З моменту заснування у 1979 році Чеської асоціації планування сім'ї (*Czech Family Planning Association*), як складової чехословацького Медичного товариства, що співпрацювало з Міністерством освіти, було розроблено Положення для освіти батьків та керівних принципів для “забезпечення учнів початкової школи знаннями із делікатних тем, перш, ніж вони стикнуться з дезінформацією в іншому місці” [246].

До 1989 року статеве виховання здійснювалося в основному на уроках біології, включаючи його в розділи “Догляд за дитиною”, “Спеціальна освіта для дівчаток”, “Освіта відповідального шлюбу і народження дітей” та “Сімейна освіта”. У 1990-х роках було багато суперечок щодо того, аби зробити статеве виховання обов'язковою складовою навчальної програми. Міністерство освіти підтримало пропозицію вчених, сексологів і вчителів в тому, що кожна школа вносить зміни до навчальних програм, відповідно до її типу та контингенту.

На сьогодні сексуальна освіта є обов'язковою в Чеській Республіці в рамках інших предметів (біологія, громадянство і основи сімейного виховання), та не введений як самостійний предмет [550, с. 34].

Стандарти сексуальної освіти були встановлені Міністерством освіти, молоді та спорту (*the Ministry of Education, Youth and Sports the Ministry of Education, Youth and Sports*) і в даний час в стадії перегляду, визначаючи мінімальні стандарти статевого виховання відповідно до різни вікових груп (початкової, основної і старшої школи) [246].

На даний час статеве виховання розпочинається на другому році навчання у початковій школі, готуючи, таким чином, учнів до відповідальної сексуальної активності, використання контрацептивів, відповідальності у партнерських відносинах, профілактики ЗПСШ та ВІЛ/СНІДу. Саме в цьому віці відбувається зосередження уваги учнів на сексуальному насиллі над дітьми і статевих злочинах, виробляючи почуття терпимості по відношенню до гомосексуалізму.

Багато НУО також беруть участь у здійсненні статевого виховання учнівської молоді, в першу чергу Чеська Асоціація Планування сім'ї, як член Асоціації МФПР в Чеській Республіці, надаючи освіту громадськості та організовуючи семінари, конференції та лекції зі статевого виховання, зорієнтовані на різні вікові групи. Більше того, лікарні, медичні центри в Чехії забезпечують консультування, освітні та інформаційні послуги щодо сексуального і репродуктивного здоров'я, однак діяльність НУО, зосереджена переважно на запобіганні підліткової вагітності, ЗПСШ та СНІДу [490].

На сьогодні стан статевого виховання в країні, за висновками експертів, вважається послідовним і адекватним, що покращується з кожним роком. Деякі спостерігачі [169] відзначають, що здійснення статевого виховання в рамках традиційної освіти в класі є недостатнім, так як діти і молодь більшу частину інформації про стать все ж таки отримують від однолітків, ЗМІ та мережі Інтернет.

Хорватія одна із останніх країн, що вступила до складу Євросоюзу у 2013 році, таким чином, розпочавши четверту хвилю вступу до європейського співтовариства. Це, в свою чергу, дало їй можливість відчутти вплив європейської політики з питань статі та переглянути освітню політику статевого виховання учнівської молоді в країні.

За останнє десятиліття статеve виховання стало досить спірним питанням в Хорватії, що підтверджується протистоянням між прихильниками “політики утримання від сексу” і тих, хто поширює політику статі, стверджуючи, що релігійні цінності відіграють важливу роль у формуванні “політики утримання” в країні. За дослідженнями Р. Паркер (*R. Parker*), К. Вілінгс (*k. Wellings*), Дж. Лазаруса (*J. Lazarus*) останнім часом спостерігається поєднання національної ідеології і релігійних цінностей, що особливо відчутно в розробці політики статевого виховання молоді [490, с. 237].

З 2005 року Міністерство науки, освіти і спорту Хорватії (*the Croatian Ministry of Science, Education, and Sport (MSEs)*) розробило план комплексної програми статевого виховання під назвою “сексуальність людини і якість життя”, а в 2008 році намагалося запровадити медико-санітарну освіту в національний навчальний план [248] та зробити її обов’язковим предметом у всіх початкових і середніх школах. Така ініціатива була залишена після того, як уряд проаналізував дослідження, яке констатувало відсутність істотних відмінностей у знаннях учнів, пов’язаних із здоров’ям, що вивчали даний предмет, і тих, що навчалися за стандартною програмою [335].

Відмовившись від введення медико-санітарної освіти, MSEs зазначало, що статеve виховання вже присутнє в школах Хорватії через інтегрування в інші навчальні предмети (біологія, психологія, соціологія, етика), що “задовольняє широкий заклик Євросоюзу щодо забезпечення загального доступу до інформації про сексуальне і репродуктивне здоров’я молоді” [260], зазначаючи, що “освіта в сфері здоров’я і статевого виховання

присутня в хорватських школах не менше, ніж в інших країнах Євросоюзу” [248].

Після рішення MSEs відмовитися від планів по впровадженню медико-санітарної освіти в початкових і середніх державних школах у 2008 році, урядовці шукали альтернативу у навчанні хорватської молоді проблеми статі.

MSEs, Міністерство охорони здоров'я та соціального забезпечення (*the Ministry of Health and Social Welfare*), а також Міністерство у справах сім'ї (*the Ministry of the Family*) об'єднало зусилля, розробивши керівництво з питань сексуальності і статевого виховання, включаючи методи пропаганди, питання, що хвилюють учнівську молодь і рекомендації, пов'язані з розробкою політики статі в трьох основних сферах: а) інформація/профілактика/статеве виховання; б) визначення рамок політики; в) ініціювання консультацій/послуг, дружніх до молоді [315].

На сьогодні суспільна увага до статевого виховання учнівської молоді в закладах освіти різко зменшилася через рішення уряду відмовитися від національної програми на базі школи.

Необхідність здійснення статевого виховання в школі не слід, як вважають експерти, обмежуватися тільки темами сексуального та репродуктивного здоров'я, а звертати особливу увагу на питання насилля і сексуального примусу у відносинах підлітків [452], гендерної рівності, а також ролі порнографії в сексуальній соціалізації молоді [588].

Отже, яскраво виражена потреба сучасного суспільства в якісному здійсненні статевого виховання знаходить підтримку на національному рівні країн Євросоюзу. Таким чином, держави виявляють інтерес до статевого виховання учнівської молоді як важливої цінності суспільства, що пов'язана із збереженням репродуктивного та сексуального здоров'я громадян, підвищенням рівня їх статевої вихованості, формуванням готовності до шлюбу та сім'ї й відповідального батьківства. З'ясовано, що важливе місце в реалізації завдань щодо удосконалення національних систем шкільної

статевої освіти в досліджуваних країнах займає формування ефективної політики статі в кожній країні.

3.5. Професійна підготовка педагогів до статевого виховання учнів у закладах освіти країн Євросоюзу

У документах низки країн Євросоюзу зосереджено пильну увагу на необхідності якісної підготовки фахівців нової генерації та підвищення їх професійного рівня, зокрема й у сфері статевого виховання учнів, адже лише високоосвічена особистість у змозі забезпечити належну підготовку учнів у питаннях статі, міжстатевих взаємин, формуванні статевої культури. Європейські політики й прогресивні діячі усвідомлюють необхідність професійної готовності вихователів зі статевого виховання у зв'язку із стрімким поширенням серед молоді ЗПСШ та ВІЛ/СНІДу. З огляду на це, піклування про завтрашній день означає всебічну підтримку, забезпечення, удосконалення системи підготовки педагогів до статевого виховання для збереження сексуального та репродуктивного здоров'я учнівської молоді [545].

Тому, на думку європейської спільноти, успішне досягнення мети статевого виховання у школі, яка передбачає формування у молодого покоління якісно нового типу ставлення до проблем статі, представника певної статі, можливе тільки за умови ґрунтовної підготовки вихователя до її здійснення. На масштабну значущість цієї проблеми зверталася увага на спеціально організованих міжнародних форумах з проблем сексуальної освіти, які проходили під егідою Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Організації в рамках програми “Освіта для всіх” (ЮНЕСКО, Дакар, 2000), Всесвітньому форумі по відтворенню, Всесвітній нараді експертів з питань статевого виховання (Іспанія, Мадрид, 2011).

Вона не втратила своєї актуальності й у наш час, про що свідчать матеріали міжнародних зустрічей з означених проблем. Це питання як

гостроактуальне порушувалось і на XV конгресі сексології та статевого виховання (Іспанія, Аліканте, 2010), де зазначалося, що від рівня професійної компетентності вихователя значною мірою залежить ефективне досягнення цілей статевого виховання, висунутих перед навчальними закладами [252].

Дослідження, проведене в Данії засвідчує, що далеко не всі учні отримують адекватне, відповідне віку, цілеспрямоване статеве виховання. За даними опитування учнівської молоді, респондентам в системі середньої освіти не вистачає базових знань про ЗПСШ, контрацепцію, тіло і сексуальність як життєву складову особистості, зокрема, 20 % учнів вважають, що їм бракує інформації про функції тіла та сексуальність, 15 % – про контрацепцію, 25 % – про вагітність та аборти. Крім того, 30 % учнів відповіли, що вони мало що знають про сексуальні права, 29 % – про різні форми сексу, 27 % учнів переконані у недостатності своїх знань про негативну сексуальну активність (сексуальні знущання та насилля, збочення, педофілію тощо) [319, с. 40–42]. Для прикладу, наводимо деякі цитати “Я ніколи не отримував інформації про те, які наслідки тягне за собою підвищена сексуальна активність”, “Є багато підлітків, хлопців і дівчат, які належним чином не знають свого тіла та його функцій”, “У мене в класі є учні, які не знають, що означає слово “контрацепція” [319, с. 44–45]. У той же час, більш, ніж 82 % учнів переконані, що освіта є основним джерелом отримання знань про секс та взаємовідносини між статями, поруч з Інтернетом, TV і друзями.

Проведене фахівцями обстеження дозволяє екстраполювати ситуацію у Данії не тільки на Східну Європу, але й на інші держави країн Євросоюзу в цілому. Правомірність такої екстраполяції підтверджує думку фахівців багатьох країн про невисокий рівень обізнаності учнівської молоді в питаннях статі та міжстатевих взаємин, що породжено недостатньою підготовленістю педагогічних працівників до статевого виховання у закладах освіти.

Про актуальність цієї проблеми свідчать результати досліджень та думки вчених щодо професійної компетентності педагогів у сфері статевого виховання. Переконаливими у цьому відношенні є дані, наведені спеціалістами Б. Катс (*B. Katz*), В. Валлін (*V. och Wallin*) (Швеція) та І. Еріксон (*I. Eriksson*) (Австрія) за підсумками тестування шведських та австрійських учителів.

Головним для авторів було встановити загальний рівень компетентності вчителів зі статевого виховання. З метою отримання більш достовірних даних обстеженням було охоплено понад 500 учителів. У зміст тесту включалися питання, які стосувалися термінів, розуміння учителями значення закладених у них понять та вміння їх використовувати у професійній діяльності. Необхідно було також висловити своє ставлення до проблематики, що розглядається.

У цілому наведені результати засвідчили високу актуальність проблеми професійної підготовки педагогів зі статевого виховання учнів. Маловтішними є й інші факти, виявлені під час анкетування. Майже дві третини вчителів відповіли, що вони або не знають, або недостатньо знають шляхи здійснення ефективного статевого виховання учнівської молоді, їм бракує якісних навчальних матеріалів із означеної проблеми [264, с. 12; 368].

Дослідження, проведені також Інститутом маркетингових досліджень (Польща, 2010), показали, що вчителі, які здійснюють статево виховання в школі, в переважній більшості, є фахівцями інших навчальних предметів – біології (21 %), історії (20 %), фізичної культури (17 %), релігії (14 %) і польської мови (5 %). Міністерство освіти в своїй доповіді про виконання Закону про планування сім'ї (2011) визнало, що з 14578 учителів більшість не володіє необхідною кваліфікацією [648, с. 184]. Профільне відомство не надало жодних пропозицій щодо вирішення цієї проблеми, незважаючи на стрімке зростання кількості випадків небажаної вагітності серед неповнолітніх, сексуального насильства та поширення ВІЛ-інфекції [648, с. 186].

Проведені у Швеції дослідження на виявлення відмінностей між учителями, які мають різний стаж професійної діяльності, засвідчують, що суттєвої різниці між розумінням змісту навчального плану та окремих навчальних предметів зі статевого виховання немає, однак виявлено відмінності між учителями, зокрема, на індивідуальному рівні, де вчителі з досвідом краще розуміються на особливостях здійснення статевого виховання учнів, отримавши додаткове навчання в цій сфері, розуміються на використанні більш якісних навчальних матеріалів, у той час, як їхні менш досвідчені колеги відчують брак знань у цій сфері, пов'язуючи, насамперед, із недостатньою підготовкою вчителів та потребою у більш високому рівні сексуальної освіти в університеті [264, с. 3].

Загалом, професійна підготовка вчителів країн Євросоюзу здійснюється в педагогічних коледжах, ліцеях, школах, інститутах, університетах на педагогічних факультетах. Для того, щоб статеве виховання носило неперервний характер протягом усіх років навчання в школі й відображало його інтердисциплінарний характер, учителі будь-якої спеціальності мають бути професійно підготовленими до розв'язання навчально-виховних завдань зі статевого виховання на всіх етапах навчання.

Як узагальнюючий може слугувати досвід підготовки вихователя у вищих навчальних закладах Естонії, яка з 1990-х років (у зв'язку із відновлення незалежності та пов'язаними із цим змінами в суспільстві) розпочала підготовку вчителів санітарної освіти на базі Тартуського університету і Талліннського педагогічного університету, а в 1994 році Естонський Союз планування сім'ї запустив широкомасштабний проект по підготовці вчителів медико-санітарної освіти, розробивши якісні навчальні матеріали та поширивши їх по закладах освіти (“Ах, якщо це станеться!”, “Молодь до сексу готова” і т.д.) [361, с. 111–113].

У 1996 році затверджено підготовку вчителів початкової і середньої освіти для національної навчальної програми у зв'язку із введенням нового обов'язкового предмету “Дослідження людини” (“*Human Studies*”), в який

включені теми зі статевого виховання. Новий навчальний план передбачав, що “шкільна сексуальна освіта має в пріоритеті засвоєння знань, формування навичок і відносин, керуючись принципом, що профілактика ризикованої поведінки повинно починатися в ранньому віці, і проходити систематично через різні ланки освіти” [405, с. 23].

Залишається актуальною для багатьох країн Євросоюзу проблема міждисциплінарної координації сексуальної освіти майбутнього учителя. Ефективність підготовки студентів до статевого виховання учнів у школі значною мірою залежить від реалізації у навчально-виховному процесі вищого педагогічного навчального закладу міждисциплінарного та системного підходів, розуміння методичної компетентності майбутнього вчителя, уміння здійснювати роботу з учнями з урахуванням їх вікових особливостей і основоположних вимог до професійної підготовки майбутнього вчителя.

Професійна підготовка вчителів до статевого виховання учнів включає й вивчення психолого-педагогічних дисциплін. Принциповим у зв'язку з цим стає положення про те, що в єдності морального, фізичного й естетичного виховання формується такий тип поведінки та діяльності в суспільстві, в основі якого лежать мотиви, певні ціннісні орієнтації особистості. Підготовка майбутнього учителя передбачає повне оволодіння усім змістом сексуальної освіти. Однак, як з'ясовано, дисципліни психолого-педагогічного циклу недостатньо включаються у професійну підготовку майбутнього учителя зі статевого виховання учнів. “Активне використання дисциплін психолого-педагогічного циклу в статевому вихованні в педагогічних навчальних закладах має важливе значення для конструктивного розв'язання завдань підготовки вчителя для здійснення навчально-виховної роботи у школі з питань статі”, – зазначається у національних стандартах сексуальної освіти [294].

Аналізуючи професійну готовність педагогів до здійснення статевого виховання учнів, варто зупинитися й на їх підготовці у Швеції, країні, яка має

найнижчі показники підліткових вагітностей та початку статевого життя серед неповнолітніх у європейському регіоні. Як з'ясовано, з 2001 року в Швеції відбулася реформа педагогічної освіти, за якою підготовка вчителів складається з трьох циклів: 1) загальна освіта (AUO), що складає 90 кредитів, й містить як міждисциплінарні курси, а також курси, пов'язані з навчанням і суспільства в цілому; 2) спеціальність – на загальну суму 60 кредитів та складається в основному з традиційних тематичних досліджень; та 3) спеціалізація (зі змінною кількістю кредитів) сприяє поглибленню знань в конкретній галузі або розширенню знань через вивчення суміжних дисциплін [264].

У Швеції існує два типи спеціалізації на вибір: з поглибленням та з розширенням. Розширення у спеціалізації забезпечується через більш широкі можливості пізнання в необхідній сфері. Зокрема, професійну підготовку у сфері статевого виховання майбутні вчителі Швеції отримують в ході здобуття загальної освіти та розширенням через спеціалізацію “Сексуальна освіта та відносини”. “Питання статі – це не те, як вважають шведські науковці, що вивчається через здобуття спеціальності (хоча є елементи статевого виховання при підготовці вчителя біології), тому важливо поглибити свої знання через здобуття спеціалізації” [264, с. 7]. Важливою умовою для повноцінної підготовки цієї категорії учительства, фахівці вважають за необхідне включати знання статевознавчого характеру у зміст навчальних дисциплін, що вивчаються [264, с. 2].

Дослідження, яке проведено в педагогічних ВНЗ для з'ясування повної картини щодо сексуальної освіти і відносин в підготовці вчителів у країні, що проходило у вигляді онлайн-анкетування (див. додаток 3) у 27 університетах, засвідчило, що студенти більшості університетів Швеції мали обмежені можливості в отриманні професійної підготовки у сфері статевого виховання. Тільки у 3 університетах (*Malmo, Södertörn, Dalarna*) статево виховання входить в обов'язкову освіту, 6 університетів мали статево виховання в будь-якій галузі освіти і в 7 університетах було як спеціалізація [264, с. 5].

Як для нас, це досить пристойні результати. Однак для цієї країни, як стверджують шведські фахівці, вона бажає кращого. Зокрема, вони відмічають, що вчителі природничих дисциплін більшою мірою підготовлені в статевознавчому плані порівняно з учителями гуманітарних спеціальностей. У зв'язку з цим науковці стверджують, що: "...відчувається гостра нестача кваліфікованих учительських кадрів у галузі сексуальної освіти" [367, с. 6].

Подібну думку висловлює й уряд Данії зазначаючи, що "сьогоднішня система підготовки вчителів не повною мірою забезпечує їхню готовність до сексуальної освіти школярів", стверджуючи про необхідність ведення діалогу з коледжами університетів для забезпечення належної основи для муніципалітетів і навчальних закладів з метою створення сприятливих умов для надання можливості вчителям у здобутті сексуальної освіти [545].

Таким чином, підвищення професійної готовності вихователя до статевого виховання учнів у закладах освіти є проблемою інтернаціональною, однаково актуальною для всіх країн, зацікавлених у ефективному розв'язанні педагогічних завдань з проблем статі та міжстатевих взаємин [345].

Для того, щоб учитель міг успішно розв'язувати навчально-виховні завдання зі статевого виховання в школі, у нього має бути сформоване загальне уявлення про статі, що характеризуються різноманітними проявами у суспільстві. Тому учитель мусить чітко уявляти функції кожної навчальної дисципліни в їхньому розкритті на всіх етапах навчання. Така узагальненість може бути досягнута завдяки міждисциплінарним зв'язкам. Педагоги країн Євросоюзу розробили систему провідних ідей та понять, що забезпечують розв'язання цієї педагогічної проблеми [338; 528; 544]. Висунуті ідеї та поняття призначені для загальноосвітньої школи. Однак вони є основоположними і в професійній освіті зі статевого виховання. Таким чином, виникає наступність між підготовкою вихователя та його подальшою діяльністю в школі. Педагоги країн Євросоюзу Б. Катз (*B. Katz*), А. Веллін

(*A. Wallin*), І. Еріксон (*I. Ericsson*) (Швеція), К. Бастон (*K. Buston*), Г. Харт (*G. Hart*), С. Скот (*S. Scott*) (Великобританія), В. Кравець, О. Главацька (Україна) підкреслюють, що дидактична цінність міжпредметних зв'язків, які посідають важливе місце у статевого вихованні учнів, полягає в тому, що вони сприяють розширенню практичного розуміння знань, умінь і навичок із питань статі для вирішення не тільки професійних, але й суспільних завдань, з якими доводиться стикатися вчителю в складних соціальних умовах сучасного суспільства [218; 419; 667]. У такому розумінні підготовка педагога до статевого виховання учнів виступає як важливий соціальний орієнтир, що визначає його подальшу педагогічну діяльність.

З метою стимулювання майбутніх педагогів до більш ґрунтовної професійної підготовки зі статевого виховання у школі в педагогічних навчальних закладах, зокрема університетах країн Євросоюзу (наприклад, Австрія, Велика Британія, Польща, Швеція та ін.), присвоюються відповідні ступені бакалавра або магістра [476, с. 310–314]. Студенти, що прослухали спеціальні курси з проблем статі та сексуальної освіти, мають право на участь у кваліфікаційному іспиті на отримання певного ступеня.

Так, університети та коледжі Швеції пропонують безліч вибіркового курсів у сфері сексуальної освіти та гендерних питань. У цілому шість вищих навчальних закладів країни здійснюють підготовку вихователів зі статевого виховання. Зокрема, в університеті Мalmö в трьох спеціалізаціях найбільш чітко розроблено цілі в плані сексу і співжиття, тоді як Содерторнський університет пропонує рівнозначний курс при підготовці вчителя дошкільної та початкової школи. Питання статі не включені в результати навчання, однак курс передбачає розгляд питань “гормони”, “як контролювати тіло і стать”, “сексуальність і сім'я з історичної позиції, природничих і суспільних наук, культури” тощо. Цей курс реалізується через міждисциплінарний підхід і розрахований на 1,5 кредити.

Dalarna – університет, який пропонує 2 курси з найширшим діапазоном, по 15 кредитів кожен: “Сексуальна освіта в культурній точки

зору” і “Статеве виховання в перспективі навчання”. В університеті Лінчепінг передбачено курс “Статеве виховання в сучасній школі”, який становить 3,5 кредитів, що є недостатнім при здобутті спеціалізації “вчителя-сексолога”. У центрі уваги поняття сексу і відносин тільки з освітньої точки зору.

Проблема підготовки педагогів до статевого виховання в Німеччині в наш час знаходиться в фазі консолідації. Так, на сьогоднішній день у німецьких університетах немає кафедри статевого виховання, яка б безпосередньо займалася підготовкою фахівців для середніх навчальних закладів. В університеті Мерзебурга є лише неповна комплексна підготовка (з 2001 року), що складається з двох програм безперервної освіти (статевого виховання, планування сім’ї) та програми магістра. В університеті Кіля підготовка фахівців зі статевого виховання здійснюється тільки на рівні бакалавра [257].

Однак у Польщі для підготовки викладачів з предмету “Освіта для сімейного життя”, крім ступеня бакалавра, запроваджена магістратура “Підготовка до життя в сім’ї” (*“Przygotowanie do życia w rodzinie”*), метою якої є підготовка вчителів для проведення занять з предмету “Освіта для сімейного життя” в початковій, середній та старшій школі, де, крім здобуття професійної кваліфікації, при підготовці основних досліджень, формуються методичні, поліпшуються особисті та соціальні навички, необхідні в роботі у сфері статевого виховання.

Магістратура “Підготовка до життя в сім’ї” спрямована на випускників педагогічних навчальних закладів або випускників, які вже мають викладацький сертифікат вчителів початкових, середніх і середніх шкіл. Тут майбутні вчителі опановують різноманітними знаннями й навичками, що стосуються професійної підготовки вихователя зі статевого виховання. Особлива увага приділяється методиці виховної роботи з дітьми, мета якої полягає в тому, щоб навчити майбутнього вихователя ефективно здійснювати статеве виховання на практиці.

Провідне місце в професійній підготовці студентів відводиться таким дисциплінам, як “Термінологія “Науки про сім’ю” в її міждисциплінарному вимірі”; “Етика сімейного життя та сімейне життя”; “Зв’язок “Науки про сім’ю” з іншими науками”, особливо теологією, психологією та медициною, що уможлиблює інтеграційні перспективи для ряду наукових дисциплін, де розглядаються теми “Соціально-демографічна і правова сучасна сім’я”; “Вчення Церкви про шлюб та сім’ю”; “Моральні та етичні принципи, що належать до сфери народжуваності”. У ході навчання відбувається пошук, аналіз, оцінка, відбір і інтеграція інформації з використанням різних джерел, формулювання на основі критичних суджень, інтеграція знань з різних дисциплін в галузі гуманітарних та її використання в незвичайних професійних ситуаціях. Крім того, використання різних каналів і методів комунікації, за участю експертів з педагогіки, психології, теології та медицини, а також популяризації знань про сім’ю, вміння розробляти та організувати заходи, пов’язані з обраною спеціальністю, проведення навчальних занять зі статевого виховання, підготовки до сімейного життя, беручи до уваги ланку освіти і потреби класу [218, с. 28].

Програма магістратури “Підготовка до життя в сім’ї” розрахована на 350 годин й включає ряд напрямів: Основи психології розвитку особистості; Медико-біологічні аспекти людського розвитку; Психологія та соціологія сім’ї та шлюбу; Педагогіка про шлюб та сім’ю; Механізми сімейного життя; Основи сексології і статевого виховання; Методи планування сім’ї та ін. [218, с. 29].

Досить важливим є те, що навчальним планом магістратури передбачена навчальна практика, яка становить 60 годин й реалізуватися у вигляді педагогічної практики в школі та створює умови для апробації отриманих професійних знань та умінь з проблем статей, адаптації до реалій шкільного життя, та є обов’язковою для тих, хто хоче одержати сертифікат з правом викладання предмету “Освіта для сімейного життя” в закладах освіти.

Після закінчення магістратури за напрямом “Підготовка до сімейного життя” студентам присвоюється кваліфікація з правом викладання предмету в галузі підготовки до сімейного життя в початковій і середній школах.

Науковці Польщі переконані, що навчання в такій магістратурі сприяє підвищенню рівня знань, що дозволяє забезпечити кількісний обсяг різнобічної інформації з проблем статі в процесі опанування змістом різних навчальних дисциплін і, відповідно, передбачати їх якісну градацію від курсу до курсу, сформувати у майбутнього вчителя сталу потребу до постійного поповнення й поновлення отриманих знань [218, с. 30]. Більшість фахівців Євросоюзу розглядають такий підхід як один із провідних у підготовці компетентних й високоерудованих педагогів зі статевого виховання учнівської молоді, здатних відчувати вимоги часу.

Існуючі нарікання на якість професійної підготовки випускників педагогічних навчальних закладів із сексуальної освіти та статевого виховання спонукали до створення в країнах Євросоюзу системи підвищення кваліфікації вчителів зі статевого виховання. Її необхідність і своєчасність значною мірою пов’язується з одним із провідних принципів даної галузі педагогічної науки і практики – безперервністю, – визнаного ще на перших Всесвітніх форумах, присвячених цій проблемі. Такий підхід до організації й здійснення статевого виховання зумовив розвиток достатньо розгалуженої на сьогодні мережі форм підвищення кваліфікації вчителів, які відчують потребу і виявляють готовність до вдосконалення своєї фахової компетентності.

З’ясовано, що у Швеції, майже при кожному університеті, на базі коледжу, проводяться курси із сексуальної освіти та статевого виховання для вчителів навчальних закладів (див. додаток О). У деяких університетах, всі курси при здобутті загальної освіти є обов’язковими, однак більшість програм ідуть у поєднанні обов’язкових та факультативних курсів. Такі курси пропонуються не тільки для студентів у рамках програм підготовки

вчителів, а й для всіх, хто цікавиться і хоче здобути додаткову освіту зі статевого виховання учнівської молоді [264].

Вартим уваги досвід Польщі по підвищенню кваліфікації вчителів зі статевого виховання учнів. Головна мета навчання слухачів курсів підвищення кваліфікації – мати можливість викладати предмет “Освіта для сімейного життя” в початкових і середніх школах, отримавши знання про педагогічні, психологічні та соціальні основи формування ставлення в учнів до здоров’я, до сім’ї тощо.

Курси слухачів адресовані також і випускникам магістратури та бакалаврату, вчителям усіх спеціальностей, де в процесі навчання надається можливість отримати знання і навички у різних сферах: здоровий спосіб життя; відповідальний вибір учнів в майбутньому дорослому житті; основні механізми, які регулюють відносини в міжособистісних відносинах; цінність сім’ї в особистому житті; етика в житті сім’ї та шлюбу тощо. Розвиток навичок для створення сприятливих умов для кращого розуміння учнів і їх батьків як в питаннях статей, так і психостатевого розвитку учнів. Крім того, у слухачів курсів формуються навички, як підготувати молодих людей до розуміння і прийняття статевої зрілості, а також можливість надання допомоги жертвам сексуального насильства. Такі курси тривають два семестри (270 годин), по завершенню яких, слухачі мають право викладати навчальний предмет “Освіта для сімейного життя” на всіх етапах освіти [403].

Підвищення кваліфікації вчителів, як засвідчують фахівці ряду країн Євросоюзу, є важливою ланкою в системі безперервної освіти із питань статі, яка забезпечує можливість своєчасно реагувати на зміни, що відбуваються як у підходах до розв’язання даної проблеми, так і способах й формах передачі знань статевознавчого характеру молодому поколінню [367; 555].

Вдосконалення професійної підготовки учителів зі статевого виховання відбувається у різних формах організації: проводяться конференції і семінари, присвячені питанням теорії та практики статевого виховання школярів,

відкриваються факультети післядипломної освіти і започатковуються курси з різним терміном навчання (від одного-двох тижнів до декількох місяців) при університетах, коледжах та інших освітніх установах. При цьому враховуються можливості вчителя щодо відвідування. Вчителі, обтяжені викладацькою роботою або з інших причин не можуть навчатися на стаціонарних курсах, мають змогу звернутися до послуг дистанційного навчання [252; 528].

Для прикладу, у Швеції, для практикуючих вчителів курси слухачів проводяться у вечірній час, аби кожен учитель мав можливість поглибити та розширити свої знання та навички із певної спеціалізації, зокрема зі статевого виховання учнів, заповнюючи анкету (див. додаток М) [367, с. 4–7].

У Німеччині існує Інститут статевого виховання (Дортмунд) (*Institut für Sexualpädagogik, Dortmund*), який є провідним професійним інститутом статевого виховання і сексуальної освіти в німецькомовних країнах, при якому відкриті спеціалізовані курси для різних категорій учителів – як для початківців, так і тих, хто має тривалий стаж роботи (від 10 років і більше). Для першої категорії учителів діють короткотермінові курси (два-три тижні). Для другої – програма навчання розрахована на два роки. Вчителі, які успішно опановують академічним курсом і проходять тестові випробування, отримують свідоцтво, що надає їм право працювати в системі підвищення кваліфікації із сексуальної освіти своїх колег за місцем роботи або в існуючій мережі неформальної освіти (участь у розробці концепцій, проведенні семінарів, короткотривалих курсів тощо). Представники інституту досить часто є незалежними експертами, які відвідують заняття в навчальних закладах для з'ясування стану підготовленості вихователів до здійснення статевого виховання, проводять бесіди з учнями [342].

Метою діяльності Інституту статевого виховання є популяризація статевого виховання серед молоді в теорії та практиці через широкий спектр тренінгів, семінарів та лекцій, публікацій та симпозіумів. По закінченню таких курсів слухачі отримують кваліфікацію “педагога-сексолога”.

Як відзначають фахівці курсів, кожен бажаючий може взяти участь у підготовці та проведенні відкритих семінарів з актуальних питань статі, як от: “Підліткова вагітність – наслідок розбещеності?” (2012), “Сексуальна освіта як нова парадигма особистісно-орієнтованого статевого виховання для будь-якого віку” (2014), “Сексуальне життя – мистецтво викладання” (2015) та ін. [342].

Наведений приклад підвищення кваліфікації вчителів зі статевого виховання в Німеччині не є винятковим. Подібна практика набула поширення в багатьох країнах Євросоюзу.

Курси для вчителів статевого виховання пропонують й країни Балтії. Цільовою групою є вчителі зі статевого виховання учнів шкіл II–III ступенів, тобто робота з молоддю у віці 11–16 років. Так, в Естонії лекторами на таких курсах є лікарі, члени правління Естонської асоціації сексуального здоров’я, викладачі медичної освіти, гуманітарних наук провідних університетів країни [405] (м. Тарту, м. Нарва і ін.) та Інституту розвитку здоров’я (м. Таллінн). Навчальні курси з терміном навчання від одного до двох тижнів з розрахунку 8 академічних годин щоденно. По закінченню навчання, видається сертифікат, що надає їм право працювати в системі підвищення кваліфікації зі статевої освіти в існуючій мережі неформальної освіти (семінари, короткотермінові курси тощо). Курси можуть бути й російськомовні [405, с. 22–24].

На таких курсах вчителям пропонуються підручники та навчально-методична література, як от: “Статеве виховання на II–III ступенях навчання (4–9 класи) (*“Seksuaal kasvatus õpetajaraamat II ja III kooliaste (4–9 klass)”*). Рекомендована книга для учителя допомагає молодим учителям та вчителям із досвідом пройти через складні і чутливі питання статей, здійснювати дослідження в сфері статевого виховання відповідно до навчального плану, надання допомоги та підтримки підліткам їх статевого розвитку. У зв’язку з цим вчитель повинен розуміти підлітків, бути обізнаним з різними методами навчання, а також мати відкрите ставлення до сексуальності. Книга для

учителя включає в себе теоретичні підходи до теми, плани уроків для вчителів та робочі зошити для учнів із різними типами завдань. На додаток до книги пропонується компакт-диск, який містить креслення, рисунки, діаграми і питання для обговорення з підлітками [361].

За рекомендаціями ЮНЕСКО з питань освіти, науки і культури, вчителі, які з певних причин не в змозі підвищувати кваліфікацію протягом навчального року, мають отримати можливість задовольнити свою потребу в цьому через участь у теоретико-методичних семінарах, організованих у вільний від роботи час та інших формах неформальної сексуальної освіти, що пропонуються вищими педагогічними навчальними закладами [615].

Звернення уваги на підвищення кваліфікації вчителя в сексуальній освіті, переконані Дж. Уолкер та Дж. Мілтон, має важливе значення для розвитку компетентності вчителів, породжуючи впевненість, формуючи базу знань для застосування у методиці навчання і підвищення якості викладання в сексуальній освіті [638, с. 416].

Крім того, така підготовка має сприяти розвитку поглядів вчителів у сфері сексуальної освіти, формуванню навичок при викладанні та розробці стратегії співпраці з батьками, що сприяє ефективності сексуальної освіти. Тим не менш, “розширюючи можливості підготовки вихователів зі статевого виховання та інтегруючи статеve просвітництво через навчальні програми необхідна неабияка підтримка й з боку вищого керівництва”, – переконані науковці Великобританії [638, с. 418–419].

Досить поширеними у ряді країн Євросоюзу, зокрема у Данії, є курси перепідготовки, де тренери з коледжів університетів у державних школах пропонують вчителям пройти курси з надання першої медичної допомоги, медико-санітарної і сексуальної освіти. Участь в курсах вирішують суб’єкти на добровільних засадах. Відповідно, для курсів перепідготовки розробляється поточна програма, де центральне місце відводиться знанням і навичкам області сексуальної освіти.

Крім того, Міністерство освіти постійно здійснює моніторинг та оцінку реалізації конкретних ініціатив з метою забезпечення необхідної підготовки вчителів з відповідною навчальною кваліфікацією згідно випускних вимог, які в подальшому детально обговорюються та аналізуються. На даний час Міністерство освіти Данії бачить особливу проблему для коледжів університетів в забезпеченні викладачами-стажистами, що мають компетенції в сфері здоров'я, статевого виховання та освіти для сімейного життя [659].

Датськими науковцями для слухачів таких курсів в допомогу розроблено керівництво по збереженню здоров'я та статевого вихованню молоді і підготовки їх до життя в сім'ї [659, с. 37–39], поряд з яким представлено й посібник, що складається з чотирьох основних модулів: Введення для вчителя; Сексуальна освіта 0–3 клас; Сексуальна освіта 4–6 клас; Сексуальна освіта 7–9 клас.

Керівництво було підготовлено з урахуванням загальних цілей збереження сексуального й репродуктивного здоров'я молоді, як-от: здоров'я і благополуччя, тіло і стать, сексуальність та вказані відповідні навички та область знань та представлені інструкції для вчителя як суб'єкта викладання в процесі надання сексуальної освіти учням.

На сьогодні уряд Данії зосереджений на тому, аби підняти рівень підготовки фахівців зі статевого виховання учнівської молоді. Це не повинно бути зроблено за допомогою індивідуальних рішень, а шляхом широкомасштабних прагнень через підвищення кваліфікації та перепідготовки вчителів, підвищення уваги до ролі муніципальних та шкільних лідерів [659, с. 3].

Тому фахівці провідних європейських країн (Австрія, Данія, Швеція та ін.) пропонують шляхи вирішення означених проблем. По-перше, вчителі потребують більш високого рівня освіти і професійної підготовки зі статевого виховання учнів. Вони переконані, що подальше навчання у сфері

статевого виховання підвищує рівень знань вчителів, орієнтуючись, в першу чергу, на певні цілі і наміри суб'єктів у процесі виховання.

По-друге, існує необхідність більшої уваги з боку місцевої влади та участі керівників навчальних закладів у статевому вихованні учнів. На жаль, менше половини вчителів вважають, що керівництво школи підтримує статево виховання, а кожен четвертий вчитель вважає, що муніципалітет сприяє здійсненню статевого виховання учнівської молоді. Однак, є муніципалітети, наприклад, Хольстебро та Копенгаген, які беруть активну участь у створенні сприятливого середовища для здобуття сексуальної освіти майбутніми вчителями [388].

По-третє, все більше ВНЗ, закладів освіти та вчителів на всіх рівнях освіти співпрацюють з Асоціацією з планування сім'ї, що є провідною у більшості європейських країн у сфері статевого виховання. Як показує дослідження, більшість вчителів співпрацюючи з даною асоціацією, задоволені підтримкою при здобутті ними сексуальної освіти [528].

Аналізуючи ефективність професійної підготовки педагогічних працівників, зокрема, зі статевого виховання, дає змогу встановити, що 50 % досліджуваних педагогів мають високий рівень виховної діяльності зі статевого виховання учнівської молоді, 38 % – середній та 12 % – низький, що свідчить про те, що більшість педагогів прагне до підвищення свого професійного рівня у сфері статевого виховання, систематично проходячи курси підготовки або перепідготовки, приймаючи участь семінарах, круглих столах, лекціях, симпозіумах тощо.

Потреба в удосконаленні професійної підготовки педагогів зі статевого виховання ініціювала пошуки до її поширення і вдосконалення не тільки в межах вищих навчальних закладів, переважно в коледжах та університетах, а й завдяки створенню спеціальних програм у мережі неформальної освіти зокрема, в існуючих центрах, об'єднаннях, товариствах тощо. Одним із таких центрів є Федеральний центр санітарної освіти (Німеччина). Його робота спрямована на підготовку програм і дидактичних матеріалів для учителів

шкіл, які зацікавлені у своєму професійному рості, виявляють занепокоєність рівнем сексуальної активності учнів у зв'язку із стрімким поширення ЗПСШ та епідемії ВІЛ/СНІДу [210].

Найбільший внесок у подолання суспільних проблем, визначають експерти Центру, вчитель може зробити, навчаючи й виховуючи молодь у дусі поваги до власного здоров'я та здоров'я інших, розвиваючи в неї почуття відповідальності за будь-які дії та вчинки по відношенню до свого партнера [209]. У зв'язку з цим фахівці Центру намагаються максимально враховувати попит на програми підготовки вчителя до сексуальної освіти учнів у школі відповідно до профілю обраної ним спеціальності, стажу педагогічної роботи, зацікавленості в поглибленні своєї професійної компетентності. Такі програми створюються й для студентів–майбутніх учителів, які спеціалізуються у галузі шкільної сексуальної освіти і намагаються отримати вчений ступінь бакалавра або магістра.

Поряд з цим, важливу роль у здобутті вчителями додаткової освіти, зокрема у сфері статевого виховання, відіграють Товариства сексуальної освіти, діяльність яких підтримується університетами, шкільними вчителями зі статевого виховання та педагогічно підготовленими практиками і фахівцями сексуальної освіти. В університеті Кіль (Німеччина) діяльність такого товариства з 1998 року сприяє публікації наукових статей з означеної проблематики, організовує конференції, круглі столи різного рівня, консультує відповідні органи влади по ситуації, що склалася у молодіжному середовищі, управляє професіоналізацією статевого виховання тощо. Діяльність такого товариства представлена на Інтернет-порталі (www.schule.loveline.de), який пропонує педагогам якісну інформацію з питань любові, партнерства, сексуальності і контрацепції, крім того, довідкову інформацію про підготовку уроків статевого виховання учнів.

Удосконалення професійної підготовки педагогів зі статевого виховання здійснюється не тільки за програмами стаціонарних занять при центрах та товариствах сексуальної освіти, а й через систему дистанційного

навчання, що забезпечує можливість значно розширити контингент бажаючих підвищити рівень компетентності у сфері статевого виховання. Тенденція використання можливостей дистанційної форми підвищення підготовки вчителів зі статевого виховання набула поширення в багатьох країнах Євросоюзу. На сучасному етапі здійснюються пошуки її вдосконалення. Якщо традиційно дистанційні курси були менш гнучкими в тому плані, що навчальний матеріал мав бути засвоєний слухачами протягом певного терміну, а потім перевірений викладачем, то зараз, завдяки комп'ютерним мережам зв'язку цей процес стає набагато мобільнішим і варіативним. Прикладом організації й упровадження дистанційного навчання із сексуальної освіти на сучасному рівні зв'язку може слугувати Німецьке товариство з питань планування сім'ї, сексуального консультування і статевого виховання, представлено широким спектром в Інтернет-мережі [329]. Спеціалізовані тексти можна розглядати і по таким темам, як сексуальність, контрацепція, репродукція, замовити брошури, рекламні листівки (як правило, безкоштовно).

Досить поширеною є діяльність педагогів в Асоціаціях вчителів, де з метою підвищення рівня статевої вихованості учнів у закладах освіти Австрії Федеральне міністерство освіти, мистецтв і спорту розробило принципи і шляхи статевого виховання учнів, як важливої сфери у виховній роботі вихователів [620, с. 5].

Зокрема, в рамках підготовки вчителів обов'язковим є опрацювання "матеріалів для статевого виховання "Партнерство: Кохання з відповідальністю", щоб вказати на необхідність проходження навчальних курсів для вчителів зі статевого виховання [644, с. 155–156].

У 2011 році Беренжер Полетті (Франція) виступив у підтримку підготовки вчителів зі статевого виховання та поліпшення координації між освітою і асоціаціями педагогів, наголошуючи на тому, що вирішення статевого виховання учнів необхідно не тільки з точки зору біологічних

знань, а й з “психологічних, емоційних, соціальних, культурних та етичних аспектів, якими володіти, насамперед вчителі” [546].

Дивлячись на необхідність різнобічного здійснення статевого виховання в школі, зауважують чеські науковці, необхідно знайти свій шлях у вирішенні цього питання, визначити необхідний зміст і використовувати їх на практиці при формуванні ключових компетенцій вчителів статевого виховання. “Навіть в області статевого виховання, вчитель є важливим носієм інформації високої якості, сприяючи, тим самим, гармонійному розвитку особистості учнів” [246, с. 4]. В якості першого кроку на шляху до здійснення систематичної сексуальної освіти в школах, розпочаті переговори за участю експертів і практикуючих вчителів по визначенню ключових компетенцій вчителя статевого виховання, по підготовці якісних методичних і дидактичних матеріалів для вчителів, які відображені на веб-сайті Міністерства освіти [246, с. 6].

Як вважають угорські спеціалісти, створення професійного середовища навчального закладу, може допомогти значно кваліфікувати сексуальну освіту через координацію дій вчителів та керівництва, представників Центрів охорони здоров'я, співробітників наукових установ, маючи професійний досвід, зроблять статево виховання в школах більш організованим.

Школа, на переконання вчителів Іспанії, може забезпечити систематичне та якісне здійснення статево виховання через вжиття наступних заходів:

- зосередження уваги на річному плануванні статевого виховання учнівської молоді;
- організація освітніх семінарів, які сприятимуть обміном досвіду і знаннями зі статевого виховання серед вчителів закладів освіти;
- призначення спеціальних осіб, відповідальних за забезпечення нових навчально-методичних матеріалів з питань статі, участі в кампаніях тощо.

- встановлення офіційного співробітництва вчителів навчальних закладів з професорсько-викладацьким складом університетів та коледжів, представниками НУО для ефективного здійснення статевого виховання учнів [435, с. 429–432].

Наведені приклади професійної підготовки педагогів до статевого виховання учнів відображають загальні тенденції, що намітилися у цьому напрямі в країнах Євросоюзу. “Проте ця проблема, – відзначають європейські фахівці, – залишається однією з найменш відпрацьованих у системі сексуальної освіти вчителів і потребує координації зусиль вчених та педагогів з метою конструктивного її розв’язання” [442, с. 505–507].

Як з’ясовано, профільюючі дисципліни займають провідне місце і в підготовці вчителя до сексуальної освіти і статевого виховання учнів у школі, оскільки їх вивченню відводиться найбільший обсяг годин протягом усіх років навчання студентів у вищому навчальному закладі. Разом з тим, їхні функції нерівноцінні в ході здобуття відповідної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах та університетах.

Питання підготовки педагога в досліджуваних країнах розробляються з позицій сучасної педагогічної науки, що враховує світові тенденції розвитку сексуальної освіти. Національні особливості освіти у кожній країні є вирішальним фактором в організації педагогічної освіти взагалі й статевого виховання зокрема. Разом з тим, взаємне вивчення досвіду в розв’язанні кадрової проблеми у кожній країні сприяє досягненню основної мети міжнародного співробітництва у сфері статевого виховання: формування в учнів високої культури міжстатевої поведінки у соціумі й відповідальності за наслідки їх ризикованої поведінки.

Висновки до третього розділу

1. Одним із ефективних шляхів поліпшення ситуації, що виникла в молодіжному середовищі країн Євросоюзу (поширеність ВІЛ/СНІДу, незапланованих вагітностей серед підлітків, порушень у сексуальному

розвитку, збільшенні кількості випадкових статевих зв'язків, проституції, сексуального насилля), є введення цілісної системи сексуальної освіти школярів, як ключової умови зміцнення їх сексуального та репродуктивного здоров'я, стало ряд проблем в сфері сексуального здоров'я молоді через зростаючу.

Встановлено, що Європейське регіональне бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (WHO) спільно з Німецьким Федеральним Центром освіти в області здоров'я під керівництвом Федерального центру просвіти в сфері охорони здоров'я розробило “Стандарти сексуальної освіти в Європі” (*“Standards for sexuality education in Europe”*) (2009), в основу якого покладено сприйняття сексуальності як частини людського життя, що сприяє підвищенню його якості та розумінні сексуальності як сфери потенціалу людини і підтримує розвиток у дітей та молоді основних навичок, необхідних для самостійного визначення їх сексуальності і взаємовідносини на різних стадіях розвитку.

2. Доведено, що компоненти змісту статевого виховання знаходять відображення у навчально-виховному процесі школи. Вони включаються у шкільні програми з різних навчальних дисциплін, підручники, передбачаються в планах і заходах з різних напрямів виховної роботи. Програми зі статевого виховання мають перспективний характер і побудовані відповідно до принципів цілісності, науковості, комплексності та міждисциплінарності. Вони розраховані на весь термін навчання, починаючи з початкової школи, й далі, включаючи всі її ланки, у тому числі й старшу школу, з урахуванням вікових особливостей учнів, їх потреб та інтересів. При цьому передбачається поступове розгортання змісту навчального матеріалу з проблем статей, подання його в динаміці, зосереджуючи увагу на тих аспектах міжстатевих взаємин, що кореспондують із обсягом опанованих знань і досвідом виховної діяльності, набутих за роки навчання в закладах освіти. Аналіз шкільних програм показує, що зміст статевого виховання

реалізується в передбачених шкільними навчальними планами дисциплінах відповідно до їх логіки і структури.

3. Досліджено, що в країнах Євросоюзу утвердилася тенденція відображення змісту статевого виховання в спеціалізованих дисциплінах, присвячених сучасним проблемам статей, а також навчальних дисциплінах природничого профілю, які в силу своєї людинознавчої спрямованості мають більші дидактичні можливості, порівняно з предметами гуманітарного циклу. Особливе місце посідають інтегровані програми, в яких актуальні проблеми статі розглядаються з позицій особистості учня.

Разом з тим, поряд із достатньо високим рівнем презентації знань статевознавчого характеру логічна побудова змісту шкільних програм недостатньо продумана, так як у ній мають місце порушення таких дидактичних принципів, як неперервність, наступність та послідовність у вихованні учнів, недостатньо показано взаємозв'язок між проблемами статей та особливостями їх міжстатевих взаємин.

4. Визначено, що з метою підготовки молоді до побудови належних взаємовідносин між статями, а також позитивному розвитку особистості та її самовизначенню значна увага педагогів приділяється пошуку та реалізації сучасних форм організації, методів і засобів здійснення статевого виховання. Встановлено, що ефективність статевого виховання значною мірою залежить від форм організації спільної діяльності учителя й учнів, пошуку яких педагоги країн Євросоюзу приділяють особливу увагу. Розмаїття форм організації статевого виховання узагальнюється і розподіляється на дві основні групи: традиційні та спеціальні. До першої групи відносять такі форми організації, як: фрагменти уроків та окремі уроки різних навчальних дисциплін; факультативні заняття; заходи для батьків. До другої – різноманітні форми занять, побудовані на комплексній основі: комплексні уроки, мультимедійні курси, партнерство у навчанні та вихованні, за якої учитель виконує поставлені перед класом або групою учнів завдання як один із рівноправних членів учнівського колективу тощо. Традиційні форми

організації статевого виховання мають переважно пропедевтичний характер, оскільки спрямовані на підготовку до участі в більш складних формах організації навчально-виховного процесу (міждисциплінарних). Спеціальні форми організації передбачають готовність школярів до цілісного сприймання проблеми статей, розуміння міжстатевих взаємозв'язків тощо.

5. Найбільш широке застосування отримали такі групи методів виховання, як методи формування свідомості учня (бесіда, драматизація, дискусія, лекції, метод прикладу тощо) та методи організації діяльності, спілкування та формування досвіду, відповідальності та поведінки (привчання, вправ, педагогічних ситуацій тощо). З'ясовано, що в останні десятиліття значну увагу педагоги країн Євросоюзу використання також й інтерактивних методів, до яких відносять метод проектів, "мозковий штурм" та ін., які містять у собі елементи пошукової діяльності. Виявлено необхідність у кореляції методів навчання і методів виховання в питаннях статей та міжстатевих взаємин через навчання групами учителів, який дозволяє поєднувати зусилля декількох педагогів для розв'язання певних навчально-виховних та виховних завдань статевознавчого характеру.

6. Важлива роль у здійсненні статевого виховання учнівської молоді відводиться впровадженню різноманітних засобів виховання, до яких, в першу чергу відносять особу педагога з його особистим ставленням до сексуальності, його культуру мовлення та засоби, які умовно поділяють на три основні групи: традиційні, технічні та інноваційні. До першої групи відносять різні наочні посібники (підручники, робочі зошити, книги, картини, малюнки, картки, плакати, таблиці тощо), а також роздавальний матеріал, використання яких полегшує засвоєння навчально-виховного матеріалу із питань статей, збуджує пізнавальний інтерес до проблеми статей, заходів з їх вирішення. Технічні засоби навчання посилюють можливості педагогічного впливу на особистість учня, оскільки мають більш широкий діапазон презентації і висвітлення будь-якого аспекту сучасних проблем статей, підвищують його емоційний фон, наближають до реалій життя.

Перспективною у цьому сенсі визнається комп'ютерна техніка, яка на сьогодні є найбільш мобільною в отриманні необхідної інформації, її використання в залежності від поставлених дидактичних та виховних цілей забезпечує широкі можливості для моделювання навчально-виховних ситуацій із розв'язання завдань статевознавчого змісту.

7. Яскраво виражена потреба сучасного суспільства в якісному здійсненні статевого виховання учні знаходять підтримку на національному рівні країн Євросоюзу. Таким чином, держави виявляють інтерес до збереження репродуктивного та сексуального здоров'я молоді, обґрунтовують доцільність міжнародного співробітництва в сфері статевого виховання. Важливе місце в реалізації завдань щодо удосконалення національних систем статевого виховання в країнах Євросоюзу займає формування ефективної політики з питань статей в кожній країні.

8. Запропонована класифікація країн щодо національних систем сексуальної освіти та статевого виховання дає підстави стверджувати, що чим раніше країна вступила до європейського співтовариства, тим більше зусиль вона приклала до вирішення проблем на національному рівні і зробила вагомий внесок у реалізацію теорії і практики статевого виховання на загальноєвропейському рівні.

9. Встановлено, що у центрі уваги науковців та педагогічної громадськості країн Євросоюзу знаходяться питання професійної підготовки педагога до статевого виховання учнівської молоді. Дослідження засвідчує, що на сьогоднішній день рівень професійної підготовки педагога зі статевого виховання залишається недостатнім і потребує вжиття заходів до його підвищення.

10. У зв'язку з цим уряди країн Євросоюзу застосовують заходи, спрямовані на підвищення професійної компетентності педагогів з питань статей та розв'язання проблеми кадрової забезпеченості. З цією метою в навчальні плани педагогічних закладів освіти включаються різноманітні варіативні курси з професійної підготовки майбутніх педагогів зі статевого

виховання та вводяться додаткові спеціалізації. Досліджено, що в країнах Євросоюзу активно розвиваються і підтримуються різноманітні форми підвищення кваліфікації: створюються належні умови для його здійснення через мережу дистанційного навчання; організуються спеціальні курси, курси слухачів на базі вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, асоціацій, товариств, об'єднань, які займаються розробкою програм з підвищення кваліфікації педагогів та їх практичною реалізацією на діючих при них курсах, семінарах, школах. Професійному вдосконаленню педагогів зі статевого виховання сприяють конференції, семінари, круглі столи та ін., присвячені питанням статей та міжстатевих взаємин. Така форма підвищення кваліфікації надає їм можливість поглибити знання в сфері сексуальної освіти, здійснювати обмін думками, набутою інформацією, налагоджувати співпрацю з колегами, збагачувати практичний досвід зі здійснення статевого виховання учнівської молоді.

Основні результати дослідження за третім розділом дисертації висвітлено у працях автора: [28; 29; 35; 36; 38; 43; 47].

РОЗДІЛ 4

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ ТА УКРАЇНИ

4.1. Статеве виховання учнів у позакласній та позашкільній діяльності країн Євросоюзу

Позакласна та позашкільна діяльність відіграє важливу роль у здійсненні статевого виховання учнів. Вона визнається спеціалістами як важливий ланцюжок, що зв'язує між собою різні аспекти проблеми статей та сприяє, насамперед, забезпеченню неперервності у статевому вихованні учнівської молоді.

Як відзначається у “Стандартах сексуальної освіти в Європі”, присвячених питанню, що розглядається, – “позакласна діяльність має безперечні переваги порівняно з навчанням у класі, тому що вона меншою мірою регламентується академічними вимогами” [578]. Важливе значення має також принцип добровільності, дотримання якого в організації позакласної та позашкільної діяльності зі статевого виховання позитивно відбивається на психологічному стані учня, оскільки надає йому можливість зробити власний вибір в соціумі при спілкуванні з представниками іншої статі. Непримусовий характер участі в позакласній та позашкільній діяльності підвищує зацікавленість учня до такої діяльності, стимулює бажання вдосконалювати знання, навички та установки у сфері статевого виховання. Позакласна робота більшою мірою забезпечує можливість різноманітних контактів з іншою статтю. Педагогічно організоване спілкування учнів різних статей, особиста їх участь в різного роду заходах сприяє підвищенню рівня їх статевої вихованості та формування основ статевої культури.

Активізації виховної роботи в позакласній та позашкільній діяльності сприяє врахування статі, вікової специфіки, індивідуальних особливостей учнів, попередньо набутого досвіду міжстатевого спілкування, інтересів,

життєвих планів, потреби у соціальному самоствердженні тощо. Відповідно до запитів, що висуваються учнями з урахуванням реалій їх задоволення, вихователь має можливість здійснювати диференціацію в позакласній діяльності, допомагаючи кожному учневі правильно визначитись у виборі партнера, об'єктивно оцінюючи власні почуття [257, с. 22–25; 407].

Пильна увага педагогічної громадськості країн Євросоюзу до статевого виховання у позакласній та позашкільній час пов'язується перш за все з бажанням підвищити ефективність підготовки школярів у цій сфері, забезпечити можливість закріпити знання та цінності, отримані на заняттях у школі, навичок та установок практичної діяльності, вдосконалення морального досвіду в реальних умовах майбутнього дорослого життя. “Навчання поза класом, – наголошують австрійські фахівці, – це не самостійна навчальна дисципліна, а перш за все можливість суттєво доповнити процес підготовки молодого покоління до дорослого життя, взаємодії знань і вмінь, отриманих учнями при вивченні навчальних дисциплін, передбачених шкільною програмою” [620, с. 8–9].

Останнім часом відчувається висока зацікавленість педагогічної громадськості у використанні переваг позаурочних та позашкільних форм роботи зі статевого виховання школярів, оскільки вони дозволяють повніше враховувати запити та інтереси учнів для задоволення своїх пізнавальних та емоційних можливостей, використанні опанованих навичок при спілкуванні з особами іншої статі у практичній діяльності [254, с. 98–101].

Розглянемо окремо позакласну та позашкільну діяльність та їх роль у статевого вихованні учнів країн Євросоюзу.

Так, позакласна діяльність у сфері статевого виховання в країнах Євросоюзу становить сутність теорії і практики навчально-виховної роботи школи після занять. Разом з тим, виходячи зі специфіки статевого виховання, зміст і засоби позакласної роботи корегуються притаманними їй властивостями та цільовими настановами. Головною з них є зосередженість на проблемах статі і міжстатевих взаєминах та підготовці молодого покоління

до дорослого життя, формування особистої відповідальності за власне сексуальне та репродуктивне здоров'я та здоров'я інших.

Крім того, вона здійснюється відповідно до усталених в шкільній практиці формах позакласної роботи: індивідуальних, групових та масових. Як відзначають німецькі фахівці (П. Мілхофер (*P. Milhoffer*), Ю. Сілерт (*U. Sielert*), Ф. Хереч (*F. Herrath*), С. Кеіл (*S. Keil*), К. Лінде (*K. Linde*)) та фінські (П. Кокіаторе (*P. Cacciatore*), Е. Кортеніємі-Пікела (*E. Korteniemi-Poikela*)) в позакласній діяльності зі статевого виховання переважають групові й масові форми роботи. Індивідуальні загальношкільні заходи зустрічаються рідше [211; 398; 425; 449; 557].

Індивідуальна робота пов'язується із залученням учнів до самостійного опанування знаннями, розв'язання завдань, що перед ними висувуються. Індивідуальна форма організації позакласної діяльності забезпечує можливість реалізації індивідуального підходу до розвитку особи учня. Педагоги країн Євросоюзу відносять до неї такі види виховної діяльності, як читання науково-популярної, спеціальної та художньої літератури з питань статі, спостереження за особами різних статей при міжстатевому спілкуванні, аналіз повідомлень засобів масової інформації, індивідуальні консультації тощо [515, с. 337–339].

Такі форми індивідуальної роботи, як спостереження за особами іншої статі та вивчення їх особливостей, читання літератури статевознавчого змісту, починають застосовуватись вже у початковій школі. На цьому етапі навчання безумовно беруться до уваги вікові особливості молодших школярів, наявний життєвий досвід, обсяг накопичених знань та умінь використовувати їх на практиці. Не можна ігнорувати й індивідуальні особливості учнів, притаманні їм інтереси та захоплення [246; 267]. Комплексне врахування різних за своїм виявленням, але характерних для даної вікової категорії учнів психологічних, біологічних та соціальних властивостей, значно впливає на розвиток у них пізнавального інтересу до осіб протилежної статі, вирішення завдань статевознавчого змісту.

Досить поширеною формою індивідуальної роботи учнів зі статевого виховання є складання віршів, розповідей, оповідань про кохання, в результаті чого учні можуть самостійно впорядковувати збірки віршів про почуття, аналізувати оголошення про знайомства у пресі та спробують скласти своє власне. Оповідання та обговорення прикладів самого життя, як вважають естонські науковці, також є ефективною формою міжособистісної взаємодії, оскільки вона впливає на почуття вихованця, імітує типові моделі міжстатевого спілкування [362, с. 12].

Авторські читання та читання різних за стилем текстів є досить поширеною практикою в скандинавських країнах (зокрема, Данії та Швеції), з яких учні дізнаються про почуття закоханості та кохання, зради тощо [354; 549]. Спостереження за особами протилежної статі, як одна з форм індивідуальної роботи зі статевого виховання учнів, пов'язано, насамперед, із цікавістю та бажанням отримати інформацію про особливості іншої статі, допомагає школярам зрозуміти їх поведінку. Відомо, що живе міжстатеве спілкування й вміло організоване спостереження збагачують чуттєвий досвід учнів, можливість аналізу реальних життєвих ситуацій [362, с. 10]. Емоційна розвиненість взагалі відіграє важливу роль у формуванні відповідального ставлення молодій людині до іншої статі. Можливості, що надає позакласна робота у здійсненні цього виду індивідуальної позакласної діяльності, принаймні в розвитку емоційної сфери учня, уявляються досить значними, де через індивідуальну позакласну роботу, шляхом спостереження за особами іншої статі, учні вчаться дотримуватись моральних вимог у міжстатевих стосунках, задовольняти власні почуттєві потреби, не завдаючи шкоди іншим, пізнавати її для успішного подолання проблем, пов'язаних зі статтю, підготовкою до дорослого життя [451; 452; 588].

Досить поширеною формою індивідуальної позакласної діяльності зі статевого виховання учнів є індивідуальні консультації з питань профілактики вагітності та ЗПСШ, сексуального здоров'я, проблем, що виникають при спілкуванні із протилежною статтю, які надаються переважно

шкільною медичною або психологічною службою (інколи й по електронній пошті) [352, с. 72].

Консультування, як стверджують німецькі науковці, є “характерним компонентом виховної роботи із якісним взаємним зв’язком, на відміну від навчання і виховання” [292, с. 624]. В першу чергу, в консультуванні присутня взаємодія між двома особами та наявність проблеми з боку учня. Консультант повинен володіти знаннями із анатомії та фізіології людини, психології, медицини тощо. Для того, щоб справити позитивний вплив на події взаємності, необхідно дотримуватися певних умов, таких як “в одній з організацій і специфіку, правові основи, просторові й часових межі, число осіб, включених в процес консультацій тощо” [292, с. 627].

Консультування, що надається в межах навчального закладу, відбувається з дотриманням принципів добровільності, конфіденційності та з орієнтацією на позитивний кінцевий результат [352, с. 74]. Учень, якому необхідна консультація, повинен знати до кого він може звернутися, місце, де знаходиться консультативний пункт, графік його роботи. За певних обставин (вчинення сексуального насилля, жорстокого поводження з дітьми, прояв педофілії та поширення порнографії у навчальному закладі) консультанти можуть здійснювати самостійне втручання, звертатися до відповідних органів тощо.

Уряди країн Євросоюзу підтримують індивідуальне консультування, засноване на методах орієнтованих на вихованця, що сприяє зміні ризикованої сексуальної поведінки учня [372].

Так, у навчальних закладах Австрії, відповідно до інструкцій, медсестри із служби охорони здоров’я співпрацюють з керівництвом школи і вчителями, беручи участь в плануванні і здійсненні медико-санітарної освіти учнів. Це має сприяти актуальності, узгодженості та своєчасності послуг, що надаються такою службою, так як реалізація двох основних функцій – навчальна і охорони здоров’я – будуть повністю дотримані. Представники служби охорони здоров’я пропонують відкриті консультації для дітей,

молодих батьків, які, можливо, потребують підтримки відповідно до змін в галузі охорони здоров'я згідно з “Керівництвом з профілактичної медичної допомоги для дітей та молоді” (2011) [173].

Крім того, у навчальних закладах Австрії та Нідерландів під час консультацій шкільний лікар/шкільний психолог повинен звертати увагу на те, в якому емоційному стані знаходиться учень, що спонукало його звернутися за порадою або допомогою. Це, в свою чергу, дає змогу виявити ступінь поінформованості учнів в конкретній сфері, фіксуючи думки, висловлювання учнів, таким чином оцінюючи якість своїх виховних впливів, і ставлення дитини до інших, його симпатії, антипатії та ін. [620; 668].

У разі, якщо загальне саморозуміння статевого виховання зазнає позитивних змін, то число консультацій стосовно певного учня, переконані фахівці, можна зменшити, однак час від часу цікавитися учнем, простежити за його подальшими діями, проаналізувати, як відбувається його статевий розвиток [620, с. 5].

В ряді країн Євросоюзу (Швеція, Данія, Фінляндія) розроблено посібник-керівництво для шкільних медиків, в якому дається огляд сексуального та статевого розвитку дітей різних вікових категорій, інформація про засоби контрацепції, ЗПСШ, ВІЛ/СНІД, а особлива увага зосереджена на методах консультування учнів у сфері їх індивідуального сексуального здоров'я, захисті учнів, які користуються Інтернетом, встановлюючи своєрідний “фільтруючий пристрій” для вибору або контролю інформації, яку отримують учні, інформуючи їх про ризики, з якими вони стикаються при використанні всесвітньої мережі. Захист молодих людей від сексуального насилля, виявлення серед дітей та підлітків жертв сексуального насилля. Боротьба з педофілією і порнографією в школах є частиною політики захисту молоді [395, с. 375–376].

В деяких країнах Євросоюзу практикуються індивідуальні консультації й для батьків, особливо в межах полікультурного середовища школи (Німеччина) [352, с. 176–177], так як серед національних меншин досить

гостро стоять питання, де традиційними залишаються шлюби за змовою або примусові, вбивства честі, надання переваги при народженні особам чоловічої статі, обрізання, переслідування гомосексуальності серед чоловіків і жінок, що породжують конфлікти між поколіннями.

Для реалізації індивідуальних сексуальних та репродуктивних прав і свобод в межах європейського співтовариства варто враховувати, насамперед, культурний фон батьків, адже більшість із них переконані, що статеве виховання їхніх дітей призведе до ранньої сексуальної активності, а їх культурно-сімейні традиції будуть зламані. При наданні консультацій варто батьків переконувати у тому, як наголошують німецькі фахівці, що “неосвічені діти – вразливі діти”, які можуть стикнутися із проблемою сексуального насилля, небажаної вагітності, ЗПСШ та СНІДу. Консультанту в деяких моментах варто ініціювати таку зустріч через запрошення до школи, як наголошує Н. Джанбен, створюючи при цьому доброзичливу атмосферу, показуючи міждисциплінарні культурні перспективи статевого виховання дитини через мову, історію, мистецтво та музику, роблячи акцент на загальних культурних зразках, які є універсальними [352, с. 79].

Групові форми позакласної роботи зі статевого виховання традиційно представлені гуртками, проектами, участю учнів у шкільних клубах. Мета позакласної групової діяльності полягає в тому, щоб максимально сприяти задоволенню пізнавальних інтересів окремих учнів, поєднуючи їх з цілями й завданнями спільної роботи. Сукупна діяльність учнів привчає до партнерства у розв’язанні проблем статі, формує навички міжстатевої співпраці в цьому напрямі, відповідальність за її наслідки, тобто, через участь в різних формах групової роботи відбувається активний процес соціалізації особи, яка усвідомлює тісний взаємозв’язок між собою та іншими людьми, вчиться рахуватися з їх потребами й запитами, з розумінням і повагою ставитися до осіб іншої статі. Одночасно учні набувають уміння ставитись до дій та поведінки інших, критично оцінюючи їх [507].

Позакласна групова діяльність учнів статевознавчого змісту є однією з ефективних форм навчально-виховної роботи в цьому напрямі, при якій вчитель володіє науковою інформацією із проблем статі, готовий створити безпечну атмосферу для відкритого й довірливого спілкування; приймає різні думки учнів, “ламаючи” стереотип самотності в учнів (“Тільки у мене так...”); поважає особистість учня та зберігає конфіденційною інформацію, що до нього надійшла; постійно прагне до відкритого діалогу, таким чином виявляючи проблемні питання [451, с. 13].

Робота в команді як групова форма роботи є спільною діяльністю учнів у групах, де акцент робиться на їх діях, обговоренні проблеми, спрямована на пошук інноваційних рішень і генерування нових ідей. Для цього клас ділиться на групи (4–8 учнів), в залежності від цілей навчання, формуючи як однорідні (менше для нових ідей, результат швидше), так і гетерогенні (більшу різноманітність точок зору, учні вчать один у одного, витрачаючи при цьому більшу кількість часу) групи.

При роботі групи слід мати на увазі, що результат не повинен бути той, в якому відповідь відома заздалегідь, але учасники повинні виробити свою власну думку, що є найкращим вирішенням цього завдання, або сформулювати власну позицію групи. Позитивним є те, що при груповій роботі правильність виконання завдань залежить від усієї групи, а не від окремого учня, і результат залежить від того, в якій мірі, всі учасники зробили свій внесок у вирішення цього завдання. Перевага такої форми роботи студентів у тому, що “співпраця між учнями різних статей сприяє розвитку їх комунікативних навичок при міжстатевій взаємодії” [362, с. 153]. При проведенні групової форми роботи учитель відповідає за чітко визначену мету групової роботи, час, відведений на виконання завдання, проведення додаткового інструктування у разі необхідності та організацію семінар-презентації результатів роботи та здійснити її аналіз [361, с. 14].

Найбільш поширеним типом групової позакласної роботи в сучасній школі є гуртки, які, крім теорії, розглядають практичні аспекти

партнерського співжиття: організацію дозвілля, відпочинок, домашні роботи, турботу про немовлят тощо. У ході гурткової роботи наявними є паралельні посилення на різні предмети. Так, на гуртках здоров'я (Німеччина), розглядаючи тему сексуальності людини, школярі розширюють свої знання про розмноження і статевий розвиток та супроводжуючі процеси. При цьому в них розвивається позитивне, відповідальне уявлення про дружбу, партнерство і сім'ю, приділяючи особливу увагу факторам досвіду і переживань. Наприклад, при розгляді проблеми ВІЛ/СНІДу, обговорюється морально-етичний і соціально-суспільний бік цього питання.

Науковці країн Балтії переконані, що “важливо проводити статеве виховання дівчаток і хлопчиків у змішаних групах, однак, є питання, які необхідно вирішувати в різних групах статі (такими питаннями є менструація дівчаток, ерекція і еякуляція хлопчиків та роз'яснення пов'язаних з цим деталей). Більшість досліджень повинно проводитися спільно, щоб полегшити обмін думками виробленню толерантності різних точок зору в питаннях статі” [361, с. 12].

Не є традиційними, однак зустрічаються гуртки, у яких перебувають учні за ознакою однієї статі (Іспанія, Велика Британія та ін.), що базуються на монодисциплінарній основі, виходячи з можливостей школи в її забезпеченні. Прикладом такого гуртка є гурток для хлопців-дев'ятикласників “Підліткові проблеми: важкі питання для хлопців” (Велика Британія), що створюються у середніх школах на південному сході країни, метою якого є навчання хлопців догляду за дитиною з використанням дитини-тренажера та відеоматеріалів, які позитивно впливають на сам процес навчання. Після закінчення навчання учням пропонується заповнити опитувальник, оцінити доцільність проведення такої форми навчання [463]. Загалом, зміст роботи таких гуртків у школі, як правило, базується на принципах урахування вікових особливостей, інтересів та рівня знань учнів різних статей.

У груповій позакласній діяльності учнів зі статевого виховання важливе місце педагоги країн Євросоюзу відводять творчим видам роботи, зокрема, виконанню учнівських проектів за обраною темою дослідження, моделюванню ситуацій та шляхів їх подолання або попередження [515].

Виконання учнями проектів у німецькій педагогіці розглядається як педагогічна технологія, яка відображає реалізацію особистісно зорієнтованого підходу у вихованні та сприяє формуванню вміння адаптуватися до швидкозмінних умов життя людини у суспільстві, зорієнтована не на просте засвоєння інформації, а на її творче застосування і пошук нової (часто шляхом самовиховання). Активне включення учнів у зміст проектів дає їм можливість засвоїти нові способи людської діяльності в соціокультурному середовищі, створює умови для творчої самореалізації школярів, сприяє формуванню в них позитивного світогляду.

У статевого вихованні виконання проектів передбачає планування учнями своєї діяльності та засобів її виконання. Матеріали беруться переважно з повсякденного життя дітей, з уже здобутого ними раніше досвіду. Проекти зі статевого виховання можуть мати індивідуальний та груповий характер і повинні враховувати всі аспекти поставленої проблеми, стосуватися кожного учня. Обрання та виконання проектів відбувається у певній послідовності: обрання проекту, усвідомлення завдання, яке повстало перед учнем щодо його виконання, обговорення результатів.

Як зазначає вітчизняний науковець, що досліджував особливості статевого виховання учнів в Німеччині, “великою перевагою проектною діяльності є вміння, яких набувають учні, а саме: планувати свою роботу, попередньо прораховуючи можливі результати; використовувати багато джерел інформації; самостійно збирати і накопичувати матеріал; аналізувати, співставляти факти, аргументувати свою думку; приймати рішення; установлювати соціальні контакти (розподіляти обов’язки, взаємодіяти один з одним); створювати “кінцевий продукт” – матеріальний носій проектною діяльності (доповідь, реферат, фільм, календар, журнал, проспект, сценарій);

підготувати цикл занять з тем, які зацікавили б учнів; представляти створене перед аудиторією; оцінювати себе та інших” [129, с. 108–109].

Зразки таких проектів представлені нами у Додатку Г.

Таким чином, проектна діяльність обов’язково передбачає роботу в колективі. Великий інформаційний і технологічний обсяг багатьох проектів примушує учнів об’єднуватись у групи. Така ситуація сприяє становленню, формує соціалізовану особистість. Працюючи в команді, діти вчаться взаємодіяти між собою, вирішувати можливі конфлікти, набувати навичок етичного міжособистісного спілкування, брати відповідальність за вибір рішення, аналізувати результати діяльності тощо.

Використання цього виду групової позакласної роботи у практиці статевого виховання при належній її організації з боку вчителя безперечно уявляється перспективною справою.

Разом з тим, слід зауважити, що залучення учнів до виконання власних проектів з питань статі ще не стало типовим видом позакласної роботи більшості шкіл, особливо в країнах Східної Європи. Скоріше, тут простежується тенденція вдосконалення і підвищення якості групової роботи учнів із вирішення проблем, пов’язаних із статевим розвитком учня. Найбільш активно цей вид групової позакласної роботи запроваджується в школах країн Західної Європи, а також ліцеях і гімназіях Польщі, Чехії, Угорщини.

Перспективною для розвитку позакласної діяльності зі статевого виховання у країнах Євросоюзу розглядається тенденція використання виховного потенціалу шкільних молодіжних клубів. За спрямуванням своєї діяльності вони можуть бути найрізноманітнішими. Існують клуби, де головна увага зосереджується на конкретних аспектах статі та міжстатевого спілкування.

Прикладом такої форми групової діяльності є функціонування шкільного театралізованого клубу (Великобританія, Чехія, Хорватія та ін.), на основі якого існує міні-театр, де учні можуть продемонструвати перед

класом чи школою міні-виставу на теми: “Дружба”, “Побачення”, “Ревність”, “Залицяння”, “Туга”, що дає можливість красиво передати почуття між чоловіком та жінкою, та є гарним прикладом побудови взаємин між статями, або навпаки, застерегти від необачних кроків та помилок. Через вистави та театральні сценки про сексуальність або сексуальне насилля яскраво передаються емоції, почуття, потреби, бажання молоді [352, с. 38]. У назві клубів відбивається специфіка діяльності у сфері статевого виховання учнів. Учасники клубу беруть активну участь у поширенні інформації про ВІЛ/СНІД, ЗПСШ, права сексуального та репродуктивного здоров’я [352, с. 80–82].

Ефективності роботи шкільного клубу сприяє співпраця із шкільною медичною/психологічною службою, організаціями на регіональному та місцевому рівнях, що займаються проблемами статі та іншими учнівськими товариствами й об’єднаннями, що займаються діяльністю відповідного профілю.

Значні пізнавальні й виховні можливості містить у собі така форма групової позакласної роботи, як екскурсії. Мета їх полягає в тому, щоб сприяти поглибленню знань, навчальних і практичних умінь та навичок учнів, під час яких, аналізуючи результати спостережень, мають змогу усвідомити хибність власних переконань і скерувати свої дії у правильне русло. У. Сілерт (*U. Sielert*) (Німеччина) рекомендує у ході ознайомлення з темою “Вагітність та пологи” запропонувати учням екскурсію до гінекологічних клінік, консультативних центрів для вагітних та інших установ, де учні зможуть отримати відповіді на хвилюючі їх запитання, як-от: де можна придбати тест на вагітність? Як він проводиться? Коли ставати на облік в жіночій консультації? Хто допомагає матерям-одиначкам? Як і де можна пройти тест на батьківство? Де, коли та хто проводить курси підготовки молодих батьків? Які несподіванки чекають молодих батьків [557, с. 92]. Зазвичай зміст екскурсій зосереджується на ознайомленні учнів з низкою взаємопов’язаних проблем статі або на одній чи двох проблемах, наприклад, ранній початок

статевого життя та його вплив на фізичне, сексуальне й репродуктивне здоров'я молоді людини тощо [371, с. 180].

Організація екскурсій, в деяких випадках, пов'язується з виконанням школярами певних дослідницьких завдань: визначити й сформулювати проблему дослідження, здійснювати спостереження, збирати дані, систематизувати й аналізувати фактичний матеріал, бачити перспективи розв'язання проблеми, скласти план дій і домагатися його здійснення [448, с. 549–552]. Екскурсія є важливою частиною навчально-виховної роботи поза класом і розглядається як один із дієвих засобів статевого виховання учнів. Цінність екскурсій, відзначають експерти ЮНЕСКО, полягає в тому, що вони дозволяють конкретизувати абстрактні поняття про проблеми статі й зосередити увагу на конкретних джерелах негативного впливу на особу певної статі [614].

У практиці шкільної освіти країн Євросоюзу запроваджуються і використовуються й інші види екскурсій. Зокрема, користуються підтримкою учнівської молоді екскурсії до музеїв. Так, досить популярними в Німеччині є екскурсії в Музей гігієни в м. Дрезден, який є важливим закладом у сприянні охороні здоров'я населення та відіграє значну роль у розвитку статевого виховання молоді в країні. Експонати музею містять інформацію про людське тіло, різні захворювання, явища, що стосуються розвитку людини та її здоров'я, таким чином виконуючи роз'яснювальну функцію, мають велике виховне значення для учнів. В музеї відкрито два відділи сексуального виховання для молоді. Тут учні отримували знання про анатомію, фізіологію та гігієну статевих органів, запліднення й ембріональний розвиток, вагітність і пологи тощо [299]. Крім того, при Музеї гігієни учні можуть ознайомитися із друкованою продукцією (газети, журнали, фахова література), яка поширювалася безкоштовно.

Таким чином, зміст екскурсій зосереджується на ознайомленні учнів з низкою взаємопов'язаних проблем статі та формуванні культури міжстатевих взаємин.

Отже, розглянуті групові форми позакласної діяльності зі статевого виховання учнів дають загальне уявлення про характер, спрямованість та перспективи розвитку і вдосконалення педагогічного впливу на молоде покоління. Проте вони не є вичерпними. У практиці шкільної освіти країн Євросоюзу запроваджуються і використовуються й інші. Зокрема, у Великій Британії ще у 1980-х роках при школах були створені курси підготовки до батьківства, які на сьогодні перероблені відповідно до реалій часу. До програми курсів, крім теоретичного, введено практично-дієвий блок, який передбачав візити підлітків та старшокласників у дошкільний заклад, у так звані “життєві лабораторії”, де учням надається право поспілкуватися з дітьми дошкільного віку, що дає їм можливість відчути відповідальність за дитину та набути навичок спілкування, що є необхідним для їх майбутнього дорослого життя. Перед візитом у дитячий садок учні ретельно готуються, ознайомлюючись із відповідним теоретичним матеріалом, наданим їм у вигляді друкованих матеріалів, брошур та посібників, які розробляються дошкільною асоціацією педагогів-вихователів та навчальними ресурсними центрами [495].

Залученню широкого кола учнів до позакласної діяльності зі статевого виховання сприяють масові форми роботи. Їх відмінною особливістю є те, що вони дозволяють охопити переважну більшість учнівського колективу, або здійснити кооперацію на міжшкільному рівні, в межах району, міста тощо.

Ми переконані, що масова позакласна робота відкриває широкі можливості для реалізації принципу міждисциплінарності, згуртування шкільного колективу, виявлення творчої ініціативи, самодіяльності як вчителів, так і учнів. У процесі проведення масових заходів відкриваються широкі можливості для соціалізації особистості, визначення ціннісних орієнтирів при ставленні до протилежної статі, позиції учнів щодо перспектив вирішення проблем статі [388]. Важливою умовою досягнення виховної ефективності проведення масових кампаній є організація попередньої підготовчої роботи в класах, гуртках, клубах за участю кожного учня. Серед масових форм позакласної роботи зі статевого виховання, які набули

поширення або втілюються в практику шкільної сексуальної освіти, можна відзначити такі, як зустрічі–лекторії, вечори, свята, конкурси, вікторини тощо [250, с. 35]. Розглянемо деякі з перелічених форм.

У позакласній діяльності зі статевого виховання учнів країн Євросоюзу визначилась усталена тенденція організації зустрічей незалежних доповідачів у навчальному закладі, на які запрошуються старші підлітки та старшокласники навчального закладу. Визначальною під час прийняття рішення, кого і для якої теми запрошувати на зустріч у навчальний заклад, є думка учнів. Вони ж виконують функцію організаторів зустрічі. Перевагою незалежних доповідачів є, з урахуванням їх компетентності, більша дистанція і професійна роль, що дає змогу більш відверто вести мову з учнями про хвилюючі їх теми. Доповідачі зобов'язуються, і про це повідомляється школярам, не розголошувати те, що вони почули від них під час спілкування. Питання, які хвилюють учнів та які б вони хотіли обговорити із запрошеним доповідачем, можуть задаватися й анонімно учнями, які не в змозі задавати їх на загал. В зв'язку з цим інколи бажано, аби вчитель не був присутній на такому заході [380, с. 719–720; 563].

Не характерними для незалежних доповідачів є теми, що стосуються більше настанов, повчань, страху тощо, ніж інформації, які потрібно опрацювати вчителям із учнями на відповідних уроках. Крім того, необхідно не забувати, що такі експерти не можуть виконати роль педагога у сфері статевого виховання. Значна частина цього виховання здійснюється ситуативно, як відповідь на запитання у суперечностях з актуальними подіями і через соціальний вплив шкільного клімату [507].

Дуже важливим є те, щоб попередити батьків про проведення таких заходів і обговорити з ними їх перебіг. Можливо, деякі батьки висловлять бажання бути присутніми на заході, а, можливо, дехто з них не схвалюватиме його (наприклад, коли йдеться про відвідини зустрічі з представником гомосексуальної меншини).

Корисно для розгляду окремих, досить гострих, тем статевого виховання запрошувати незалежних експертів-доповідачів та організувати зустрічі з ними за межами навчальних закладів, які надають школам допомогу у проведенні позакласної виховної роботи з учнями.

Важливо перед такими заходами проаналізувати інформацію, з якою учні ознайомлені, сформулювати мету проведення заходу, розробити запитання до осіб, з якими ведеться спілкування. Після таких заходів вчителю необхідно присвятити одне навчальне заняття обговоренню з учнями отриманої інформації, її аналізу, підведенню підсумків, підготовці презентацій [186, с. 71–73].

Позитивно у виховному плані зарекомендувала себе й така форма масової роботи зі статевого виховання, як зустрічі–лекторії, що зазвичай проводяться з актуальних проблем статі та стану репродуктивного здоров'я молоді. Тематика обговорення хвилюючих молодь питань надзвичайно різноманітна. Вона охоплює майже увесь спектр сучасних проблем молоді. Використання цієї форми роботи, за оцінками фахівців, більш доцільне на старших ступенях навчання [352, с. 53–55], так як старшокласники мають уже необхідний обсяг знань і уявлень статевознавчого змісту, як для більш глибокого висвітлення тих чи інших питань статі, так і для ефективного розв'язання практичних завдань. Обговорення будь-якого питання має бути ретельно підготовлене й містити в собі міжпредметні знання, отримані учнями з різних навчальних дисциплін. Суть зустрічі–лекторію полягає в тому, щоб через незалежних доповідачів показати в діях ставлення до існуючих проблем статей, з'ясувати причини їх виникнення, дати їм оцінку та ознайомити з шляхами виходу із непередбачуваних життєвих ситуацій.

Досить часто зустрічі–лекторії супроводжуються переглядом відеофільмів із подальшим його обговоренням. Так, у Польщі достатньо поширеними у статевого вихованні учнів є використання фільмів, як наприклад, “Людина – любов – сім'я” (“*Człowiek – miłość – rodzina*”) Фонду “Джерело 2008”, який розкриває етику сексуальності, драму абортів,

природне планування сім'ї, час очікування, почуття кохання. Відеофільм “Дівчина з передмістя” (*“Dziewczyna z przedmieścia”*) орієнтований в першу чергу на молодих людей в підлітковому віці, яких цікавлять питання більш тісних зв'язків між хлопцем та дівчиною та ступінь їх відповідальності за дії, які можуть привести до зачаття. Плівки призначені для вчителів і вихователів для класів з молодими людьми у віці 12–19 років [662].

Міністерство освіти і спорту (2004) започаткувало розробку освітньої фільмотеки для вивчення курсу “Підготовка до життя в сім'ї”, що включала в себе ряд фільмів, як-от: 1. Дві сексуальні істоти. 2. Вона і Він. 3. До весілля. 4. Незнайомець, бойфренд, подружжя. 5. Акт про укладення шлюбу. 6. А якщо ні ...? 7. Дар життя. 8. Бути матір'ю ... бути батьком ... 9. Родинне життя тощо. Він також містить поради про те, як використовувати відеофільми в процесі шкільної освіти і самоосвіти.

Після перегляду відеофільму учням пропонується заповнити анкету для з'ясування вражень (див. додаток Ж).

Поширеними у статевого вихованні учнівської молоді є проведення розважальних таких заходів, як: вікторини, конкурси та ін., котрі розглядаються як активні елементи в системі статевого виховання, розвитку в неї пізнавальних інтересів, формування моральних навичок і культури поведінки міжстатевих взаємин. Важливе призначення таких заходів полягає в тому, що вони сприяють розвитку комунікативних навичок учнів, уміння знаходити колективні рішення висунутих завдань, стимулюють особисту ініціативу, вчать рахуватися з думкою іншої статі, формують критичне ставлення стосовно обраної позиції [275], що дозволяє максимально наблизити обрану виховну ситуацію до реальної, створити умови для моделювання взаємин між особами різних статей.

Розважальні заходи Іспанії кваліфікуються педагогами як своєрідна школа з підготовки учнів до дорослого життя, у зміст яких включаються знання про моральні норми і правила поведінки людей різних статей, тобто

проблеми, які в процесі уроку не можуть розглядатися досить глибоко й усебічно [316; 515].

Педагоги країн Євросоюзу вважають, що у середніх і старших класах школярі включаються в ситуації, де імітуються форми спілкування дорослих. Прикладом такого заходу, розрахованого на підлітків (6–8 класи), може бути вікторина “Знайди собі пару”, метою якої є формування уявлення про ідеального партнера, коли учням дається завдання прочитати декілька анонсів про пошук партнера і їх проаналізувати. На основі прочитаних оголошень кожен складає своє, вказуючи на ті риси партнера, які він хоче бачити, а також описує себе. Оголошення можуть бути дещо довшими, ніж в пресі. Після того, як оголошення складені, учні зачитують їх, по можливості визначають, хто із присутніх відповідає вимогам прочитаного анонсу. Порівнюються оголошення хлопців і дівчат [275].

Отже, в ігрових ситуаціях учні не тільки набувають досвіду аргументовано висловлювати свої думки, але й спілкуватися в процесі опанування знаннями, тобто відбувається активний процес соціалізації особистості. У додатку К нами представлений приклад вікторини “Контрацепція, ЗПСШ та небажана вагітність” зі статевого виховання для учнів 13–16 років загальноосвітніх шкіл, що розроблена фахівцями Данії.

В позакласній діяльності зі статевого виховання у країнах Євросоюзу визначилась усталена тенденція використання круглих столів для школярів, котрі розглядаються як активні елементи в системі виховання молоді, розвитку в неї пізнавальних інтересів, формування моральних навичок і культури міжстатевих взаємин. Так, у навчальних закладах Австрії, традиційним стало проведення психологічною службою школи круглих столів, де із підлітками та старшокласниками обговорюються актуальні питання безпечних міжстатевих взаємин. Важливу роль у цьому відіграє психологічна служба закладу, діяльність педагогічного колективу і кожного педагога зокрема. У зв'язку з цим, одне з основних завдань педагогічного колективу та психологічної служби школи – моделювання і проектування

емоційно комфортного виховного середовища, в якому будуть задоволені пізнавальні потреби учнів, і в якому усі учасники виховного процесу зможуть зберегти і зміцнити своє психічне та фізичне здоров'я.

Прикладом такої форми статевого виховання є представлена іспанськими фахівцями програма “Дорослішай!”, що спрямована на формування у підлітків здорового способу життя та збереження репродуктивного здоров'я, усвідомлення цінності здоров'я як основи успішної самореалізації, відповідального ставлення до збереження сімейних цінностей, основ відповідального батьківства.

Прикладом організації масової позакласної роботи школярів може бути загальношкільна конференція з питань статі, розрахована на учнів середніх і старших класів. На такого роду конференціях доцільно розглядати питання, що попередньо були засвоєні учнями на заняттях. Це, в свою чергу, полегшить підготовку до виступів на конференції, орієнтацію учнів у проблемах, що обговорюються, підвищить їх активність у дискутуванні щодо висунутих питань.

Доречно, з дидактичної точки зору, проводити загальношкільні конференції статевознавчого змісту за підсумками вивчення блоку тем з окремої навчальної дисципліни або споріднених тем з двох і більше предметів. Використання монодисциплінарного і міждисциплінарного підходів, на думку фахівців, дозволяє зосередити увагу учнів як на профільних, так і на комплексних проблемах статей. Профільно орієнтовані учнівські конференції з сучасних проблем статі покликані сприяти ґрунтовнішому опануванню учнями знань з конкретно визначених аспектів охорони здоров'я, пов'язаних зі специфікою тієї чи іншої навчальної дисципліни (біології, здоров'я, мови, мистецтв тощо). Міждисциплінарні конференції потребують координації знань з декількох навчальних дисциплін як внутрішньоциклового, так і міжциклового рівнів.

Заслуговеє на увагу організація й проведення свят статевознавчого змісту. Ця форма масової позакласної роботи є досить поширеною в країнах

Євросоюзу. Відзначаються знаменні дати, що визначені на міжнародному рівні (“Всесвітній день закоханих” (14 лютого), “Міжнародний жіночий день” (8 березня), “Всесвітній день здоров’я” (7 квітня), “Всесвітній день боротьби зі СНІДом” (1 грудня). Їм відводиться важлива виховна роль, так як вони мають пряме відношення до проблеми збереження сексуального та репродуктивного здоров’я. Відзначення цих дат у навчальних закладах різних країн, безумовно, пов’язується з мобілізацією шкіл, які підтримують партнерські відносини з асоціаціями у створенні та проведенні інформаційно-просвітницьких кампаній.

Намітилася стійка тенденція до використання у виховних цілях вечорів дозвілля, як масової форми статевого виховання, із залученням музичного супроводу дають можливість забезпечити взаємозв’язок музики, сексуальності й емоцій у міжстатевому спілкуванні та формуванні статевої культури учнівської молоді.

Музика емоційно впливає на людину і повністю поглинає її. Саме на таких заходах учнями можуть усвідомлюватися відношення між музикою і досвідом тіла, зв’язки між музикою, мовою та еротикою; характерним є емоційне вираження почуттів; проявляються різні мовні звуки як вираження різноманітних чуттєвих намірів.

На сьогодні музичні звички сучасної молоді пов’язуються через музику безпосередньо з їх еротичними уявленнями (передача сексуального способу поведінки, відображення специфічної статевої поведінки у різних видах спілкування, еротичний вплив) [562, с. 735]. Оскільки музика, танець і сексуальність склалися історично, їх можна розглядати з точки зору сучасності і традиційності. Через музичні твори можуть школярі відкрити для себе різноманітність еротичного і сексуального життя через зустріч обох статей, святкову музику і танці як засіб вираження почуттів.

Таким чином, розглянуті тенденції статевого виховання школярів у позаурочний час в країнах Євросоюзу відображають пошук оптимальних форм виховної роботи з проблем статі, поглиблення опанованих на заняттях

знань і навичок із розв'язання хвилюючих питань. Позакласна діяльність значною мірою сприяє формуванню в учнів почуття свідомості, відповідальності, культури міжстатевих взаємин, розвитку високих моральних якостей по відношенню до осіб протилежної статі.

У країнах Євросоюзу посилюється тенденція використання позашкільних закладів у підвищенні рівня підготовки молодого покоління до дорослого життя, забезпечує можливість повніше реалізувати принцип неперервності у питаннях статі, охопити якомога більшу кількість молоді статевим вихованням. У позашкільній діяльності зі статевого виховання учнів активну участь беруть центри охорони здоров'я, жіночого здоров'я, Центри планування сім'ї та консультаційні центри для вагітних, молодіжні центри, Центри профілактики СНІДу, молодіжні організації й інші державні й громадські заклади, установи, товариства місцевого, національного й міжнародного рівнів, бібліотеки, спортивно-оздоровчі установи. Здійснення статевого виховання в них, як правило, здійснюється у тісному зв'язку із шкільними програмами й залученням учителів шкіл [254; 451; 644].

Тому у багатьох країнах Євросоюзу значна увага приділяється статево вихованню учнівської молоді поза школою, яка спрямована на задоволення потреб учнів, розвиток сексуальної ідентичності в колі однолітків, що відбувається там, де молоді люди можуть самостійно організувати свої будні, переживають сексуальність, накопичують сексуальний досвід тощо.

Позашкільна робота з молоддю не є передбаченою структурованою сферою й охоплює різні сфери діяльності й організаційні форми. Вона завжди мала і має значний вплив на статеву поведінку своїх школярів.

Позашкільне статево виховання охоплює вільний час учнів, з використанням організаційних та методичних засобів, що пристосовані до сприятливих для статевого виховання умов вільного часу школярів. Особливе значення мають методи педагогіки переживання та ігрової педагогіки, де допустимими є дії і власна ініціатива.

В педагогічній практиці часто йдеться про відтворення щоденних ситуацій так, щоб чіткими були альтернативи дій і можливості розвитку вміння у хлопців і дівчат самостійно приймати позитивні рішення. Відповідні педагогічні концепції зумовлюють відкритість і неупередженість, вимагають толерантності й емоційної незворушності дорослих, а також їх готовності приймати рішення. Усі педагогічні дії повинні бути спрямовані на розвиток прекрасних, захищених взаємин між учнями обох статей, враховуючи їх інтереси та набутий досвід. Необхідно враховувати й те, що молодих людей цікавлять не лише предметно біологічні роз'яснення, які вони отримують на навчальних заняттях, а те, як їх набуті знання допомагають їм обходитися з власною сексуальною ідентичністю, своїм тілом, як спрямувати свої взаємини з людьми у правильне русло, як обговорювати з партнером інтимні питання [521, с. 73–77].

Як переконують фахівці із Хорватії, у педагогічній роботі з молоддю у сфері статевого виховання значущою є необхідність вказати на орієнтири і можливі дії, які будуть для підлітків зрозумілими. Так, з допомогою наставників учні вчаться партнерсько-солідарних взаємин між собою. Педагоги є прикладом, на якому учні вчаться самокритики і саморефлексії. Вирішальне значення має усвідомлення школярами значущості поведінки і переконань наставників для процесу осмислення дійсності, адже, якщо мета і завдання роботи не узгоджуються з поведінкою вчителя, це призводить до небажаних ситуацій і наслідків у виховному процесі [183; 431].

Зазначимо, що в країнах Євросоюзу під час розгляду певних тем досить часто практикуються зустрічі з незалежними доповідачами у відповідних закладах чи установах (див. табл. 4.1), котрі проводять бесіди з певних проблем статевого стосунків. Інколи ними можуть бути навіть батьки.

Таблиця 4.1

Інформація про установи, організації, які надають школам допомогу у проведенні позакласної виховної роботи з учнями в деяких країнах Євросоюзу

Країни Євросоюзу	Особа/заклад
Австрія	Співробітники консультаційних центрів для дівчат і молодих жінок Центри охорони здоров'я
Бельгія	Молодіжні клініки (у складі молодіжних центрів) Центри жіночого здоров'я Центри збереження сексуального та репродуктивного здоров'я молоді Центри профілактики СНІДу
Скандинавські країни та країни Балтії	Молодіжні клініки Центри планування сім'ї та консультаційні центри для вагітних Молодіжні центри
Франція	Молодіжні центри Центри профілактики СНІДу Юридичні заклади та ін.
Німеччина	Співробітники центрів охорони здоров'я, Pro Familia, центрів жіночого здоров'я Гінекологічні клініки Співробітники реабілітаційних центрів Представники юридичних установ
Нідерланди	Консультаційні центри для дівчат і молодих жінок Центри збереження сексуального та репродуктивного здоров'я молоді Центри профілактики СНІДу та ін.

Найпоширенішим видом діяльності позашкільних установ є надання консультаційних послуг неповнолітнім та молодим людям на базі консультативних центрів для молоді. Відносини, що встановлюються між клієнтом і консультантом є суттєвою ознакою успішних консультацій, де інтимна чи особиста проблема, персональна інформація клієнта залишається недоступною іншим [292, с. 629].

Як зазначають австрійські фахівці, сучасне консультування передбачає створення комфортних умов з елементами гостинності, відчуттям допомоги і підтримки, де молодь могла довести, що володіє своїм життям, може приймати правильні рішення самостійно і без допомоги з боку дорослих, зокрема, це важливо для консультування підлітків з питань сексуальності, коли молодь знаходиться на стадії статевого дозрівання та можливих конфліктних ситуацій із батьками [254, с. 46–48].

Особливо відчутним є те, що збільшується кількість молодих людей, які все частіше вдаються до анонімних консультаційних послуг через телефонні лінії або он-лайн консультації. Такими можуть бути консультації з питань запобігання небажаної підліткової вагітності, оргазму, мастурбації, гомосексуалізму або сексуальної практики, контрацепції та ін., тобто теми, на які учні рідко розмовляють з батьками або однолітками, але, частково зустрічаються в ЗМІ (мережа Інтернет або фільми), що зазвичай “передають стереотипи і зображення, які можуть бути далекі від реальності” [647, с. 6].

Підлітки та молодь хочуть отримувати консультації зі сексуальної освіти в разі незахищеності та нездатності приймати самостійні рішення. Як показують численні дослідження, присвячені молодіжній сексуальності, у консультаційних центрах діє традиційна концепція індивідуального консультування, де основне завдання консультанта полягає у розкритті почуттів і поглядів молодої людини, вироблення вміння їх стримувати, відкрито говорити про свій досвід, емоції, переживання та страхи [254, с. 76].

Особливістю консультаційних пунктів є не тільки обмін професійно компетентною інформацією та знаннями, але й передусім спроба зв'язати знання молодих людей на рівні практичних дій [254, с. 77], так як більшість інформації надається на перспективу, не зосереджуючи увагу, насамперед, на тому, що є питання, які хвилюють підлітків та молодь в даний час та їх практичне вирішення. Слід зазначити, що при консультуванні у консультанта на перший план постає потреба не тільки формування моральних цінностей

особистості, але й опора на особисті та індивідуальні потреби молодих людей [372, с. 24–25].

Інформація, яку отримують учні зі ЗМІ та яку не в змозі опанувати, є результатом їх незначного досвіду у сфері міжстатевих взаємин, тому при консультуванні школяреві надається можливість поставити свої запитання, поділитися фактом із кризової ситуації (наприклад, небажана вагітність, пігулка без рецепту тощо), причому, “незалежно від того, де проводиться консультування – в гінекологічній практиці, в класі або в молодіжному центрі – важливо, аби молода людина отримала чітку відповідь на хвилюючі її питання” [372, с. 12]. Як засвідчують співробітники консультативних центрів, “актуальними залишаються питання про сексуальність, відносини, тіло і почуття, незалежно від віку людини” [372, с. 13].

У країнах досліджуваного макрорегіону в позашкільній діяльності зі статевого виховання набула поширення тенденція створення молодіжних центрів, які функціонують у межах молодіжної програми Ради Європи. На базі таких центрів проводяться наради, семінари і навчальні курси для молоді, в тому числі й учнівської. Такі молодіжні центри тісно співпрацюють з зовнішніми організаціями, зокрема, неурядовими організаціями, в тому числі й молодіжними організаціями.

Досить цікавим для вивчення є досвід Німеччини щодо діяльності молодіжних центрів з організації курсів раннього батьківства, де учні мають можливість на початкових стадіях свого розвитку відчувати себе в ролі батьків та виконувати покладені на них обов’язки, а в разі необхідності й змінити думку щодо ранніх статевих відносин та батьківства. Саме тут молоді люди знайомляться з “реальним” життям батьків на дитині-тренажері [352, с. 84].

Даний вид проекту застосовується у молодіжних центрах для підлітків та молоді віком від 13 до 18 років та проходить у вихідні дні, щоб дати можливість у повсякденній ситуації відчувати відповідальність батьків у вихованні дитини та отримати відповідний життєвий досвід від спеціально підготовлених фахівців [463, с. 42–43]. У ході проекту фіксується грубе

поводження з “дитиною”, її неправильне положення, збій режиму годування і заміни підгузка, небезпека і наслідки неправильного поводження з немовлям, що здійснюється за допомогою вбудованих датчиків, які надаються учням разом із необхідними засобами догляду за “дитиною”.

Під час такого стажування учні отримують можливість дізнатися про різні аспекти ранньої вагітності і переглянути або скорегувати подальше власне планування життя. Таким чином, молоді люди пропонують свої власні варіантами дій та дізнаються від керівника проекту, як організувати своє життя відповідно до своїх можливостей і які проблеми можуть виникнути в результаті можливих майбутніх планів. Саме така дитина-тренажер “показує, як швидко через один невірний рух може з’явитися дитина” [463, с. 44].

Після закінчення стажування, керівник проекту відслідковує коли, яким чином і як часто були порушені потреби немовляти, відповідно до його запитів, демонструє учням помилки, які були ними допущені, вказує на можливі наслідки тощо.

Даний вид проекту є одним із профілактичних проектів сприяння розвитку відносин між статями і протидії раннього батьківства, метою якого є зосередження уваги учнівської молоді на плануванні власного життя, розумінні відповідальності батьків перед дитиною, догляд за нею, збереження її життя і здоров’я, профілактики насилля немовлят і дітей та ін.

Тому, беручи участь у проекті, дівчата і хлопці мають можливість дізнатися про різні аспекти виховання дітей та пов’язані з ними завдання. А також молоді люди переконуються у тому, що “раннє батьківство – це досить відповідально, та віддають перевагу перспективі вчитися та здобувати освіту” [352, с. 84–87].

Обґрунтування цього заходу носить добровільний характер участі, тому що тільки за такої умови можна отримати конструктивні результати. Керівник проекту супроводжує учасників постійно і в будь-який час є доступним для молодих людей. Крім того, при цьому укладається угода з батьками учасників проекту [352, с. 88] й організовується співпраця зі

школами та іншими освітніми установами. По завершенню проекту учні можуть отримати сертифікат навчання (*CFJA*), який підтверджує компетентність учня у сфері статевого виховання.

У багатьох країнах Євросоюзу при молодіжних центрах функціонують молодіжні клініки, загальна мета яких полягає у сприянні фізичному і психічному здоров'ю, розширенню прав і можливостей молодих людей у розвитку їх сексуальної ідентичності, попередження випадків небажаної вагітності, ЗПСШ та ВІЛ/СНІДу [584, с. 22]. Крім того, учнівська молодь має змогу під керівництвом учителів і досвідчених фахівців вивчати хвилюючі їх питання (ЗПСШ та консультування із використання засобів контрацепції, початку статевого життя тощо); провести лабораторні дослідження та контролювати результати. Такі клініки традиційно діють в скандинавських країнах та країнах Балтії, де цільовою групою є підлітки та молодь у віці до 23 років, після чого опікуються проблемами молоді інші клініки, такі як медичні центри, клініки ЗПСШ та акушерські клініки [372, с. 9–10].

У Нідерландах досить поширеною практикою у молодіжних клініках є діяльність лікаря-консультанта, який ніколи не буде нав'язувати свого рішення, але за допомогою відповідних рекомендацій, брошур, інформаційних, комунікаційних вправ, гри, участі батьків шукатиме шляхи виходу із проблемної ситуації. У разі необхідності консультант тримає зв'язок із юридичними установами (поліцією, судом та ін.), щоб створити програму допомоги молодим людям (педофілія почуттів, сексуальна залежність і т.д.) [668, с. 7].

Діяльність молодіжних клінік спрямована на подолання епідемії ВІЛ/СНІДу, ЗПСШ, ранніх підліткових вагітностей тощо, тому їх співробітники та медичний персонал в постійному пошуку нових форм та методів роботи з учнівською молоддю, розвиваються і вдосконалюють свою роботу для забезпечення на основі фактичних даних надання якісних консультацій або процедур.

Активно поширюється діяльність молодіжних клінік у Швеції, зосереджуючи увагу на якість навчання різних категорій персоналу. Національна рада підтримує створення регіональної навчальної мережі, з тим, щоб забезпечити необхідну підготовку фахівців для подальшої професійної діяльності. Розробка чіткого інструментарію і форм консультативної роботи, контрольних списків, дають змогу формувати заходи, які будуть корисними в оцінці потреб молоді з метою профілактичних заходів [619].

Поширеною формою позашкільної діяльності зі статевого виховання стають Центри охорони здоров'я. Учні, беручи участь у заходах, що здійснюються цими позашкільними установами, вчаться вирішувати практичні завдання стратегічного управління з питань громадського здоров'я учнівської молоді відвідують центри здоров'я, коли у них є проблеми, і розглядають шляхи, як можна уникнути таких проблем. Такий центр є науково-практичною установою відповідного профілю, що здійснює функції із забезпечення збереження і укріплення здоров'я населення, в тому числі й школярів, тісно співпрацюючи з середніми навчальними закладами, ініціює проведення моніторингу захворювань, пов'язаних зі статтю, епідеміологічного нагляду та біологічної безпеки.

Одним із основних напрямків діяльності центру є виховання в учнів відповідальне ставлення до власного здоров'я та здоров'я своїх близьких; розвиток навичок прийняття усвідомлених, відповідальних рішень і дій у взаєминах із представниками протилежної статі [410].

В межах центру функціонують постійно діючі рубрики, в тому числі й зі статевого виховання, де на обговорення з молоддю виносяться, наприклад, такі питання, як "Гомосексуалізм. Як до цього ставитися?", "Самообстеження молочних залоз" тощо. Такі установи діють на основі вивчення міжнародного досвіду, за зразком провідних європейських центрів контролю та попередження захворюваності.

У країнах Євросоюзу в позашкільній діяльності зі статевого виховання набула поширення тенденція створення Центрів планування сім'ї, які функціонують як консультативні відділення, де надається спеціалізована лікувально-діагностична, консультативна і профілактична допомога також й учнівській молоді, а також впровадження нових методів профілактики, діагностики захворювань, формування у населення здорового способу життя, проведення лабораторних досліджень. Під керівництвом досвідчених фахівців у школярів виховують відповідальне ставлення до власного здоров'я та здоров'я своїх близьких; розвивають навички прийняття усвідомлених, відповідальних рішень і дій у взаєминах із представниками протилежної статі. Діяльність психологічної служби такого типу центрів направлена на подолання кризових тенденцій серед учнівської молоді, покликана сформувати в них потребу мати повноцінну сім'ю, бажаних та здорових дітей, а також змінити ставлення молодої людини до проблем планування сім'ї.

Консультативна робота Центрів планування сім'ї проводиться не тільки для школярів, а й для їх батьків через групові та індивідуальні консультування з проблем налагодження стосунків з дітьми, взаємин між членами родини, проведення профілактично-освітньої роботи з учнями та молоддю з питань сімейного життя, профілактики ЗПСШ тощо.

На базі центрів відбувається виконання проектів, підтриманих міжнародними донорськими організаціями. Зокрема, реалізуються наступні проекти: “Обери здорове майбутнє сьогодні” за підтримки Європейської комісії країн Євросоюзу; “Крок за кроком до дорослого життя” за підтримки представництва Світового банку в Євросоюзі; “Наша мета – зміцнення репродуктивного здоров'я молоді” за підтримки Фонду народонаселення ООН; “Так чи ні – завжди вирішуєш Ти!”, “Інвестиції в здоров'я – гроші на вітер чи розумні інвестиції?” за підтримки програми розвитку ООН [362, с. 30–32].

При реалізації кожного з цих проектів співробітниками центру проводяться постійно діючі круглі столи, де учнівська молодь обговорює можливі шляхи виконання поставлених перед нею завдань у ході проекту.

Досить поширеною формою позашкільного статевого виховання стають Центри профілактики СНІДу. Просвітницькі центри такого типу набули поширення по всіх країнах Євросоюзу. Вони здійснюють різноманітну роботу по запобіганню поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу серед населення, в тому числі й серед молоді, надають спеціалізовану медичну допомогу ВІЛ-інфікованим та хворим на СНІД, співпрацюючи з навчальними закладами та освітніми установами, організаціями, об'єднаннями громадян, які реалізують політику у сфері протидії ВІЛ-інфекції та СНІДу. Вони здійснюють роботу пропагандистського характеру, організовуючи лекції, бесіди, виставки, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, зустрічі з фахівцями, провідними вченими. Тут працюють кінолекторії, де учні надану їм інформацію можуть переглянути й документально [268].

При таких центрах функціонує кабінет довіри, куди може звернутися кожна молода людина із проблемою, яка її хвилює; відділення профілактичної, організаційно-методичної роботи; лабораторія діагностики ВІЛ-інфекції, де кожен бажаючий може безкоштовно пройти обстеження.

Центри профілактики СНІДу є ініціатором організації та проведення тренінгів, семінарів для учнів та вчителів середніх навчальних закладів [225], Міжнародних конференцій зі СНІДу (*AIDS 2014–2016*), на останній з яких була оголошена стратегія, направлена на закінчення ВІЛ-епідемії серед дітей та учнівської молоді [570].

Плідно працюють у напрямі статевого виховання молоді й центри відпочинку і розваг у Великій Британії, скандинавських країнах, Німеччині, Франції та ін., де відпочинок учнів поєднується з підвищенням їх статевої культури, як складової статевого виховання. Наприклад, скандинавські країни мають значний досвід організації роботи таких центрів, де робота здійснюється з урахуванням вікових особливостей школярів. На сьогоднішній

день цілеспрямовано організована дозвіллева діяльність учнів розповсюджена по всіх країнах Євросоюзу. Спонсорами в організації свят та розважальних заходів виступають різні молодіжні організації та асоціації, відомства й агенції, що долучаються до розробки програм зі статевого виховання учнівської молоді. У ході розважальних заходів учні мають можливість ознайомитися з основами людських стосунків та культурою взаємин між статями, наслідками статевого стосунку, формуються моральні почуття між особами протилежних статей [515, с. 124–127].

У центрі розваг та відпочинку традиційно відбуваються заходи з урахуванням вікових особливостей учнів, що зумовлює розподіл їх на групи і підготовку відповідних розважальних програм. Так, співробітниками центру розваг та відпочинку м. Краків (Польща) організовуються розважальні свята–конкурси. Наприклад, свято для підлітків “Принцеса клубів” або “Юний джентельмен” набула широкої популярності серед школярів і наставників, навіть знайшла своїх послідовників у різних школах Польщі [403, с. 75–76]. Такого роду заходи дають можливість набутися досвіду спілкування як з особами своєї, так і протилежної статей, мати широке уявлення про характер можливих стосунків, через різноманітні конкурси та змагання переживають почуття радості, симпатії, взаємності, дають змогу задовольнити свої особистісні потреби у спілкуванні з особами іншої статі.

Подібні заходи зі статевого виховання розробляються й спеціалістами з інших країн. Так, у багатьох європейських країнах (Чехія, Польща, Угорщина, Україна, Німеччина, Франція, Велика Британія та ін.) функціонують Центри дозвілля для дітей та юнацтва, на базі яких, крім розважальних, проводяться круглі столи, лекції-презентації для учнів і вихователів, науково-практичні конференції, організовуються різноманітні акції.

Позитивну роль у розповсюдженні знань статевознавчого змісту і формуванні зацікавленості молоді проблемами статі відіграють бібліотеки. Вони є визнаними центрами просвіти і пропагування провідних ідей сьогодення. З цією метою у них влаштовуються різноманітні виставки

друкованої продукції, присвяченої проблемам статі та статевої освіти. Такі виставки носять або загальноосвітній характер, або приурочуються спеціально до конкретних дат чи подій, що стосуються питань статі, відбиваючи таким чином аспекти взаємовідносин осіб різних статей. У цілому напрями висвітлення різних аспектів взаємовідносин людини між людьми різних статей можуть бути найрізноманітнішими. Головне в організації виставок – звернути увагу учнів на погляди та позиції наукових і педагогічних кіл, управлінців, громадських і політичних діячів, майстрів слова по відношенню до проблем, пов'язаних зі статтю: мистецтво прояву почуттів, хвилювання за власне майбутнє, ознайомити їх з розмаїттям засобів, які застосовуються для подолання проблем, пов'язаних зі статтю, поширення ЗПСШ, ВІЛ/СНІДу.

На таких виставках можна побачити не тільки новітню друковану продукцію, але й придбати її або замовити копії. Завдяки книжковим виставкам учні мають змогу ознайомитися з класикою національної й світової літератури з питань статі.

До творів, які, за визначенням ЮНЕСКО, викликають неабиякий інтерес, слід віднести роботи К. Верду, Ж. Коен, Ж. Контан та ін. “Енциклопедія сексуального життя для дітей 7–9 років”, В. Дюмон “Звідки беруться діти? Сексуальна енциклопедія для дітей 8–11 років”, написана французькими фахівцями, І. Гине “Хлопець перетворюється на чоловіка”; Р. Петер, Ст. Шебек, І. Гине “Дівчина перетворюється на жінку”; Р. Нойберт “Питання статі (Книга для молоді)” та ін. Знайомство з наведеними й іншими літературними джерелами (Т. Кінг “Дорога в доросле життя”, Ф. Калиновська “Освіта для сімейного життя” (Польща) та ін.), що зіграли неоціненну роль у приверненні уваги світової громадськості до проблем статі, має важливе значення, оскільки допоможе делікатно і вміло відповісти на “важкі” дитячі запитання.

Окрім виставок, бібліотеки влаштовують зустрічі з письменниками та поетами, що порушують питання взаємовідносин між людьми різних статей

через слово, емоцію, почуття; провідними науковцями, громадськими й політичними діячами, які розкривають позицію держави щодо хвилюючих учнівську молодь питань. При бібліотеках організуються лекторії й кінолекторії з проблем статі як для самих учнів, так і для їх батьків, діють читацькі гуртки та клуби, які роблять значний внесок у підвищення статевої грамотності широких верств населення, а особливо учнівської молоді.

Юридичні установи багатьох досліджуваних країн також приділяють значну увагу статево вихованню молоді, в тому числі й школярів. Метою діяльності таких установ є ознайомлення учнів із основним законом держави, розкриттям позиції держави щодо сексуального насилля, сімейного права, розлучення, опікунства.

Таким чином, розглянуті тенденції статевого виховання учнів у позакласній та позашкільній діяльності в країнах Євросоюзу відображають пошук оптимальних форм навчально-виховної роботи із питань статі, поглиблення опанованих на уроках знань і навичок із розв'язання проблем статей. Позакласна та позашкільна діяльність становить значне доповнення до загальноосвітньої підготовки учнів із питань статі та міжстатевих взаємин у школі, забезпечуючи можливість самореалізації особистості у майбутньому дорослому житті та значною мірою сприяє формуванню в учнів статевої культури, розвитку високих моральних якостей по відношенню до осіб іншої статі та дає загальне уявлення про характер, спрямованість та перспективи розвитку і вдосконалення педагогічного впливу на молоде покоління у сфері статевого виховання.

4.2. Статеве виховання молодого покоління в сім'ї в країнах Євросоюзу

На формування особистості молодої людини, її ціннісних установок та орієнтацій, способу життя значний вплив здійснює сім'я. Вона є нічим не замінним осередком, у якому відбувається належний розвиток особистості,

здійснюється її соціалізація. Суспільство, що складається із міцного сімейного ядра, і яке має відповідні міжгенеративні зв'язки, здатне продемонструвати потужну тенденцію до освітнього прогресу, економічного процвітання та культурного розвитку. Значущість сім'ї полягає в тому, що вона є основною берегинею народних традицій, плекальницею народної культури, носієм моральних і духовних цінностей, які передаються дитині з дня її народження й до повноліття. Від сім'ї багато залежить, як відбувається фізичний, емоційний та соціальний розвиток молодої людини.

Тому, безумовно, значне місце і в статевому вихованні відводиться сім'ї. За даними соціологічного опитування, загалом лише 46,4 % підлітків отримують інформацію статевознавчого змісту від батьків, тоді як 80 % батьків Данії та 96,0 % батьків Великої Британії розуміють свою відповідальність у здійсненні статевого виховання власної дитини, прагнуть відігравати важливу роль у наданні статевої просвіти дітям. А це країни, де найнижчий рівень підліткової вагітності [237; 643].

Запропоновані Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) стандарти зі статевого виховання для країн Європи [578] та рекомендації зі статевого виховання, що розроблені ЮНЕСКО [616], наголошують, що формування ціннісних орієнтирів та поведінки дитини чи підлітка відбувається під впливом багатьох, не завжди рівносильних, чинників: у різні періоди розвитку провідну роль відіграють батьки та сімейне оточення, школа та вчителі, друзі та однолітки, медіа та Інтернет. Особливо важливим для засвоєння багатьох норм та ціннісних орієнтацій дитини та формування статевої культури є період раннього дитинства та дошкільного віку, адже в цьому віці батьки є головним, а інколи і єдиним джерелом інформації для дитини.

Європейська Всесвітня робоча група з охорони здоров'я розробила положення щодо важливості і змісту статевого виховання дітей та молоді, представляючи сексуальну освіту як право підтримати і захистити сексуальний розвиток дитини в сім'ї [269].

Дитина, якій були прищеплені кращі духовні ідеали попередніх поколінь, переданих їй батьками, і яка усвідомила їх, буде керуватися ними в майбутньому дорослому житті. Вона становитиме опору сім'ї й суспільства, відзначатиметься відповідальністю за їх долю, від якого залежить їх благополуччя [218, с. 29].

Народні знання статевознавчого змісту і моральні норми поведінки в родині та суспільстві діти опановують у сім'ї, оскільки старші члени родини є носіями цих знань та сімейних традицій. Як відзначають британські фахівці, що досліджують питання сімейного виховання, “система спеціальних культурних цінностей передається від одного покоління до іншого” [643]. Висловлена сентенція має пряме відношення і до культури статі та міжстатевого спілкування. Вона формується у молоді в процесі сімейного виховання, яке за своєю суттю є природовідповідним.

У народній педагогіці принцип природовідповідності враховує психофізичні особливості дітей, тому його реалізація розглядається як довготривалий процес, у якому необхідно дотримуватися послідовності й наступності. У правильно організованому сімейному вихованні з повагою ставляться до вікових та індивідуальних особливостей дитини, розвиваючи в неї розумні потреби й задовольняючи її запити (пізнавальні, матеріальні, духовні тощо).

Безумовно, що змістове наповнення принципу природовідповідності в умовах різних етнічних і національних культур набуває певної ідентичності, в якій знаходять відображення ідеали й цінності того чи іншого народу як у способі життя, так і формах організації взаємин з представниками іншої статі.

Але головний етичний імператив цього принципу полягає в тому, щоб не нашкодити дитині, а сприяти її різнобічному розвитку з урахуванням вікових особливостей, індивідуальних потреб і здібностей. Ці мотиви є домінантними у статевому вихованні, оскільки запобігають виявленню насильства над природою дитини, руйнуванню її індивідуальності, сприяють утвердженню гуманістичних норм у взаємовідносинах батьків і дітей.

Поважливе ставлення дорослих до дитини обертається взаємністю, а щира поведінка батьків є яскравим прикладом для наслідування. Тому закладені в сім'ї моральні норми поведіння в сімейному та соціальному середовищах відіграють надзвичайно важливу роль у визначенні й сприйманні особистістю життєвих цінностей й орієнтирів [534, с. 528–530].

Таким чином, принцип природовідповідності є своєрідним регулятором виховної діяльності батьків щодо своєї дитини, що забезпечує поетапний розвиток усіх необхідних для нормального функціонування в суспільстві позитивних якостей особистості, наявність яких сприяє успішному розв'язанню проблем, пов'язаних зі статтю.

Розвиток фізичної, духовної та соціальної сфер особистості дитини є однією із надзвичайно важливих складових статевого виховання в сім'ї. Особливо важливу роль у становленні особистості майбутньої дорослої людини відіграє позитивний вплив на її емоції й почуття з боку дорослих. Якщо в емоціях виявляється безпосереднє переживання, то почуття формується поступово, під впливом тих умов, у яких людина виховується. Воно фіксується в результаті заохочень з боку інших і стає органічно притаманним особі, розвивається до рівня сталого особистісного утворення. Саме таким шляхом формуються моральні почуття, які, закріплюючись у психіці, стають мотивом, що спрямовує поведінку людини. Отже, говорити про справжню моральну поведінку можна тільки у разі, коли мотивом морального вчинку є моральне почуття: почуття сорому, честі, власної гідності та ін. [131, с. 79].

Найбільший вплив на особистість дитини справляє найближче оточення. Це, в першу чергу, батько, мати, брат, сестра, дідусь, бабуся, друзі, педагог. Їхня поведінка, ставлення до осіб іншої статі стають взірцем для наслідування дитиною. Особливо сприятливим є віковий період від народження до шести років, оскільки саме на цьому етапі людського життя закладаються основи всіх психічних якостей особистості, пізнавальних процесів і видів діяльності. Тому від того, наскільки відповідально дорослі

члени родини, у першу чергу, батьки ставляться до своїх виховних обов'язків, аналізують і передбачають наслідки своїх вчинків відносно інших, настільки й дитина опановує їх досвід і спосіб спілкування з іншою статтю.

Однак проблема статевого виховання дитини сім'єю залишається досить актуальною. Так, у країнах Балтії суспільство розділяється на дві частини – одна, як і раніше, вважає, що чим менше інформації про сексуальність доступна дитині, тим краще, спровокувавши, таким чином, громадський конфлікт в ряді шкіл, коли батьки виступили проти “ранньої сексуалізації дітей у сім'ї” [622, с. 6]. Зрозуміло, що за такої позиції батьків, займатися статевим вихованням власної дитини вони не будуть. В результаті більша частина керівництва шкіл і досвідчених вчителів утримуються від розмов про проблеми сексуальності з батьками та учнями. “Користі, – як переконує голова Фонду “Громадянське суспільство” Івета Келле, – від такої ситуації для дітей і молодих людей мало, оскільки статеве виховання в сім'ї, насамперед, дає знання про те, як побудувати безпечні, засновані на взаємній повазі відносини, допомагає досліджувати межі дозволеного у стосунках між статями, формує почуття впевненості у собі, і тим самим, допомагає уникнути ситуацій, у яких дитина може стати жертвою сексуального насильства” [622, с. 11].

Інша частина батьків країн Балтії та ряду скандинавських країн (Данія, Фінляндія) підтримує статеве виховання власних дітей, розуміючи, що саме вони несуть відповідальність за розвиток сексуальності, тіла та ідентифікації її як представника певної статі. Однак є багато питань, на які вони не можуть вести мову зі своїми дітьми, хоча й розуміють, що саме в сім'ї дитина повинна отримати знання із основ статі та міжстатевих взаємин, що є основою формування статевої культури молоді [569, с. 111–113].

Для з'ясування стану участі батьків у статевому виховання власних дітей в країнах Євросоюзу, нами здійснено моніторинг дослідження, проведеного Європейською Асоціацією планування сім'ї (кампанія Sex Week, що є представником МФПС) й встановлено, що суть поняття “статево

виховання” більшість батьків (майже 90 %) розуміє як донесення до дітей інформації про різницю між статями, фізіологічні особливості статей, підготовку дітей до дорослого життя, зокрема особливості спілкування та правильну побудову взаємин між представниками протилежних статей [204, с. 456–457].

Характеризуючи свої взаємини з дітьми, більшість опитаних батьків вказували на теплі та довірливі стосунки зі своїми дітьми, особливо на цьому наголошували батьки дітей молодшої вікової групи (вік 6–11 років). 93 % батьків учнів початкової школи переконані, що це важливо, і вони повинні розмовляти зі своєю дитиною на теми, пов’язані з тілом, статтю та сексуальністю, однак 10 % батьків взагалі не ведуть мову на такі теми [204, с. 459].

Водночас батьки дітей старшого шкільного віку частіше за інших вказують на трансформацію стосунків, яка відбувається із дорослішанням і появою у дітей нових інтересів. Багато опитаних зауважили на неоднозначність взаємин, виникнення непорозумінь, інколи конфліктів із дітьми підліткового віку, що їм заважає їм здійснювати статеve виховання власних дітей.

Разом з тим є багато важливих питань, що стосуються статевої просвіти дитини та тем, які обговорюються в сім’ї, зокрема, 34 % батьків говорять зі своїми дітьми про “сексуальність (гетеро-, гомо-, бісексуальність)”, а 29 % батьків вказують, що вони спілкувалися зі своїми дітьми про “можливі відносини і сексуальні контакти через соціальні медіа та чат-форуми (Інтернет)”, і тільки 42 % батьків дітей середніх шкіл ведуть мову з ними про “венеричні захворювання, аборти і контрацепцію” [302, с. 233–235].

Що стосується взаємин між статями, то тільки 68 % батьків розмовляли зі своїми дітьми про “перший сексуальний досвід”, 19 % батьків говорили зі своїми дітьми про “межі дозволеного і обов’язки по відношенню до свого партнера у статевих взаєминах” та 11 % з них – про падіння в любові, любові та емоції при цьому [516, с. 837].

Крім того, дослідники з'ясовували, легко чи важко батькам вести мову з дітьми на теми статей, міжстатевих взаємин й долати почуття сорому, межі дозволеного в спілкуванні з дитиною: 18 % батьків відповіли, що їм легко спілкуватися з дитиною на такі теми, 48 % вказали, що важко говорити, а решта не вважали за доречне піднімати ці питання з дитиною [516, с. 388–390].

Знімаючи з себе відповідальність через брак інформації неготовність батьків до статевого виховання дитини, майже 94 % батьків переконані, що саме школа повинна вчити дітей у сфері статевого виховання, тільки 2 % не думають, що це добре, 91 % з них не можуть визначитися, на якому рівні школи (початкова чи середня) статево виховання повинно бути обов'язковим [173].

Щодо початку статевого виховання, то батьки одностайні в тому, що слід зважати на індивідуальні особливості та темп розвитку дитини. І, як зазначають чеські дослідники, що “поява інтересу до цієї теми у дитини є для цього першим сигналом батькам” [272, с. 122–125].

Ще одне дослідження, проведене дослідницьким центром ринку і громадської думки “SKDS” (“*Tirgus un Sabiedriskas Domas Petijumu Centrs*”) у співпраці з Латвійським університетом на виявлення суспільної думки щодо статевого виховання молоді підтверджує, що батьки рішуче підтримують статево виховання в шкільній програмі і вважають, що це ефективний спосіб захистити дітей від небажаного сексуального досвіду, а також зменшити кількість абортів та венеричних захворювань і поширення ВІЛ-інфекції. “Цікавим є той факт, – зазначає доктор психології Єва Штокенберґс, – що більша частина батьків висловлюють свою готовність і впевненість у своїй здатності говорити зі своїми дітьми про сексуальність, однак тільки як доповнення до тієї інформації, яку дитина отримує у навчальному закладі. У той же час батьки підкреслюють, що статево виховання повинно здійснюватися спеціально підготовленими викладачами, так як знань у них недостатньо” [173, с. 22].

Однак частина батьків мають деякі знання про шляхи передачі інфекцій, у тому числі й статевий. Наприклад, той факт, що ВІЛ-інфекцію людина не може встановити, якщо заражена, знають майже 90 % батьків. Крім того, той факт, що від цієї інфекції можна захистити себе за допомогою презервативів і вибираючи моногамні відносини, знає більше, ніж 80 % батьків. “Тим не менш, більш невизначена ситуація переважає в питаннях сексуального та репродуктивного здоров’я, так як тільки третина батьків мають знання, пов’язані з жінками в менструальному циклі (тривалість, загрозові дні тощо). Майже 40 % батьків продовжують вважати, що мастурбація шкідлива для здоров’я, і лише п’ята частина батьків знає умови, при яких підліток може відвідати фахівця із проблем статі без присутності батьків і може приймати самостійні рішення щодо свого здоров’я”, – стверджує доктор медицини Л. Ландмейн [173, с. 27].

За даними досліджень іспанських фахівців, безперервна освіта батьків сприятиме зміні ставлення до питань статі та статевого виховання й відкриє нові можливості для інтерпретації ролі батьків у статевій просвіті власних дітей. Однак на даний час батьки не говорять про хвилюючі дітей питання відкрито за браком досвіду такого спілкування та відповідної термінології [455, с. 420–431]. Науковці Іспанії Д. Рогов та Х. Ніколе пропонують ефективну програму роботи з батьками, що сприяє зменшенню неправильної інформації з питань статі; підвищенню обізнаності та управління точною інформацією; закріпленню позитивних цінностей і відносин між статями; збільшити і поліпшити спілкування матерів та батьків і інших довірених дорослих з дітьми [515, с. 137–169].

Згідно з дослідженнями британських науковців, батьки є і залишаються кращим джерелом статевого виховання для молоді, поряд зі своїми однолітками, школою, засобами масової інформації та фахівцями з охорони здоров’я [642, с. 20–24], проте не завжди можуть запропонувати достатньо інформації статевознавчого характеру, тому діти основну інформацію повинні отримувати в школі [576, с. 49–52].

Науковці Великої Британії Б. Гузман (*B. Guzman*), М. Шелегофер-Сетн (*M. Schelehofer-Sutton*), К. Віленюв (*C. Villanueva*), М. Делло Стріто (*M. Dello Stritto*), Б. Секед (*B. Casad*), К. Сомерс (*C. Somers*), Дж. Канівез (*G. Canivez*) виділили основні фактори, що впливають на стан статевого виховання дитини батьками. Насамперед, це стать батьків (батько або мати), що є провідним фактором при здійсненні статевого виховання [317, с. 585–589; 576, с. 53–55]. Як засвідчують дослідження, матері відчують себе більш комфортно, розмовляючи зі своїми доньками, ніж із синами, що пов'язано, більшою мірою, із відсутністю власного досвіду статевого розвитку дитини протилежної статі. Зважаючи на фізіологічні особливості дівчат, з ними такі теми обговорювалися частіше. Британські фахівці Н. Парера (*N. Parera*), С. Джоан-Карлес (*S. Joan-Carles*) доводять, що хороші стосунки між матерями і дочками мають захисний ефект, у тому, що затримується в дочок початок статевого життя і зменшується в майбутньому дорослому житті кількість сексуальних партнерів [416, с. 1384–1389]. Однак у сім'ях, де є сини, за відсутності батька, матері відчують збентеження й стурбованість неналежним статевим вихованням у сім'ї без підтримки чоловіка [637, с. 135].

Ще одним суттєвим фактором, що впливає на стан статевого виховання у сім'ї є зв'язок між географічним місцем проживання (міські або сільські регіони) та соціально-економічним статусом і положенням батьків. Дослідниками було встановлено, що статевого виховання у сім'ї недостатньо у сільській місцевості, що обумовлено стереотипами, міфами та хибними уявленнями про сексуальність, тоді як міські батьки готові та мають потребу “знати” більше про сексуальне здоров'я власної дитини. Батьки з більш високим соціальним статусом розуміють соціальне очікування в тому, що вони повинні забезпечити статево виховання дитини саме у родині [637, с. 137–139].

Науковці також з'ясували, що не менш важливим фактором статевого виховання дитини у сім'ї є власний минулий досвід статевого виховання

самих батьків, тобто наявність як позитивних, так і негативних зразків для наслідування у статевого вихованні, коли в одних сім'ях питання статі і міжстатевих взаємин було табу і батьки уникали розмов на такі теми, тоді як в інших, навпаки, досить детально роз'яснювалися дітям хвилюючі їх питання і школа слугувала як узагальнення до одержаної в сім'ї інформації [637, с. 138–140].

Поряд з тим, науковці розглядають ключові фактори у забезпеченні неформального статевого виховання дітей (див. рис. 4.1), що представлені батьків щодо власного сексуального здоров'я (А), профілем сім'ї (В) та сприйняттям батьками інших засобів статевого виховання (С), які взаємодіючи між собою, становлять основу неформальної сексуальної освіти й статевого виховання.

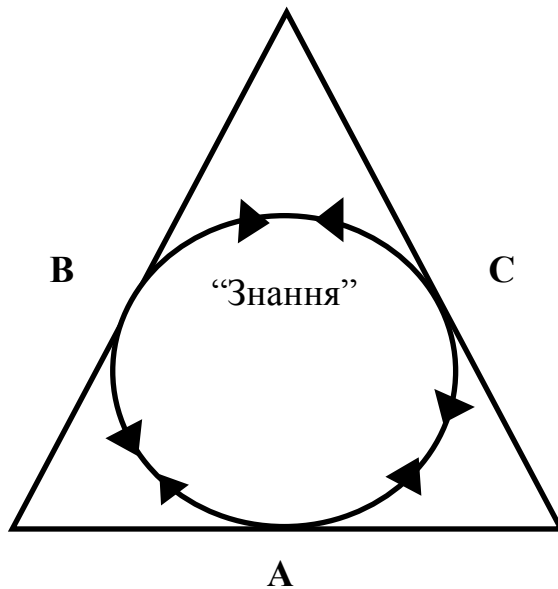

Рис. 4.1. Ключові фактори у забезпеченні неформального статевого виховання дітей

Ключ:

А = Діяльність батьків щодо власного сексуального здоров'я – стосується уявлень батьків стосовно себе, як добре вони обізнані щодо власного сексуального здоров'я. Часто батьки не бажають здійснювати статево виховання власних дітей. Минулий досвід батьків формував

батьківську неготовність надавати своїм дітям “знання” про статеве виховання.

В = Профіль сім’ї – пов’язаний із сприйняттям батьків в умовах сім’ї, готовність їхньої дитини “знати” і мати потребу у статевому вихованні.

С = Сприйняття батьками інших засобів статевого виховання – таких як: школа, заклади охорони здоров’я, іншими членами сім’ї/друзями. Це вплинуло на сприйняття батьків щодо своєї здатності забезпечити статеве виховання дитини. Батьки повинні знати про інші засоби, щоб мати можливість доповнити і поліпшити забезпечення якості статевого виховання дитини.

*Джерело: Walker J. A qualitative study of parents’ experiences of providing sex education for their children: The implications for health education / JoyWalker // Health Education Journal. – № 60(2), 2001. – р. 139.

Приклад батьків, як переконані естонські фахівці, допоможе сформуванню у дитини приклад взаємин між чоловіком і жінкою, що є досить важливим у подальшому дорослому житті [362, с. 23]. Їхню думку поділяють і науковці Німеччини, зазначаючи “щоб у сім’ї вироста здорова молода людина з високою сексуальною культурою, необхідно, аби батьки показували своїм дітям, що вони їх цінують, поважають, приймають такими, які вони є, і довіряють їм; демонстрували дітям, що сексуальність є частиною нормального людського життя і не заслуговує несхвалення чи осуду; демонстрували на власному прикладі здорові сімейні, статеві стосунки; були добре поінформованими в питаннях статевих відносин і сексу; обговорювали сексуальні теми зі своїми дітьми; намагалися зрозуміти погляди своїх дітей; виявляли активну зацікавленість у житті дитини; регламентували правила, що стосуються побачень і проведення вільного часу, і стежили, щоб діти їх дотримувались; пропонували дітям свою допомогу, якщо потрібно звернутися до лікаря; допомагали дітям будувати плани на майбутнє” [180, с. 148].

Роль батьків в статевому вихованні власних дітей, переконані фахівці із більшості країн Євросоюзу, є надзвичайно високою. Вони розглядаються в якості ключових людей, які здатні не тільки навчати своїх дітей у питаннях статі та сексуальності, але й підтримувати культуру і етос, що присутній у сім'ї, емоційні та психоетичні аспекти здоров'я своїх дітей, допомагаючи у підготовці до дорослого життя й акцентуючи увагу дітей на розумінні важливості шлюбу для сімейного життя, стабільних і люблячих відносин, поваги, любові та турботи [611, с. 187–189].

Тому батьки повинні знати вікові періоди психосексуального розвитку дитини. Як зазначають науковці Бельгії Е. Пессемієр (*E. Pessemier*), С. Азероул (*S. Azeroual*), “кожна дитина йде своїм шляхом статевого розвитку, одна робить це швидше, ніж інші, так само, як у фізичному або психічному, що часто залежить від інтересу до сексуальності і питань, які хвилюють дитину і впливають на вибір, зроблений нею самою щодо свого життя, буде також визначати порядок, в якому людина розвиває своє сексуальне здоров'я” [493, с. 11].

Дитина у своєму психосексуальному розвитку проходить кілька етапів, характеристику яких батьки повинні знати та враховувати при здійсненні статевого виховання.

Чуттєвість – це перша характеристика сексуальності, яка притаманна дитині з моменту народження, що проявляється у спілкуванні зі своїм оточенням через смак, запах і відчуття. Любовно контакт зі шкірою має вирішальне значення у першій фазі життя людини. Таким чином, дитина створює відносини зв'язків з батьками, викликаючи почуття безпеки, довіри і тепла, що є першоосновою почуття любові [652, с. 50–52].

У перші місяці життя дитина починає вивчати своє тіло, торкаючись до нього всюди, в тому числі його зовнішнього статевих органів, реагуючи на відчуття, які приходять з цим (раптові приємні, хвилюючі почуття, інколи може відчувати й сексуальне збудження) [668, с. 5].

Характеризуючи розвиток дитини у 2–3 роки, слід відмітити, що у молодшому дошкільному віці формується свідомо приналежність до певної статі, з'являється розуміння відмінностей в будові тіла хлопчика і дівчинки, тобто, відбувається формування статевої ідентичності, з'являються питання типу “Звідки я взявся?”. Батьки повинні пам'ятати, наголошують естонські фахівці, що спостереження за іншими та запитання, які ставлять діти, є наслідком природного процесу пізнання навколишнього світу, що не мають сексуального підґрунтя. Водночас, вони починають детально досліджувати своє тіло і статеві органи, інколи це приносить їм хороші відчуття. Саме в цьому віці у дітей присутня потреба у фізичному контакті, тому дітям подобається сидіти у когось на колінах, вони отримують задоволення, коли їх обіймають. Через фізичний контакт, теплоту, близькість і почуття безпеки формується почуття власної гідності і сприйняття образу власного тіла [361, с. 131–135]. При цьому, як зауважує С. Вандер Доеф (*S. Vander Doef*) (Іспанія), ні в якому разі не можна принижувати дитину, залякувати, застосовувати фізичне покарання, кричати, що може викликати негативну реакцію. Неповага до дитини, приниження її гідності стають на перешкоді формуванню позитивних якостей, гальмуючи таким чином позитивний емоційний розвиток дитини [626, с. 44].

Важливо відповідати на запитання дітей у доступній для них формі, коротко, без зайвої деталізації (наприклад, описи будови і функції статевих органів), оскільки остання може збудити у дитини інтерес до сексуальних подробиць, про які вона не підозрювала і, природно, не запитувала. Е. Пессемієр (*E. Pessemier*) (Бельгія) зазначає, що “саме в цьому віці дитина починає усвідомлювати, що “можна”, а що “не можна”, таким чином, соціальні норми стають великою спонукальною силою у формуванні відповідного ставлення до представника іншої статі” [493, с. 28–231].

Діти у задоволенні своїх потреб егоцентричні [541], тому саме в цей період вони повинні бути інформовані про те, що почуття інших також мають важливе значення. Таким чином, у перші роки життя дитина добре

знає свою власну стать та більше цікавиться протилежною, намагаючись з'ясувати різницю. Це початок розвитку “статевої та гендерної ідентичності”. Вони люблять дивитися і торкатися до тіла однолітків, батьків, братів і сестер, що є проявом сексуальності на цьому рівні та розвитку позитивного образу “власного “Я” і впевненості в житті [626, с. 46].

У старшому дошкільному віці (4–7 років) розширюється коло людських відносин. Крім батьків й близьких родичів, посилюється вплив на особистість дитини з боку інших людей: сусідів, знайомих батьків, однолітків, а згодом і шкільного колективу, які суттєво доповнюють її соціальний досвід, в тому числі й у ставленні до іншої статі. Як стверджує Х. Кесслер (*C. Kessler*) “дитина, яка належить до цієї вікової категорії, прагне порівняти себе з іншими й активно впливати на ситуацію” [371, с. 228].

У плані статевого виховання надзвичайно важливим у цьому віковому періоді, як вважають С. Азероул (*S. Azeroual*) (Бельгія), Дж. Голдмен (*J. Goldman*), Г. БRADLEY (*G. Bradley*) (Велика Британія), О. Василенко (Україна) є те, що сексуальність набуває прихованого характеру, супроводжуючись почуттям сорому, й розглядається як “один із аспектів розвитку чуттєвості, яка є частиною психологічного, соціального і біологічного розвитку дитини” [578].

Саме в цьому віці з'являються перші почуття закоханості та любові, з якими діти багато експериментують. У них може викликати образу те, що батьки ігнорують їх емоції, насміхаються над ними та не сприймають їх всерйоз [626, с. 12].

Оскільки, точнішу відповідь на запитання “Звідки беруться діти?” дитина прагне отримати саме в цьому віці, а запитання про роль батька в її народженні починає виникати у неї в 6–8 років (Р. Нойберт), дітей задовольняють формальні відповіді типу: “Я народила тебе в пологовому будинку”, “Ти виріс у мене в животику” і т. п. Інколи варто самим ініціювати такі розмови, в деяких випадках лише відповідати на запитання дитини. Можна навести приклади з життя тварин, однак не слід ухилятися від

відповіді або удаватися до неправдивої інформації. Збентеження старших, відчуття сорому, незручність перед дітьми, побоювання бути незрозумілими, їх відмова відповісти на питання або неправда, що викриється, викличе недовіру дитини до них, загострить інтерес до таємничої сторони життя і виникне потреба задовольнити цікавість за допомогою “більш обізнаних” старших товаришів.

Батькам слід пам'ятати, що дітей молодшого шкільного віку привчають до загальних морально-етичних і гігієнічних правил, важливих для їх належного статевого розвитку. Оскільки переважно батьки сприяють формуванню у своїх дітях схильності до певного сприйняття власного тіла, сексуальних відчуттів, статевої самовпевненості, використовуючи різноманітні педагогічні технології для належного розвитку своїх дітей в цьому віковому періоді. До них відносять бесіди й оповіді, читання книжок, посильні для дитини певної вікової категорії, загадки, життєві ситуації, пов'язані з пізнанням себе як представника певної статі [450, с. 18–19].

Важливу роль у статевого вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку відіграє гра. На користь гри у розвитку дитини вказували такі видатні мислителі й педагоги минулого, як Дж. Локк (Велика Британія), Ж. Ж. Руссо (Франція), М. Монтесорі (Італія), Б. Грінченко, В. Сухомлинський (Україна). Питання теорії й практики використання гри у гармонійному розвитку дитини висвітлюється у працях багатьох сучасних педагогів.

У процесі гри відбувається соціалізація особистості, засвоюються правила й норми поведінки в соціумі, формується відповідальне ставлення до себе та осіб іншої статі. “Гра, – зауважував А. Макаренко, – становить заняття дитини, що найбільше її захоплює” [111, с. 33]. В ігровій діяльності дітей дошкільного віку переважають ігри у “лікарів”, “доньки–матері”, “мами–тата” та ін. Граючись, діти цього віку засвоюють особливості поведіння дітей різних статей в штучно створених умовах, без сорому та провини перед дорослими, так як не пов'язують це із дорослою

сексуальністю. Вони роблять це несвідомо, використовуючи досвід і знання, які сприяють їх сексуальному розвитку і є частиною загального розвитку дитини. Маючи, як правило, величезну уяву, діти мають можливість захоплююче і весело провести час без почуття сорому і провини, при цьому батькам доцільно спрямовувати ігри у правильне русло [493, с. 31–34].

Особливо важливу роль у цьому процесі відіграють статево-рольові ігри, які здебільшого відбуваються в групі дітей. Дитина в три-чотири роки починає більш інтенсивно спілкуватися із своїми однолітками, а такі ігри дозволяють їм практикувати навички подолання труднощів в безпечному середовищі. На цьому етапі вони можуть допомагати одне одному, починають разом організовувати гру, розподіляючи у ній ролі по статях [70, с. 258]. У спільній грі дитина потрапляє у залежність від дітей іншої статі, починає розуміти, що без поступок іншому заради досягнення загальної мети вона сама залишиться поза грою та спілкуванням. Гра сприяє подоланню дитячого егоцентризму, вчить спілкуванню, формує комунікативні навички між особами різних статей. Гра стає провідною діяльністю й сприяє розвитку рефлексивного мислення, тобто “аналізу своїх вчинків, їх мотивів та співвідношенню їх із загальнолюдськими цінностями, вчинками й мотивами інших людей” [70, с. 258–259]. Опанування цими людськими якостями є конче необхідним, оскільки розв’язання сучасних проблем статі можливе за умови комунікативної взаємодії, узгодженості дій осіб різних статей, взаєморозуміння та взаємопідтримки.

Розмова з дітьми про почуття допоможе впоратися з початком статевої зрілості, щосупроводжується великими гормональними змінами, які впливають не тільки на зовнішній вигляд, але й на психосоціальний і емоційний розвиток дитини. Вони, як правило, уже обізнані з моральними принципами і цінностями, мають сформоване почуття сорому, стають більш закритими і не люблять говорити дорослим про питання, що стосуються сексуальності [626; 627; 666].

Подальший етап життєвого шляху дитини тісно пов'язується з формуванням його особистості, колом різноманітних міжстатевих стосунків і форм активності, які постійно розширюються. У цей період життя молодій людині, починаючи з підліткового віку, роль сім'ї в статевому вихованні не знижується. Вона набуває нової якості, потребує варіативності, гнучкості з боку батьків щодо впливу на своїх дітей з урахуванням їхніх психофізичних особливостей на певному етапі шкільного віку (підлітковому або юнацькому), поважливого ставлення до їхніх запитів, нахилів, інтересів, соціального досвіду. Все більшу питому вагу в поглибленні, розширенні й удосконаленні знань і вмінь дітей з питань статі, крім сім'ї, відіграють учителі, однолітки й інші дорослі люди як безпосередньо, так і опосередковано, через літературу та ЗМІ. Батькам слід пам'ятати, що у підлітків “це найважчий і найскладніший з усіх дитячих вікових етапів, який є періодом становлення особистості. Разом з тим, це найвідповідальніший період, бо тут закладаються основи моральності, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до людей, до суспільства” [73, с. 122].

У педагогічній літературі зі статевого виховання як вітчизняних, так і зарубіжних авторів підкреслюється, що підлітковий вік є найсприятливішим періодом у формуванні особистості, який відзначається докорінними зрушеннями, зумовленими перебудовою психологічних структур, що склалися раніше, і виникненням новоутворень. Саме тут закладаються підстави свідомої поведінки, загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень та соціальних установок особистості [483, с. 80–81].

Як зазначає доктор психології Христина Кесслер (*Christina Kessler*) (Німеччина), у цей період, як ніколи, молода людина потребує допомоги у визначенні ціннісних та життєвих орієнтирів, від адекватності яких буде залежати все її життя. До того ж новоутворенням підліткового віку є інтенсивний розвиток емоцій. Відбувається активне формування почуттів і переживань. Зокрема стійкість почуттів впливає на засвоєння певних норм поведінки. Саме тому прищеплення вихованцю моральних цінностей і

засвоєння ним основ статевої культури в підлітковому віці є потребою розвитку і передумовою становлення особистості. Велике значення при цьому набувають процеси самоусвідомлення та самовизначення у соціальній та особистій сферах [172, с. 402–433].

У цей час підлітків менше цікавлять соціальні проблеми, так як у них з'являється інтерес до протилежної статі і посилюється увага до власного зовнішнього вигляду. Хоча підлітки ще ні соціально, ні психологічно не готові правильно вирішувати ці проблеми, що і створює для них чимало труднощів. Тому в цьому випадку поведінка підлітка визначається тим, наскільки своєчасно і органічно дорослі допоможуть йому вирішити внутрішні суперечності, що з'явилися [581].

Як зазначають бельгійські науковці, майже всі підлітки проходять через так званий період “сексуальної кар'єри”, що проходить в кілька етапів, перехід через які, як правило, відбувається різними темпами протягом декількох років [626]. Асоціація *Sensoi* описує проходження сексуальної кар'єри в чотири етапи. Перший – фаза романтичного кохання і фантазій, що супроводжується мовою поцілунків. Другий етап (інтимний) розпочинається першим торканням молоді до тіла іншого над одягом, а потім під ним. На третьому етапі відбувається ознайомлення із статевими органами особи іншої статі і на четвертому етапі переходять до коїтусу. Остання фаза у Фландрії (Бельгія) в середньому закінчується в п'ятнадцять з половиною років [540; 541].

Серед численних особистісних якостей, притаманних підлітку, особливо варто виокремити в нього почуття дорослості і “Я-концепцію”. Почуття дорослості проявляється, перш за все, в бажанні, щоб всі, і дорослі, і ровесники, ставилися до підлітка уже як до дорослої людини. Він робить заявку на рівноправність у стосунках із старшими, іноді іде на несподівані конфлікти, відстоюючи свою дорослість. Відчуття дорослості проявляється і в прагненні до самостійності, бажанні “закрити” деякі сторони свого життя

від втручання батьків. Крім того, виробляються власні смаки, погляди, оцінки, власна лінія поведінки.

Вивчення вікових особливостей підлітків призвело вчених до висновку, що природним середовищем при статевому вихованні в цей період виступає група однолітків, адже товариші надають підлітку сил і допомагають визначити межі власного “Я”. За допомогою друзів молода людина набуває необхідних особистісних навичок, що допомагає їй стати частиною світу дорослих, тому саме в цей віковий період батькам варто звернути увагу на те, чим цікавиться їх дитина, з ким товаришує, як вчиняє в тій чи іншій ситуації [73, с. 82].

Як стверджує І. Обуховська (*I. Obuchowska*) (Польща) “будь-які контакти дитини з оточенням впливають на неї як добре, так і погано” [475, с. 16]. Автор стверджує також, що до факторів оточення, що впливають на статеве виховання, слід віднести економічні умови сім’ї дитини, гігієнічні, оздоровчі, побутові, кліматичні і культурні умови держави чи регіону, які впливають на основи функціонуючої моралі в конкретній культурній сфері. На думку науковця, всі ці умови впливають на психофізіологічний розвиток дитини і формування її особистості, а також статеву свідомість [475, с. 18].

Саме у період статевого дозрівання закладаються психологічні та емоційні основи сексуальності, зростає інтерес особистості до осіб протилежної статі, актуалізується інформація сексуального характеру, ширше проявляються форми поведінки, прямо чи опосередковано визначені статевими ролями, урізноманітнюються види психосексуальної діяльності, активно використовуються вторинні рольові атрибути, з’являються психічні новоутворення – почуття дорослості, утвердження самостійності, інтерес до зовнішності і власного внутрішнього світу [493].

Науковці з Австрії зосереджують увагу на тому, що складність процесу статевого виховання підлітків пов’язана, насамперед, з тим, що статеве дозрівання у дівчаток починається на 2–3 роки раніше, ніж у хлопчиків. Це і є однією з причин тимчасового відчуження між хлопчиками і дівчатками.

Слід враховувати батькам також і те, що статеве дозрівання у кожного з підлітків відбувається різними темпами [254, с. 25].

Одне з основних завдань батьків полягає у психологічній підготовці дитини до змін, що відбуваються у її фізичному і психічному розвитку, профілактиці передбачуваного збудження дитячої сексуальності, штучних психологічних проблем, що досить часто мають місце. Шлях формування особистості підлітка складний і часто суперечливий, та разом з тим цей вік є важливим кроком до становлення особистості. Це вік великих можливостей, які під керівництвом досвідчених вихователів, а в першу чергу батьків, перетворюються на високоморальні якості та дієві фактори [313, с. 46–49].

Характеризуючи старший шкільний вік, науковці країн Євросоюзу однакові в тому, що це період підготовки особистості до дорослого життя, вступу в шлюб та створення сім'ї. Значної ваги у їх свідомості набуває усвідомлення ними тих якостей своїх власних та інших, які зумовлюють міжстатеві взаємини. Високого рівня розвитку набуває емоційно-вольова сфера, в якій важливу роль відіграють почуття дружби і кохання. Відбувається усвідомлення і формується ставлення до сексуальної чуттєвості, навколо статевого розвитку структурується самосвідомість особистості: рівень розвитку статевої свідомості і самосвідомості визначає потреби, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки людини як представника певної статі. Саме в цей період завершується статеві ідентифікація, прийняття дорослих статевої ролі, перетворення хлопців на чоловіків, а дівчат – на жінок.

Науковці країн Євросоюзу наголошують на тому, що цей віковий період не менш психологічно складний, ніж підлітковий, так як інтенсивніше формується внутрішня позиція молодих чоловіків і жінок, виникає своє ціннісно-сміслові розуміння тих якостей, які характеризують її як представника певної статі, активізується вироблення особистих поглядів на характер взаємовідносин чоловіка і жінки. Виникає підвищена потреба у

спілкуванні з ровесниками іншої статі, розкривається власна сексуальність [451].

“Батьки повинні пам’ятати, – наполягають іспанські фахівці, – що саме в даний віковий період дитина набуває першого сексуального досвіду, до якого повинна бути готова. Навіть якщо дитина нічого не запитує, варто інформацію подавати наперед, аби убезпечити дитину від спотворених пояснень, що можуть надійти із сумнівних джерел, та непередбачуваних наслідків” [332, с. 51–53].

Старшокласники виявляють більш високий рівень самооцінки порівняно з підлітками, що виявляється у вимогливості як до самого себе, так і в самокритичному оцінюванні власних вчинків, вчинків своїх однолітків, дорослих людей, в тому числі й батьків. Батьки завжди були, є і будуть найбільш авторитетними особами, під впливом яких формується свідомість дитини. Саме тому вони є головними партнерами школи у статевому вихованні учнів, впливаючи на свідомість і вчинки дітей, навчають поваги до себе та до інших, будувати взаємини між статями.

Шкільний період життя відзначається активною соціалізацією молодої людини, в якій статевознавчий компонент посідає чільне місце. Набуті фактологічні знання і досвід поводження з представниками протилежних статей не залишаються нереалізованими в сім’ї. Як зазначають хорватські педагоги Дж. Модрік (*J. Modric*), Д. Соч (*D. Soh*) та А. Сталхофер (*A. Stulhofer*), чим старша дитина за віком, тим більше вона прагне до того, щоб з її думкою рахувалися в сім’ї, поважали її особистість [452].

Це, відповідно, потребує від батьків постійної роботи над удосконаленням свого педагогічного досвіду, підвищення його рівня, в тому числі й у сфері статевого виховання своїх дітей.

У більшості країн Євросоюзу приділяється значна увага цьому питанню. За останні десятиліття набув поширення термін “виховання батьків”, але не як принизливий, а як такий, що має здоровий глузд і стосується розвитку

людини. Численні дослідження фахівців підтверджують, що батьки, виховуючи дітей, усе більше потребують допомоги фахівців [637].

Найбільші труднощі, з якими батьки стикаються у статевому вихованні своїх дітей, пов'язуються із браком спеціальних знань з питань статей, умінь доступно передати їх, нерозумінням дитячої психології на різних вікових відрізках її розвитку тощо [383]. Оскільки система культурних цінностей сім'ї безпосередньо впливає на формування статевої культури дитини, то опануванню батьками компетентністю статевознавчого характеру приділяється належна увага. Так, Міністерство освіти Франції акцентує увагу на тому, що шкільна система у сфері статевого виховання не повинна замінити батьків, а бути ініціаторами у здійсненні статевої освіти учнівської молоді та збереження їх репродуктивного здоров'я [446]. Такої ж думки й урядовці Німеччини, де у рішенні постійної Конференції міністрів освіти і культури зазначається, що “статеве виховання насамперед є завданням батьків, а школа, відповідно, зобов'язана допомагати у цьому” [329, с. 16].

Аналогічні документи приймаються й у європейських країнах, що є підставою для створення і впровадження спеціальних програм, організацій центрів і служб допомоги батькам у статевому вихованні дітей.

Отже, виховання молоді в дусі чистоти й поваги як національної і загальнолюдської цінності відноситься європейськими педагогами до пріоритетних завдань сьогодення. “Батьки, – відмічають фахівці із Нідерландів, – мають брати активну участь у статевому вихованні своїх дітей”, пропонуючи ряд позицій, які, на їх погляд, мають цьому сприяти:

1. Будьте чесні з дитиною і готові дати точну інформацію. Будучи чесними і правдивими, відповідаючи на питання ваших дітей щодо сексуальності і відносин, ви створюєте атмосферу відкритості і довіри, в якій ваш син або дочка буде набагато більш схильні з питаннями або проблемами, щоб прийти до вас. Утримуйтеся від спокуси дати невизначені відповіді, розмовляйте зрозумілою для дітей мовою, уникаючи важких слів. Наприклад, не використовуйте слово “статевий акт”. Вони (і ми) говоримо про “робити

це, займатися коханням, спати один з одним”. Спробуйте використовувати слова, які відповідають віку вашої дитини, а ви відчували себе комфортно. Нехай такі слова стануть частиною вашого словника.

2. *Виберіть відповідний час і місце.* Не доречно розпочинати розмову з власною дитиною в супермаркеті або коли ви сидите за столом з усіма дітьми. Виберіть тихе і спокійне місце. Хорошим варіантом є час, коли ви дивитеся разом фільм, у якому є хвилюючі дитину моменти, або переглядаєте еротичні зображення, проводите разом час за спільною справою: їдете у автомобілі, прибираєте разом кімнату.

3. *Спробуйте прожити ситуацію, яку обговорюєте з дитиною.* Ваша дитина буде відчувати себе комфортно говорячи на “важкі” теми, коли відчуватиме, що ви співпереживаєте їй та показуєте особливу повагу до її думок і почуттів.

4. *Поважайте приватне життя вашої дитини.* З сином або донькою про контрацепцію говорити важливо, але не намагайтеся за всяку ціну дізнатися, чи займається вона сексом, або чи плануєце зробити. Ваша дитина буде говорити про це з вами, якщо він або вона відчуватиме себе комфортно і захищено поряд з вами.

5. *Постарайтеся не перегнути палицю.* Довіряйте своїй дитині та давайте їй можливість приймати рішення самостійно [502, с. 13].

Запропоновані рекомендації до статевого виховання молодого покоління в сім’ї не обмежуються тільки підлітковим та юнацьким періодом. Поради у них розраховані на весь термін становлення особистості, й, фактично, не обмежені у часі, оскільки відображені у них сентенції покликані стати принципами життя, які зміцнюють авторитет батьків [502, с. 14].

Наведені нормативні поняття моралі прищеплюються, у першу чергу, в сім’ї і становлять міцне підґрунтя для морально-духовної досконалості особистості на наступних етапах життя, як особистого, так і соціального.

Як тенденцію підвищення статевознавчої культури батьків можна кваліфікувати програми “Щаслива сім’я” і “Життя з підлітками”, що підтримуються на урядовому рівні у Великій Британії. Кожна з цих програм спрямована на збагачення знань батьків з навчання і виховання своїх дітей, вміння спілкуватися з ними. У програмах підкреслюється необхідність роз’яснювати батькам важливість співпрацювати з навчально-виховними закладами різного рівня (дошкільними та шкільними – від початкових до випускних класів). Подібні програми розробляються й поширюються й у скандинавських країнах, Франції, Бельгії та ін.

У цьому плані педагоги Швеції виявляють солідарність із своїми британськими колегами, підкреслюючи, що сім’я, співпрацюючи із школою та місцевою громадою, сприяє формуванню в учнів практичних умінь та навичок міжстатевого спілкування, що є важливою складовою основної мети статевого виховання. Батьки є найбільшими союзниками школи в її досягненні [368, с. 16–18].

Тому з метою підвищення підготовки батьків зі статевого виховання, школи організують тематичні лекції, семінари, дискусії, читання, кіно- і відеоперегляди тощо. Їх залучають до підготовки й проведення різноманітних заходів зі статевого виховання школярів. Батьки заохочуються до участі в підготовці шкільних виставок дитячих малюнків, конкурсів, концертів, присвячених проблемам статей, проведенні акцій, пов’язаних із проблемою ВІЛ/СНІДу, або звернення до місцевих органів влади з подолання епідемії – хвороби ХХІ століття.

Робота з батьками також включає й ознайомлювальні семінари, забезпечення їх інформацією та навичками, необхідними для успішного спілкування з дітьми з проблем сексуальності; забезпечення батьків брошурами з найновішою інформацією стосовно деяких проблем сексуальності, а також літературою, яка може бути використана для дискусій з дитиною, а також розробка спільних навчальних програм для учнів та

батьків, де беруть участь фахівці різних спеціальностей, що дасть змогу користуватись спільною інформацією та проводити відверті бесіди в сім'ї.

Ще одним прикладом тому є запровадження у Великій Британії мультимедійної програми зі статевого виховання в умовах сім'ї, де батьки з дітьми, вивчають “почуття сексу і взаємин статей” на комп'ютері, мають можливість перевірити і розширити свої знання про проблеми статей в ігровій формі. Тут шість основних тем представлені у вигляді анімації (відеокліпів), в яких молоді люди обговорюють сексуальність між собою, або в стилі “запитання–відповіді” відповідають разом зі своїми батьками, або ж окремо. Цей проект спрямований на підтримку і надання практичних порад молодим людям та їх батькам з усіх аспектів сексу і відносин. Інтерактивний CD-ROM розповсюджується за сприяння уряду, стратегія якого направлена на скорочення підліткової вагітності і забезпечення якісної сексуальної освіти для дітей і підлітків. CD-ROM також надає батькам знання та практичні поради, необхідні для більш ефективного обговорення сексуальних питань зі своїми дітьми [668, с. 4].

Більшість батьків, за свідченням Дж. Уолкера (*J. Walker*) (Велика Британія), виявляють високу мотивацію і готовність співпрацювати із школою та громадою у справі статевого виховання своїх дітей [637, с. 141], акцентуючи увагу на різних підходах батьків щодо статевого виховання власних дітей (див. рис. 4.2). Науковець виділяє дві позиції батьків у статевого вихованні дітей: 1) діалог між батьками та дитиною з питань статей; 2) відсутність діалогу між батьками та дитиною з питань статевого виховання, акцентуючи увагу на тому, що в основі спілкування є, насамперед, можливості для обговорення теми (через спосіб життя і поведінку, інколи обмежуючись книгою), відповіді лише на поставлені запитання (зволікаючи із відповідями або відповідаючи час від часу) та уникнення теми (при незначній кількості інформації або відмова обговорення питань, що хвилюють дитину).

Діалог між батьками і дитиною

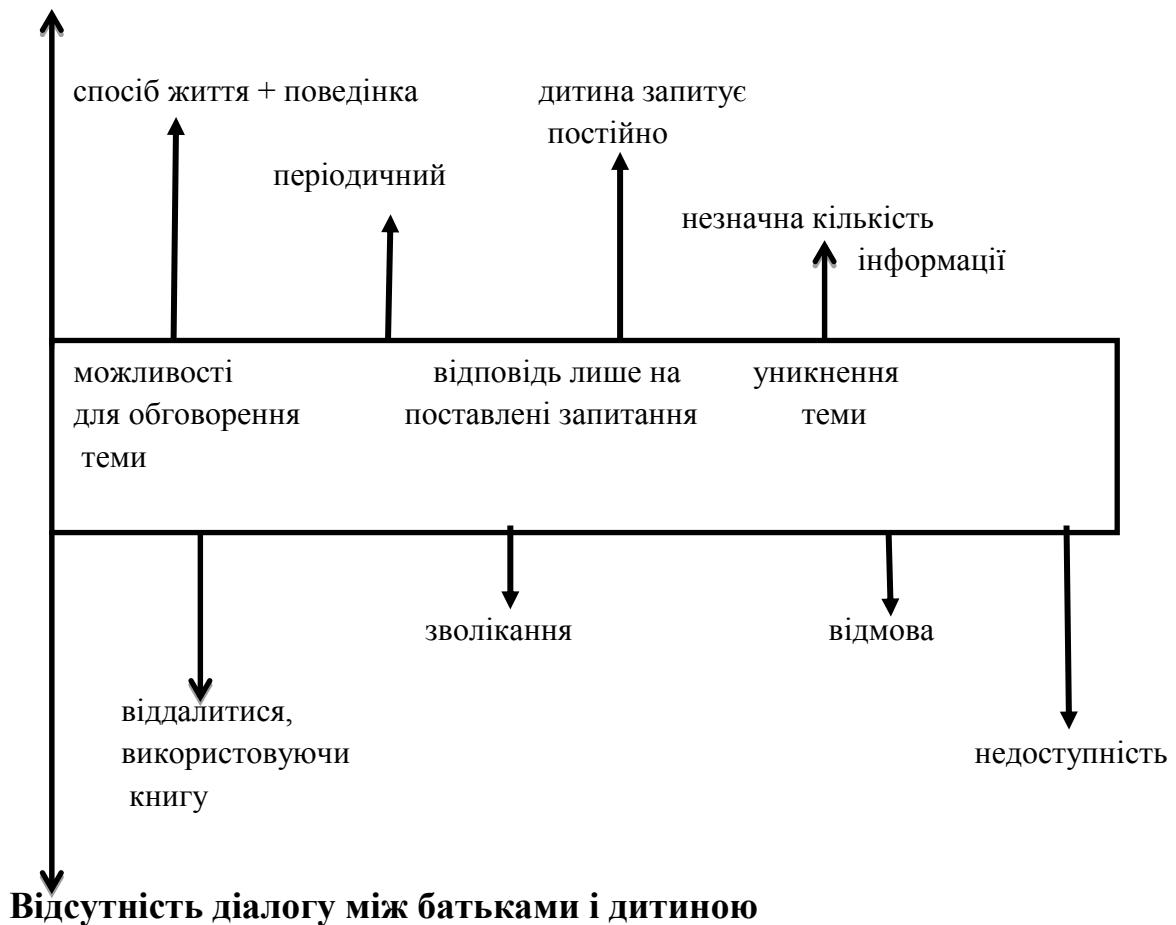

Рис. 4.2. Різні підходи батьків щодо статевого виховання власних дітей

*Джерело: Walker J. A qualitative study of parents' experiences of providing sex education for their children: The implications for health education / Joy Walker // Health Education Journal. – № 60(2), 2001. – р. 137.

Аналогічні дані наводять фахівці зі статевого виховання Т. Тернбул (*T. Turnbull*), А. Верш (*A. Wersch*), П. Шейк (*P. Schaik*) (Велика Британія) та ін.

Все більше і більше дітей йдуть у пошуках інформації про сексуальність, а батьки не можуть в повній мірі задовольнити потреби власної дитини. Так, у більшості країн Євросоюзу сім'ї, які мають проблеми в спілкуванні з дітьми, звертаються до веб-сайтів, де можна знайти додаткові поради та приклади фільмів, як от: “Як розпочати розмову на “важку” тему”. “Як відповісти на питання дітей. Підліток в будинку! (Між 9 і 15 роками)”. “Батьки з дітьми старше 12 років” (www.uwkindenseks.nl), “Чому дитина в

животі? Сексуальне виховання дітей у віці від 0 до 6 років”, “Маленькі люди, великі почуття (до 12 років)” (<http://shop.rutgerswpf.nl/>) та ін. На таких сайтах, з використанням відео, батьки можуть дізнатися про статевий розвиток дітей (0–18 років) на різних стадіях розвитку сексуальності, знайти відповіді на хвилюючі питання, підтримати свою дитину.

Статеве виховання відбувається в багатьох типах сімей. Не тільки в сім'ях з мамою і татом, але і в сім'ях “нового з'єднання” (у сім'ях із самотніми батьками або двома татами чи двома матусями) (Нідерланди), що створює безліч непорозумінь й підкреслює важливість статевого виховання [502].

Таким чином, статеве виховання дитини у сім'ї знаходиться в центрі уваги багатьох країн Євросоюзу. Тенденція посилити роль сім'ї у формуванні статевої культури молодого покоління пов'язується з необхідністю координації дій школи, батьків та громадськості у цьому напрямі з метою подолання протиріч у поглядах і ціннісних орієнтаціях щодо взаємовідносин осіб різних статей.

Поширення статевої грамотності серед батьків, підвищення їх загальної педагогічної культури, складову частину якої становить статеве виховання своїх дітей, розглядається як запорука відродження і утвердження у сучасному суспільстві моральних принципів статей.

4.3. Біполярні позиції виховних впливів громади, релігії та ЗМІ в питаннях статевого виховання зростаючої особистості

Подолання неосвіченості в питаннях статей на глобальному рівні зумовило пошук загальних підходів до розбудови і здійснення статевого виховання широких кіл населення і, в першу чергу, учнівської молоді, а також конструктивного взаємообміну національним досвідом і досягненнями в цьому напрямі освітньо-виховної діяльності.

З цією метою, щоб об'єднати зусилля всіх зацікавлених організацій було організовано низку зустрічей експертів із сексуальної освіти, насамперед, Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); Всесвітньої асоціації сексуального здоров'я (WAS), Федерального центру санітарної освіти (BZgA) (Німеччина), Міжнародної Федерації планування сім'ї (МФПС), Іспанської академії сексології і сексуальної медицини, Латиноамериканської федерації сексології та освіти та Інституту сексології і психотерапії, на якій було погоджено, що сучасна модель статевого виховання учнів передбачає цілеспрямоване залучення до цього процесу, крім власне навчальних установ, також і суспільні інститути (зокрема, громадські організації та заклади охорони здоров'я).

Міжнародне співробітництво з питань сексуальної освіти розвивалося в межах неурядових організацій (НУО). Найбільш послідовно й цілеспрямовано така співпраця почала здійснюватися за підтримки і активної участі Міжнародної Федерації планування сім'ї (МФПС) (*International Planned Parenthood Federation, IPPF*) – неурядової організації, створеної у 1948 році. Безпосередньо питаннями сексуальної освіти займається спеціальна комісія, яка діяла у складі цієї організації. За конструктивної підтримки МФПС були закладені основи міжнародної співпраці в сфері статевого виховання учнівської молоді. Разом з тим як неурядова організація була неспроможною активно впливати на міжнародні урядові структури, тим більше на національні державні органи, а її функції у цьому відношенні носили переважно консультативний характер.

На сьогодні IPPF працює в таких пріоритетних напрямках: 1) Підлітки; 2) ВІЛ/СНІД; 3) Доступ до інформації; 4) Захист прав та ін., надаючи можливість людям робити свідомий вибір, покращувати свою сексуальність та підготуватися до дорослого життя [345].

Актуалізація сексуальної освіти в глобальному масштабі зумовила потребу в створенні відповідних організацій у межах кожної держави європейського регіону.

Так, Датська Асоціація з питань планування сім'ї (*the Danish Family Planning Association*), яка є членом МФПС, працює в цілях забезпечення сексуального і репродуктивного здоров'я молоді, формування здатності молодих людей робити вільний і усвідомлений вибір та боротися з дискримінацією за ознакою статі, тіла і сексуальних уподобань [659, с. 5]. Основною метою асоціації є турбота про статеве здоров'я молоді, вбереження їх від небажаних наслідків статевого життя та інших негативних явищ, що відбуваються в суспільстві. В Асоціації провідну роль відводять статевому вихованню молоді, консультуванню, наданню інформації та профілактиці в області сексуальності, контрацепції та ЗПСШ.

Крім того, датська Асоціація з питань планування сім'ї розширює мережу додаткової сексуальної освіти, яка забезпечується добровільними організаціями, що визнані датським урядом в якості партнера в сексуальній освіті (МФПР, 2005), чиї послуги є безкоштовними. Вони відстежують стан статевого виховання в школах, забезпечують навчання вчителів, розробляють та розповсюджують освітні матеріали [513].

У 1998 та 1999 роках Скандинавська асоціація з питань сексології (*the Nordic Sexological Societies*) отримала значну урядову підтримку щодо розвитку клінічної сексології у скандинавських країнах. Завдяки означеним заходам відбулась інтеграція сексології у клінічну практику. Крім того, дана Асоціація поширює велику міжнародну програму з проектами в Африці та Азії [659, с. 6].

Особливу увагу Датська Асоціація планування сім'ї приділяє статевому вихованню в поліетнічних класах – з акцентом на освіту дівчаток з числа етнічних меншин, розробивши ряд цільових рекомендацій, вправ і методів зі статевого виховання для цієї категорії молоді [659, с. 8]. Також систематично організовує тижні сексуальної освіти для підлітків, таким чином, відображаючи різноманітність етнічної приналежності, вираження статей, демонструючи різні форми сімей, прояву сексуальності, молодіжної культури, тіла і зовнішності, сексуальних бажань тощо [659, с. 11].

Подібного успіху в подоланні негативних явищ серед молоді досягла Швеція, де питанням сексуального та репродуктивного здоров'я надають великого пріоритету. Статева освіта в цій країні почалася заснуванням у 1933 році Шведської Асоціації статевої освіти (*RFSU*) Елізою Оттесен-Енсен. Сьогодні організація є провідною у Швеції та також входить до МФПС [239, с. 22–25]. Саме створення цієї асоціації відіграло значну роль у запровадженні предмету “Статеве виховання” у школах Швеції. Спочатку означений курс був введений у програму початкових шкіл як необов'язковий та носив переважно ознайомлюючий характер з питань санітарної освіти, а починаючи з 1956 року програми статевої просвіти стали частиною навчальних планів початкової школи та значно розширились питаннями про відмінності статей, сексуальні стосунки, будову статевих органів, пологи [250, с. 183].

Крім того, у 1990-х роках у скандинавських країнах за ініціативи ряду НУО був запущений проект, (зокрема, проект Стівнера), що націлений на статеве виховання підлітків віком 13–16 років з групи потенційного ризику. Такий проект вдалося реалізувати за активної допомоги та співпраці вчителів та працівників охорони здоров'я, а також за підтримки батьків. В ході проекту підлітки протягом трьох років проходили курси статевого виховання та відвідували клініку для молоді. У результаті експерименту знизилась сексуальна активність підлітків та збільшився вік початку статевого життя [456, с. 233–234].

У Балтійських країнах досить поширеними є діяльність й інших громадських асоціацій. Так, Естонська Асоціація сексуального здоров'я (*ESHA*) (Естонія) [397] зосереджує свою діяльність в області сексуального і репродуктивного здоров'я молоді, усвідомленості молоддю права на знання і уміння з питань статей, позитивного ставлення до протилежної статі і формування здорового статевого життя. *ESHA* пропонує лекції та навчальні курси з питань сексуальності, сексуального розвитку дітей і молоді,

сексуального здоров'я та працює в напрямі підготовки кадрів для співпраці з іншими галузевими організаціями та НУО.

Основними напрямками діяльності ESHA є:

- обов'язкова комплексна підтримка школи та інших закладів освіти зі статевого виховання (підготовка викладачів, навчальних матеріалів і методик для розвитку молоді та їх участі в розробці навчальних програм із сексуальної освіти);

- високопрофесійна підготовка та проведення конференцій і семінарів для різних вікових груп та інтересів, в тому числі й учнівської молоді, у сфері сексуального й репродуктивного здоров'я, санітарної освіти;

- навчання команди компетентних фахівців зі статевого виховання для поширення статевої освіти серед широкої громадськості;

- співпраця з іншими освітніми та науково-дослідними установами, громадськими та неурядовими організаціями, кампаніями у сфері статевого виховання як в Естонії, так і в зарубіжних країнах [397].

Діяльність ESHA спрямована на молодих людей також й по загальнонаціональній комунікаційній кампанії “Знай свої сексуальні права”, закликаючи думати про можливості, які є результатом наших сексуальних прав [361]. “Не дивлячись на наш інформаційний вік і перенасичення інформації для молодих людей, – зазначає сказав президент Естонської асоціації охорони здоров'я Маїрі Каха, – не так легко знайти достовірну інформацію із сексуальних питань, батьки відчують себе незручно говорячи про це, критичний погляд на рекомендації своїх колег, можна знайти в Інтернеті, часто порнографічного інформація обертони збиває з пантелику і викликає у підлітків суперечливі почуття. Хоча статево виховання в школах і прогресує, все ж таки залишається центральною проблемою” [361, с. 57].

Комунікаційна кампанія “Знай свої сексуальні права” є міжнародним проектом під керівництвом ESTL і Light & Love, що поширює такі сексуальні права:

1. Право бути самими собою – прийняти правильне рішення, право на самовираження, безпеку, право користуватися сексуальністю, вступати або не вступати в шлюб і планувати сім'ю.

2. Право на знання про сексуальність, контрацепцію, ЗПСШ, право на статево виховання.

3. Право захищати себе і бути захищеним від небажаної вагітності, ЗПСШ і сексуальних злочинів.

4. Право на конфіденційну, доступну, високої якості гідну медичну допомогу.

5. Право на участь в плануванні програм, спрямованих на молодих людей, у зустрічах відповідних рівнів і право впливати на осіб, що приймають законодавчі рішення у сфері сексуальної освіти [397].

Асоціація поширює свою діяльність через медіа ресурси, направляючи молодих людей на веб-сторінки Кампанії, де можна отримати необхідну консультацію із хвилюючих питань. Консультантами є кращі фахівці, відповідаючи на питання молоді, гарантують їм повну анонімність. Таке інтернет-консультування фінансується Фондом медичного страхування Естонії.

Подібну діяльністю розгорнула й Асоціація планування сім'ї та сексуального здоров'я Литви (*FPSHA*), яка, крім того, фокусується на освітній кампанії, пропаганді та захисту репродуктивних і сексуальних прав молоді. Організація проводить навчальні курси для медичних працівників та вчителів, а також виступає за введення статевого виховання в шкільну програму.

FPSHA також співпрацює з Асоціацією Польщі в проектуванні програми для шкіл “Підготовка до життя в сім'ї”, і разом з членами Датської Асоціація планування сім'ї в якості заохочення до співпраці ініціює проведення семінарів для вчителів у підготовці їх до здійснення статевого виховання.

Молодіжна група FPSHA видає бюлетень і випускає відеоматеріали по методах контрацепції для молодих людей. Поряд з цим, активно співпрацює з рядом жіночих НУО в пропаганді впровадження законодавства, що передбачає необмежений доступ до медичної допомоги та послуг в галузі репродуктивного здоров'я. Крім того, FPSHA тісно співпрацює з державними відомствами з метою сприяння плануванню сім'ї та консультування молоді в якості складової частини акушерської служби країни [648, с. 180–182].

Аналізуючи роль громадських організацій в країнах Євросоюзу, не можемо не згадати про діяльність неурядової організації Pro Familia (Німеччина), яка заснована у 1952 році як “Німецька організація сім'ї та шлюбу”. Дана організація розпочинала свою діяльність як неофіційне об'єднання лікарів, які ставили за мету сприяти плануванню народжуваності й розвитку сексуальної просвіти в країні. У цей час політики в справах сім'ї та молоді розповсюджували положення про “захист” сім'ї, в яких наголошувалося на суворому законі щодо заборони абортів, запереченні сексуального життя поза шлюбом та ін. Лише в 1968 році Pro Familia офіційно визнали на федеральному рівні, привернувши до себе увагу навчальних установ, а разом отримавши й фінансову підтримку. Згодом зросла кількість її консультаційних центрів та співробітників.

Окрім засобів контрацепції, значний акцент співробітники Pro Familia роблять на розвитку позитивного ставлення до власної особи, власного тіла і партнера, на першому місці поставивши проблеми сім'ї та сексуальності. Як наслідок, створена відповідна комісія з питань статевого виховання, яка проводить масові лекції, різні заходи, випускає книги та брошури.

Завдання і методи роботи Pro Familia викладені у загальній формі в її статуті:

1. Pro Familia працює у сфері статевого виховання і планування народжуваності, підтримуючи, таким чином, сім'ю у свідомому бажанні мати дітей, сприяючи збереженню сексуального та репродуктивного здоров'я

населення через консультування у справах сім'ї, партнерства, планування народжуваності, батьківства та виховання дітей.

2. Основними завданнями Pro Familia є сприяння статевому вихованню учнівської молоді, здійснення консультацій у справах сексуального розвитку, допомога молодим батькам в усвідомленні своїх прав та обов'язків, проведення консультацій тощо.

3. Інформування громадськості, за підтримки законодавчих органів і органів управління, про головні проблеми та шляхи їх вирішення за допомогою ЗМІ [503].

Асоціація Pro Familia незалежна ні політично, ні релігійно й переслідує виключно благодійні цілі за змістом Податкового кодексу 1977 року нині діючої редакції. Вона є активною у своїй діяльності, при цьому не переслідуючи своїх економічних цілей. При цьому засоби Асоціації можуть бути використані тільки в статутних цілях.

Дана Асоціація відкидає будь-яку дискримінацію за ознакою віку, статі, сімейного стану, матеріального стану, етнічного походження, політичних та релігійних переконань, сексуальної орієнтації та ін.

Співпрацюючи з іншими асоціаціями, організаціями, установами у сфері збереження сексуального й репродуктивного здоров'я, Pro Familia проводить дослідження в цій області, рішуче виступаючи проти будь-яких досліджень, що порушують права жінок і чоловіків. Її історія, форми роботи і завдання визначені політичним, економічним, соціальним і науковим поступом західнонімецького суспільства і характеризуються постійною боротьбою людей за впевненість у завтрашньому дні. Консультування з питань планування сім'ї, консультації з юридичних і фінансових питань в сфері сексуальної освіти (статевого виховання) для молодих людей та їхніх батьків є суворо конфіденційним.

На сьогодні Pro Familia належить Міжнародного товариства з питань планування сім'ї та має більш, ніж 150 консультаційних центрів по всій

Німеччині. Крім того, Асоціацією видається журнал “Pro Familia Zeitschrift”, який виходить раз на два місяці [503].

Поширила свою діяльність Pro Familia й на Угорщину (*Pro Familia Hungaria*), що є членом Асоціації МФПС Угорщини, надаючи молоді інформацію про сексуальність і статеве виховання, консультації для молодих людей і підготовки фахівці в галузі освіти та охорони здоров'я. Вона також поширює інформаційні та освітні матеріали з питань сексуального і репродуктивного здоров'я та контрацепції, що включають в себе друковані та електронні версії матеріалів, поширюючи через веб-сайт Асоціації (www.sexinfo.hu), де люди можуть також отримати онлайн-відповіді на питання сексуального характеру та охорони репродуктивного здоров'я. HSS створено й “Молодіжну секцію” при його організації, який впроваджує освітні програми в закладах освіти. Діяльність кампанії з просвіти громадськості в Угорщині підтримує Національний комітет у боротьбі зі СНІДом та Міністерство охорони здоров'я [205].

Перспективною для розвитку діяльності зі статевого виховання у країнах Євросоюзу розглядається тенденція використання виховного потенціалу молодіжних об'єднань. Так, Молодіжна Рада Естонії координує співпрацю Естонських молодіжних об'єднань в проекті “Сексуальна освіта для всіх”, що спрямований на дві цільові групи: молодь з обмеженими можливостями та тих, які проживають в районах підвищеного ризику. “Такий проект вкрай необхідний для глухих молодих людей Естонії, адже, зрозуміло, що їх статевим вихованням ніхто не займається, та й питання сексуального здоров'я є гостро актуальними”, – пояснив лідер проекту “Сексуальна освіта для всіх” [549]. Основними перевагами такого проекту є його соціальне спрямування через співпрацю з рядом молодіжних організацій. Таке молодіжне об'єднання поширює свою діяльність й на інші країни, до діяльності якого долучилася й Ірландія.

“Цей проект є досить перспективним для нашої молоді і це велика перемога не тільки для нашої спільноти, а й для всіх організацій, що беруть

участь в його діяльності”, – зауважив представник молодіжної організації глухих Ірландії [649, с. 440–442]. Представницька група проекту створює та розповсюджує нові навчальні матеріали для молоді з особливими потребами, пропонує нову методику навчання глухих, додаючи нові слова мовою жестів, які необхідні при здійсненні їх статевого виховання. За період діяльності проекту близько 1000 молодих людей пройшли навчання в області збереження сексуального та репродуктивного здоров’я.

Ці заходи пройшли в Національній раді у справах молоді Естонії в рамках співпраці з рядом міжнародних молодіжних об’єднань, в якості профілактичної роботи з правопорушниками серед молоді для пошуку спільного рішення у сфері статевого виховання.

Важливу роль у статевому вихованні учнів, поряд з діяльністю громадських організацій, відіграють й засоби масової інформації (ЗМІ). Їх відношення до цієї проблеми різняться в залежності від конкретної країни. Особливо впливовими є преса, телебачення, кіно, спеціально підготовлені комп’ютерні програми, мережа Інтернет. Завдяки ЗМІ широкі верстви населення мають змогу ознайомитися з сучасними проблемами статей, політикою урядів своїх країн щодо сексуальної освіти молоді, заходами світової громадськості щодо вирішення проблем пов’язаних із статтю, поширенням ВІЛ/СНІДу та ЗПСШ.

Шведські науковці переконані, що “сьогодні сексуальність є тим явищем, що постійно присутнє в оточенні дітей за рахунок реклами, телебачення і кіно, Інтернету, з яким школярі знаходяться в постійному контакті” [360]. Вони постійно перебувають всередині всього цього, що, частіш за все, є нереалістичним, формуючи нездорові ідеали та здійснюючи соціальний тиск [482], а повинно, навпаки, розвивати їх як особистостей із сформованою сексуальністю, з якою вони відчуватимуть себе в безпеці та комфортно [347, с. 14–17].

Тому молоді люди, розвиваючи власну сексуальність, потребують, насамперед, підтримки і керівництва з боку дорослих при формуванні вміння

критичного мислення у сприйманні того, що вони бачать і чують [360, с. 108]. Тому, особливо важливо, аби молодь в безпосередній близькості з великою кількістю різноманітних зображень в ЗМІ, маючи знання про секс і кохання, про своє тіло і почуття, за підтримки дорослих зможуть приймати рішення, які кращі для них самих [230, с. 73–77].

Фахівці Литви стурбовані тим, що щодня молодь у супроводі ЗМІ, реклами, телебачення, Інтернету споглядають виставлені сексуальні образи тіла, при цьому діти та підлітки, залишаються без надійних інструкцій про те, як безпечно поводитися з їх сексуальністю і тілом, як зрозуміти сексуальність і гендерні відносини, як правильно сприймати побачену чи почуту ними інформацію, як реагувати на он-лайн самоосвіту, яку вони здобувають через ненадійні джерела інформації, яка носить дезінформаційний характер та є заплутаною. Литовські діти і підлітки, переконані науковці, попадаючи в глухий кут, приречені на ризиковану сексуальну поведінку [420].

Позиція, яку займають ЗМІ, досить сильно варіюється в різних країнах Євросоюзу. В ряді країн, переважно в Скандинавії, ЗМІ є джерелом підтримки та інформації з питань сексу. Так, в Данії національні радіо- і телекомпанії надають безкоштовний ефірний час для програм сексуальної просвіти. В інших країнах таких, як Велика Британія, Франція, Італія питання сексу подаються з відтінком сенсації, що здійснює негативний вплив на сексуальну освіту молоді. Більш активна позиція необхідна тим, хто бере участь в політиці і підтримує сексуальну освіту через ЗМІ як необхідну, позитивно впливаючи на рівень статевої вихованості, благополуччя і здоров'я молодих людей [545].

За даними дослідження “Діти ЄС онлайн” (Данія) з'ясовано, що 85 % опитаних дітей користуються Інтернетом вдома, і близько половини з них (48 %) мають доступ до Інтернету в своїй кімнаті без нагляду з боку батьків [237].

Також факультетом соціальних наук Латвійського університету проведено дослідження “Діти в Інтернеті. Безпека і ризики 9–16”, які підтверджують, що кожна третя дитина у віці 9–16 років бачила відверті матеріали сексуального характеру в ЗМІ, причому 35 % з них визнають, що при цьому почувалися збудженими та збентеженими. Однак, тільки 18 % дітей в таких випадках звертаються до батьків та вчителів [622].

Британські фахівці, вивчаючи питання впливу ЗМІ на становлення особистості дитини, висували побоювання з приводу того, що сексуальна інформація, що передається через ці режими освіти [587, с. 53–56], особливо Інтернет, має вільний доступ до порнографії [190, с. 212], що є досить небезпечним. Однак, незважаючи на це, було доведено, що ЗМІ можуть бути досить ефективними в рамках програм багатофакторної і всеосяжного сексуального освіти [260, с. 788].

Вважаючи телебачення та Інтернет найбільш впливовими джерелами інформації для дітей та підлітків, опитані батьки Іспанії категорично заявляють про їхній негативний вплив, нарікаючи на вседоступність і безконтрольність інформації, яка подається. Вони практично позбавлені змоги контролювати потоки інформації, що надходять з цих джерел. Радіо, на думку батьків, не є занадто популярним джерелом серед дітей, хоча все ж вказують на певний негативний вплив, а саме на зміст деяких пісень [457, с. 43–45].

Мотивація шукати відповіді на хвилюючі питання в ЗМІ було показано, серед іншого, в цій заяві: “Необхідну інформацію про сексуальну я отримую з фільмів, журналів, тому що там все точно і детально описано, що дозволяє мені легко придбати ці знання. Це простий і доступний шлях її одержання” [474]. Характерним явищем є той факт, що учні неохоче шукають інформацію про емоції і сексуальності в книгах. Це, ймовірно, пов’язано із загальним зниженням ролі книги, як джерела інформації, в культурі сучасних підлітків.

Судовий експерт з психології доктор С. Шух (*S. Schuch*) визнає, що “діти мають доступ до різних типів (наприклад, аудіо, відео) сексуально відвертих матеріалів, з якими стикаються більшість дітей в Інтернеті. Проте,

вони мають різний зміст, як безпечний, так і шкідливий та не завжди відповідають віку дитини” [533, с. 35–37]. Це впливає, насамперед, на дитяче самосприйняття, її емоційний стан, на взаємозв’язок між ставленням і поведінкою. Таким чином, “в якості альтернативи необхідно запропонувати дітям відповідні до віку матеріали сексуального характеру, що сприятиме їх здоровому розумінню сексуальності на засадах взаєморозуміння, дружби, любові, поваги і довіри” [173].

Незважаючи на наростаючу хвилю деморалізації і антисімейних зразків, що масово передаються ЗМІ молодіжна преса (за винятком католицьких журналів), радіостанції, комерційне і громадське телебачення в основному пропагують антицінності: розкутість, фальшиві зразки сім’ї, поширюють неправдиву інформацію про ефективність контрацептивів у захисті від СНІДу, відсутність їх побічних наслідків тощо [587, с. 51–53].

Це, в свою чергу, породжує необхідність контролю за інформаційною продукцією, вирішення проблем впливу відеопродукції сексуального змісту на дітей; систематичне здійснювання моніторингу й оцінювання змісту телепередач на всіх каналах; вживання заходів до телеканалів, які порушують чинне законодавство щодо захисту моральних цінностей і охорони дитинства. Такий досвід мають більшість країн Євросоюзу, в яких на законодавчому рівні заборонений показ продукції еротично-сексуального чи агресивно-насильницького спрямування на телебаченні з 6 години ранку до 20, 21 чи 22 години вечора (залежно від країни).

Критично оцінюючи більшість західних мас-медіа, можна все ж таки вибрати ті молодіжні журнали, що можуть бути рекомендовані педагогам і вихователям при статевому вихованні учнівської молоді. Так, Польща пропонує Місячники “Дорога” (“*Droga*”), “Підростання” (“*Wzrastanie*”), Двомісячники “Милуйтеся” (“*Milujcieszę*”), “Виховання кожного дня” (“*Wychowanie na codzień*”), “Блакитна лінія” (“*Niebieska linia*”), Данія – “Нас двоє” (“*To a fos*”), “Сімейні цінності” (“*Family værdier*”), Франція – “Я

дорослішаю” (*“Jegrandis”*), Естонія – “Іду в доросле життя” (*“Läinudtäiskasvanueas”*), “Підліток” (*“Teen”*) та ін.

Варто також звернути увагу на пропоновані підліткам молодіжні програми на Радіо “Марія” (*“Maria”*), сітки Радіо PLUS (*Radio Плюс*) (Польща), а також Сімейне Телебачення “Пульс” (*“PULS”*) (Польща), Медіа-Проект Вупперталь (*Medienprojekt-Wuppertal*) (Німеччина) та ін., які обговорюють питання проблем дозрівання, питання вибору в дорослому житті, системи моральних норм; порушують проблеми моделювання поведінки тощо.

Так, радіопередачі WDR Lilipuz (*Lilipuz – Herzfunk*) розраховані на дітей молодшого шкільного віку, де розглядаються теми тіла, любові, сексуальності та ін. Крім того, Інтернет-сайти мають архіви радіопередач з оригінальними дитячими запитаннями, а також з рубриками і для батьків, як-от: “Скарбниця відповідей”: Як мені сказати моїй дитині?” [669].

Досить успішним у Німеччині є Медіа-проект Вупперталь (*Medienprojekt-Wuppertal*), який реалізується з 1992 року, як успішний проект для активної молоді, що представлений відеороботами під девізом “Краще відео для максимально широкої аудиторії” [553].

Навчальний відеопроєкт про сексуальність запущений для дівчат і хлопців й представлений в проектних групах серією фільмів про кохання і сексуальність. Сюжети фільмів найрізноманітніші: перший поцілунок, невинність, погоджуючись на секс, контрацепція, любовна туга, сексуальна орієнтація, співвідношення між сексом і любов’ю, сексуальний тиск серед молодих людей, сексуальність і ЗМІ, вірність, ревності і довіра.

Досить популярними серед молоді є теми порушення сексуальних кордонів, включаючи всі порушення недоторканності приватного життя і сексуального самовизначення (сексуальна експлуатація, примушення, залякування, жорстоке поводження та інші види сексуального насилля). Загалом, серія фільмів використовується як для навчання, так і для профілактичної роботи серед молоді [553].

Крім того, Медіа-проект Вупперталь, крім перегляду фільмів пропонує інтерв'ю з жертвами та їх родичами, а також з експертами з консультаційних центрів з метою захисту приватного життя осіб.

Преса й телебачення здатні виконувати важливі функції, залучаючи населення до популяризації знань із питань статей, видаючи спеціальні журнали і газети, транслюючи теле- і радіопередачі. Так, у Польщі вчителі досить вдало використовують в навчально-виховних цілях телепрограму “Крокуючи в доросле життя”, в Чехії значною популярністю користується програма “Я+Ти”, у Латвії – “Говоримо про це”. Подібні навчально-просвітницькі теле- і радіопрограми існують у багатьох країнах Євросоюзу. Теле- й радіотрансляції з питань статей, однак для дорослого населення, виходять в ефір і в Україні.

У Нідерландах активну участь у статевому вихованні широких верств населення, особливо молоді шкільного віку, бере добре відома не тільки в країні, але й за її межами голландська телерадіокорпорація “Veronica”, що організовує різноманітні пізнавально-виховні передачі для дітей, молоді й дорослої частини населення з урахуванням їх вікових особливостей, життєвого досвіду, національної та етнічної приналежності. У програми теле- й радіопередач включаються ефірні програми за ознакою статі та пов'язані з цим проблеми. Крім того, теми обговорюються й на “Радіо Романтика” (“*Radio Romantica*”), діапазон яких іде від безтурботного до серйозного, в тому числі торкаючись сексуальних фантазій, падіння в любові, зґвалтування, інцесту, сексуального насильства, методів безпечного сексу, небажаної вагітності, гомосексуалізму, бісексуальності, педофілії, зосереджується увага на актуальних проблемах статей як на національному, так і на глобальному рівнях [467, с. 56–58].

Такі програми проводять професійні сексологи із групою випусків ВНЗ, які пройшли підготовку в галузі “психологія” та “соціальна робота”. Програма залучає близько 250 000 слухачів та глядачів щорічно [550, с. 65].

Латвійські батьки погоджуються з тим, що через відсутність знань, вони соромиться розмовляти зі своїми дітьми на теми сексуального характеру, відповідати на складні запитання, “перекладаючи відповідальність на школу та ЗМІ, які “зможуть дати” дітям необхідні знання, водночас, розуміючи, що їх діти будуть продовжувати шукати відповіді на хвилюючі їх питання, ймовірно, що саме Інтернет за своїм змістом є шкідливим”, – переконана директор Інтернет-центру, пропонуючи ввести безпечний режим пошуку пошукових систем в Інтернеті, однак, поряд з цим, батьки самі повинні бути готові говорити зі своїми дітьми про сексуальність та відповідати на будь-які пов’язані з цим питання [203, с. 42–47].

Різноманітність інформації і прикладів, поданих в ЗМІ, та відсутність вміння молоддю робити правильний вибір, викликають труднощі у самореалізації молодої людини в сучасному світі. Завдання дорослих – допомогти в цьому дітям і молоді. Потреба впровадження такого навчання виникає також у зв’язку з величезним прискоренням змін, що відбуваються в країнах Євросоюзу, і несуть за собою реальну небезпеку.

В такій ситуації у статевому вихованні не можна нехтувати роллю церкви. Як стверджує польський науковець Д. Кічі, “церква достатньо чітко сформулювала свої етичні норми в сфері еротики людей, визнаючи як єдино моральну норму статевого життя між подружжям, а позашлюбні стосунки, що не призначені розмноженню, вважаються грішними” [219, с. 10].

Однак, у межах Євросоюзу позиція католицької церкви, погляд медиків та вчителів на питання сексуальності, контрацепції та репродукції людини розходиться [246].

Через те, що впродовж століть основою суспільних поглядів та ідей щодо статевого виховання були, в основному, течії християнства, шлюб і статеве життя розглядали з позиції християнської моралі, а про сексуальність до ХХ століття говорили лише як про невід’ємну частину співіснування чоловіка й жінки тільки в шлюбі. Офіційною позицією церкви протягом тривалого часу було переконання у тому, що “...гріховним є усе, що

виходить за рамки шлюбу. І навіть статевий акт у шлюбі мав бути спрямованим не на задоволення, а на народження дітей” [170, с. 17]. Лише віднедавна сексуальність розглядається як складова людської любові, а не тільки як біологічний процес.

Християнське негативне ставлення до задоволення, включаючи й сексуального, посилювалося, насамперед, твердженням про розділення тіла й душі, коли у час Реформації католицька й протестантська церкви дедалі більше впливали на укладання шлюбів та сімейні стосунки, родинні функції поступово замінювалися суспільними інституціями. Так, наприклад, у Німеччині, щоб отримати дозвіл на одруження, потрібна була згода не батька, а пастора [566, с. 20–23].

Оптимальним виходом з “пастки статевого виховання”, як вважають представники церкви, можуть бути релігійні чи громадські організації: недільні школи при храмах чи монастирях, католицькі ліцеї, молодіжні релігійні рухи, де про статеві стосунки розповідають на засадах високої моральності через дотримання цноти до шлюбу, збереження вірності шлюбному партнерові, любов і повага до нього [183].

В ряді країн Євросоюзу передбачені й інші форми з вирішення проблеми підліткової сексуальності і підготовки до подружнього життя, які проводяться під егідою релігійних організацій. Так, в польських школах, що діють під опікою релігійних конфесій, дошлюбне статеве життя і сьогодні трактується як гріх [167, с. 88–91].

Проте в такій освіті є один чинник, як переконані фахівці, який насторожує: релігійні організації переважно засуджують сучасні методи контрацепції, розповідаючи дітям про них як про “втілення зла” [183]. Здебільшого вчителі із релігійних організацій пропагують лише природні методи планування сім’ї, такі як “вираховування безпечних днів”, що широко відомі своєю ненадійністю. Результат такого навчання може виявитися непередбачуваним. Очевидно, більшість батьків хотіли б, щоб їх майже доросла дитина володіла більш повною й об’єктивною інформацією про

сучасні засоби планування сім'ї. В будь-якому випадку рішення про те, вдаватися до релігійного статевого виховання чи ні, повинні приймати не лише батьки, а й сам підліток.

З позиції церкви мета статевого виховання передбачає:

- статевий розвиток через ідентифікацію її зі статтю;
- здатність зрілої індивідуальності до налагодження виключно емоційних зв'язків з іншою особою, відповідною для їх спільного блага, враховуючи зачаття дитини [244, с. 66–68].

Польща – одна з небагатьох країн Євросоюзу, де позиція церкви має значний вплив на розробку шкільних програм по підготовці молоді до дорослого життя й відповідального батьківства, надаючи перевагу католицькій точці зору. Зупинимось на деяких програмних положеннях. Нами з'ясовано, що навчальний предмет “Підготовка до життя в сім'ї” укладений відповідно духу Костелу, однак завжди, коли доходить до конфлікту між католицькою і світською сексуальною етикою, МЕНІС стає на бік релігійного світогляду. Там, де державна школа повинна інформувати учнів про можливості вибору і знайомити їх із актуальним станом знань, держава використовує католицькі рішення як об'єктивні і обов'язкові [475].

Найважливішими елементами католицької сексуальної етики є заборона сексу, а також концепція сім'ї, яку розуміють як найважливішу суспільну одиницю, віддаючи перевагу забороні контрацепції, недопущенню розлучень, засудженню гомосексуалізму, схваленню традиційних статевих ролей, а також запламування еротизму і порнографії.

Виходячи з позицій церкви, секс є, як правило, чимось небезпечним, але й привабливим, може бути однак безпечним і корисним, коли мова йде про нього паралельно з подружжям, а кінцевим результатом статевого життя виявляється завжди батьківство. Слід відмітити, що церква не допускає розгляду питань про розлучення. Сім'я подається як нерозривна й необхідна структурна одиниця суспільства, незважаючи на те, що розлучення мають місце у щоденному житті підлітків і їх батьків.

Достатньо важливою у ряді країн Євросоюзу є позиція церкви щодо процесу ідентифікації з власною статтю (Італія, Польща та ін.), де замовчуються питання сексуальних меншостей, не зосереджується увага на понятті про сексуальну орієнтацію; не згадується про стереотипи статі. Гомосексуалізм трактується церквою як щось “ненормальне” і те, що вимагає “допомоги”. Досить поширеною формою статевого виховання є відвідування школи священником, який веде з дітьми бесіди про моральні аспекти взаємин чоловіка і жінки, поняття “сімейного щастя”, “відповідального батьківства”, виховання дітей.

Однак є країни, у яких церква не насаджує свою думку щодо питань статей та статевого виховання молоді. Так, організації, що представляють громадянське християнське суспільство Румунії, інформують у ЗМІ, що вони не проти існування у навчальних закладах предмету “Виховання для здоров’я”, однак не переконані в її обов’язковості, схилившись до думки, що батьки повинні самостійно вирішувати питання щодо відвідування таких занять їх дітьми для уникнення передчасної сексуалізації, інформуючи батьків про їх зміст.

Більшість християнських організацій впроваджують в навчальних закладах програми з інтимного життя, що засновані на християнських моральних принципах, які трактують теми сексуальності в контексті погляду на особистість людини, як на єдність душі і тіла, вважаючи, що шлюб є оптимальною формою для прояву сексуальної любові [492, с. 408–410]. Велика кількість батьків-християн Румунії виступають партнерами в дискусіях та публічних обговореннях даної теми.

Таким чином, міжнародне співробітництво в галузі сексуальної освіти забезпечує можливість активно розвивати партнерські й ділові стосунки для визначення спільних позицій щодо розвитку та поширення даного напряму педагогічної теорії і практики як на національному, так і на макрорегіональному та глобальному рівнях. Провідну роль в інтеграції зусиль міжнародної педагогічної громадськості щодо конструктивного розв’язання

проблем статевого виховання відіграють країни Євросоюзу. Факти засвідчують, що саме на терені цих держав закладено підвалини для створення спільного простору сексуальної освіти та її розвитку, виникненню загальних тенденцій в ній.

4.4. Шляхи використання зарубіжного досвіду в системі статевого виховання учнівської молоді України

Сучасне міжнародне становище України як європейської держави, нові політичні, соціально-економічні та культурні реалії потребують значних змін у сфері освіти як важливого державного інституту. Соціально-економічні чинники і проблема європейської інтеграції стали основними чинники удосконалення системи освіти в нашій державі. “Україна повинна активно і динамічно входити в світову систему освіти, як це робить багато цивілізованих країн. Модернізація та шкільні реформи у світлі принципів євроінтеграції в усіх країнах ставлять перед дослідниками статевого виховання учнівської молоді й підготовки її до сімейного життя завдання, що актуалізують дослідження взаємовпливу педагогічних процесів у загальносвітовому вимірі” [91, с. 3].

У всьому світі в педагогічній науці іде виявлення найбільш загальних тенденцій, пов'язаних із вирішенням проблеми статевого виховання підростаючого покоління. Однак, у кожній країні ця проблема вирішується із урахуванням національних особливостей.

Відкритість сучасного українського суспільства, розширення діапазону його спілкування з іншими народами, повернення України на міжнародний шлях розвитку світової цивілізації дають можливість національній системі виховання збагатитися кращими здобутками культури. Незаперечним є факт, що загальнолюдські цінності ніколи не втрачають своєї актуальності й дієвості, слід лише вміло обрати і знайти методи їх застосування на національному ґрунті.

Уряди багатьох країн Євросоюзу, зіштовхнувшись з негативними аспектами сексуальної революції, усвідомили серйозність цієї проблеми та створили об'єктивні шляхи її вирішення, розробили таку соціальну політику, яка базується на принципі відкритості питань сексуальної освіти, статевого виховання та підготовки до дорослого самостійного життя й відповідального батьківства, але це аж ніяк не є пропагандою та популяризацією питань для підростаючого покоління.

Вивчення досвіду країн Євросоюзу доводить доцільність запровадження в практику вітчизняних закладів освіти позитивного досвіду, в основу якого покладені наукові доробки як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. А звернення до досвіду цих країн дає змогу науковцям краще зрозуміти вітчизняну виховну систему з позиції нової педагогічної парадигми, розширити науково-теоретичні підходи щодо усвідомлення навчального закладу як демократичної освітньої установи, де здійснюється статеве виховання учнівської молоді та підготовка до майбутнього сімейного життя й батьківства через позакласну та позашкільну діяльність, побудову партнерської мережі з громадськими та релігійними організаціями, а також виявити можливості застосування найбільш цінних, оригінальних ідей, передового зарубіжного педагогічного досвіду у цій царині.

Більшість зарубіжних педагогів погоджуються з тим, що одним із основних завдань статевого виховання та статевої освіти є сприяння гармонійному та різнобічному розвитку підростаючої особистості і моральним міжстатевим стосункам, зміцненню шлюбу і сім'ї. Тому статеве виховання як складова підготовки молоді до майбутнього подружнього життя не повинно розглядатися окремо від загальних питань виховання, яке готує молоде покоління не лише до праці і суспільної діяльності, але й до особистого життя.

Загалом погоджуючись із вищесказаним, ми дотримуємося думки, що у статевому розвитку молоді людини існують суттєві суперечності, які і

формують різні погляди та підходи щодо існуючої проблеми та породжують складність розгляду питання статевого виховання.

Повертаючись до України, варто зазначити, що нашій державі все ж таки вдається, хоча і частково, уникати помилок, через те, що ми не вдаємося до експериментів із сексуальною освітою та статевим вихованням у загальноосвітніх навчальних закладах. Адже пріоритетним на сучасному етапі у нашій державі все ж таки залишається виховання цінностей сімейного життя (вірності, турботи про іншого), до виховання дитини в дусі статевої чистоти, совісті, сорому та скромності, піднесення честі та гідності як невід'ємних складових моральності, а основний наголос робиться, що є досить позитивним, на вихованні цнотливості сучасної молоді, що, безумовно, визначає основи здоров'я нації та утримання від статевих зв'язків як єдиної безпечної поведінки у статевих взаєминах. Тому, на думку багатьох вчених, як зарубіжних так і вітчизняних, виховання цнотливості є важливою передумовою профілактики ранніх сексуальних інтересів учнів.

Підсумовуючи вище сказане, ми дійшли висновку, що переважна більшість педагогів країн Євросоюзу та України знаходяться в постійному пошуку та впровадженні оптимальних шляхів вирішення проблеми статевого виховання та сексуальної освіти учнівської молоді. Основна їх увага зосереджується на виробленні інноваційних форм та методів статевого виховання та формування сексуальної культури, які б допомогли уникнути багатьох помилок у розробці теоретичних засад сучасного виховного процесу.

Поліаспектне вивчення найкращих зразків зарубіжного, зокрема досвіду країн Євросоюзу, нагромадженого у цій сфері, сприятиме інтенсивнішій реалізації статевознавчого підходу в вітчизняну систему освіти, яке в Україні з різних причин розгортається досить повільно.

Враховуючи важливість проблеми та недостатній рівень її вивчення, а також дослідивши способи розв'язування цієї проблеми в країнах Євросоюзу,

пропонуємо наше бачення проблеми статевого виховання учнівської молоді у вигляді практичних рекомендацій.

З огляду на інтегративність та глобалізаційність сучасних напрямів у системі середньої освіти на основі вивченого досвіду країн Євросоюзу пропонуємо такі стратегічні засади здійснення статевого виховання у загальноосвітніх навчальних закладах України на державно-законодавчому, організаційно-методичному та професійно-педагогічному рівнях.

I. Державно-законодавчий рівень.

1. На законодавчому рівні вважаємо за необхідне удосконалити систему статевого виховання учнівської молоді України відповідно до “Стандартів сексуальної освіти в Європі”, що базуватиметься на спільних для всіх країн Євросоюзу цілях, змісті і методах виховання, маючи за мету “засвоєння знань про когнітивні, емоційні, соціальні та фізичні аспекти статі” [608], які забезпечують ефективність дій у межах європейського простору. Доцільним бачиться розроблення на державному рівні Концепції статевого виховання та просвіти дітей та молоді.

2. Міністерство освіти і науки України має забезпечити введення в загальноосвітніх школах предмету “Освіта для сімейного життя” (“Санітарна освіта”) й адаптувати відповідну навчальну програму до стандартів вітчизняної системи освіти, в тому числі й у статевого вихованні учнів, та надати навчально-методичне забезпечення для використання у закладах освіти.

3. Обґрунтувати доцільність використання кращих зарубіжних надбань теорії та практики зі статевого виховання у вітчизняній роботі з учнівською молоддю, серед яких:

- координація зусиль державних, громадських і релігійних організацій, які займаються питаннями статевого виховання шляхом створення на високому державному рівні спеціальної міжвідомчої комісії, яка курувала б це питання, ініціювала та оцінювала відповідні проекти,

відзначала ефективну діяльність у цій сфері різних інституцій, поширювала та творчо впроваджувала кращий світовий і вітчизняний досвід у цій сфері;

- збільшення фінансування державних інституцій і розширення можливостей для фінансової та кадрової підтримки діяльності тих організацій, які сприятимуть популяризації знань сексуального характеру та запобігають поширенню негативних явищ, пов'язаних із сексуальністю, у суспільстві;

- розроблення та впровадження науково обґрунтованих освітніх програм статевого виховання (за умови відповідності вітчизняним стандартам, з урахуванням зарубіжного досвіду, вимог європейських стандартів, узгодженості змісту таких програм на різних рівнях) у загальноосвітніх школах; включення уроків сексуальної просвіти в плани виховної роботи навчальних закладів, дотримуючись принципу міждисциплінарності, який дає змогу розкрити й обговорити різні питання незалежно від предметних меж;

- ґрунтовне висвітлення питань теорії та практики статевого виховання та сексуальної просвіти в науково-методичних виданнях, зокрема, в навчальних посібниках і підручниках для фахівців, які здійснюватимуть статево-освітню діяльність серед учнівської молоді.

4. Важливою сферою діяльності Міністерства освіти і науки України має стати практика тісної співпраці з освітніми організаціями державного, регіонального та міжнародного рівня, що опікуються питаннями статевого виховання, для узагальнення інформації у глобальному вимірі та відкритого обговорення проблем та перспектив, підтримки молодих та провідних спеціалістів і стимулювання досягнень у галузі сексуальної освіти.

5. Вітчизняна галузь статевого виховання учнівської молоді потребує розширення мережі спеціалізованих центрів, методичних кабінетів і об'єднань з метою підвищення рівня поінформованості про здійснювані дослідження у цій царині не лише вітчизняних науковців, а й зарубіжних, які

накопичили значний теоретичний і практичний досвід, що міг би розширити і доповнити розробки українських дослідників.

6. Прийняття на державному рівні ефективних заходів контролю за інформаційною продукцією, проведення аналізу щодо впливу на рівень статевої культури дітей, підлітків і молоді в українському суспільстві. Такий досвід мають більшість країн Євросоюзу, в яких на законодавчому рівні заборонений показ продукції еротично-сексуального чи агресивно-насильницького спрямування на телебаченні з 6 години до 20, 21 чи 22 години (залежно від країни).

7. Корисним для української освітньої політики є досвід країн Євросоюзу щодо проведення Асоціаціями та НУО на замовлення уряду широкомасштабних досліджень серед учнівської молоді з метою відстежування скорочення числа незапланованих підліткових вагітностей, ВІЛ та інших ЗПСШ, випадків сексуального насилля. Міністерству освіти і науки України необхідно підготувати та впровадити ефективну систему контролю за здійсненням статевого виховання в загальноосвітніх школах та вивчити їх ефективність з метою профілактики ВІЛ/СНІДу і ЗПСШ.

8. Розширення мережі спеціалізованих центрів, які надають консультативну та соціальну допомогу підліткам і їхнім батькам. При цьому учні повинні бути ознайомлені з подібними центрами та характером їх роботи, а в разі необхідності скористатися їх допомогою. Також позитивним моментом має стати практика створення так званих сексуально педагогічних консультаційних центрів, як це практикується в країнах Євросоюзу, що займаються проблемами статевого виховання і водночас надають консультації учням про проблеми сексуального характеру у вигляді психологічної допомоги, яка організовується за наступними напрямками: просвітницька робота; тренінгові роботи, що спрямовані на корекцію позиції учнів щодо їх сексуальної поведінки; формування відповідних навичок спілкування та підвищення самоусвідомлення особистості тощо. Такий

досвід співпраці школи і відповідних центрів у статевому вихованні варто широко впроваджувати і в Україні.

9. Створення в Україні циклу телепрограм, комп'ютерних програм для молоді з орієнтацією на статево-рольове просвітництво, формування статевої культури тощо.

II. Організаційно-методичний рівень.

1. Сьогодні Україна нагально потребує не поодиноких, розрізнених, нескоординованих дій, а централізованої системи управління цим процесом, який передбачав би науково-обґрунтовану розробку та вміле використання різнорівневих виховних та профілактичних заходів, які б враховували специфіку об'єктів впливу, насамперед, їхні статевовікові і психологічні особливості, ситуацію в школі та сім'ї, позашкільні контакти та інші чинники. З урахуванням цього, необхідно адаптувати ці заходи до відповідної групи учнів.

2. Розробка й апробація методики статевого виховання та сексуальної освіти для різних статевовікових категорій дітей, а також спецкурсів зі статевого виховання учнівської молоді та впровадження цих напрацювань у практику професійної підготовки фахівців у ВНЗ;

3. Здійснення виховної та профілактичної роботи в дитячому та молодіжному середовищі (за місцем проживання) зі статевого виховання з метою попередження і мінімізації поширення ЗПСШ та ВІЛ, негативних наслідків сексуальної активності із залученням місцевих органів правопорядку, охорони здоров'я, соціальних служб та освітніх установ.

4. Враховуючи сучасну ситуацію в Україні та проаналізувавши досвід країн Євросоюзу, нами виділили ряд завдань статевого виховання, на які варто зосереджувати увагу:

- формування здорового способу життя учнів, вміння контролювати власні сексуальні потреби, профілактика сексуального насилля;
- організація статевого самовиховання школярів, залучаючи учнів до виконання самостійних завдань (підготовки презентацій, написання проектів

та ін.), які сприяють вихованню в учнів самостійності, ініціативи, творчих здібностей з урахуванням регіону України.

- формування в учнів відповідального ставлення до свого здоров'я і до здоров'я партнера; профілактика ранніх сексуальних контактів, формування навичок безпечної поведінки і виховання моральної відповідальності у міжстатевих стосунках; виховання здатності будувати здорові сексуальні відносини;

- забезпечення учнів науковою інформацією, яка допоможе адаптуватися до змін, які відбуваються в період їх статевого дозрівання.

- виховання в школярів моральної стійкості до різних негативних впливів; толерантне ставлення до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

5. Окремо потрібно говорити про необхідність посилення взаємодії школи із сім'єю. Проведення роботи з батьками з метою пояснення впливу різної інформації за допомогою сучасних технологій на процес статевого виховання дітей і підлітків, формування у батьків основних прийомів протидії цьому впливу.

6. У зв'язку з тим, що саме школа виступає каталізатором освітніх реформ, вона повинна виступати ініціатором внесення вчасних необхідних корективів у структуру, зміст, форми, методи та прийоми статевого виховання учнівської молоді, ініціюючи впровадження інноваційних підходів, і тим самим вчасно реагуючи на зміни в суспільстві. В сфері статевого виховання це реалізується шляхом активного використання інтерактивних методів, використання на всіх етапах статевого виховання методів індивідуальної та групової роботи, методу виховних ситуацій, ситуацій вільного вибору, аналізу проблемних ситуацій та пошуку альтернативних рішень, що розвиває у молодих людей критичне мислення, вдосконалює навички креативного вирішення проблемних ситуацій.

7. Досвід закладів освіти країн Євросоюзу показує, що необхідно практикувати індивідуалізацію процесу виховання, поділу класу на підгрупи

задля його ефективності; роздільне навчання хлопців та дівчат при вивченні окремих тем; використовувати ідеї вільного виховання, методу проєктів, методу спроб і помилок тощо, створюючи сприятливі умови для врахування статі, вікових та індивідуальних особливостей, розвитку їх творчої активності й уяви, підвищення самооцінки, підготовки до самостійного життя, який стимулює прояви індивідуальної творчої ініціативи учнів і водночас формує в них необхідні в сімейному житті навички співпраці з партнером.

8. При здійсненні статевого виховання учнівської молоді необхідно враховувати особливості вітчизняного суспільства та його культурних традицій, які відрізняються певним ставленням до питань статі, а також національно-релігійну специфіку, при цьому беручи до уваги національні особливості народів, що проживають на території України.

9. Показовим є досвід середніх шкіл країн Євросоюзу щодо належного рівня організації взаємодії урочної та позаурочної роботи зі статевого виховання в школі та залучення до неї різних соціальних інститутів. Так, основними організаційними формами роботи зі статевого виховання мають бути:

- фрагменти уроків та відокремлені уроки таких навчальних дисциплін, як рідна мова, біологія, література, суспільствознавство, історія, фізичне виховання; з цією метою потрібно вносити відповідні зміни в навчальні програми, підручники, методичні посібники;
- факультативні заняття, які мають відповідати сучасним вимогам виховання, доцільно, щоб учням були запропоновані різні варіанти предметів для факультативного вивчення, які б вони вибирали за власним бажанням;
- заходи для батьків; консультації, які організуються для учнів та їх батьків у школі чи консультаційних центрах.

10. Консолідація взаємодії сім'ї та школи, громадських та релігійних організацій, усіх учасників навчального процесу, ВНЗ, науково-дослідних центрів, місцевих органів влади тощо у реалізації провідних засад статевого

виховання учнівської молоді учнів є необхідною умовою та гарним прикладом для наслідування, так як виховний процес має відбуватися на різних рівнях: шкільна освіта; позашкільна освіта (клубні форми роботи та ін.); дитячі угруповання за інтересами; сім'я.

III. Професійно-педагогічний рівень.

1. Однією із найважливіших умов якісного здійснення статевого виховання учнів є модернізація підготовки вихователя з питань статей. Практика шкільної освіти переконує, що є необхідність створення системи статевого виховання, яка повинна починатися із найбільш раннього віку. Принципово важливим у концепції підготовки вихователів зі статевого виховання у країнах Євросоюзу є формування у студентів не лише теоретично-дидактичних знань, а й людських якостей – відкритості, терпіння, розуміння сексуальних потреб і форм статевого життя, володіння комунікативним самоаналізом і винахідливістю щодо розкриття змісту навчального матеріалу.

Що ж стосується статевого виховання в Україні, то воно розглядається як доповнення до професійної підготовки вчителя, за якої питання статей розглядаються при вивченні окремих навчальних предметів шляхом включення в зміст деяких тем, розділів та спецкурсів.

2. Видається необхідним підвищення компетентності педагогів, створивши мережу центрів для проходження курсів та підвищення кваліфікації вчителів зі статевого виховання. Для викладу й обговорення в школі тем статевого виховання потрібні культурні, грамотні, естетично розвинуті, добре обізнані в сексуальній проблематиці педагоги.

3. Досвід середніх шкіл країн Євросоюзу щодо активізації професійного розвитку вихователів зі статевого виховання, стимулювання рівня їхньої кваліфікації за допомогою реалізації он-лайн освіти; залучення провідних спеціалістів із центрів підвищення кваліфікації педагогів, провідних ВНЗ тощо до співпраці, участь у розробці навчально-методичного забезпечення, у роботі конференцій, семінарів, вебінарів, залучення педагогів

до діяльності регіональних та міжнародних неурядових організацій планування сім'ї є позитивним для України.

4. Особливої актуальності для України набуває активне переймання перспективного досвіду інших освітніх систем, обмін інноваційним досвідом та підходами у здійсненні статевого виховання у глобальному вимірі. Участь у конференціях та семінарах різних рівнів педагогів та студентів забезпечує унікальну можливість ознайомлюватись із провідними тенденціями статевого виховання учнівської молоді в різних країнах світу, накопичувати передовий педагогічний досвід та активно переймати досвід інших освітніх систем у галузі сексуальної освіти, обмінюватись думками та ідеями, налагоджувати робочі контакти тощо, що сприятиме професійному розвитку та проведенню чи активізації освітніх реформ на всіх рівнях.

5. Рекомендованим є запровадження практики здійснення в кожному регіоні моніторингу результатів виховної діяльності педагогів, збору статистичних даних щодо кількості консультаційних центрів, пропозиції та попиту спеціалістів та прорахунку необхідної їх кількості вчителів на найближчі роки для окреслення реальної картини в межах країни.

Вищезазначені особливості розв'язання проблеми статевого виховання в зазначених країнах, без сумніву, заслуговують більш уважного вивчення та впровадження в загальношкільні програми з метою підвищення кваліфікаційного рівня вихователів з окресленої освітньої проблеми в нашій державі. На нашу думку, використання багатогранного зарубіжного досвіду зі статевого виховання учнівської молоді сприятиме інтенсивнішій інтеграції нашої країни у європейську спільноту.

Дослідження та аналіз проблем статевого виховання учнівської молоді доводить, що досягти в ньому позитивних зрушень і необхідних змін на шляху формування повноцінної особистості можливо за умови інтегрованої, узгодженої співпраці вчителів, батьків, учнів та фахівців відповідних центрів.

Висновки до четвертого розділу

1. У ході дослідження встановлено, що в країнах Євросоюзу створена розгалужена система неформальної статевої освіти, розрахована на підвищення обізнаності з питань статей та міжстатевих взаємин, розвиток статевої свідомості та формування статевої культури в учнівській молоді. У неформальній статевої освіті важливе значення мають принципи добровільності, максимального врахування інтересів і потреб особистості. Неформальне статево виховання освіта здійснюється в різних формах позакласної роботи школи та позашкільних закладах, що виявляють зацікавленість до цього напрямку педагогічної діяльності. Намітилася стійка тенденція залучення сім'ї до статевого виховання своїх дітей, психолого-педагогічної підготовки батьків до його ефективного здійснення, використання ЗМІ, позиції церкви та громади у статево вихованні учнівської молоді.

2. З'ясовано, що позакласна діяльність зі статевого виховання поділяється на три основні види: індивідуальна, групова та масова. Індивідуальна робота пов'язується із залученням учнів до самостійного опанування знаннями, розв'язання завдань, що перед ними висуваються (читання науково-популярної, спеціальної та художньої літератури з питань статі, спостереження за особами різних статей при міжстатево спілкуванні, аналіз повідомлень ЗМІ, індивідуальні консультації тощо), враховуючи різні вікові категорії учнів, відповідно до їхніх психофізичних властивостей, соціального досвіду та потреб, пізнавальних інтересів.

3. Виявлено, що в країнах Євросоюзу групові форми позакласної роботи зі статевого виховання традиційно представлені гуртками, проектами, участю учнів у шкільних клубах. Мета позакласної групової діяльності полягає в тому, щоб максимально сприяти задоволенню пізнавальних інтересів окремих учнів, поєднуючи їх із цілями й завданнями спільної роботи. Заслуговує на увагу тенденція розвитку клубної роботи зі статевого виховання, в яких успішно поєднується індивідуальна і групова діяльність

учнів, створюються умови для їхньої активної соціалізації та зацікавленості у розв'язанні проблем статей.

Визначено, що в числі позакласних групових форм організації статевого виховання в Євросоюзу важливе місце відводиться екскурсіям, курсам підготовки до дорослого життя та батьківства. Найбільш поширеними в позакласній роботі з учнями є діяльнісні методи навчання, в яких переважає пошуково-дослідний компонент, перетворюючи процес навчання на акт відкриття нового. Проте їх використання в позаурочній виховній діяльності не є загальноприйнятою нормою, а становить тенденцію в неформальній статевої освіті.

Залученню широкого кола учнів до позакласної виховної діяльності сприяють масові форми роботи. Вони дозволяють охопити переважну більшість учнівської молоді на міжшкільному та більш масштабному рівнях (муніципальному, регіональному тощо). Масова позакласна робота відкриває широкі можливості для реалізації принципу міждисциплінарності, виявлення творчої ініціативи, тісної співпраці педагогічного та учнівського колективів. Серед масових форм статевого виховання в позаурочний час набули поширення або втілюються в практику зустрічі–лекторії, конференції, круглі столи, вечори дозвілля, свята, конкурси тощо. Формуванню громадянської свідомості учнів сприяє залучення їх до участі в різноманітних акціях протесту або підтримки природоохоронної політики уряду, місцевої адміністрації, керівників окремих підприємств, їхніх намірів та реальних дій з поліпшення навколишнього середовища.

4. Встановлено, що позашкільна діяльність зі статевого виховання є суттєвим доповненням до позакласної роботи в країнах Євросоюзу, яка реалізує принцип неперервності у питаннях статі та міжстатевих взаємин. Відсутність психологічної залежності від регламентуючих норм шкільного життя, батьківського контролю за їх дотриманням, підвищує особисту відповідальність за результати зробленого вибору.

Виявлено загальну для країн Євросоюзу тенденцію заохочення в позашкільній діяльності зі статевого виховання учнів урядових, громадських, релігійних організацій, товариств, об'єднань місцевого, національного й міжнародного рівнів. Виявляють високу зацікавленість у цьому напрямі Центри охорони здоров'я, Центри планування сім'ї, молодіжні центри, Центри профілактики СНІДу, молодіжні організації, бібліотеки, спортивно-оздоровчі установи.

5. Визначено, що педагоги країн Євросоюзу значною мірою пов'язують ефективність статевого виховання у закладах освіти з сім'єю, яка справляє найбільший вплив на формування особистості молодої людини, її уподобань, морально-ціннісних орієнтацій, в тому числі й по відношенню до представника протилежної статі. Разом з тим, як показує дослідження, переважна більшість батьків не готова до належного здійснення статевого виховання своїх дітей, що пов'язується з недостатнім рівнем компетентності батьків в питаннях статей та міжстатевих взаємин, нерозуміння загроз у поширенні епідемії ВІЛ/СНІДу, відсутністю знань і досвіду статевого виховання так само, як і відсутністю знань з педагогічної та вікової психології, батьківської педагогіки.

З цією метою при школах та спеціалізованих центрах створюються спеціальні курси для батьків, організовуються тематичні лекції, семінари, диспути, кіно- і відеоперегляди. Провідна роль в педагогічній підготовці батьків у сфері статевого виховання відводиться школі як навчально-виховному закладу, в якому формування майбутнього дорослого громадянина може бути здійснене за умови тісної співпраці з сім'єю. У зв'язку з цим посилюється тенденція залучення батьків до участі в підготовці шкільних виставок, дитячих малюнків, конкурсів, концертів, присвячених проблемам статей, проведенні акцій, пов'язаних із проблемою ВІЛ/СНІДу, або звернення до місцевих органів влади з подолання епідемії – хвороби ХХІ століття.

6. Визначено, що міжнародне співробітництво з питань сексуальної освіти здійснюється через Асоціації з питань планування сім'ї кожної країни

Євросоюзу, Асоціації сексуального здоров'я (Німеччина, Франція, країни Балтії), громадські організації (Pro Familia (Німеччина)), що є членами Міжнародної Федерації планування сім'ї. НУО працюють в напрямі збереження статевого та репродуктивного здоров'я молоді, попередженні небажаних наслідків статевого життя, підготовки кадрів для співпраці з галузевими організаціями.

З'ясовано, що ЗМІ мають особливий вплив на статеve виховання учнів через пресу, телебачення, кіно, спеціально підготовлені комп'ютерні програми, мережу Інтернет, в залежності від країни (у скандинавських країнах – джерело підтримки та інформації з питань сексу, Іспанії, Румунії – викликають занепокоєння та недовіру). Популярними серед молоді є радіостанції, комерційне і громадське телебачення, що розкривають теми надмірної сексуальної активності, порушення сексуальних кордонів. ЗМІ також використовуються педагогами та батьками й у навчально-виховних цілях.

Встановлено, що позиція церкви, погляд медиків та вчителів, громадськості та ЗМІ на питання сексуальності, контрацепції та репродукції людини розходиться. Статеві стосунки, засновані на засадах високої моральності через дотримання цноти до шлюбу, збереження вірності шлюбному партнерові, любов і повага, погляди підтримуються церквою, позиція якої поширюються через релігійні організації, недільні школи при храмах чи монастирях, католицькі ліцеї, молодіжні релігійні рухи.

7. Результати проведеного дослідження дозволили здійснити узагальнення і визначити шляхи використання позитивного науково-практичного досвіду в системі статевого виховання учнів країн Євросоюзу з метою покращення стану і підвищення рівня статевої вихованості учнівської молоді України у сучасних умовах. Рекомендації запропоновані на таких рівнях: державно-законодавчому, організаційно-методичному та професійно-педагогічному.

Основні результати дослідження за четвертим розділом дисертації висвітлено у працях автора: [24; 39; 40; 41; 42].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і запропоновано новий підхід до вирішення важливої й актуальної проблеми, що полягає в цілісному системному обґрунтуванні сучасних тенденцій статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу, визначенні шляхів використання позитивного досвіду країн Євросоюзу в статевому вихованні учнів в Україні в сучасних умовах. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і стали підставою для таких висновків:

1. Аналіз наукових джерел дозволив визначити суспільно-історичні передумови становлення і розвитку системи статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу. Доведено, що процес статевого виховання учнівської молоді має конкретно-історичний характер та прямо залежить від рівня розвитку суспільства та його уявлень про норми статевої поведінки, конфесійних особливостей, сукупності культурних, соціально-політичних, економічних реалій, від рівня розвитку наукових уявлень тощо.

На шляху до свого становлення система статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу пройшла певні періоди, вбираючи всі особливості тієї чи тієї епохи, відповідаючи вимогам того чи того часу, стимулюючи розвиток конкретної країни, будучи важливим джерелом прогресивних ідей. На основі аналізу різних періодизацій системи статевого виховання пропонуємо такі основні періоди становлення і розвитку статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу: *перший період* (XVIII – початок XX століття) – зародження і становлення: XVIII – XIX століття – етап зародження та поширення традиційних християнських цінностей, статево виховання формується під впливом релігії, її провідних ідей та поглядів; *другий період* (початок XX століття – до кінця 30-х років XX століття) – реформування: спроби заперечення буржуазної моралі та визнання необхідності статевого виховання і сексуальної освіти; *третій період* (кінець 30-х–початок 60-х

років ХХ століття) – занепаду: придушення позитивних напрямів сексуальних реформ у суспільстві та відновлення сексуальних репресій; *четвертий період* (60–80-ті роки ХХ століття) – впливу “сексуальної революції”: активізація діяльності асоціацій, неурядових організацій для надання допомоги молоді в питаннях сексуального характеру з метою уникнення поширення епідемії ВІЛ/СНІДу та захворювань, що передаються статевим шляхом; *п’ятий період* (кінець ХХ – початок ХХІ століття) – модернізації і стандартизації: становлення та інтенсивного розвитку системи статевого виховання.

2. На підставі теоретичного аналізу наукових джерел зарубіжних дослідників з’ясовано, що провідними концепціями сексуальної освіти є концепція цнотливості (відображення традиційно-обмежених позицій про роль інтимних стосунків, які слугують тільки для продовження роду), гігієнічна концепція (врахування положень анатомії та фізіології репродуктивної системи людини і навчання навичкам особистої гігієни, здорового способу життя, планування сім’ї та відповідального батьківства), концепція навчання контрацепції (виявлення сексуальної активності підлітків як закономірного процесу, який контролюють методами контрацепції для уникнення небажаних наслідків ранніх статевих зв’язків) та концепція “навчання утриманню” (розробка мотиваційної програми уникнення сексуальних зв’язків, наслідком яких є небажана вагітність, захворювань, що передаються статевим шляхом та інші, пов’язані із здоров’ям, проблеми).

У практиці статевого виховання учнів країн Євросоюзу виокремлюють три моделі статевого виховання молоді: рестриктивна (обмежувально-охоронна), пермісивна (ліберальна) та модель “золотої середини”. Рестриктивна модель передбачає обмеження учнів в одержанні необхідної інформації до сформованості глибокого розуміння сутності і важливості сім’ї і шлюбу, відповідального батьківства. Пермісивну модель статевого виховання характеризує відкритість поглядів на питання статей та міжстатевих взаємин; надання різнобічної інформації про всі аспекти

статевої поведінки та проблеми, пов'язані з цим питанням; співпраця закладів освіти та інституцій охорони здоров'я. Модель "золотої середини" передбачає встановлення норм сексуальної моралі, допомога молодій людині уникнути розчарувань, не спричинити шкоди іншим у сексуальних стосунках, узявши за основу важливі життєві цінності (кохання, шлюб, сім'я), що регулюють та визначають рамки сексуальної поведінки молоді.

3. З'ясовано особливості стандартизації сексуальної освіти в Європі. Встановлено, що за версією європейського співтовариства, стандарти – це узагальнені на рівні макрорегіону вимоги до статевої освіченості учнів на певному етапі здобуття освіти. У "Стандартах сексуальної освіти в Європі" (*"Standards for sexuality education in Europe"*) визначено основні цілі: здатність формування толерантного, відкритого і поважного ставлення до сексуальності, різних форм співжиття, установок і цінностей; повага до сексуального різноманіття і гендерних відмінностей, усвідомлення сексуальної ідентичності і розподілення гендерних ролей; розширення можливостей прийняття правильних рішень, заснованих на отриманій інформації і її розумінні, а також відповідальності за себе та свого партнера; можливість розвитку особистості, наділеної сексуальністю.

Результати дослідження дали змогу з'ясувати, що розроблені відповідно до європейських національні стандарти окремої країни Євросоюзу пронизані ідеєю врахування традицій національної культури, моралі, релігії. Суттєвий вплив на національні особливості статевого виховання мав час вступу до європейського співтовариства, засновники якого заклали основи формування сучасної шкільної сексуальної освіти на теренах Європи, приділяючи особливу увагу формуванню політики статі в цих країнах, розробленню законодавчої бази з боку інституцій Євросоюзу та Ради Європи в галузі шкільної освіти в цілому та статевого виховання зокрема.

4. Розкрито мету, завдання та принципи статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу, де на початку XXI століття на спільність

науково-теоретичних пошуків суттєво вплинули інтеграційні процеси у сфері міжнародних відносин, культури, освіти, політики.

Порівняльний аналіз цілей статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу засвідчив, що з розвитком окремої держави акценти зміщувалися з пізнавального рівня формування статевої свідомості та культури на емоційно-поведінковий. Нині головною метою статевого виховання є соціалізація молодої людини, підготовка її до інтимного, подружнього і сімейного життя, відповідно до норм конкретного суспільства, сприяння можливості формувати власні ціннісні установки, погляди та розвивати навички, пов'язані із прийняттям рішень при міжстатевому спілкуванні, а також зниженні ризиків у багатьох аспектах сексуальності.

З'ясовано, що конкретні цілі статевого виховання учнів – пізнавальні, емоційні і поведінкові – виокремлюються з відповідних узагальнених цілей статевого виховання.

Ключові принципи, які забезпечують ефективність статевого виховання, полягають у відповідності віку, рівню розвитку і розуміння молоді, врахуванні культурного та соціального середовища, в якому перебуває дитина, її статевій приналежності; дотриманні сексуальних та репродуктивних прав людини, гендерної рівності в самовизначенні та прийнятті різноманітності способів співжиття. Важливими принципами статевого виховання при цьому є принципи міждисциплінарності, врахування вікових особливостей школярів і типу навчального закладу, орієнтації на поведінку школярів, цілісності, науковості, комплексності, емоційності статевого виховання, об'єктивності та правдивості, авторитетності джерел інформації, систематичності та неперервності, активності та ін.

5. На основі узагальнення наукових джерел визначено форми організації, методи і засоби статевого виховання у закладах освіти країн Євросоюзу. Розмаїття форм організації статевого виховання, узагальнивши, можна розподілити на дві основні групи: традиційні та спеціальні. До першої групи належать такі форми організації, як: фрагменти уроків та окремі уроки

різних навчальних дисциплін; факультативні заняття; заходи для батьків. До другої – різноманітні форми занять, побудовані на комплексній основі: комплексні уроки, мультимедійні курси, партнерство в навчанні та вихованні, коли вчитель виконує поставлені перед класом або групою учнів завдання як один із рівноправних членів учнівського колективу тощо.

Визначено, що найбільш широке застосування отримали такі групи методів виховання, як методи формування свідомості учня (бесіда, драматизація, дискусія, лекція, метод прикладу тощо) та методи організації діяльності, спілкування та формування досвіду, відповідальності та поведінки (привчання, вправи, розв'язання виховних ситуацій тощо). З'ясовано, що в останні десятиліття значну увагу педагоги країн Євросоюзу приділяють використанню інтерактивних методів, до яких належать метод проектів, “мозковий штурм” та ін., які мають елементи пошукової діяльності.

Важлива роль у статевому вихованні учнівської молоді належить різноманітним засобам виховання, до яких, насамперед, відносять особу педагога з його особистим ставленням до сексуальності, його культура мовлення та засоби, які умовно поділяють на три основні групи: традиційні, технічні та інноваційні. До першої групи належать різні наочні посібники (підручники, робочі зошити, книги, картини, малюнки, картки, плакати, таблиці тощо) та роздавальний матеріал, використання якого полегшує засвоєння навчально-виховного матеріалу із питань статей, збуджує пізнавальний інтерес до проблеми статей, заходів для їх вирішення. Технічні (в тому числі й екранні) засоби навчання посилюють можливості педагогічного впливу на особистість учня, оскільки мають більш широкий діапазон презентації і висвітлення будь-якого аспекту сучасних проблем статей, підвищують його емоційний фон, наближають до реалій життя. Перспективною є комп'ютерна техніка, яка сьогодні найбільш мобільна в отриманні необхідної інформації, її використання залежно від поставлених дидактичних та виховних цілей забезпечує широкі можливості для

моделювання навчально-виховних ситуацій із розв'язання завдань статевознавчого змісту.

6. Яскраво виражена потреба сучасного суспільства в якісному статевому вихованні учнів знаходить підтримку на національному рівні країн Євросоюзу: держави виявляють інтерес до збереження репродуктивного та сексуального здоров'я молоді, обґрунтовують доцільність міжнародного співробітництва у сфері статевого виховання і в той самий час враховують національні традиції. Важливе місце в реалізації завдань удосконалення національних систем статевого виховання в країнах Євросоюзу займає формування ефективної політики з питань статей у кожній країні.

7. Досліджено можливості позакласної та позашкільної діяльності в статевому вихованні учнів країн Євросоюзу. Встановлено, що педагоги країн Євросоюзу позакласну та позашкільну діяльність розглядають як важливу ланку в системі неперервного статевого виховання. Їх головна функція полягає в тому, щоб сприяти підвищенню статевої вихованості підростаючого покоління, формуванню в нього умінь і навичок розв'язання проблем статей та міжстатевої взаємодії. У позакласній діяльності закладів освіти дієвими є групові та масові форми роботи (проектні групи, шкільні клуби, гуртки здоров'я, екскурсії, зустрічі-лекторії, свята, вечори дозвілля та ін.).

Ефективною формою позашкільної діяльності зі статевого виховання учнів є їх участь у роботі Центрів (збереження сексуального та репродуктивного здоров'я, планування сім'ї, профілактики СНІДу), молодіжних організацій, культурно-освітніх і наукових установ (музеїв, бібліотек та ін.), спортивно-оздоровчих закладів.

Визначено роль громади, релігії та ЗМІ в питаннях статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу. Школи активно співпрацюють із такими громадськими організаціями, як Міжнародна федерація планування сім'ї (*International Planned Parenthood Federation*), членами якої є Асоціації з питань планування сім'ї кожної країни Євросоюзу; Асоціаціями сексуального здоров'я (Німеччина, Франція, країни Балтії), громадською організацією (*Pro*

Familia (Німеччина)), що працюють в напрямі збереження статевого та репродуктивного здоров'я молоді, попередженні небажаних наслідків статевого життя тощо.

З'ясовано, що важливу роль у статевому вихованні учнів відіграють ЗМІ (преса, телебачення, кіно, спеціально підготовлені комп'ютерні програми, мережа Інтернет), вплив яких різниться залежно від конкретної країни (у скандинавських країнах – джерело підтримки та інформації з питань сексу; Іспанії, Румунії – занепокоєння та недовіра). Визначено, що преса, радіостанції, комерційне і громадське телебачення, які порушують теми сексуальних кордонів, сексуального самовизначення, є досить популярними серед молоді. ЗМІ широко використовують педагоги та батьки в навчально-виховних та виховних цілях.

Встановлено, що позиція церкви, погляди медиків і вчителів, громадськості та ЗМІ на питання сексуальності, контрацепції та репродукції людини розходяться. Релігія підтримує статеві стосунки, засновані на засадах високої моральності через дотримання цноти до шлюбу, збереження вірності шлюбному партнерові, любов і повагу. Її позицію поширюють через релігійні організації, недільні школи при храмах чи монастирях, католицькі ліцеї, молодіжні релігійні рухи тощо.

8. Обґрунтовано сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді: поступове здійснення державами-членами Євросоюзу ефективної статевої політики, яка забезпечує дієву реалізацію стратегії статевого виховання та сексуальної освіти, стійку увагу суспільства до загального рівня статевої культури населення; посилення соціокультурного контексту змісту статевого виховання; активізація діяльності всіх соціальних інституцій з метою посилення уваги суспільства до проблем статевого виховання та сексуальної освіти; цілеспрямоване оновлення державного стандарту сексуальної освіти конкретної держави; удосконалення професійно-педагогічної підготовки та перепідготовки педагогів до статевого виховання учнів; створення належного нормативно-методичного забезпечення.

Результати проведеного дослідження дали можливість узагальнити і визначити шляхи використання позитивного досвіду статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу з метою поліпшення стану і підвищення рівня статевої вихованості та статевої культури громадян України у сучасних умовах. З цією метою запропоновано рекомендації на державно-законодавчому, організаційно-методичному та професійно-педагогічному рівнях.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Перспективними напрямками його продовження можуть бути: теорія і практика статевого виховання учнів в інших країнах світу; застосування інноваційних педагогічних технологій у статевого вихованні; формування системи професійної підготовки педагогів до статевого виховання учнів країн Євросоюзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев В. С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В. С. Агеев // Вопросы психологии, 1987. – № 2. – С. 152–158.
2. Акімова О. В. Теоретико-методичні засади формування творчого мислення майбутнього вчителя в умовах університетської освіти : монографія / О. В. Акімова. – Вінниця : Балюк І. Б., 2007. – 351 с.
3. Алексеенко Т. Ф. Гендерний концепт сімейного виховання особистості як наукова і соціально-педагогічна проблема / Т. Ф. Алексеенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 19, кн. 1. – С. 24–35.
4. Алексеенко Т. Ф. Дитячі шлюби і раннє материнство / Т. Ф. Алексеенко // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., 26–27 листоп. 2015 р. / Харків. держ. акад. культури ; відп. за вип. Н. М. Кушнарєнко. – Харків : ХДАК, 2015. – С. 100–101.
5. Алексеенко Т. Ф. Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики / Т. Ф. Алексеенко. – Умань, 2016. – 430 с.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд. ЛГУ, 1968. – 340 с.
7. Арабов И. Нравственная подготовка старшеклассников к семейной жизни : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – М., 1979. – 189 с.
8. Архангельский Л. М. Нравственное воспитание / Л. М. Архангельский. – М. : Мысль, 1979. – 303 с.
9. Атаров Т. С. Вопросы полового воспитания / Т. С. Атаров. – М. : Медицина, 1959. – 107 с.
10. Бадмаева С. В. Профессионально-этическая подготовка учителя к формированию полоролевого поведения школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. В. Бадмаева. – М., 1997. – 193 с.

11. Барский В. И. Культура добрых отношений / В. И. Барский. – М. : Знание, 1987. – 168 с.
12. Безкоровайна О.В. Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці : монографія / О.В. Безкоровайна. – Рівне : РДГУ, видавець Олег Зень, 2009. – 470 с.
13. Безкоровайна О.В. Особливості реалізації технології виховання статевої культури старшокласників у соціально-ціннісній діяльності / О.В. Безкоровайна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – Вип. 18, кн. 1. – С. 44–52.
14. Безкоровайна О.В. Проблема статевого виховання особистості в умовах полікультурності сучасного освітнього простору / О.В. Безкоровайна // “Нова педагогічна думка”, 2017. – № 1. – С.90–95.
15. Безкоровайна О.В. Феномен “культура особистісного самоствердження”: сутність та зміст / О.В. Безкоровайна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наукових праць. – Сер. : Психологія і педагогіка./ гол. ред. В.І.Шахов. – Вінниця : ПП “Едельвейс і К”, 2012. – Вип. 36 – С. 80–91.
16. Безрукова В. С. Воспитание сексуальной культуры молодежи // Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика : учебное пособие. – Екатеринбург. – 1996. – 468 с.
17. Бельская Г. А. Некоторые вопросы полового воспитания в истории педагогики (конец XIX–начало XX в.) / Г. А. Бельская // Советская педагогика. – 1980. – № 9. – С. 57–62.
18. Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX–начала XX в. : Половозрастной аспект традиционной культуры / Т. А. Бернштам. – М. : Просвещение, 1988. – 302 с.
19. Бех І. Д. Вчинок у морально-духовному розвитку особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2006. – № 3. – С. 1–4.

20. Блонский П. П. Очерки детской сексуальности / П. П. Блонский // Избранные педагогические и психологические произведения. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1979. – С. 202–277.
21. Блонский П. П. Половое воспитание: невежество и ханжество – плохое воспитание / П. П. Блонский // Народное образование. – 1990. – № 7. – С. 133–139.
22. Буслаева З. П., Просецкая А. Г. Половое воспитание школьников / З. П. Буслаева, А. Г. Просецкая. – М. : Просвита, 1968. – 40 с.
23. Бялик О.В. Впровадження інтерактивних форм та методів статевого виховання учнів у країнах Євросоюзу / О.В. Бялик // Vysoká škola Danubius Fakulta sociálnych štúdií. – Sládkovičovo, Slovak Republic, 2016. – С. 174–177.
24. Бялик О. В. Досвід Євросоюзу щодо статевого виховання учнівської молоді та її підготовка до подружнього життя й відповідального батьківства / О. В. Бялик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Кіровоград : Імекс-ЛТД. – Вип. 18, кн. 1, 2014. – С. 90–98.
25. Бялик О. В. Засоби статевого виховання учнівської молоді в закладах освіти країн Євросоюзу / О. В. Бялик // Молодіжна політика : проблеми та перспективи: збірник наукових праць / Ред. С. Щудло, П. Длугош. – Дрогобич – Жешув : “Трек ЛТД”, 2016. – Вип. 7. – С. 154–159.
26. Бялик О. В. Історія розвитку системи статевого виховання у країнах Європейського Союзу / О. В. Бялик // Вища освіта України : Теоретичний та науково-методичний часопис. – № 3. – Додаток 1 : Інтеграція вищої освіти і науки. – К., 2015. – С. 33–39.
27. Бялик О. В. Мета і завдання статевого виховання учнів у країнах Європейського Союзу / О. В. Бялик // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” – Додаток 1 до Вип. 36, Том III (63) : Тематичний

випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К. : Гнозис, 2015. – С. 278–286.

28. Бялик О. В. Методи статевого виховання учнівської молоді в закладах освіти країн Євросоюзу / О. В. Бялик // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – № 5 (59). – С. 3–12.

29. Бялик О. В. Особенности полового воспитания учащейся молодёжи в школах стран-основателей Евросоюза / О. В. Бялик // Вестни БДПУ. Серия 1. – 2016. – № 3(89). – С. 36–39.

30. Бялик О. В. Особливості становлення системи статевого виховання учнівської молоді у країнах Євросоюзу / О. В. Бялик // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – Мелітополь : ФО-П Однорог Т. В., 2013. – Випуск XI. – С. 31–36.

31. Бялик О. В. Педагогічна модель статевого виховання підлітків у позаурочній діяльності / О. В. Бялик // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші. – Умань : СПД Жовтий, 2009. – Випуск 29. – С. 196–201.

32. Бялик О. В. Провідні принципи статевого виховання учнів у закладах освіти країн Євросоюзу / О. В. Бялик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – К. – Вип. 19, кн. 1, 2015. – С. 104–113.

33. Бялик О. В. Современные подходы к половому воспитанию учащейся молодежи некоторых стран Европейского Союза / О. В. Бялик // Азимут научных исследований : педагогика и психология. – 2013. – № 1 (2). – С. 8–10.

34. Бялик О. В. Стан дослідження проблеми статевого виховання учнівської молоді в зарубіжній педагогічній думці / О. В. Бялик // Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць ДВНЗ

“Донбаський державний педагогічний університет” (ДДПУ) / за заг. редакцією проф. В. І. Сипченка. – Харків : ТОВ “Видавництво НТМТ”, 2016. – № 5 (79). – С. 137–147.

35. Бялик О. В. Стандарти сексуальної освіти в Європі: погляд вітчизняного дослідника / О. В. Бялик // Вісник Черкаського університету, серія “Педагогічні науки”. – № 3 (336). – 2015. – С. 88–92.

36. Бялик О. В. Стандарти сексуальної освіти: європейський вимір / О. В. Бялик // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – Мелітополь : ФО-П Однорог Т. В., 2015. – Випуск ХІУ. – С. 20–25.

37. Бялик О. В. Статева просвіта та дошлюбне виховання в США / О. В. Бялик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Вип. 12. – Ч. 2. – Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2008. – С. 479–483.

38. Бялик О. В. Статева просвіта учнівської молоді: досвід ФРН / О. В. Бялик // Збірник наукових праць УДПУ / Гол. ред. : М.Т.Мартинюк. – Умань : РВЦ “Софія”, 2008. – Ч.5. – С. 18–23.

39. Бялик О. В. Статева та сексуальна просвіта учнів в умовах формування загальноєвропейського освітнього простору / О. В. Бялик // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” – Додаток 1 до Вип. 5, Том ІУ (55) : Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К. : Гнозис, 2014. – С. 79–85.

40. Бялик О. В. Статеве виховання молоді в контексті зарубіжного досвіду / О. В. Бялик // Збірник наукових праць УДПУ / Гол. ред. : М.Т.Мартинюк. – Умань : СПД Жовтий, 2008. – Ч. 1. – С. 38–43.

41. Бялик О. В. Статеве виховання підлітків в умовах сім’ї / О. В. Бялик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Вип.10. – Т.2. – Камінець-Подільський, 2007. – С. 284–290.

42. Бялик О. В. Статеве виховання учнівської молоді в системі освіти країн Євросоюзу та України: порівняльний аспект / О. В. Бялик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Кіровоград : Імекс-ЛТД. – Вип. 17, кн.1, 2013. – С.112–121.
43. Бялик О. В. Статеве виховання учнів у закладах освіти країн першої хвилі вступу до європейського співтовариства/ О. В. Бялик // Порівняльно-педагогічні студії. Науково-педагогічний журнал, 2016. – № 2(28). – С. 31–39.
44. Бялик О.В. Статеве виховання школярів: європейський контекст [монографія] / О. В. Бялик. – РВЦ “Візаві”, 2016. – 322 с.
45. Бялик О. В. Суспільно-історичні передумови статевого виховання учнівської молоді / О. В. Бялик // Молодь і ринок. – № 5. – 2015. – С. 117–123.
46. Бялик О. В. Сучасні моделі статевого виховання учнівської молоді країн Євросоюзу (на прикладі Італії, Данії та Фінляндії, Польщі) / О. В. Бялик // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – Випуск 8. – Ч. 2. – С. 217–222.
47. Бялик О. В. Форми організації статевого виховання учнівської молоді в закладах освіти країн Євросоюзу / О. В. Бялик // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (46), Issue: 97, 2016. – С. 16–19.
48. Василенко О. В. Педагогічні умови статевого виховання старших підлітків у позаурочній діяльності : дис. ... пед. наук : 13.00.07 / Оксана Василівна Василенко. – К., 2006. – 168 с.
49. Ващенко Г. Виховання статевої чистоти і стриманості / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1954. – № 11. – С. 29–37.
50. Ващенко Г. П. Виховний ідеал / Г. П. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 191 с.

51. Верб Л. Я. Половое воспитание старших школьников как морально-педагогическая проблема : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Я. Верб. – Л., 1972. – 161 с.
52. Вильданова Ф. Д. Нравственно-половое воспитание как фактор социализации молодежи : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Ф. Д. Вильданова. – Казань, 1998. – 170 с.
53. В мире подростка / Под ред. А. А. Бодалева. – М.: Медицина, 1980. – 296 с.
54. Волкова М. К вопросу о физическом воспитании мальчиков. Текст / М. Волкова // Русская школа, 1903. – № 1 – С. 72–95.
55. Волкова Н. П. Педагогіка : посібн. / Н. П. Волкова. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2002. – 576 с.
56. Главацька О. Проблема підготовки майбутніх вчителів до статевого виховання учнів: дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Олена Главацька. – Тернопіль, 2000. – 178 с.
57. Говорун Т.В., Кікінеджи О.М. Стать та сексуальність : психологічний ракурс : навч. посібник / Тамара Василівна Говорун, Оксана Михайлівна Кікінеджи; Гол. ред.. Б. Є. Будний. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 1999. – 384 с.
58. Говорун Т.В. Сексуальність та статева поведінка в Україні (Проблеми сьогодення та перспективи) [Текст] / Т. В. Говорун, Б. М. Ворник. – К., 1995. – 51 с.
59. Говорун Т.В. Твоє сексуальне та репродуктивне здоров'я [Текст] : випускникам шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Т. М. Говорун. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2002. – 159 с.
60. Голод С. П. XX век и тенденции сексуальных отношений в России / С. Л. Голод. – СПб., 1996. – 191 с.

61. Гречин І. М. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у Німеччині : дис. ... пед. наук : 13.00.07 / Ірина Михайлівна Гречин. – Тернопіль, 2012. – 166 с.
62. Гриньова М. В., Коберник О. М., Малаканова Л. В., Сорокіна Г. Ю. Основи сучасного виховання : навчальний посібник / М. В. Гриньова, О. М. Коберник та ін.; ПНПУ імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПП “Астрія”, 2015. – 345 с.
63. Даценко І. М. Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у республіці Польща : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ірина Миколаївна Даценко. – Тернопіль, 2008. – 18 с.
64. Дворянчиков Н. В. Полоролевая идентичность у лиц с девиантным сексуальным поведением : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Н. В. Дворянчиков. – М., 1998. – 20 с.
65. Демченко О. Й. Теорія та практика сімейного виховання у Великій Британії (історико-педагогічний аспект) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олександра Йосипівна Демченко. – Луганськ, 2001. – 18 с.
66. Добрович А. Б. Беседы о половом воспитании / А. Б. Добрович. – М. : Знание, 1982. – 96 с.
67. Добряков И. В. Либерализация сексуальной морали в России и половое воспитание / И. В. Добряков // Психологическая газета, 2002. – № 12/87 (декабрь). – С. 21–24.
68. Житомирский К. К сексуальному вопросу в педагогике. Текст. / К. Житомирский // Русская школа, 1905. – № 7–8. – С. 152–174.
69. Залкінд А. Статеве питання з комуністичної точки зору / А. Залкінд. – М., 1924. – 64 с.
70. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учебник для вузов. Изд. второе, доп. испр. и перераб. / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2003. – 384 с.
71. Зубілевич М. Гендерне виховання дівчат-підлітків у Великій Британії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / М. Зубілевич. – К., 2006. – 18 с.

72. Игошев К. Е., Миньковский Г. М. Семья, дети, школа / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 2009. – 448 с.
73. Исаев Д. К., Каган В. Е. Половое воспитание детей / Д. К. Исаев, В. Е. Каган. – Л. : Медицина, 1988. – 155 с.
74. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии / В. Е. Каган. – М. : Педагогика, 1991. – 256 с.
75. Казанський О. А. Ігри в самих себе / О. А. Казанський. – М. : Рос.пед.агенство, 2005. – 128 с.
76. Каприков В. Нравственные основы полового воспитания старшеклассников / на материале сельских школ : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. Каприков. – М., 1972. – 24 с.
77. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання / С. Г. Карпенчук. – К., 2005. – 282 с.
78. Коберник О. М. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі / О. М. Коберник. – К. : Науковий світ, 2001. – 182 с.
79. Коберник О. М. Управління виховним процесом у загальноосвітньому навчальному закладі / О. М. Коберник. – К. : Науковий світ, 2003. – 230 с.
80. Ковальчук Л. О. Гендерне виховання учнівської молоді в Німеччині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Любов Олександрівна Ковальчук. – Тернопіль, 2008. – 18 с.
81. Кодекс лицарської честі // Козацька педагогіка. – К. : Дніпро, 1990. – 36 с.
82. Колесов Д. В. Беседы о половом воспитании / Д. В. Колесов. – М. : Педагогика, 1986. – 192 с.
83. Колесов Д. В., Сельверова Н. Б. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания / Д. В. Колесов, Н. Б. Сельверова. – М. : Педагогика, 1978. – 224 с.

84. Кон И. С. Вкус запретного плода / И. С. Кон. – М. : Молодая гвардия, 1992. – 446 с.
85. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии, 1981. – № 2. – С.47–57.
86. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
87. Кон И. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века / И. С. Кон // Світло. – 2003. – № 2. – С. 37–44.
88. Кондратюк А. П. Педагогіка : навч. посібник / А. П. Кондратюк. – К. : Вища школа, 1982. – 384 с.
89. Кононко О. Л. Виховання / О. Л. Кононко // Енциклопедія освіти. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
90. Концепция Российской академии образования по проблеме “Половое воспитание российских школьников” // Учительская газета, 1997. – № 13 (29). – С. 14.
91. Кравець В. Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн : [монографія] / за ред. члена-кориспандента АПН України, проф. В. Кравця. – Тернопіль : ТзОВ “Видавництво Астон”, 2009. –
92. Кравець В. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ ст. / Володимир Кравець. – Тернопіль, 1996. – 290 с.
93. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Володимир Петрович Кравець. – К., 1997. – 386 с.
94. Кравченко Т. В. Особливості статевого виховання молоді 20–30-х років ХХ століття в Україні в контексті історико-педагогічного дослідження / Тнтяна Кравченко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2005. – Вип. ХХХХ – С. 320–323.
95. Кравченко Т. В. Статеве виховання в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття: регіональний аспект / Тктяна Кравченко // Історико-педагогічні

дослідження: регіональний вимір : зб. наук. пр. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 201–206.

96. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20–30 років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тетяна Волоимирівна Кравченко. – Кіровоград, 2009. – 20 с.

97. Кравченко Т. В. Статеве виховання як історико-педагогічна проблема / Тетяна Кравченко // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2004. – Вип. XXXV. – С. 280–282.

98. Кравченко Т. В. “Статеве питання” на сторінках вітчизняних періодичних видань 20-х років ХХ століття / Тетяна Кравченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 17. – С. 176–181.

99. Кузнецов М. Т. К основам нравственно-полового воспитания / М. Т. Кузнецов // Советская педагогика. – 1990. – №6. – С.32–36.

100. Кузнецова О. А. Статеве виховання школярів : навчальний посібник / О. А. Кузнецова. – Миколаїв : ІЛІОН, 2004. – 176 с.

101. Либерман Б. Н. Что необходимо знать родителям учащихся по вопросу о половом воспитании : текст. / Б. Н. Либерман // Русская школа. – 1912. – № 3. – С. 64–72.

102. Левенфельд Л. Сексуальные проблемы : текст. / Л. Левенфельд. – СПб., 1912. – 195 с.

103. Левит М. Как осуществить половое воспитание / М. Левит // Педагогический вестник. – 1999. – № 3 (август). – С. 11–17.

104. Левчик Н. С. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов’язків у США та Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Наталія Стефанівна Левчик. – Тернопіль, 2010. – 180 с.

105. Лобус А. И. Методика полового просвещения молодежи / А. И. Лобус. – Л., 1972. – 62 с.

106. Лозинский Е. Новые проблемы воспитания : текст / Е. Лозинский. – Т. 1. Религия. Нравственность. Сексуальное воспитание. – СПб., 1912. – 287 с.
107. Локшина О. Європеїзація освіти в Україні / Олена Локшина // Емпіричні дослідження для реформування освіти в Україні : Збірник матеріалів I Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (11 лютого 2017 р.) За ред. С. Щудло, О. Заболотної, О. Ковальчук. – Київ – Дрогобич : ТзОВ “Трек-ЛТД”, 2017. – С. 98–101.
108. Локшина О. Компаративна освіта в Україні: траєкторія розвитку / О. Локшина // Український педагогічний журнал. – 2015. – № 4. – С. 7–18.
109. Локшина О. Трансформаційні процеси у шкільній освіті Європейського Союзу: роздуми для України / Олена Локшина // Рідна школа, 2015. – № 1–2 (січень-лютий). – С. 13–18.
110. Лушпай Л. І. Гендерне виховання учнів середніх навчальних закладів у Великій Британії : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.07 / Людмила Іванівна Лушпай. – Тернопіль, 2012. – 20 с.
111. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей / А. С. Макаренко // Твори в 7 т. – Т.4. – К. : Рад. школа, 1954. –382 с.
112. Малахов Б. Б. Половое воспитание подростка : в помощь лектору / Б. Б. Малахов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1981. – 36 с.
113. Матвієнко О. Проблеми реформування шкільної системи освіти України в рамках інтеграції у загальноєвропейський освітній простір / Ольга Матвієнко // Рідна школа. – 2006. – № 10. – 3 – с. 5–9.
114. Машихина Т. П. Формирование полоролевого поведения старших подростков : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. П. Машихина. – Волгоград, 2003. – 23 с.
115. Міжева С. Р. Проблемы полового воспитания в отечественной школе и педагогике конца XIX – начала XX веков : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Светлана Руслановна Мижева. – Ставрополь, 2011. – 138 с.

116. Модернізація педагогічної освіти в європейському та євроатлантичному освітньому просторі [Монографія] / авт. кол.: Н. М. Авшенюк, В. О. Кудін, О. І. Огієнко та ін. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 232 с.

117. Мудрик А. В. О полоролевом (гендерном) подходе в социальном воспитании / А.В. Мудрик // Народное образование. – 2007. – № 5. – С. 175–181.

118. Негребецкая Н. В. Основные тенденции развития высшего педагогического образования стран Западной Европы конца 20 века (на материале Англии, Франции, Германии) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. В. Негребецкая. – Белгород, 2003.

119. Новикова Н. И. Формирование нравственных основ межличностных отношений старшеклассников при подготовке к семейной жизни : автореф. дис... канд.пед. наук :13.00.01 / Н. И. Новикова. – К., 1991. – 22 с.

120. Овсиенко И. А. Подготовка будущего учителя к нравственно-половому воспитанию школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Инна Александровна Овсиенко. – Калуга, 2003. – 194 с.

121. Огородников И. Т. Педагогика школы : учеб. пособие / И. Т. Огородников. – М. : Просвещение, 1978. –320 с.

122. Паничок Т. Я. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.07 / Тетяна Ярославівна Паничок. – Тернопіль, 2010. – 163 с.

123. Певзнер М. Н. Подготовка подростка к будущей семейной жизни : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. Н. Певзнер. – Л., 1991. – 19 с.

124. Педагогический словарь : в 2-х т. / гл. ред. И. А. Каиров. – М. : АПН СССР, 1960. – Т. 1. – 774 с.

125. Петрова Т. В. Половое воспитание младших школьников на основе причинно-следственных связей: автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Татьяна Вадимовна Петрова. – Чебоксары, 2007. – 18 с.

126. Петрунько О. Статеве виховання молоді / О. Петрунько // Педагогічна газета. – 2005. – № 10. – С. 6.
127. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжність : монографія / Л. П. Пуховська. – К. : Вища школа, 1997. – 180 с.
128. Педагогические условия подготовки учащейся молодежи к брачно-семейным отношениям : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.08 / Наида Алиасхабовна Салаватова. – Махачкала, 2010. – 19 с.
129. Сбруева А. А. Порівняльна педагогіка : навч. посібник / А. А. Сбруева – 2-е вид. – Суми : Університетська книга, 2004. – 320 с.
130. Семенова Л. Э. Полоролевые отношения, самооценка, притязания в личностном становлении детей старшего дошкольного возраста : дис... канд. психол. наук : 17.00.01 / Л. Э. Семенова. – Новгород, 1993. – 267 с.
131. Сечейко О. В. Психологічні детермінанти сексуальної поведінки підлітків : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Олена Володимирівна Сечейко. – К. – 2000. – 176 с.
132. Скуратівський В. Місяцелік :Український народний календар / В. Скуратівський. – Вид-во : Київ : Мистецтво, 1993. – 208 с.
133. Соловцева Е. Представление подростков о половой жизни / Е. Соловцева // Народное образование. – 2001. – № 5. – С. 209–213.
134. Стан та чинники здоров'я українських підлітків : [монографія] / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, О. Н. Артюх та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : ЕНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – К. : “К.І.С.”, 2011. – 172 с.
135. Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн : [монографія] / за ред. члена-кориспондента АПН України, проф. В. Кравця. – Тернопіль : ТзОВ “Видавництво Астон”, 2009. – 206 с.

136. Столярчук Л. И. Теория и практика воспитания школьников в процессе полоролевой социализации : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Людмила Ивановна Столярчук. – Москва, 1998. – 19 с.
137. Сухомлинська О. В. Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2004. – № 2. – С. 2-6.
138. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1978. – 263 с.
139. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1988. – 310 с.
140. Тарасенко Г. С. Виховний процес у контексті оновлення парадигмальних підходів до сучасної освіти / Г. С. Тарасенко // Сучасні інформаційні технології навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2010. – Вип. 23. – С.96–101.
141. Титов В. А. Педагогіка зарубіжних країн: порівняльна педагогіка : посібник для підготовки до іспитів / В. А. Титов, ред. А. Г. Буланова. – М. : А-Пріор, 2010. – 158 с.
142. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання / К. Д. Ушинський. / Вибрані твори : в 2 т. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 192–471.
143. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання / К. Д. Ушинський / Вибрані пед.твори : в 2 т. – К. : Рад. школа, 1983. –Т.1. – С.9–191.
144. Фінчук Г. В. Теорія та практика сімейного виховання в зарубіжній педагогіці : автореф. дис. ... пед. наук : 13.00.01 / Г. В. Фінчук. – Луганськ, 2001. – 20 с.
145. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2000. – 544 с.

146. Фрейд З. “Культурная” сексуальная мораль и современная нервозность / Психология и психоанализ сексуальности / З. Фрейд // Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара, 2002.
147. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности / З. Фрейд // Психология бессознательного : Сб. произведений / Сост. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.
148. Хаптанова Т. Г. Реализация потребностно-информационного подхода в половом воспитании подростков : дис... канд. пед. наук :13.00.01 / Т. Г. Хаптанова. – Якутск, 2002. – 121 с.
149. Ходаков Н. М., Яшин В. Н. Нравственно-половое воспитание молодежи / Н. М. Ходаков, В. Н. Яшин. – М. : Медицина, 1975. – 45 с.
150. Хорошин М. Г. Половое воспитание / М. Г. Хорошин. – М. : Медицина, 1971. – 55 с.
151. Хрипкова А. Г. Разговор на трудную тему. Заметки о половом воспитании / А. Г. Хрипкова. – М. : Педагогика, 1970. – 62 с.
152. Хушч М. Социолого-педагогическое исследование полового воспитания младших школьников в Польше : дисс. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Мирослав Хушч. – Ярославль, 2000. – 293 с.
153. Чернышова С. В. Научно-практические основы полового воспитания девочек-подростков в учебно-воспитательном процессе школы : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Светлана Владимировна Чернышева. – Владикавказ, 2008. – 21 с.
154. Шахов В. І. Соціально-психологічні механізми принципу мінімізації виховного впливу / В. І. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – Серія : Педагогіка і психологія. – 2010. – Вип. 30. – С. 25–31.
155. Шиделко А. В. Соціальна профілактика статевої деморалізації неповнолітніх дівчат в Україні та в Польщі : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Анна Володимирівна Шиделко. – Запоріжжя, 2012. – 166 с.

156. Штифурак В. Є. Соціально-педагогічні основи організації виховної роботи зі студентською молоддю : монографія / В.Є.Штифурак. – Вінниця : вид-во “Діло”, 2007. – 568 с.
157. Щукина Г. И. Педагогика школы : учеб.пособие для студентов пед. ин-тов / Г. И. Щукина. – М. : Просвещение, 1977. – 384 с.
158. Яруллин Р. Х. Нравственные основы полового воспитания подростков в учебной и внеклассной работе по физической культуре : дис... канд пед. наук : 13.00.01 / Р. Х. Яруллин. – Казань, 1996. – 186 с.
159. Abbot K., Ellis S., Abbott R. “We’ve got a lack of family values”: an examination of how teachers formulate and justify their approach to teaching sex and relationships education / Keeley Abbott, Sonja J. Ellis, Rachel Abbott // *Sex Education*, 2017. – № 1. – pp. 678–691.
160. A guide for developing policies on the sexual and reproductive health and rights of young people in Europe. The Safe Project. – Brussels (IPPF), 2008. – s. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_ippf-policy%20guide%20final_Sep07.pdf
161. Allen L., Carmody M. “Pleasure has no passport”: re-visiting the potential of pleasure in sexuality education / Louisa Allen, Moira Carmody // *Sex Education*, 2012. – № 4. – pp. 455–468.
162. Aliksieienko T. Stereotypes and change of conceptions in relation to role of father in education of child / T. F. Aliksieienko // *Oswita i nauka bez granic. Wyzsza Szkola Informatyki i Umiejtnosci. Scientific issue of Knowledge, education, law, management.* – 2013. – № 3 (1). – pp. 7–14.
163. Aliksieienko T. Social and pedagogical support for a child and his family: theoretical and methodological aspect of the professional training of specialists / Tatiana Aliksieienko // *Vocational Training Some Problems and Contexts : monography* / Halina Bejger, Halina Rusyn. – Chelm : Panstwowa Wyzsza Szkola Zawodowa w Chelnie. Chelmskie Towarzystwo Naukowe, 2016. – С. 219–239.

164. Altmeyer A. Sittlichkeitsvergehen an höheren Schulen und ihre disziplinarische Behandlung / August Altmeyer // Die geschlechtliche Erziehung : Beiträge zur Grundlegung einer gesunden Sexualpädagogik. – Düsseldorf, 1929. – pp. 196–212.
165. Anweiler O. Vergleich von Bildung und Erziehung in der Bundesrepublik Deutschland und in der Deutschen Demokratischen Republik / Oskar Anweiler. – Köln, 1990. – 234 s.
166. Austin J. Dancing sexual pleasures: exploring teenage women's experiences of sexuality and pleasure beyond "sex" / Josie I. Austin // SexEducation, 2016. – № 3. – pp. 279–293.
167. Augustyn J. Wychowanie seksualne w rodzinie i w szkole / Józef Augustyn. – Wyd. 3 popr., uzup. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2008. – 178 s.
168. Azeroual S. Relationele en seksuele opvoeding bij moslimgezinnen Bachelor proefa aangeboden door / Samira Azeroual. – Bachelorinde Gezinswetenschappen, 2015. – 75 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sociaalcultureel.be/jeugd/onderzoek/thesis/bachelorproef_Samira-Azeroual.pdf
169. Bach K. Kindheit und Sexualität / Kurt Bach. – Braunschweig, 1993. – 432 s.
170. Bagel-Bohlan A., Salewski M. Sexualmoral und Zeitgeist im 19 und 20. Jahrhundert / Anja Bagel-Bohlan, Michael Salewski. – Opladen : Leske und Budrich Verlag, 1990. – 185 s.
171. Basedow J. B. Elementarwerk / Johan B. Basedow. – Leipzig, 1909. – 340 s.
172. Bartholomäus W. DerDieDas Andere geht mich an. Sexualität für Erziehung ethisch denken – in der Spur Emmanuel Levinas / Wolfgang Bartholomäus. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2002. – 388 s.
173. Bedreseksualundervisning Om seksualundervisning [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bedreseksualundervisning.dk/bedreseksualundervisning/foraeldre/seksualundervisning.aspx#sthash.EumnuXhl.dpuff>

174. Benard C. Der Mann auf der Strasse. Über das merkwürdige Verhalten von Männern in ganz alltäglichen Situationen / C. Benard, E. Schlaffer. – Reinbek : Rowohlt, 1980. – 148 s.

175. Bennett CL. Becoming sexual. A critical appraisal of the sexualization of girls / Clare L. Bennett // *Sex Education*, 2014. – № 2. – pp. 235–240.

176. Benni E., Sacco S. et al. Evaluation outcomes of a sex education strategy in high schools of Pavia (Italy) / Emanuela Benni, Sara Sacco, Leonardo Bianchi, Roberto Carrara, Chiara Zanini, Mario Comelli, Maria Teresa Tenconi // *Ig Sanita Pubbl.*, 2011. – № 67. – pp. 683–695.

177. Bajos N., Bozon M., Beltzer N. Enquête sur la sexualité en France / N. Bajos, M. Bozon, N. Beltzer // *Pratiques, genre et santé*. – Paris : La Découverte, 2008.

178. Bergenheim Å., Lennerhed L. Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia. Bjärnum : Tryck TA –Tryck AB, 1997. – 56 p.

179. Berglas N., Jerman P., Rohrbach L. An implementation and outcome evaluation of a multicomponent sexuality education programme for high school students / Nancy F. Berglas, Petra Jerman, Louise A. Rohrbach // *Sex Education*, 2016. – № 6. – pp. 549–567.

180. Biermann G. Liebe und Sexualität / G. Biermann, K. Etschenberg, F. Koch. – Schüler '96. – Seelze : Fridrich, 2003. – 248 s.

181. Bildjuschkin K., Ruuhilahti S. Millaista seksuaalikasvatusta tarvitaan ja mik-si? / K. Bildjuschkin, S. Ruuhilahti. –Turku : Turunkaupunki, sosiaali- ja terveystoimenjulkaisuja, 2010. – №. 6. – s. 64–69.

182. Bildjuschkin K., Verho K. Selkenevää! Seksuaalikasvatus näkyväksi – tutkimus 2012 / K. Bildjuschkin, S. Ruuhilahti. – Turku : Turun kaupunki, sosiaali- ja terveystoimen julkaisuja., 2012. – pp. 10–23.

183. Bijelic´ N. Sex education in Croatia: Tensions between secular and religious discourses / N. Bijelic´ // *European Journal of Women's Studies*, 2008. – № 15(4). – pp. 329–343.

184. Blair B., Arnow B.A., Haas A., Millheiser L. Improving women's sexual health: a quantitative evaluation of an educational intervention for healthcare professionals / Britney Blai, B. A. Arnow, Amie Haas, Leah Millheiser // *Sex Education*, 2014. – № 6. – pp. 535–547.

185. Blake S., Muttock S. Assessment, evaluation and sex and relationships education. A practical toolkit for education, health and community settings. – London : National Children's Bureau, 2004.

186. Blount J. Fit to teach: same-sex desire, gender, and school work in the twentieth century / J. Blount. – New York, State University of New York Press, 2005. – 229 s.

187. Bojarska M. Mądrzejskutecznie : ocenarealizacjizajęć “Wychowanie do życia w rodzinie” w polskiej szkole / Małgorzata Bojarska // *Wychowawca*, 2009. – № 4. – pp. 16–19.

188. Bornemann E. Sexualerziehung im Kindergarten / E. Bornemann. – Frankfurt am Main : Brandes & Apsel, 1994. – 324 s.

189. Borrmann R. Pädagogische grundlegungssozialistischer Sexualerziehung / Rolf Borrmann. – Leipzig, 1985. – 396 s.

190. Borzekowski DLG, Rickert VI. Adolescents, the internet and health : Issues of access and content / DLG Borzekowski, VI Rickert // *Journal of Applied Developmental Psychology*, 2001. – № 22. – pp. 49–59.

191. Bouris A., Mancino J., Jagoda P., Hill B., Gilliam M. Reinvigorating adolescent sexuality education through alternate reality games: the case of the Source / Alida Bouris, Jenny Mancino, Patrick Jagoda, Brandon J. Hill, Melissa Gilliam // *Sex Education*, 2016. – № 5. – pp. 353–367.

192. Bourke A., Boduszek D., Kelleher C. Sex education, first sex and sexual health outcomes in adulthood: findings from a nationally representative sexual health survey / Ashling Bourke, Daniel Boduszek, Caroline Kelleher // *Sex Education*, 2014. – № 3. – pp. 200–309.

193. Bajos N., Bozon M. (dir.), Beltzer N. Enquête sur la sexualité en France / N. Bajos, M. Bozon, N. Beltzer // *Pratiques, genre et santé*. – Paris : La Découverte, 2008.
194. Bozon M. Autonomie des jeunes et panique morale des adultes. Le garçon sans frein et la fille responsable / M. Bozon. – Agora, 2012. – pp. 121–134.
195. Braun-Gałkowska M. Miłość aktywna. Psychiczne uwarunkowania powodzenia w małżeństwie. – Wyd. 2. – Warszawa, 1985. – 288 s.
196. Braun-Gałkowska M. Wpływ telewizyjnych obrazów na psychikę dzieci. (Artykuł przygotowany na zlecenie Biura Studiów i Analiz Kancelarii Senatu RP w związku z seminarium “Wolny Rynek Mediów a Wychowanie”) / M. Braun-Gałkowska. – Warszawa, 1995; A. Frączek, *To tylko film?* // “Remedium”. – 1995. № 8/30. – pp. 20–27.
197. Braun-Gałkowska M. Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa / M. Braun-Gałkowska. – Lublin, 1992. – 88 s.
198. Braun-Gałkowska M. Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych z małżeństwa / M. Braun-Gałkowska. – Lublin, 1993. – 96s.
199. Braun-Gałkowska M. W tę samą stronę. Antologia tekstów, Tom I i II / M. Braun-Gałkowska. – Warszawa, 1994. – 384 s.
200. Brejnak W. Kocham i wychowuje / W. Brejnak. – Warszawa, 1993. – 150 s.
201. Brown G., Sorenson A., Hildebrand J. How they got it and how they wanted it: marginalised young people’s perspective on their experiences of sexual health education / Graham Brown, Anne Sorenson, Janina Hildebrand // *Sex Education*, 2012. – № 5. – pp. 599–612.
202. Buck A., Parrotta K. Students teach sex education: introducing alternative conceptions of sexuality / Alison Buck, Kylie Parrotta // *Sex Education*, 2014. – № 1. – pp. 67–80.
203. Budde J. *Sexualpädagogik. Theorien, Methoden, Medien* / Jürgen Budde. – Norderstedt, 2008. – 144 s.

204. Bulat L., Ajduković M., Ajduković D. The role of parents and peers in understanding female adolescent sexuality – testing perceived peer norms as mediators between some parental variables and sexuality / Linda Rajhvajn Bulat, Marina Ajduković, Dea Ajduković // *Sex Education*, 2017. – № 1. – pp. 455–470.

205. Butár I. Sex Education in Hungary / I. Butár // Presented at the Conference on Sex Education as the Implementation of the Sexual and Reproductive Rights of Youth, Warsaw, 2002.

206. Buston K., Wight D., Hart G., Scott S. Implementation of a teacher-delivered sex education programme: obstacles and facilitating factors / K. Buston, D. Wight, G. Hart, S. Scott // *Health Education Research*, 2012. – № 17(1). – pp. 59–72.

207. Butler J. *Bodies that Matter, on the Discursive Limits of “Sex”* / J. Butler. – London : Routledge, 1993. – 288 p.

208. Byers E., Sears H., Foster L. Factors associated with middle school students’ perceptions of the quality of school-based sexual health education / E. Sandra Byers, Heather A. Sears, Lyndsay R. Foster // *Sex Education*, 2013. – № 2. – pp. 214–227.

209. BZgA/WHO Regional Office for Europe. Country paper on youth sex education in Europe. – Cologne, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sexualaufklaerung.de/cgi-sub/fetch.php?id=489>

210. BZgA *Über Sexualität reden. Zwischen Einschulung und Pubertät : Ein Ratgeber für Eltern zur kindlichen Sexualentwicklung zwischen Einschulung und Pubertät.* – Cologne, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sexualaufklaerung.de/index.php?docid=900>

211. Cacciatore R. *Huomenna pannaan pussauskoppiin: eväitä tyttönä ja poikana kasvamisen haasteisiin syntymästä murrosikään.* – Helsinki : WSOY, 2007. – 88 s.

212. Cameron-Lewis V., Allen L. Teaching pleasure and danger in sexuality education / Vanessa Cameron-Lewis, Louisa Allen // *Sex Education*, 2013. – № 2. – pp. 121–132.

213. Camilleri S. Guidelines on sexuality and relationships education in maltese schools / Stephen Camilleri // Ministry for education and employment, Directorate for Quality and Standards in Education, 2013 (december). – 16 s.
214. Campe J. H. Allgemeine Revision des Gesamten Schul- und Erziehungswesen. Wolfenbüttel / Johann H. Campe. – 1976. – 340 s.
215. Carmody M. Abstinence-only and comprehensive sex education and the initiation of sexual activity and teen pregnancy / M. Carmody // Journal of Adolescent Health, 2011. – № 42(4). – pp. 344–351.
216. Carrion M., Jensen R. Curricular decision-making among public sex educators / Melissa L. Carrion, Robin E. Jensen // Sex Education, 2014. – № 6. – pp. 623–634.
217. Centerwall E. Obligatorisk sexualundervisning-perspektiv på tre handlingar : Myndigheten för skolutveckling. Hela livet – 50år med sex- och samlevnadsundervisning / Erik Centerwall. – Stockholm : Liber, 2005. – 32 p.
218. Chomcyńska-Miliszkievicz M. Edukacja seksualna w społeczeństwie współczesnym / M. Chomcyńska-Miliszkievicz // Konteksty pedagogiczne i psychospołeczne. – Lublin, 2002. – pp. 28–31.
219. Cichy D. Niektóre problemy wychowania seksualnego / D. Cichy // “Problemy Rodziny”. – 1973. – № 2. – pp. 8–12.
220. Clarke K. Pedagogical moments: affective sexual literacies in film / Kyra Clarke // Sex Education, 2014. – № 4. – pp. 263–275.
221. Clement U. Sexualverhalten und Einstellungen zur Sexualität bei Studenten in der BRD und der DDR / Ulrich Clement // Zeitschrift für Sexualforschung. – 1998. – № 1. – pp. 14–19.
222. Clewell B. C. Evaluating child-related outcomes of teenage parent-teen programs / B. C. Clewell, J. Brooks-Gunn, A. A. Benasich // Family Relations. – 1989. – № 2 (38). – pp. 201–209.
223. Cohen-Kettenis P., Sandfort T. Doktorspiele. Die Sexualität des Kindes / P. Cohen-Kettenis, T. Sandfort. – Vienna : Picusverlag, 2006. – 188 s.

224. Cook H. Getting “foolishly hot and bothered”? Parents and teachers and sex education in the 1940 / Hera Cook // *Sex Education*, 2012. – № 5. – pp. 555–567.

225. Coyle K. K., Anderson P. M., Franks H. M. Romantic relationships: an important context for HIV/STI and pregnancy prevention programmes with young people / Karin K. Coyle, Pamela M. Anderson, Heather M. Franks // *Sex Education*, 2014. – № 6. – pp. 481–496.

226. Creemers C., Vermeiren R., Deboutte D. Seksueelgedragvankinderen. Eenkwantitatiefonderzoekondermoeders / C. Creemers, R. Vermeiren, D. Deboutte // *Tijdschrift Voor Seksuologie*, 2007. – № 20. – pp. 254–265.

227. Greenberg J. S., Bruess C. E., Mullen K.D. Sexuality. Insights and issues / J. S. Greenberg, C. E. Bruess, K. D. Mullen. – United States of America : Wm. C – Brown communications, Inc., 1993. – s. 3.

228. Cushman N., Kantor M., Schroeder E., Gambone G. Sexuality education: findings and recommendations from an analysis of 10 United States programmes / Nicole Cushman, Leslie M. Kantor, Elizabeth Schroeder, Gina Gambone // *SexEducation*, 2014. – № 6. – pp. 582–596.

229. Currie C., Zanotti C., Morgan A., Curie D., de Looze M., Roberts C. (eds). Social determinants of health and well-being among young people. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) : international report from the 2009/2010 survey / C. Currie, C. Zanotti et al. – Copenhagen : WHO Regional Office for Europe; 2012 (Health Policy for Children and Adolescents. – No. 6). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/Lifestages/child-and-adolescent-health/publications/2012/social-determinants-of-health-and-well-being-amongyoung-people.-health-behaviour-in-school-agedchildren-hbsc-study>

230. Dahlöf A. Sexualkunskap (1.uppl) / A. Dahlöf. – Stockholm : UR i samarbete med RFSU, 2010. – 322 s.

231. Dailard C. Sex education : politicians, parents, teachers and teens : The Guttmacher Report on Public Policy / C. Dailard, 2001. – № 4(1). – pp. 9–12

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.guttmacher.org/pubs/tgr/04/1/gr040109.pdf>
232. Dancanson N. Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools / N. Dancanson. – Routledge, 1999. – 177 s.
233. Daneback K., Månsson S.-A., Ross M. The Internet as a source of information about sexualit / Kristian Daneback, Sven-Axel Månsson, Michael W. Ross // Sex Education, 2012. – № 5. – pp. 583–598.
234. Davidson C., Turner-McGrievy G., Hilfinger Messias D., Friedman D., Robillard A. Conversations about sexuality on a public university campus : perspectives from campus ministry students and leaders / Charis R. Davidson, Gabrielle M. Turner-McGrievy, DeAnne K. Hilfinger Messias, Daniela B. Friedman, Alyssa G. Robillard // Sex Education, 2017. – № 1. – pp. 103–118.
235. Delfos M. De seksuele levensloop [Gijs L. et al. (Eds.)] / M. Delfos. – Houten, Bohn Stafleu van Loghum, 1996. – pp. 167–190.
236. DePalma R. Choosing to lose our gender expertise: queering sex/gender in school settings/ Renée DePalma // Sex Education, 2013. – № 1. – pp. 1–15.
237. Det er vigtigt med seksualundervisning til alle unge (En kortlægning af behov og ønsker til seksualundervisning på ungdomsuddannelserne i Danmark). – Sammenfatning samt strategi og anbefalinger til styrkelse af seksualundervisningen på ungdomsuddannelserne i Danmark, 2011 (September). – 34 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.sexogsamfund.dk/Files/Billeder/ss11/PDFer/PDFer%20til%20nyheder/Sammenfatning%20samt%20strategi%20og%20anbefalinger%20til%20styrkelse%20af%20seksualundervisningen%20på%20ungdomsuddannelserne%20i%20Danmark.pdf>
238. De Wit J., Van Der Veer G., Slot N. Kinderen in ontwikkeling. Stoornissen en belemmeringen / J. De Wit, G. Van Der Veer, N. Slot. – Lisse : Pearson, 1995. – 78 s.

239. Dialog för förändring Ett material till stöd för policydialog om sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter : Urbom Production AB, Ready Steady Tryck : Brommatryck & Brolins AB, Stockholm, 2010 (juli). – 60 s.
240. Di Clemente R. J., Jerrold M., Jackson J.M. Towards an integrated framework for accelerating the end of the global HIV epidemic among young people / Ralph J. DiClemente & Jerrold M. Jackson // *SexEducation*, 2014. – № 6. – pp. 609–621.
241. Dieltjens S., Meurs P. *Psychologie van de adolescentie* / S. Dieltjens, P. Meurs. – Baarn : Intro, 2008. – 144 s.
242. Dixon C. Pete's Tool: Identity and sex-play in the design and technology classroom / C. Dixon // *Gender and Education*. – 1997. – Vol. 9. – № 1. – pp. 69–104.
243. Dobson A., Ringrose J. Sext education: pedagogies of sex, gender and shame in the schoolyards of *Tagged and Exposed* / Amy Shields Dobson, Jessica Ringrose // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 8–21.
244. Dobrzański J., Tkaczyk M. *Seks i wychowanie* / J. Dobrzański, M. Tkaczyk. – Warszawa, 1974. – 99s.
245. Donoghue C., Bonillas C., Moreno J., Cardoza O., Cheung M. Young people's perceptions of advice about sexual risk taking / Christopher Donoghue, Consuelo Bonillas, Jeniffer Moreno, Omara Cardoza, Melissa Cheung // *Sex Education*, 2017. – № 1. – pp. 73–85.
246. Doporučení MŠMT k realizaci sexuální výchovy v základních školách / Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. – Č.j. 26 976/2009-22, Praga, 2010.
247. Dudley J., Crowder F., Montgomery T. Back to basics: how young mothers learn about sex and sexuality / James Dudley, Amanda Crowder, Tchernavia R. Montgomery // *Sex Education*, 2014. – № 3. – pp. 272–285.
248. Dukic' A., Lucin S. The State has given up on sex education (in Croatian) / A. Dukic', S. Lucin. – *Slobodna Dalmacija*, 2008. – December, 18.

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/34909/Default.aspx>

249. Dunde S. R. Handbuch Sexualität / Siegfried R. Dunde. – Weinheim : Deutscher Studien Verlag, 1992. – 304 s.

250. Edgardh K. Adolescent sexual health in Sweden / K. Edgardh [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sti.bmj.com/content/78/5/352.full>

251. Education and treatment in human sexuality. The training of health professionals. WHO, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://whqlibdoc.who.int/trs/WHO_TRS_572.pdf

252. Educación sexual en la escuela . perspectivas y reflexiones / Ministerio de educación Subsecretaría de educación. – Buenos Aires., 2008. – 99 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.codajic.org/sites/www.codajic.org/files/educacion_sexual_dossier.pdf

253. Edwards N. Women’s reflections on formal sex education and the advantage of gaining informal sexual knowledge through a feminist lens / Nichole Edwards // Sex Education, 2016. – № 3. – pp. 266–278.

254. Eichtinger G. Koedukation im Aufklärungsunterricht / Gabriele Eichtinger // Diplomarbeit akademischer Grad Magistra der Naturwissenschaften. – Wien, 2012. – im Februar. – 132 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://othes.univie.ac.at/18684/1/2012-02-27_0503902.pdf

255. Eisenberg M., Madsen N. Policies, principals and parents: multilevel challenges and supports in teaching sexuality education / Marla E. Eisenberg, Nikki Madsen // Sex Education, 2012. – № 3. – pp. 317–329.

256. Eggers P. Sexualpädagogik / Phillip Eggers, Franz Steinbacher. – Bad Heilbrunn : Verlag Julius Klinkhardt, 1976. – 268 s.

257. Eklund V., Vikman K. Ungdomar och sexualundervisning / Veronica Eklund, Katrin Vikman. – Examensarbete för hälsovård (YH)-examen

Utbildningsprogrammet för vård // En empirisk studie angående sexualundervisningen i högstadiet. – Vasa, 2012. – 86 s.

258. Ekstrand M., Engblom C., Larsson M., Tydén T. Sex education in Swedish schools as described by young women / M. Ekstrand, C. Engblom, M. Engblom, T. Tydén // *European Journal Of Contraception & Reproductive Health Care*, 2011. – 16(3). – pp. 210–224.

259. Ekstrand M., Larsson M., Tydén T., Von Essen L. Swedish teenager perceptions of teenage pregnancy, abortion, sexual behavior, and contraceptive habits – A focus group study among 17-year-old female high-school students / M. Ekstrand, M. Larsson, T. Tydén, L. Von Essen. – *Acta Obstetricia Et Gynecologica Scandinavica*, 2005. – № 84(10). – pp. 980–986.

260. Elfenbein D. S., Felice M. E. Adolescent pregnancy / D. S. Elfenbein, M. E. Felice // *Pediatric Clinics in North America*, 2003. – № 50. – pp. 781–800.

261. Elliott K. Queering student perspectives: gender, sexuality and activism in school / Kathleen O. Elliott // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 49–62.

262. Empfehlungen für das fächerübergreifende Thema Gesundheitserziehung. – Erfurt, 2008. – 285 s.

263. Epstein D. Boys' OwnStories : Masculinities and sexualities in schools / D. Epstein // *Gender and Education*. – 1997. – Vol. 9. – № 1. – pp. 105–116.

264. Ericsson I. Undervisningisex- ochsamlevnadpå högstadiet. Har lärarens arbetserfarenhet någon betydelse? Sex education in high school – importance of teacher working experience/ I. Ericsson // *Karlsteds Universitet*, 2015. – 17 s.

265. Escridge W. N. Nordic bliss? Scandinavian Registered partnerships and the same-sex marriage debate / W. N. Escridge, D. R. Spedale, H. Ytterberg. – *Berkeley Electronic Press*, 2004. – 52 p.

266. Esser-Mittag J. Jugendsexualität heute. Tabus – Konflikte Lösungen / Judith Esser-Mittag. – *Weinheim : Beltz*, 1999. – 250 s.

267. Ett elevperspektiv på sex- och samlevnads undervisning i grundskolan // Sektionen för hälsa och samhälle Folkhälsovetenskap, Våren, 2012.

268. European Centre for Disease Prevention and Control (ECDC) / World Health Organization (WHO) Regional Office for Europe. HIV/AIDS surveillance in Europe 2012. Stockholm : European Centre for Disease, Prevention and Control; 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ecdc.europa.eu/en/publications/_layouts/forms/Publication_DispForm.aspx?List=4f55ad51-4aed-4d32-b960-f70113dbb90&ID=971

269. European Expert Group on Sexuality Education. Sexuality education – what is it? / European Expert Group on Sexuality Education // Sex Education, 2016. – № 5. – pp. 427–431.

270. Fava N. M., Cheng L. Y. Trauma-informed sexuality education: recognising the rights and resilience of youth / Nicole M. Fava, Laina Y. Bay-Cheng // Sex Education, 2014. – №. 4. – pp. 383–394.

271. Feiman-Nemser S. “What new teachers need to learn” / S. Feiman-Nemser // Educational Leadership, 2003. – № 60(8). – pp. 25–29.

272. Feldman S., Rosenthal D. The effect of communication characteristics on family member’s perceptions of parents as sex educators / S. Feldman, D. Rosenthal // Journal of Research on Adolescence, 2000. – № 10(2). – pp. 119–150.

273. Fenemore M. The growing pains of sex education in the German Democratic Republic (GDR), 1945–69. In: Sauertieg L. Davidson R. (eds.) Shaping the Sexual Knowledge of the Young. London : Routledge, 2009. – pp. 71–90.

274. Ferguson R.M., Vanwesenbeeck I., Knijn T. A matter of facts ... and more: an exploratory analysis of the content of sexuality education in The Netherlands / R. M. Ferguson, I. Vanwesenbeeck, T. Knijn // Sex Education. – 2008. – № 8(1). – pp. 93–106.

275. Fiedorczuk J. Człowiek w świecie wartości : spotkanie z miłością (scenariusz lekcji języka polskiego w klasie VI) / Justyna Fiedorczuk // Wszystko dla Szkoły, 2009. – № 9. – pp. 7–8.

276. Fields J., Payne E. Editorial introduction: gender and sexuality taking up space in schooling / Jessica Fields, Elizabeth Payne // Sex Education, 2016. – № 2. – pp. 1–7.

277. Fijałkowski W. (red.), Miłość, prokreacja, odpowiedzialność / W. Łódź, 1985. – 180s.

278. Fletcher G., Dowsett GV., Duncan D., Slavin S. Advancing Sexuality Studies: a short course on sexuality theory and research methodologies / Gillian Fletcher, Gary W. Dowsett, Duane Duncan, Sean Slavin // Sex Education, 2014. – № 4. – pp. 319–335.

279. Flitner A. Reform der Erziehung. Impulse des 20. Jahrhunderts / Andreas Flitner. – München : Piper, 1993. – 322 s.

280. Foerster F. W. Sexualethik und Sexualpädagogik / Fridrich W. Foerster. – Kempten, 1952. – 428 s.

281. Folkhälsomyndigheten. Ungdomar och sexualitet 13/14, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.folkhalsomyndigheten.se/documents/nyheter-press/nyheter2014/ungdomsbarometern-140221-final.pdf>

282. Forsberg M. Adolescent sexuality in Sweden / M. Forsberg // A research review. – Stockholm : The National Institute of Public Health Report, 2000. – № 18.

283. Fortuna-Sudor M. Wychowanie do życia w rodzinie, czy edukacja seksualna? / Maria Fortuna-Sudor // Wychowawca, 2009. – № 10. – pp. 16–19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wychowawca.pl/miesiecznik_nowy/2009/10-2009/02.html

284. Framework for comprehensive sexuality education. – London (IPPF), 2007. – 98 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/CE7711F7-C0F0-4AF5-A2D5-1E1876C24928/0/Sexuality.pdf>

285. Frans E. Handbuch Sexualität / E. Frans. – Weinheim : Deutscher Studien – Verlag, 2008.

286. Fricher R. Zur Theorie der Sexualität und Sexualerziehung / R. Fricher, J. Lerch. – Weinheim : Beltz, 1976. – 334 s.

287. Friedrich W. Normative sexual behavior in children / W. Friedrich // Pediatrics, 1998. – № 88. – pp. 456–464.

288. Friedrich W. Studies of sexuality of non abused children [Bancroft J. et al. (Eds.). – Sexual development in childhood / W. Friedrich. – Bloomington, Indiana University Press, 1991. – pp. 107–120.

289. Fried L. Seksueel grensoverschrijdend gedrag. Algemeen gids / L. Fried. – Antwerp : Sensoa, 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/algemene_gids_grensoverschrijdend_gedrag.pdf

290. Friedrich W. et al. Normative sexual behavior in children / W. Friedrich // Pediatrics, 1991. – № 88. – pp. 456–464.

291. François L. Rapport au Comité d'études concernant l'éducation sexuelle dans les établissements d'instruction publique / L. François. – Paris : Ministère de l'Instruction Publique, 1948.

292. Freund R. Sexualpädagogische Beratung : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / R. Freund. – Weinheim und München, 2008. – pp. 623–638.

293. Fromm E. Die Kunst des Liebens / Erich Fromm. – Frankfurt : Verlag Ullstein GmbH, 1987. – s. 39

294. Future of Sex Education Initiative. National Sexuality Education Standards : Core Content and Skills // School Health, 2012. – № 82. – pp. 1–42. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.futureofsexeducation.org/documents/josh-fose-standards-web.pdf>

295. Gannon S. From a wonderful story to the no-nonsense facts: affect, knowledge and sexual citizenship in pedagogical texts for young children and their parents / Susanne Gannon // *Sex Education*, 2014. – № 4. – pp. 371–382.
296. Garstka T. Wychowanie do życia w rodzinie czy edukacja o życiu seksualnym człowieka? / Tomasz Garstka // *Emocje*, 2011. – № 3. – pp. 4–6.
297. Gavey N. *Knaurs Handbuch Familie. Alles WAS Eltern Wissen M ü ssen* / N. Gavey. – München : Knaur, 2005. – 146 s.
298. Gerouki M. Pushed to the margins – sex and relationships in Greek primary textbooks / M. Gerouki // *Sex Education*. – № 8(3), 2008. – pp. 329–343.
299. Gesellschaft für Sexualpädagogik [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gsp-ev.de>
300. Gilbert J. Walking through the school: the erotics of research / Jen Gilbert // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 111–115.
301. Goldman J. A critical analysis of UNESCO’s International Technical Guidance on school-based education for puberty and sexuality / J. Goldman // *Sex Education*, 2012. – № 3. – pp. 199–218.
302. Goldman J., Bradley G. Parents as sexuality educators of their children in the technological age / J. Goldman, G. Bradley // *Australian Journal of Guidance & Counselling*, 2004. – № 14(2). – pp. 233–250.
303. Goldman J., Bradley G. Sexuality Education across the Lifecycle in the New Millennium / J. Goldman, G. Bradley // *Sex Education*, 2001. – № 1(3). – pp. 198–209. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=488834e7-2ea9-4062-a85eaea3b03a7487%40sessionmgr112&vid=2&hid=125>
304. Goldman J., Coleman SG. Primary school puberty/sexuality education: student-teachers’ past learning, present professional education, and intention to teach these subjects / Juliette D.G. Goldman, Stephanie J. Coleman // *Sex Education*, 2014. – № 4. – pp. 276–290.

305. Goldman J. The New Sexuality Education Curriculum for Queensl and Primary Schools / Juliette Goldman // *SexEducation*, 2010. – № 10. – pp. 47–66.
306. Goldman J. Can MOOCs enhance sexuality education? / Juliette Goldman // *Sex Education*, 2016. – № 6. – pp. 487–502.
307. Graaf H., Rademakers J. Seksindegroei. Eenverkenndonderzoeknaarde (pre-) seksueleontwikkelingvan kinderenenjeugdigen / H. Graaf, J. Rademakers. – RNG-studies (Delft, Rutgers Nisso Groep), 2007. – № 2. – 86 p.
308. Graaf Hetal. Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen / H. Graaf // *TijdschriftvoorSeksuologie*, 2014. – № 31. – pp. 184–194.
309. Graugaard Ch. Sex Education / Ch. Graugaard // *Encyclopedia Denmark* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iub.edu/%7Ekinsey/ccies/contributoracks.php#lfeplov>
310. Gray EM. Coming out as a lesbian, gay or bisexual teacher: negotiating private and professional worlds / Emily M. Gray // *Sex Education*, 2014. – № 6. – pp. 702–714.
311. Green J. School sex education and education policy in England and Wales: the relationship examined / J. Green // *Health Education Research*, 1998. – № 13. – pp. 67–72.
312. Greenberg J., Bruess C., Mullen K. Sexuality. Insights and issues / J. Greenberg, C. Bruess. – United States of America: Wm. C. Brown communications, 2013. – pp. 3–5.
313. Grob A., Jaschinski U. Erwachsen werden. Entwicklungspsychologie des Jugendalters / Alexander Grob, Uta Jaschinski // Beltz Verlag Weinheim, Basel. – Berlin, 2003.– 96 s.
314. GrochalaL. Wychowaniedo zyciawrodzinie : scenariuszezajęć dlauczycieliiwychowawcówklas : gimnazjum, szkołyponadgimnazjalne / LucynaGrochala, KatarzynaKuszneruk-Pajorska. – Kraków : Wydawnictwo Edukacyjne, 2005. – 148 s.

315. GROZD Jointhe civic initiative “Parents choose!” (in Croatian), 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// www.udrugagrozd.hr/roditeljibiraju](http://www.udrugagrozd.hr/roditeljibiraju) .
316. Guardiola R. Educación sexual / Rosa Abenoza Guardiola // Documentación Social, 2000. – № 120. – pp. 207–235.
317. Guzman B., Schelehofer-Sutton M., Villanueva C., Dello Stritto M., Casad B. et al. Let’s talk about sex: How comfortable discussions about sex impact teen sexual behavior / B. Guzman, M. Schelehofer-Sutton et al. // Journal of Health Communication, 2003. – № 8(6). – pp. 583–598.
318. Hach A., Roberts-Dobie S. “Give us the words”: Protestant faith leaders and sexuality education in their churches / Alexa Hach, Susan Roberts-Dobie // Sex Education, 2017. – № 1. – pp. 619–633.
319. Haeberle E. Children’s sexual thinking. A comparative study of children aged 5 to 15 years in Australia, North America, Britain and Sweden / E. Haeberle. – London : Routledge & Kegan Paul, 2013. – 42 s.
320. Haggis J., Mulholland M. Rethinking difference and sex education: from cultural inclusivity to normative diversity / Jane Haggis, Monique Mulholland // Sex Education, 2014. – № 1. – pp. 57–66.
321. Harrison L., Hillier L. What Should Be The Subject of Sex Education? / L. Harrison, L. Hillier // The cultural politics of education, 1999. – № 20(2). – 286 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://search.ebscohost.com.libproxy.helsinki.fi/login.aspx?direct=true&db=sih&AN=6423327&site=ehost-live&scope=site>
322. Harrison J. Sex Education in Secondary Schools / J. Harrison. – Buckingham : Open University Press, 2000. – 52 s.
323. Haste P. Low opinions, high hopes: revisiting pupils’ expectations of sex and relationship education / Polly Haste // Sex Education, 2014. – № 6. – pp. 522–534.

324. Hayez J.-Y. Sexualität ist kein Tabu. Vom behutsamen Umgang mit einem schwierigen Thema / J.-Y. Hayez. – Freiburg : Herder, 2005. – 78 s.
325. Health Development Agency (HDA). Teenage pregnancy and sexual health interventions. – London : Health Development Agency, 2004. [Elektronischer Ressource]. – Режим доступа : <http://www.nice.org.uk/nicemedia/documents/CHB4-sexualhealth-14-7pdf>
326. Helmer K. Gay and lesbian literature disrupting the heteronormative space of the high school English classroom / Kirsten Helmer // Sex Education, 2016. – № 2. – pp. 35–48.
327. Hempel M. Gleichberechtigung und Chancengleichheit von Mädchen und Jungen an den Grundschulen des Landes Brandenburg / Marlies Hempel // Verschieden und doch gleich. Schule und Geschlechterverhältnisse in Ost und West. – Bad Heilbrunn, 1995. – pp. 94–120.
328. Hilgers A. Richtlinien und Lehrpläne zur Sexualerziehung / Andrea Hilgers. – Köln : Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, 2004. – 252 s.
329. Hilgers A., Mundhenke N. Richtlinien und Lehrpläne zur Sexualerziehung. Eine Analyse der Inhalte, Normen, Werte und Methoden zur Sexualaufklärung in den sechzehn Ländern der Bundesrepublik Deutschland : eine Expertise im Auftrag der BZgA / A. Hilgers, N. Mundhenke. – Köln, 2004. – 180 s.
330. Hilpert JC., Brem SK., Carrion ML. Learning about HPV on the Internet: the moderating role of moral values / Jonathan C. Hilpert et al. // Sex Education, 2012. – № 3. – pp. 259–272.
331. Hilton G. Sex education – the issues when working with boys / G. Hilton // Sex Education, 2001. – № 1(1). – pp. 31–41.
332. Hiriart V. Educación Sexual en la Escuela : Guía para el orientador de púberes y adolescentes / V. Hiriart. – Paidós, 2000. – 84 s.

333. Hirst J. "It's got to be about enjoying yourself": young people, sexual pleasure, and sex and relationships education / Julia Hirst // *Sex Education*, 2014. – №. 4. – pp. 423–436.
334. Hodžić A. A Report on Gender-Related Violence in Adolescent Relationships in Croatia (in Croatian) / A. Hodžić . – Zagreb : CESI, 2007.
335. Hodžić A., Budesa J., Štulhofer A., Irvine J. The politics of youth sexuality : Civil society and school-based sex education in Croatia / Amir Hodžić, Joan Budesa, Aleksandar Štulhofer // *Sexualities*. – 2012 (June). – № 15(3/4). – pp. 494–514.
336. Hofman Zd. Metody aktywizujące na lekcjach w klasach starszych / Zd. Hofman. – Lublin, 2005. – 28 s.
337. Honkasalo V. Se suuri ero – kulttuuri ja seksuaalisuus terveystiedon oppikirjoissa / V. Honkasalo // NuorisotutkimusHelsinki : Nuorisotutkimusverkosto, 2013. – № 1.
338. Hopf A. Fächerübergreifende Sexualpädagogik / Arnulf Hopf. – Schneider Verlag Hohengehren, 2008. – 407 s.
339. Holl P. Studien zu einer Geschichte der Sexualerziehung : Dissertation an der Universität Essen / Holl Peter. – Essen, 1986. – 336 s.
340. Hoof D. Pestalozzi und die Sexualität seines Zeitalters / Dieter Hoof. – St. Augustin, 1987. – 458 s.
341. Hurrelmann K. Koedukation – Jungenschule auch für Mädchen? / Klaus Hurrelmann. – Opladen : Leske & Budrich Verlag, 2003. – 250 s.
342. Institut für Sexualpädagogik Dortmund [Elektronний ресурс]. – Режим доступа : <https://www.isp-dortmund.de>
343. Impact of Parents Cultural Beliefs on Child's Personal and Social Development in Various Cultures [Elektronний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.askthefamilylawyer.co.uk/articleformater.php.?filelocationarticles/020911000336.h>
344. Ioannou S., Kouta C., Constantinidou M. Sexuality education as a collective responsibility: a new health education curriculum in Cyprus / Soula

Ioannou, Christiana Kouta, Maria Constantinidou // Sex Education, 2014. – № 3. – pp. 375–386.

345. IPPF. A guide for developing policies on the sexual and reproductive health and rights of young people in Europe. The Safe Project. – Brussels, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Designippfpolicy%20guide%20finalSep07.pdf>

346. IPPF. Charter on Sexual and Reproductive Rights. – London, 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/6C9013D5-5AD7-442A-A435-4C219E689F07/0/charter.pdf>

347. IPPF. Framework for comprehensive sexuality education. – London, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/CE7711F7-C0P0-4AF5-A2D5-1E1876C24928/0/Sexuality.pdf>.

348. IPPF. Sexuality education in Europe. Reference guide to policies and practices. The Safe project. Brussels, IPPF European Network, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Designsex%20ed%20guide%20final%20final_30nov2006.pdf.

349. Ivinson G., Murphy P. Rethinking Single-Sex Teaching / G. Ivinson, P. Murphy. – Open University Press, 2007. – 224 s.

350. Izdebski Z. Wychowawcze, etyczne i społeczne problemy zachowań seksualnych młodzieży / Z. Izdebski. – Zielona Góra, 1992. – 88 s.

351. Jaimes R. Federación Internacional de Planificación de la Familia : Sexualidad humana y relaciones personales / R. Jaimes, 1983.

352. Janßen N. Das Problem der Sexualerziehung Geschichte, aktuelle Konzepte und Methoden in der Jugendarbeit. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades : Diplom-Sozialpädagogin / N. Janßen // Diplom-Sozialarbeiterin (FH) an der Hochschule Neubrandenburg, 2009. – 90 s.

353. Jankowski B. Wychowanie do życia w rodzinie / Bogdan Jankowski // Dyrektor Szkoły, 2011. – № 4. – pp. 52–54.

354. Jarlbro G. Sexoch samlevnadsundervisning i grundskolan / G. Jarlbro // The National Institute of Public Health, 1997. – № 18.

355. Jeugd en seksualiteit. Behoeftte-onderzoek bij begeleiders van kinderen en jongeren met betrekking tot relaties en seksualiteit. – Mechelen: Jeugd en seksualiteit vzw, 2008.

356. Jece I., Jekabsone I. Life Skills Based Sexual and Reproductive Education, HIV/AIDS Prevention, Summary and Analysis of the Evaluation Survey Results / I. Jece, I. Jekabsone// Health Promotion State Agency and UNDP Latvia, 2012 [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.isec.gov.lv/en/evaluation.pdf>

357. Johnson R., Sendall M., McCuaig L. Primary schools and the delivery of relationships and sexuality education: the experience of Queensland teachers / Rebecca L. Johnson, Marguerite C. Sendall, Louise A. McCuaig // Sex Education, 2014. – № 3. – pp. 359–374.

358. Jones T. How sex education research methodologies frame GLBTIQ students / Tiffany Jones // Sex Education, 2014. – № 6. – pp. 687–701.

359. Jones C., Mahony P. Learning Our Lines: Sexuality and Social Control in Education / C. Jones, P. Mahony. – London: The Women's Press, 1989. – 286 s.

360. Jonsson A., Petterson M. Statens folkhälsoinstitutets arbete med ungdomars sexuella och reproduktiva hälsa / A. Jonsson, M. Petterson // Ungdomar, sexualitet och relationer : Studentlitteratur. – Lund, 2009. – 212 s.

361. Kagadze M., Kiivit R., Kull M. Seksuaalkasvatusii ja iikooliaste õpetajaraamat / M. Kagadze, R. Kiivit, M. Kull // Inimesexpetuse hingu ja Eesti Seksuaaltervise Liidu ja koosts. Xpetajaraamatu valmimist on rahastanud Tervise Arengu Instituut, 2005. – 182 s.

362. Kagadze M., Kiivit R., Kull M. Seksuaalkasvatus II ja III kooliaste õpetajaraamat / M. Kagadze, R. Kiivit, M. Kull // Xpetajaraamatu valmimist on rahastanud Tervise Arengu Instituut, 2009. – 214 s.

363. Kakavoulis A. Family and sex education: A survey of parental attitudes / A. Kakavoulis // Sex Education, 2001. – № 1(2). – pp. 163–174.

364. Kaldmae P., Priimagi L. Promotion of safer sexual behaviour and HIV/STD prevention among adolescent students and army recruits / P. Kaldmae, L. Priimagi // AIDS Care, 2010. – № 12(6). – pp. 783–788.

365. Kalinowska F. Wychowanie do życia w rodzinie : podręcznik gimnazjum : III etap edukacyjny / Felicja Kalinowska. – Wyd. 2. – Piła : “Efka” Wydawnictwa Szkolne Felicja Kalinowska, 2006. – 111 s.

366. Kannas L. Nuorten seksuaalikasvatuksen tavoitteita, tehtäviä ja menetelmällisiä erityispiirteitä // L. Kannas. – Helsinki : Paina-tuskeskus, 1993. – pp. 9–36.

367. Kartläggning av Sex-ochsamlevnadsundervisningen på Sveriges lärarutbildningar // Kartläggning av lärarutbildningarna, 2004, – 20 s.

368. Katz V., Wallin A. Kartläggning av utbildning i sex och samlevnad vid lärarutbildningarna i Sverige 2008 / V. Katz, A. Wallin. – Göteborg : Institutionen för pedagogik och didaktik Göteborgs universitet, 2009.

369. Katz B., Wallin V. Kartläggning av utbildning i sex och samlevnad vid lärarutbildningarna i Sverige 2008 -översikt över befintliga kurser och moment inom sex- och samlevnadsundervisning i lärarutbildningar, Göteborgs universitet, 2009. – pp.1–20.

370. Kebede M., Hilden P., Middelthon A.-L. Negotiated silence: the management of the self as a moral subject in young Ethiopian women's discourse about sexuality / Meselu Taye Kebede, Per Kristian Hilden, Anne-Lise Middelthon // Sex Education, 2017. – № 1. – pp. 666–678.

371. Keßler C. Förderung von Revisionsfertigkeiten bei Sechstklässlern: Prüfung der Effektivität und Wirkmechanismen eines selbstregulatorischen Schreibtrainings anhand leistungsbezogener, strategienaher und subjektiver Maße

der Schreibkompetenz / Christina Keßler // Dissertation zur Erlangung des Grades Dr. phil. – Universität Gießen, 2010 (mai). – 806 s.

372. Kelefang B. Sexuality education in Sweden. A study based on research and young people's service providers in Gothenburg : International Master of Science in Social Work / Bonolo Kelefang, 2008. – Gothenburg universitet. – 50 s.

373. Kennett D., Humphreys T., Schultz K. Sexual resourcefulness and the impact of family, sex education, media and peers / Deborah J. Kennett, Kristen E. Schultz // Sex Education, 2012. – № 3. – pp. 351–368.

374. Kentler H. Die Menschlichkeit der Sexualität / Helmut Kentlet. – München, 1983. – 202 s.

375. Kentler H. Eltern lernen Sexualerziehung / Helmut Kentlet. – Reinbeck, 1990. – 100 s.

376. Kirby D. School-based interventions to prevent unprotected sex and HIV among adolescents : Handbook of HIV prevention / D. Kirby. – New York : Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2000. – pp. 83–97.

377. Kirby D. School based Strategies for Comprehensive Sex Education / D. Kirby // In conferentie van Sensoa vzw. Hot topics op School. – Brussel, 2009. – 164 s.

378. Kirby D. The impact of abstinence and comprehensive sex and STD/HIV : education programs on adolescent sexual behavior / D. Kirby. – Sexuality Research & Social Policy, 2008. – № 5(3). – pp. 18–27.

379. Kivela J., Haldre K., Part K., Baltussen R. Impact and cost-effectiveness analysis of the national school-based sexuality education programme in Estonia / Jari Kivela, Kai Haldre, Kai Part, Rob Baltussen // Sex Education, 2014. – № 1. – pp. 1–13.

380. Klein A. Virtuelle Beratung Jugendlicher : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / A. Klein. – Weinheim und München, 2008. – pp. 717–726.

381. Klein J., Sabartnam P., Pazos B., Auerbach M., Graff Havens C. Evaluation of the parents as primary sexuality educators program / J. Kleinetal // *Journal of Adolescent Health*, 2005. – № 37. – pp. 94–99.
382. Kleinschmidt L. Lieben, kuscheln, schmusen: Hilfen für den Umgang mit kindlicher Sexualität / L. Kleinschmidt, B. Martin, A. Siebel. – Münster : Ökotoxia, 1994. – 142 s.
383. Kłys J. Ich dwoje. Księgarnia Świętego Wojciecha / J. Kłys. – Poznań, 1991. – 41s.
384. Kluge N. Der Mensch – ein Sexualwesen von Anfang Handbuch : Sexualpädagogik und sexuelle Bildung. – Weinheim und München, 2008. – pp. 69–78.
385. Kluge N. Sexuelle Bildung: Erziehungswissenschaftliche Grundlegung : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung. – Weinheim und München, 2008. – pp. 115–124.
386. Knibiehler Y. L'éducation sexuelle des filles au XXe siècle / Y. Knibiehler // *Clio, Histoire, femmes et sociétés*, 1996. – p. 139–160.
387. Koch F. Negative und positive Sexualerziehung / Friedrich Koch. – Heidelberg, 1971. – 290 s.
388. Koch F. Sexualität, Erziehung und Gesellschaft. Vondergeschlechtlichen Unterweisungzuremanzipatorischen Sexualpädagogik / Friedrich Koch. – Frankfurt am Main : KRATZ-DREISBACH, 2000.
389. Koch F. Zur Geschichte der Sexualpädagogik : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / F. Koch. – Weinheim und München, 2008. – pp. 23–38.
390. Kohler P., Manhart L., Lafferty W. Abstinence-only and comprehensive sex education and the initiation of sexual activity and teen pregnancy / P. Kohler, L. Manhart, W. Lafferty // *Journal of Adolescent Health*, 2009. – № 42(4). – pp. 344–351.
391. Kontula O. Between sexual desire and reality. The Evolution of Sex in Finland. – Population Research Institute. – Vammalan, 2009. – № 49. – pp. 49–56.

392. Kontula O., Meriläinen H. Koulun seksuaalikasvatus 2000-luvun Suomessa / O. Kontula, H. Meriläinen. – Helsinki : Väestöliitto, väestöntutkimuslaitos, 2007. – 86 s.
393. Kontula O. Mielen seksuaalisuus. Matka kiihottumisen alkulähteille / O. Kontula . – Juva: Duodecim, 2012. – 114 s.
394. Kontula O. Mitä pojat todella haluavat tietää seksistä. Tehoa poikien seksuaaliopetukseen / O. Kontula. – Helsinki : Väestöliitto, 2012. – 62 s.
395. Kontula O. The evolution of sex education and students' sexual knowledge in Finland in the 2000 / O. Kontula // Sex Education, 2010. – № 10(4). – pp. 373–386. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vaestoliitto.fi/@Bin/1351199/Sex+Education+2010.pdf>
396. Komorowska-Pudło M. Wychowanie do życia w rodzinie a postawy młodzieży wobec płciowości, małżeństwa i rodzicielstwa / Marta Komorowska-Pudło // Wychowawca, 2007. – № 7/8. – pp. 11–15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wychowawca.pl/miesiecznik_nowy/2007/07-2007/03.htm
397. Koolitusvaldkond [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.estl.ee/valdkonnad/koolitused/>
398. Korteniemi-Poikela E., Cacciatore R. Seksuaalisuuden portaat. Opetuspaketti peruskoulun 1–9 luokille / E. Korteniemi-Poikela, R. Cacciatore. – Opetushallitus, 1999.
399. Kozakiewicz M. Młodzież wobec seksu, małżeństwa i rodziny / M. Kozakiewicz. – Warszawa, 1985. – 88s.
400. Kozakiewicz M. Wprowadzenie wychowania seksualnego do szkół w krajach europejskich / M. Kozakiewicz // Problemy Rodziny, 1984. – № 6. –pp. 6–9.
401. Kraus T. Die ausgestanzte Sexualität / Thomas Kraus // Vermessene Sexualität. – Berlin – Heidelberg : Springer, 2005. – pp. 202–219.

402. Król T., Maśnik K., Węglarczyk G. Propozycje programów wychowania prorodzinnego dla klas IV-VIII / T. Król, K. Maśnik, G. Węglarczyk. – Kraków, 1999. – 44 s.

403. Król T. Wędrując ku dorosłości : wychowanie do życia w rodzinie : program nauczania dla klas I-III gimnazjum / Teresa Król. – Kraków : Wydawnictwo Rubikon, 2009. – 155 s.

404. Krüger H., Helsper W. Einführung in die Grundbegriff der Erziehungswissenschaft / H. Krüger, W. Helsper. – Opladen : Leske & Budrich Verlag, 1995. – 376 s.

405. Kull M. Seksuaalkasvatus inimeseõpetuses / Merike Kull // Ülikooli naistekliiniku assistent. Tartu Ülikooli kehakultuuriteaduskonna spordipedagoogika ja treeninguõpetuse instituudi tervisekasvatuse, 2014. – 30 s. [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oppekava.ee/index.php/Seksuaalkasvatus_inimese%C3%B5petuss

406. Kumar K. Empowering teens to say yes to abstinence / K. Kumar. – JCN, 1997. – № 17(3). – pp. 36–37. [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : <http://ovidsp.uk.ovid.com.libproxy.helsinki.fi/sp-3.4.2a/ovidweb.cgi?WebLinkFrameset=1&S>

407. Kunz-Brunner R. Die Sexualität in der BRD und DDR im Vergleich / R. Kunz-Brunner, H. Kwast. – Braunschweig : Gerd J. Holtzmeier Verlag, 1991. – 210 s.

408. Kuzma M. What ever Happened to Sex in Scandinavia? / Marta Kuzma [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.afterall.org/journal/issue.17/whatever.happened.sex.scandinavia.i.am.curious>

409. Laajasalo T. Seksuaalisuus lukion oppikirjoissa: systemaattinen analyysi lukion uskonnon, elämänkatsomustiedon, filosofian, psykologian, terveystiedon ja biologian oppikirjojen seksuaalisuusteeman käsittelystä kuuden seksuaaliteorian ja lukion 2004 opetussuunnitelman perusteiden valossa / T. Laajasalo. – Helsinki : Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos, 2011.

410. La educación y promoción de la salud sexual : problemas y pautas de intervención con vistas a reducir los embarazos no deseados. el punto de vista de los profesionales [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.msssi.gob.es/organizacion/sns/plancalidadesns/pdf/equidad/ives_juventud_monografico_profesionales_educadores_sanitarios.pdf

411. Lamb S., Lustig K., Graling K. The use and misuse of pleasure in sex education curricula / Sharon Lamb, Kara Lustig, Kelly Graling // Sex Education, 2014. – № 4. – pp. 305–318.

412. Lamb S. Sex education as moral education: teaching for pleasure, about fantasy, and agaist abuse / S. Lamb // Journal of Moral Education, 1997. – № 26(3). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.ebscohost.com.libproxy.helsinki.fi/ehost/detail?vid=6&hid=112&sid=8716adaa-0944-4d45-bbfb>

413. Lazarus J., Liljestrang J. Sex and young people in Europe. A research report of the Sexual Awareness for Europe Partnership. The Safe Project, Lund, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_Safe%20Research%20Report%20final%20final_27Sep07.pdf

414. Lederman R., Mian T. The parent–adolescent relationship education (PARE) program: A curriculum for prevention of STDs and pregnancy in middle school youth / R. Lederman, T. Mian // Behavioural Medicine, 2003. – № 29. – pp. 33–41.

415. L'éducation sexuelle complète une étude / mondiale l'éducation sexuelle complète est définie comme, 2015. – 54 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002357/235707f.pdf>

416. Lefkowitz E., Sigman M., Au T. Helping mothers discuss ssexuality and AIDS withadolescents / E. Lefkowitzetal // Child Dev, 2010. – № 71. – pp. 1383–1394.

417. Lehr S., Demi A., Dilorio C., Facteau J. Predictors of fatherson communication about sexuality / S. SLehr, A. Demi, C. Dilorio, J. Facteau // Journal of Sex Research, 2005. – №. 42(2). – pp. 119–129.

418. Lehtonen J. Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa / J. Lehtonen // Näkökulmana heteronormatiivisuus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemukset. – Helsinki : Yliopistopaino, 2003. [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/val/sosio/vk/lehtonen/seksuaal.pdf>

419. Lelièvre C., Lec F. Les profs, l'école et la sexualité / C. Lelièvre, F. Lec// Odile Jacob, 2005. – 72 s.

420. Lietuvos respublikos švietimo ir mokslo Ministras įsakymas dėl rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos patvirtinimo, Vilnius, 2007. [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.smm.lt/uploads/documents/svietimas/ugdymo-programos/vidurinis-ugdymas/2007-02-07-ISAK-179.pdf>

421. Liinamo A. Suomalaisnuorten seksuaalikasvatus ja seksuaaliterveystiedot oppilaan ja koulun näkökulmasta : arviointia terveyden edistämisen viitekehyyksessä Jyväskylä / A. Liinamo // Jyväskylän yliopisto, 2005.

422. Lindroth M. Sex education and young people in group homes: balancing risks, rights and resilience in sexual health promotion / Malin Lindroth // Sex Education, 2014. – № 3. – pp. 400–415.

423. Lischnewska M. Die geschlechtliche Belehrung der Kinder / Maria Lischnewska. – Frankfurt am Main, 1997. – 188 s.

424. Looß M. Fachdidaktische Konzepte und unterrichtliche Praxis / Maike Looß. – Klinkhardt, 2001. – 214 s.

425. Lottes I., Kontula O. New Views on Sexual Health: The Case of Finland. / I. Lottes, O. Kontula. – Väestöliitto : The Population Research Institute, 2000. – 184 s. [Elektronний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vaestoliitto.fi/mp/db/file_library/x/IMG/13248/file/

426. Lunds kommun, Malmö stad, Kommunförbundet Skåne, Region Skåne, Riksförbundet för sexuell upplysning, RFSU, Stockholms läns landsting,

Östergötlands läns landsting. Sex i skolan. Organisation, ansvar och innehåll i sex- och samlevnadsundervisningen. Danagårds, 2013. – (juli). – 42 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rfsu.se/Bildbank/Dokument/Metod-Handledning/Sex_i_skolan_stodmaterial.pdf?epslanguage=sv

427. Mabray D., Labauve B. A multidimensional approach to sexual education / D. Mabray, B. Labauve // *Sex Education*, 2002. – № 2 (1). – pp. 83–87.

428. MacGhail M. (In)visibility: sexuality, masculinity and “race” in the school context / M. MacGhail // In “Challenging Lesbian and Gay Inequalities in Education”. – Buckingham : Open University Press, 1994. – 226 s.

429. Maccoby I. Die Psychologie der Geschlechter. Sexuelle Identität in den verschiedenen / I. Maccoby. – Lebensphasen, 2000.

430. Maccoby I. The two sexes: growing up apart, coming together Cambridge / I. Maccoby. – The Belknap Press of Harvard University Press, 1998.

431. Males[˘] D. Sex education in the context of children’s rights (in Croatian) / D. Males[˘] // *Dijete i drustvo*. – № 2(2), 2000. – pp. 201–215.

432. Marland M. Sex Differentiation and Schooling / M. Marland. – London: Heinemann, 1983. – 250 s.

433. Martin K., Torres J. Where did I come from? US parents’ and preschool children’s participation in sexual socialisation / Karin A. Martin, Jennifer M.C. Torres // *Sex Education*, 2014. – № 2. – pp. 174–190.

434. Marshall D. Queer breeding: historicising popular culture, homosexuality and informal sex education / Daniel Marshall // *Sex Education*, 2014. – № 6. – pp. 597–610.

435. Martínez GL., Carcedo RJ., Fuertes A. Sex education in Spain: teachers’ views of obstacles / José L. Martínez, Rodrigo J. Carcedo, Antonio Fuertes // *Sex Education*, 2012. – № 4. – pp. 425–436.

436. Martos A. Vernacular knowledge and critical pedagogy: conceptualising sexual health education for young men who have sex with men/ Alexander J. Martos // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 184–198.

437. Mayo J. Adults' complicity in limiting students' understanding of sex, gender and sexuality at school / J.B. Mayo // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 105–110.

438. McElderry D., Omar H. Sexeducation in the schools: What role does it play? / D. McElderry, H. Omar // *International Journal of Adolescent Medical Health*, 2003. – № 1, pp. 3–9.

439. McKee A., Watson A.-F., Dore J. "It's all scientific to me": focus group insights into why young people do not apply safe-sex knowledge / Alan McKee, Anne-Frances Watson, Johanna Dore // *Sex Education*, 2014. – № 6. – pp. 652–665.

440. McGinn L. Innocence, knowledge and the construction of childhood. The contradictory nature of sexuality and censorship in children's contemporary lives / Laura McGinn // *Sex Education*, 2014. – № 1. – pp. 110–112.

441. McKee A. Learning from commercial entertainment producers in order to create entertainment sex education / Alan McKee // *Sex Education*, 2017. – № 1. – pp. 26–40.

442. McKee A. The importance of entertainment for sexuality education / Alan McKee // *Sex Education*, 2012. – № 5. – pp.499–509.

443. Measor L. Gender and Sex Education: A study of adolescent responses / L. Measor // *Gender and Education*. – 1996 . – Vol. 3. – № 3. – pp. 275–288.

444. Measor L. Young people's views on sex education: Gender, information and knowledge / L. Measor // *Journal Sex Education*, 2004. – № 4(2). – pp. 153–166.

445. Medero F. Programa de Educación Afectivo Sexual. Educación Secundaria / Fernando Barragán Medero. – Edita : Junta de Andalucía. Consejería de Educación y Ciencia e Instituto Andaluz de la Mujer, 2009. – 32 s.

446. Meirieu Ph. Quelle autorité pour quelle éducation? / Philippe Meirieu // *Rencontres internationales de Geneve*, 2005 (Septembre). – 10 s. [Электронный

- ресурс]. – Режим доступа : <http://www.meirieu.com/ARTICLES/L'AUTORITE.pdf>
447. Meyer H. Unterrichtsmethoden : Theorieband; Praxisband / Hilbert Meyer. – Frankfurt am Main, 1987. – 342 s.
448. Milhoffer P. Sexualpädagogik in der Grundschule : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung. – Weinheim und München, 2008 – pp. 547–556.
449. Milhoffer P. Sexualerziehung, die ankommt. Leitfaden für Schule und außerschulische Jugendarbeit zur Sexualerziehung / Petra Milhoffer. – Köln : BzgA, 1999.
450. Milton J. Sex education for primary school children: what are parents doing and saying? / J. Milton // *The Primary Educator*, 2002. – № 8(4). – pp. 17–21.
451. Milton J. Sexuality education for the future–parents, schools and community groups working as partners in the sexual health education of primary school children / J. Milton // *The Primary Educator*, 2002. – № 6(2). – pp. 3–14.
452. Modric´ J., Soh D., Stulhofer A. Attitudes about comprehensive school-based sex education: Results from a national probability study of young Croatian adults (in Croatian) / J. Modric´, D. Soh, A. Stulhofer // *Revija za sociologiju (Sociological Review)*. – № 41(1), 2012. – pp. 77–97.
453. Molina D. L. Hacia una educación integral. Los elementos clave en la escuela de la vida / D. L. Molina. – Barcelona : Erasmus Ediciones, 2009. – 164 s.
454. Molina D. Orientación Integral en los Centros Educativos y en el aula / D. Molina // *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 2009. – № 7(3). – pp. 1449–1460.
455. Molina D., Torrivilla I., Sánchez. Significado de la educación sexual en un contexto de diversidad de España / Denyz Luz Molina, Irsia Rosa Torrivilla, Yolimar Gregoria Sánchez // *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 2011. – № 23 (9). – pp. 415–444. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=293122834019>

456. Monbiot G. Joy of sex education / George Monbiot // Journal of Adolescent Health Care, 1989. – V. 10. – Issue 3. – pp. 231–236.
457. Morales G., Guijarro C. La educación sexual de la primera infancia. Guía para madres, padres y profesorado de Educación Infantil / Graciela Hernández Morales, Concepción Jaramillo Guijarro // Secretaría General de Educación y Formación Profesional, 2003. – 122 s.
458. Müller J. P. Ganz schön aufgeklärt / J. P. Müller. – Bindlach: Loewe, 1993. – 132 s.
459. Müller W. Skeptische Sexualpädagogik / Walter Müller. – Weinheim : Deutscher Studien Verlag, 1992. – 198 s.
460. Münch W. Zur Erziehung der Geschlechter / W. Münch // Pädagogische Zeit- und Streitfragen. – Bielefeld/Leipzig, 1909. – pp. 65–79.
461. Nash I. Single-sex science to break up stereotype? / I. Nash // The Times Education Supplement, 1995. – March, 31.
462. National Center for External Evaluation of Education. Evaluation Report of the Experimental Program of Health Education for Primary and Secondary Schools 2000 (in Croatian). – Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, 2008.
463. Nedderhof H., Sina C. Babysimulatoren, In: Budde, Jürgen (Hrsg.), Sexualpädagogik – Theorien, Methoden, Medien / H. Nedderhof, C. Sina. – Norderstedt, 2008. – pp. 40–45.
464. Nesper M. Sexualpädagogik : Einführung für Studierende. – Hannover, 2005/2006.
465. Neubauer G. Sexualität im Jugendalter : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung. – Weinheim und München, 2008. – pp. 371–384.
466. Newby K., Wallace L. A survey of English teenagers' sexual experience and preferences for school-based sex education / Katie Newby, Louise M. Wallace // Sex Education, 2012. – № 3. – pp. 231–251.

467. Nikken P. Jongeren, media en seksualiteit: verslag van een Nederlandse survey. Seks en relaties anders bekeken / P. Nikken // In Lief en Leed, 2009. – № 4 – pp. 52–58.

468. Nixon D. “Sod ‘em, sod ‘em like there’s no Gomorrah”: comparing sexualities education for teachers, doctors and clergy in the UK / David Nixon // Sex Education, 2014. – № 6. – pp. 481–493.

469. Nodulman J. “Put me in, coach, I’m ready to play”: sexuality education for adults at Good Vibrations / Jessica A. Nodulman // Sex Education, 2017. – № 1. – pp. 649–662.

470. Nummelin R., Rimpelä M., Luopa P., Stubbe J., Jokela J. Seksuaalikasvatus helsinkiläisten yläasteiden haasteena / R. Nummelin, M. Rimpelä, P. Luopa. – Helsinki, 2000.

471. Nummelin R. Seksuaalikasvatusmateriaalit – pääkaupunkiseutulaisten nuorten näkemyksiä ja kokemuksia / R. Nummelin. – Väitöskirja, Tampereen yliopisto, 2000. – 89 s.

472. Nurmiaho T. Human relations and sex education in Finland / T. Nurmiaho [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B82YG

473. Näre S., Ruuhilahti S., Heimonen E. Luottamus nuorten seksuaalisen hyvinvoinnin pohjana / S. Näre, S. Ruuhilahti, E. Heimonen // Nuorisotutkimus. – Helsinki : Nuorisotutkimusverkosto, 2012. – № 3.

474. Obelenienė B. Lytinio švietimo grėsmės paauglių lytiškumo ugdymuisi bendrojo lavinimo mokykloje / Birutė Obelenienė // Socialinisdarbas, 2009. – № 8(2). – pp. 65–74.

475. Obuchowska I., Jaczewski A. Rozwój erotyczny / I. Obuchowska, A. Jaczewski. – Warszawa, 2012. – 88s.

476. Oerton S., Bowen H. Key Issues in Sex Education: reflecting on teaching, learning and assessment / Sarah Oerton, Helen Bowen // Sex Education, 2016. – № 3. – pp. 308–323.

477. Oestereich H. Sexualpädagogik – progressiv oder radikal / Heinrich Oestereich. – Köln, 1973. – 208 s.

478. Okoliyski M.A. AIDS Prevention in Bulgaria: Preliminary findings of a dissertation project, Archive for Sexology, Humboldt-Universität zu Berlin, Magnus Hirschfeld Archive for Sexology, Berlin, Germany, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.hberlin.de/sexology/TELE/sexology/GESUND/ARCHIV/december1997.HTM>

479. Okoń W. Co z tym seksem / W. Okoń // Rodzina i Szkoła . – 1988. – № 1. – pp. 4–8.

480. Okoń W. Nowy słownik pedagogiczny / W. Okoń. – “Żak”, Warszawa, 2001. – 520 s.

481. Ollis D. “I felt like I was watching porn”: the reality of preparing pre-service teachers to teach about sexual pleasure / Debbie Ollis // SexEducation, 2016. – № 3. – pp. 308–323.

482. Olsson H., Centerwall E. “Heterofestival i skolan” – vad skolan och lärarna säger och gör har betydelse. I; Hela livet- 50år med sex- och samlevnadsundervisning / H. Olsson, E. Centerwall. – Liber, Stockholm, 2005.

483. Omar H., McElderry D., Zakharia R. Educating adolescents about puberty : What are we missing? / H. Omar, D. McElderry, R. Zakharia // International Journal of Adolescent Medical Health, 2003. – №. 15(1). – pp. 79–83.

484. Ostrowska K. Przygotowanie do życia w rodzinie – treści programowe i zasady realizacji // W : Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. – T. 4. – Warszawa : Wydawnictwo Akademickie “Żak”, 2005. – pp. 1117–1120.

485. Ostrowska K. W poszukiwaniu wartości. Część I, część II. Gdańsk / K. Ostrowska, 1995. – 88 s.

486. Ostrowska K. Wokół rozwoju osobowości i systemu wartości. – MEN, Warszawa, 1998. – 60 s.

487. Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura, 2000.

488. Παγγέ Τ. Τοπική, Μη-τοπική και Άτυπη εκπαίδευση στην Ελλάδα / Τζένη Παγγέ // Εργαστήριο Νέων Τεχνολογιών και Εκπαίδευσης από Απόσταση, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2009. – 28 σ.

489. Papis E. W. Życie i miłość, Wzrastam w mądrości, autorski program wychowania dzieci i młodzieży. Poradnik nauczyciela / E. W. Papis. – Warszawa, 1995. – 128s.

490. Parker R., Wellings K., Lazarus J. Sexuality education in Europe: An overview of current policies / R. Parker, K. Wellings, J. Lazarus // Sex Education, 2009. – № 9(3), – pp. 227–242.

491. Parenthood education guidance for schools / From Parenting Education & Support Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступ : www.parenting-forum.org.uk

492. Pellejero Goni L., Torres Iglesias B. La educaciyn de la sexualidad: el sexo y el gñero en los libros de texto de Educaciyn Primaria / Lucia Pellejero Goni, Blanca Torres Iglesias // Revista de Educaciyn, 2011 (Enero-Abril). – № 354. – pp. 399–427. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.msssi.gob.es/organizacion/sns/planCalidadSNS/pdf/equidad/IVES_Juventud_Monografico_Profesionales_Educadores_Sanitarios.pdf

493. Pessemier E. Relationele en seksuele vorming. Eindwerka aangebodento the tverkrij genvanhet diploma bachelorvro edkunde / Els Pessemier. – Erasmus University College Brussels // Departement Gezondheid szorg, 2010. – 59 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vroedvrouwen.be/sites/default/files/2010_relationeleenseksuelevorming.pdf

494. Picavet C. Young people and sexuality education: rethinking key debates / Charles Picavet // Sex Education, 2013. – № 2. – pp. 241–249.

495. Pugh G. The needs of– parents: practice a polisy in Parenting Education / G. Pugh, E. de’Ath. – London : Mac-Millan, 1986. – 257 p.

496. Family Planning and Sexual Health Association of Lithuania [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ippf.org/our-work/where-we-work/europe/lithuania>

497. Problemen seksuele opvoeding/seksualiteit kinderen [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.seksuologischehulpverlening.info/problemen-seksuele-opvoedingseksualiteit-kinderen>

498. Pinar W. Youth Work Process, Product and Practice. Creating an Authentic Curriculum in Work with Young People / W. Pinar. – Dorset : Russel House, 2007.

499. Pollock L. A. Forgotten children: Parent-child relations from 1500–1900 / Linda A. Pollock. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983. – XI. – 334 s.

500. PopulationCouncil. It’s all one curriculum. Guidelines and activities for a unified approach to sexuality, gender, HIV, and human rights education. – New York, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.popcouncil.org/pdfs/2010PGY_ItsAllOneActivities_en.pdf.

501. Pozo A., del Mar Del M., Castillo A., Luís J., Navas L. Julián y otero urtza Capítulo del libro de, Eugenio; Teorías e instituciones contemporáneas de educación / Andrés Pozo, María del Mar Del et al. // La educación como objeto de conocimiento. el concepto de educación. – Madrid : Biblioteca Nueva, 2004. – pp. 30–47. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ugr.es/~fjjrios/pce/media/1-EducacionConcepto.pdf>

502. Problemen seksuele opvoeding/seksualiteit kinderen. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.seksuologischehulpverlening.info/problemen-seksuele-opvoedingseksualiteit-kinderen>

503. Pro Familia: für selbstbestimmte Sexualität [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.profamilia.de>.

504. PRO FAMILIA [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.profamilia.de/fileadmin/publikationen/profamilia/bv-satzung_2014.pdf
505. Prusko L. Macierzyństwo i ojcostwo : konspekt z WdZwR w kl. II szk. ponadgimnazjalnych / Ludmiła Prusko // Wychowawca, 2011. – № 3. – pp. 21–102.
506. Rademakers J. Het kind als subject.De seksuele ontwikkeling van kinderen (0–12 jaar) / L. Rademakers // Tijdschrift voor Seksuologie, 2000. – № 24. – pp. 17–23.
507. Rammel B. Aufklärungsunterricht in Schulen. Eine empirische Untersuchung und außerschulische Angebote zur Sexualpädagogik / Brigitta Rammel. – Universität Wien, 2009.
508. Rasmussen M. L. Pleasure/desire, secularism and sexuality education / Mary Louise Rasmussen // Sex Education, 2012. – № 4. – pp. 469–481.
509. Reich W. Der Einbruch der sexuellen Zwangsmoral / Wilhelm Reich. – Köln, 1972. – 256 s.
510. Reproductive health strategy to accelerate progress towards the attainment of international development goals and targets. Global strategy adopted by the 57th World Health Assembly, Geneva WHO, 2006. – 86 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://whqlibdoc.who.int/hq/2004/WHO_RHR_04.8.pdf
511. Richtlinien für die Sexualerziehung. – Hamburg, 1996. – 244 s. – (Behörde für die Schule, Jugend und Berufsbildung Hamburg).
512. Riele K. Philosophy of hope: concepts and applications for working with marginalized youth / K. Riele // Journal of Youth Studies, 2010. – № 13(1). – pp. 35–46.
513. Risør H. Sex education in schools in Denmark. Does Foreningen for Familieplanlægning (the Danish PPA) have a role to play? / H. Risør [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12178333>

514. Rocha A., Leal C., Duarte C. School-based sexuality education in Portugal: strengths and weaknesses / Ana Cristina Rocha, Cláudia Leal, Cidália Duarte // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 172–183.

515. Rogow D., Haberland N. It's all one curriculum volume 2: activities for a unified approach to sexuality, gender, hiv, and human rights / Deborah Rogow, Nicole Haberland // *Education*, 2009. – 196 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2011PGY_ItsAllOneActivities_en.pdf

516. Rosenthal D., Feldman S. The importance of importance: Adolescents perceptions of parental communication about sexuality / D. Rosenthal, S. Feldman // *Journal of Adolescence*, 1999. – № 22. – pp. 835–851.

517. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10 sierpnia 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego // *Dziennik Ustaw*, 2009. – № 131. – poz. 1079103.

518. Rutgers Nisso Groep. Opgroeien met hefde. Seksuele opvoedingsondersteuning aan ouders. – Utrecht, 2008.

519. Ruuhilahti S. Ajatuksia seksuaalikasvatuksen merkityksestä ja mahdollisuuksista toisen asteen oppilaitoksissa. Puheenvuoroja seksuaalisen hyvinvoinnin vahvistamiseksi toisen asteen ammatillisissa oppilaitoksissa. – Turku : Turun sosiaali- ja terveystoimen julkaisuja, 2012. – pp. 81–96.

520. Ruuhilahti S., Bildjuschkin K. Lumme-malli. Voimaa seksuaaliseen kasvuun / S. Ruuhilahti, K. Bildjuschkin. – Helsinki : Nektariary, 2010.

521. Ruuhilahti S., Kilpiä J., Kurka L. Nuorten seksuaalineuvonta / S. Ruuhilahti, J. Kilpiä, L. Kurka. – Seksuaalineuvonnan tueksi [Saarinen S. (toim.)]. – Helsinki : THL, 2011. – pp. 71–82.

522. Ruuhilahti S. Kohta antuva seksuaalikasvatus – luottamus ja turvallisuus seksuaalisen hyvinvoinnin pohjana / Susanna Ruuhilahti // Kohtaantuva seksuaalikasvatus, 2015. – pp. 97–110.

523. Ryan C. Kissing brides and loving hot vampires: children's construction and perpetuation of heteronormativity in elementary school classrooms / Caitlin L. Ryan // Sex Education, 2016. – № 2. – pp. 77–90.

524. Sanjakdar F. Educating for sexual difference? Muslim teachers' conversations about homosexuality / Fida Sanjakdar // Sex Education, 2013. – № 1. – pp. 16–29.

525. Santellces-Cuevas L., Astroza V. Luvé : A constructive learning approach for working with parents and family in society / L. Santellces-Cuevas, V. Astroza // The Journal of Contemporary Human Services, 2002. – № 83(3). – pp. 275–284.

526. Savier M. Mädchen zwischen Anpassung und Widerstand / Monika Savier. – München, 2009. – 230 s.

527. Schäfer J. Sexualpädagogische Jungenarbeit in einer multikulturellen Förderschule / Jutta Schäfer // Themavereinbarung mit Referentin, Universität Tübingen, 2011. – 97 s.

528. Schetsche M. Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / Michael Schetsche. – München : Beltz Juventa Verlag Weinheim, 2008.

529. Schmidt G. Kindessexualität – Konturen eines dunklen Kontinents / G. Schmidt // Zeitschrift für Sexualforschung, 2004. – № 4. – pp. 312–322.

530. Schmidt G. Das neue DER DIE DAS. Über die Modernisierung des Sexuellen / G. Schmidt. – Giessen : Psychosozial Verlag, 2004.

531. Schmidt G. Jugendsexualität. Sozialer Wandel, Gruppenunterschiede, Konfliktfelder / Gunther Schmidt. – Stuttgart : Enke, 1993. – 452 s.

532. Schmidt G., Sielert U. Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / G. Schmidt. – Weinheim und München, 2008.

533. Schuch S. Sexualerziehung in der Schule alle Schulstufen in der Austria / S. Schuch. – Servicestelle für Gesundheitsbildung Eine Initiative von

BMBF, BMG und ÖJRK: GIVE-Servicestelle für Gesundheitsbildung, eine Initiative von Bundesministerium für Bildung und Frauen, Bundesministerium für Gesundheit und Österreichischem Jugendrotkreuz, 2015. – 67 s.

534. Schuhrke B. Sexuelle Erziehung in der Familie : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / Bettina Schuhrke. – Weinheim und München, 2008. – pp. 527–534.

535. Schwanke B. Comics als Unterrichtsmedien im Sexualunterricht / Brita Schwanke // Westermanns Pädagogische Blätter. – 1975. – pp. 215–222.

536. Scott B.C. Positioning sex educators: a critical ethnography of a professional development workshop / Brigitte C. Scott // Sex Education, 2014. – № 6. – pp. 660–673.

537. Scrabas H. Geschlechterziehung / Horst Scrabath. – Heidelberg : Quelle & Meyer, 1969. – 214 s.

538. Sende J. Sexualpädagogik in der ehemaligen DDR / Johannes Sende // DGG Informationen. – Landau, 1991 – Heft 2/3. – pp. 48–74.

539. Sensoa. Good lovers. A new concept of sex education, 2000. [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа : http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/concept_good_lovers.pdf.

540. Sensoa. International resources on sexual and reproductive health education, 2007 [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа : http://www.sensoa.be/pdf/docucentrum/infopakket_internationale_leermiddelen.pdf

541. Sensoavzw. Feitenencijfers : Jongerenenseksualiteit : Onderzoeksrapport. – Antwerpen : Sensoavzw, 2005. – juli.

542. Sex and Relationship Education Guidance : Head teachers, Teachers & School Governors : Guidance Curriculum & Standards, 2000. – 84 s. [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/283599/sex_and_relationship_education_guidance.pdf

543. Sex Education Forum. Celebrating sex and relationships education: Past, present and future. – London : National Children's Bureau, 2009

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ncb.org.uk/members_area/pubhcation_view.aspx?PubID=611&searchTitle=Celebrating+Sex+and+RelationshipsEducation&i:searchAuthor=&searchISBN=&searchYear=2009&searchSeries=1&searchKeyword&pageIndex=1&searchSubject=0

544. Sex- och samlevnads-undervisningen på Sveriges lärarutbildningar // Kartläggning av lärarutbildningarna, 2004. – 20 s.

545. Sexual Education Policies in Several Eastern and Western EU Countries, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.astra.org.pl/pdf/publications/sexedu.pdf>

546. Sexualité et contraception. La France et l'éducation sexuelle des jeunes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.studyrama.com/vie-etudiante/sante-se-proteger/sexualite-et-contraception/la-france-et-leducation-sexuelle-des-jeunes

547. Sexualerziehung. Anregungen und Materialien. – Velber : Friedrich Verlag, 2005. – 162 s. – (Niedersächsisches Kultusministerium).

548. Sexualerziehung. Literatur, Medien, Materialien. – Düsseldorf, 2011. – 180 s. – (Ministerium für Schule und Weiterbildung, Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen).

549. Sexualitet, sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter. Sektionen för hälsa och samhälle. Folkhälsovetenskap. Sektionen för hälsa och samhälle Folkhälsovetenskap, 2012.

550. Sexuality education in Europe – a reference guide to policies and practices. The Safe project. Brussels, IPPF European Network, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_sex%20ed%20guide%20final%20final_30nov2006.pdf

551. Sexualpädagogische Arbeitshilfen für die Jugendarbeit in Freizeit und Schule / [U. Sielert, F. Herrath, S. Keil, K. Linde]. – Weinheim/Basel : Beltz, 1993. – 402s.

552. Sexualpädagogische Materialien für die Jugendarbeit in Freizeit und Schule / [U. Sielert, F. Herrath, H. Wandel u. a.] – Weinheim und Basel : Beltz Verlag, 1993. – 352 s.

553. Sexualpädagogisches Videoprojekt “Heiß” [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : www.medienprojekt-wuppertal.de/home.php

554. Shannon B. Comprehensive for who? Neoliberal directives in Australian “comprehensive” sexuality education and the erasure of GLBTIQ identity / Barrie Shannon // Sex Education, 2017. – № 1. – pp. 573–585.

555. Shtarkshall R., Santelli J., Hirsch J. Sex Education and Sexual Socialization : Roles for Educators and Parents / R. Shtarkshall, J. Santelli, J. Hirsch // Perspectives on Sexual and Reproductive Health, 2007. – № 39(2). – pp. 116–119. Viitattu 30.11.2011. [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.ebscohost.com.libproxy.helsinki.fi/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=68bf2a67-bf43-4c93-a22d-eed4cb87a300%40sessionmgr104&vid=2&hid=111>

556. Sielert U. Sexualpädagogik. Konzeption und didaktische / Uwe Sielert. – Anregungen, Weinheim 1993.

557. Sielert U. Einführung in die Sexualpädagogik / Uwe Sielert. – Weinheim, Basel, 2005. – 140 s.

558. Sielert U., Keil S. Sexualpädagogische Materialien für die Jugendarbeit / Uwe Sielert, Siegfried Keil // Freizeit und Schule. – Weinheim, 1993.

559. Sielert U. Sexualpädagogik und Sexualerziehung in Theorie und Praxis : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / Uwe Sielert. – Weinheim und München, 2008. – pp. 39–52.

560. Siecus. Developing guidelines for comprehensive sexuality education. – New York, 2009. – 86 s. [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : http://www.siecus.org/_data/global/images/guideintl.pdf .

561. Siecus. Guidelines for comprehensive sexuality education. Kindergarten through 12th grade. 3RD EDITION – New York, 2004 . – 12 s.

[Электронный ресурс]. – Режим доступа :
www.siecus.org/_data/global/images/guidelines.pdf

562. Sielert U. Professionalisierung in der Sexualpädagogik / Uwe Sielert // Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung. – Weinheim und München, 2008. – pp. 727–738.

563. Sielert U. Sexualerziehung und Sexualpädagogik in Deutschland / Uwe Sielert // Bundesgesundheitsblatt – Gesundheitsforschung – Gesundheitsschutz. – Volume 50, 2007. – Number 1, 2007 (Januar). – pp. 68–77.

564. Sielert U. Einführung in die Sexualpädagogik / Uwe Sielert. – Beltz Verlag Weinheim und Basel, 2005. – 96 s.

565. Sieswerda L., Blekkenhorst P. Parental Attitudes Towards Sex Education in the Home : Results of a 2013 / L. Sieswerda, P. Blekkenhorst. – Ontario : ThunderBay District Health Unit; 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tbdhu.com/NR/rdonlyres/B4BAE77FAA01-4C1F-9BEF-7FE274D5C32A/0/ParentalAttitudesTowardsSexEducation.pdf>

566. Sigusch V. Kultureller Wandel der Sexualität / Volkmar Sigusch // Sexuelle Störungen und ihre Behandlung. – Stuttgart : Thieme, 2011. – pp. 16–31.

567. Singh S. Adolescent Pregnancy and Childbearing: Levels and Trends in Developed Countries /S. Singh // Darroch Family Planning Perspectives, 2014. – V. 32. – pp. 14–23.

568. Sherlock L. Sociopolitical influences on sexuality education in Sweden and Ireland / Leslie Sherlock // Sex Education, 2012. – № 4. – pp. 383–396.

569. Shtarkshall R., Santelli J., Hirsch J. Sex Education and Sexual Socialization : Roles for Educators and Parents / R. Shtarkshall, J. Santelli, J. Hirsch // Perspectives on Sexual and Reproductive Health, 2007. – № 39(2). – pp. 116–119 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.ebscohost.com.libproxy.helsinki.fi/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=68bf2a67-bf43-4c93-a22d-eed4cb87a300%40sessionmgr104&vid=2&hid=111>

570. Skaer M., Brundage J. It`s all one curriculum. Volume 2: Activities for a unified approach to sexuality, gender, HIV, and human rights education / M. Skaer, J. Brundage // Published by the Population Council, 2011. – 196 s.

571. Skolverket. Kursplanen för biologi på grundskolan, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.skolverket.se

572. Skolverket. Sex och samlevnad, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.skolverket.se/skolutveckling/vardegrund/demokrati-och-likabehandling/sex-och-samlevnad>

573. Slovin L. Learning that “gay is okay”: educators and boys re/constituting heteronormativity through sexual health / L. Slovin // Sex Education, 2016. – № 6. – pp. 520–533.

574. Solantaus T. Homoseksuaalisten vanhempien lasten kehitys / T. Solantaus // Sateenkaariperheet ja hyvinvointi: eväitä lasten kanssa työskenteleville. Jyväskylä: PS-kustannus, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sateenkaariperheet.fi/index.php?menu2_pos=Koulutus-jamateriaalipankki&item=258#tp

575. Somers C., Canivez G. The sexual communication scale: A measure of frequency of sexual communication between parents and adolescents / C. Somers, G.Canivez. – Adolescence, 2003. – №. 38(149). – pp. 43–56.

576. Somers C., Surmann A. Adolescent’s preferences for source of sex education / C. Somers, A. Surmann // Journal of Child Study, 2004. – № 34(1). – pp. 47–59.

577. Staszewicz M. Komandosi (bez) emocji? : (pytania o kompetencje nauczycieli edukacji seksualnej) / Monika Staszewicz // Nowa Szkoła, 2009. – № 8. – pp. 40–50.

578. Standards for Sexuality Education in Europe. WHO Regional Office for Europe and BZgA. Federal Centre for Health Education, BZgA, Cologne, 2010. – 75 s.

579. Standards for curriculum-based reproductive health and HIV education programs Arlington, FHI [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/temp/FHI_standards_senderowitz_kirby.pdf.

580. Stone N., Ingham R., Gibbins K. “Where do babies come from?” Barriers to early sexuality communication between parents and young children / Nicole Stone, Roger Ingham, Katie Gibbins // *Sex Education*, 2013. – № 2. – pp. 214–227.

581. Strasburger V. Adolescents, sex, and the media : Ooooo, baby, baby / VC. Strasburger – AQ & A. *Adolescent Medicine Clinics*, 2005. – № 16. – pp. 269–288.

582. Structures for Education and Training Systems in Europe. UnitedKingdom – England. 2009/2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eurydice.org>

583. Steinhart K., Kaenel A., Cerruti S., Chequer P. International networking for sexuality education: a politically sensitive subject / Katharina Steinhart, Andreas von Kaenel, Stella Cerruti, Pedro Chequer // *Sex Education*, 2014. – № 6. – pp. 630–643.

584. Stemmler-Schaich E., Schultz-Brunn U.: Qualitätskriterien der Kompetenzzentren für die Arbeit mit Babysimulatoren in Deutschland / Edith Stemmler-Schaich, Uta Schultz-Brunn. – Hannover, 2008. URL: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.babybedenkzeit.de/download/QS-KonzeptBabysim.pdf>

585. Stern E. Die Erziehung und die sexuelle Frage / Erich Stern. – Berlin, 1927. – 340 s.

586. Strange V., Oakley A., Forrest S. Mixed-sex or Single-Sex Education: How would young people like their sex education and why? / V. Strange, A. Oakley, S. Forrest // *Gender and Education*. – 2003. – Vol. 15. – № 2. – pp. 201–214.

587. Strasburger V. C. Children, adolescents, and the media in the 21st century / V. C. Strasburger // *Adolesc Med*, 2000. – № 11. – pp. 51–68.

588. Stulhofer A., Busko V., Landripet I. Pornography, sexual socialization and sexual satisfaction among young men / A. Stulhofer, V. Busko, I. Landripet // *Archives of Sexual Behavior*, 2010. – № 39(1). – pp. 168–178.

589. Stulhofer A. Is there a need for a European-wide initiative on comprehensive sexuality education? Reflections from Croatia / A. Stulhofer // *Sex Education*, 2016. – № 5. – pp. 432–438.

590. Stulhofer A., Sandfort T. Introduction: Sexuality and gender in times of transition / A. Stulhofer, T. Sandfort. – New York : Haworth Press, 2005. – pp. 1–25.

591. Sundaram V., Sauntson H. Discursive silences: using critical linguistic and qualitative analysis to explore the continued absence of pleasure in sex and relationships education in England / Vanita Sundaram, Helen Sauntson // *Sex Education*, 2016. – № 2. – pp. 240–254.

592. Sundt E. Verker i utvalg (IV) : Om saedelighetstil standen i Norge / E. Sundt. – Oslo : Gyldendal, 1976. – s. 35.

593. Suter S., McCracken W., Calam R. The views, verdict and recommendations for school and home sex and relationships education by young deaf and hearing people / Sarah Suter, Wendy McCracken, Rachel Calam // *Sex Education*, 2012. – № 3. – pp. 147–163.

594. Suvivuo P. The Ability of Adolescent Girls to Exert Control over Sexually-Charged Situations. A Narrative Study for the Promotion of Sexual Health / P. Suvivuo. – Väitöskirja, Itä-Suomen yliopisto, 2011. – 54 s.

595. Suvivuo P., Tossavainen K., Kontula O. Contraceptive use and non-use among teenage girls in a sexually motivated situation // *Sex Education*, 2009. – № 9(4). – pp. 355–369.

596. Szmidt K.J. Szkice do pedagogiki twórczości / K. J. Szmidt. – IMPULS, Kraków, 2001. – 67s.

597. Sydsjö G., Selling K., Nyström K., Oscarsson C., Kjellberg S. Knowledge of reproduction in teenagers and young adults in Sweden / G. Sydsjö, K. Selling, K. Nyström, C. Oscarsson, S. Kjellberg // *European Journal Of*

Contraception & Reproductive Health Care, 2011. – № 11(2). – pp. 117–125.
Doi:10.1080/13625180600557589

598. Tarnowski J. Jak wychowywać / J. Tarnowski. – Warszawa, 1993. – 111 s.

599. Tarnowski J. Wprowadzenie do wychowania w rodzinie chrześcijańskiej. W: Rozwój człowieka w rodzinie / J. Tarnowski. – T. 1. – Warszawa, 1982. – 221 s.

600. Teenage Sexuality in Different Cultures // *Pediatr Adolesc Gynecol.* – № 5 (4). – pp. 228–232. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ac.els-cdn.com/S1083318811002312/1-s2.0-S1083318811002312-main.pdf?_tid=81c16544a92b5c29ac6893c9b1245658&acdnat=1332145848_a4bc8e92be1d3404b49bdbdd9fe148a7

601. The life of women and men in Europe. A statistical portrait. – Eurostat statistical books, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu>

602. THL. Sexeducation, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.thl.fi/fi_FI/web/fi/aiheet/tietopaketti/amis/seksuaaliterveys/seksuaalikasvatus

603. Tillmann K. J. Jugend weiblich – Jugend männlich. Sozialisation, Geschlecht, Identität / Klaus J. Tillmann – Opladen : Leske & Budrich, 1992. – 346 s.

604. Toomey R., McGuire J., Russell S. Heteronormativity, school climates, and perceived safety for gender nonconforming peers / R. Toomey, J. McGuire, S. Russell // *Journal of Adolescence*, 2011. – pp. 1–10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sciencedirect.com.libproxy.helsinki.fi/science?_ob=MiamiImageURL&_cid=272496&_user=949111&_pii=S0140197111000248&_check=y&_origin=&_coverDate=08-Apr-2011&_view=c&_wchp=dGLbVIS-zSkzV&_md5=ee0ec8761142bc4cecc6945ac1ccf218/1-s2.0-S0140197111000248-main.pdf

605. Training Programmes. L8R. Their future, you decide [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hi8us-south.co.uk>.
606. Trautner H. EntwicklungderGeschlechtsidentitat [MontadaL. (eds.)] : Entwicklungspsychologie / H. Trautner. – Weinheim : Beltz, 2002. – pp. 648–674.
607. Tucker L., George G., Reardon C., Panday S. “Learning the basics”: young people’s engagement with sexuality education at secondary schools / Leigh Adams Tucker, Gavin George, Candice Reardon, Saadhna Panday // SexEducation, 2016. – № 5. – pp. 337–352.
608. Tucker M. J. The child as beginning and end: fifteenth- sixteenth-century English childhood in de Mause / M. J. Tucker // The History of Childhood / Lloyd, ed. – London : Souvenir Press, 1976. – pp. 15–46.
609. Tuominen S. Opettaja seksuaalikasvattajana – käsityksiä, haasteita ja käytäntöjä / SofiaTuominen. – Helsinki : Kasvatus, 2010. – № 22(5-6). – pp. 387–398.
610. Tuominen S. Seksuaalikasvatuksen asiantuntijoiden näkemyksiä peruskoulun seksuaalikasvatuksesta / Sofia Tuominen // Helsingin yliopisto Käyttäytymistieteellinen tiedekunta Opettajankoulutuslaitos Progradu–tutkielma, Kasvatustiede, 2012 (Huhtikuu). – 94 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/34664/seksuaal.pdf?sequence=1>
611. Turnbulla T., Wersch A., Schaik P. A review of parental involvement in sex education: The role for effective communication in British families / Triage Turnbulla, Anna van Wersch, Paul van Schaik // Health Education Journal, 2008. – № 67(3). – pp. 182–195.
612. Underhill K., Montgomery P., Operario D. Sexual abstinence only programmes to prevent HIV infection in high income countries: systematic review / K. Underhill, P. Montgomery, D. Operario. – BMJ, 2007. – № 335(7613). – pp. 248–252.
613. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), International Technical Guidance on Sexuality Education: An Evidence-Informed Approach for Schools, Teachers and Health Educators, 2009

[Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281e.pdf>

614. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. International Guidelines on Sexuality Education: An evidence informed approach to effective sex, relationships and HIV/STI education. Een rapport van United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281e.pdf>

615. UNESCO. International Technical Guidance on Sexuality Education: An evidenceinformed approach for schools, teachers and health educators. The rationale for sexuality education 1. France : UNESCO [Электронный ресурс]. – Режим доступа
<http://data.unaids.org/pub/ExternalDocument/2009/2009121Qinternationalguidancesexualityeducationvol2en.pdf>

616. UNESCO, School-Based Sexuality Education Programmes: A Cost and Cost Effectiveness Analysis in Six Countries, 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ED/pdf/CostingStudy.pdf>

617. United Nation. Convention on the Rights of the Child. – New York, 1989 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.un.org/documents/ga/res/44/a44r025.htm>

618. Ungdomar och sexualundervisning -en empirisk studie angående sexualundervisningen i högstadiet Veronica Eklund Katrin Vikman Examensarbete för hälsovård (YH)-examen Utbildningsprogrammet för vård Vasa, 2012. – 86 s.

619. Ungdomsmottagningen. Sex och samlevnad i skolan. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.umo.se

620. Unterrichtsprinzipien. Grundsatzlerlaß “Sexualerziehung in den Schulen”. – Wiederverlautbarung, 1996. – № 36. – 10 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.vdloe.at/wien/recht/download/rs1994_36.pdf

621. Uusikylä K., Atjonen P. Didaktiikan perusteet / K. Uusikylä, P. Atjonen. – Helsinki : WSOY, 2005. – 85 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.who.int/reproductivehealth/publications/sexual_health/defining_sexual_health.pdf
622. Valsts informatīvā lapa par jaunatnes politiku Latvijā Atjaunināta. gada decembrī Atjauninājums veicis Gints Klāsons (SIA “Excolo Latvia”), 2015. – 15 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.izm.gov.lv/images/aktualitates/lv_country-sheet-on-youth-policy-in-latvia_lv_versija.pdf
623. Valtl K. Sexualpädagogik in der Schule / Karlheinz Valtl. – Weinheim : Beltz Verlag, 1998. – 205 s.
624. Valtl K. Sexuelle Bildung : Neues Paradigma einer Sexualpädagogik für alle Lebensalter [Schmidt, Renate-Berenike; Sielert, Uwe (Hrsg.)] : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung / K. Valtl. – Weinheim und München, 2008. – pp. 125–140.
625. Vandenbroucke F. Nieuwe vakoverschrijdende eindtermen, een nieuwe boost voor seksuele en relationele opvoeding / F. Vandenbroucke / In conferentie van Sensoa vzw. Hot topics op School, Brussel, België, 2009.
626. Van der Doef S. Kinderen & seksualiteit: De seksuele opvoeding van kinderen van 0–17 jaar / S. Van der Doef (tweede, herziene druk). – Utrecht/Antwerpen : Kosmos, 2009.
627. Van der Doef S. Kleine mensen grote gevoelens : De seksuele opvoeding van kinderen / S. Van der Doef (vierde, geactualiseerde druk). – Amsterdam : Ploegsma, 2007.
628. Van der Stege H., Hilberink S., Visser F. Motivational factors in discussing sexual health with young people with chronic conditions or disabilities / Heleen A. Van der Stege, Sander R. Hilberink, Adriaan P. Visser // Sex Education, 2014. – № 6. – pp. 635–651.

629. Van Ussel J. Sexualunterdrückung. Geschichte der Sexualfeindlichkeit / Jos Van Ussel. – Gießen : Rowohlt, 1970. – 358 s.

630. Vanier J. Mężczyznę i niewiastę stworzył ich do życia w prawdziwej miłości / J. Vanier. – Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, 1987. – 98 s.

631. Vanwesenbeeck I., Westeneng J., Boer T., Reinders J., Zorge R. Lessons learned from a decade implementing Comprehensive Sexuality Education in resource poor settings: The World Starts With Me / Ine Vanwesenbeeck, Judith Westeneng, Thilly de Boer, Jo Reinders, Ruth van Zorge // Sex Education, 2016. – № 6. – pp. 471–486.

632. Vergauwen S. De mening van ouders over de noodzakelijkheid, het belang en de inhoud van relationele en seksuele vorming: Een onderzoek in de drie laatste jaren van het secundair onderwijs. / S. Vergauwen // Onuitgegeven verhandeling tot licentiaat in de Familiale en Seksuologische Wetenschappen. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 2006. – 374 s.

633. Verhofstadt-Denève L. Emotionele ontwikkeling [L. Verhofstadt-Denève, N. Garant Uitgevers. (Eds)], Adolescentiepsychologie / L. Verhofstadt-Denève. – Leuven/Apeldoorn : Garant, 2011. – pp. 35–69.

634. Vepsäläinen M. Opettaja kysyy ja oppilas vastaa – vai toisin päin? [Tainio, L. (toim.)] Vuorovaikutusta luokkahuoneessa. Näkökulmana keskusteluanalyysi / M. Vepsäläinen. – Helsinki : Gaudeamus. – pp. 156–177.

635. Villaume P. Ueber die Unzuchtsünden der Jugen / Peter Villaume. – Wolfbüttel, 1787/1979 – B. 7 : Revision. – 1787/1979. – 296 s.

636. Vivancos R., Abubakar I., Phillips-Howard P. et al. School-based sex education is associated with reduced risky sexual behaviour and sexually transmitted infections in young adults / R. Vivancos et al. // Public Health. – 2013. – № 127. – pp. 53–57.

637. Walker J. A qualitative study of parents' experiences of providing sex education for their children: The implications for health education / Joy Walker // Health Education Journal. – № 60(2), 2001. – pp. 132–146.

638. Walker J., Green J., Tilford S. An evaluation of school sex education team training / J. Walker, J. Green, S. Tilford // Health Education, 2003. – № 103(6). – pp. 320–329.

639. Walker J., Milton J. Teachers' and parents' roles in the sexuality education of primary school children: a comparison of experiences in Leeds, UK and in Sydney, Australia / Joy Walker, Jan Milton // Sex Education, 2006 – Vol. 6. – № 4 (November). – pp. 415–428.

640. Wanzeck-Sielert C. Sexualität im Kindesalter [Schmidt R., Sielert U. (Hrsg.)] : Handbuch Sexualpädagogik und sexuelle Bildung. – Weinheim und München, 2008. – pp. 363–370.

641. WAS. Declaration of Sexual Rights., 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.worldsexology.org/resources/declaration-of-sexual-rights/Ladattu>

642. Weaver A., Byers S., Sears H., Cohen J., Randall H. Sexual health education at school and at home: Attitudes and experiences of new Brunswick parents / A. Weaver, S. Byers, H. Sears, H. Randall // The Canadian Journal of Human Sexuality, 2012. – № 11(1). – pp. 19–31.

643. Weaver H., Smith G., Kippax S. School-based sex education policies and indicators of sexual health among young people: a comparison of the Netherlands, France, Australia and the United States / H. Weaver, G. Smith, S. Kippax // Sex Education, 2005. – № 5(2). – pp. 171–188.

644. Weidinger B., Kostwein W., Dörfler D. Sexualität im Beratungsgespräch mit Jugendlichen / Bettina Weidinger, Wolfgang Kostwein, Daniela Dörfler. – Springer Verlag Wien, 2006. – 218 s.

645. Weidinger B., Kostenwein D. Wolfgang : Sexualität im Beratungsgespräch mit Jugendlichen / B. Weidinger, D. Kostenwein. – Wien, 2007.

646. Weller K. Das Sexuelle in der deutsch-deutschen Vereinigung / Konrad Weller. – Leipzig : Forum, 1991. – 238 s.

647. Wight D., Abraham C. From psycho-social theory to sustainable classroom practice. Developing a research-based teacher-delivered sex education programme / D. Wight, C. Abraham // *Health education research*, 2000. – № 15(1). – pp. 25–38. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://her.oxford-journals.org/cgi/reprint/15/1Z25.pdf>

648. Wejbert-Wasiewicz E., Pęczkowska E. Problemy edukacji seksualnej w Polsce / Ewelina Wejbert–Wasiewicz, Elzbieta Pęczkowska. – Uniwersytet Łódzki, 2012. – pp. 173–192.

649. Wilentz G. The importance of European standards and a human rights-based approach in strengthening the implementation of sexuality education in Ireland / Grace Wilentz // *Sex Education*, 2016. – № 5. – pp. 439–445.

650. Wilmot M., Naidoo D. ‘Keeping things straight’: the representation of sexualities in life orientation textbooks / Mark Wilmot, Devika Naidoo // *Sex Education*, 2014. – № 3. – pp. 323–337.

651. Wellings K, Collumbien M, Slaymaker Wellings K, Collumbien M, Slaymaker E, et al. Sexualbehaviour in context : a global perspective / K. Wellings, M. Collumbien et al. – *Lancet*, 2006. – № 368. – pp. 1706–1728.

652. Werner-Wilson R., Fitzharris J. How can mothers and fathers become involved in the sexuality education of adolescents? / R. Werner-Wilson, J. Fitzharris // *Journal of HIV/AIDS Prevention & Education for Adolescents & Children*, 2001. – №. 4(1). – pp. 49–59.

653. Whitten A., Sethna C. What’s missing? Anti-racist sex education! / Amanda Whitten, Christabelle Sethna // *Sex Education*, 2014. – №. 3. – pp. 424–429.

654. WHO Defining sexual health. Report of a technical consultation on sexual health. – Geneva, 2006. – 28–31 January.

655. WHO Regional Strategy on Sexual and Reproductive Health // *Reproductive Health / Pregnancy Programme Copenhagen, Denmark*. – Copenhagen, 2001. – (November). – 41 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.euro.who.int/document/e74558.pdf

656. WHO Regional Office for Europe. WHO Regional Strategy on Sexual and Reproductive Health. – Copenhagen, 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.euro.who.int/document/e74558.pdf .

657. Woody J., Randall A., D'Souza H. Mothers' efforts toward their children's sex education: An exploratory Study / J. Woody et al. // Journal of Family Studies, 2005. – № 11(1). – pp. 83–97.

658. World Association for Sexual Health (WAS) Declaration of Sexual Rights : Hong Kong, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldsexu-alhealth.org/sites/default/files/Declaration%20of%20Sexual%20Rights.pdf>

659. Wøldike M., Olesen F. Seksualundervisning på erhvervsskoler, produktionsskoler og egu : UgeSex – Erhvervsfagligeuddannelser / M. Wøldik, F. Olesen, 2013. – 54 s.

660. Winterfeld M. Über die heimlichen Sünden der Jugend / Moritz Winterfeld. – Wolfenbüttel, 1787/1979 – Bd. 6: Allgemeine Revision. –1787/1979. – 250 s.

661. Wygrajmy razem : “Wychowanie do życia w rodzinie” : scenariusze zajęć dla szkoły podstawowej i specjalnej / pod red. Barbary Charczuk. – Kraków : “Rubikon”, 2003. – 241 s.

662. Wysokińska B. Scenariusze - wychowanie do życia w rodzinie : gimnazjum / Beata Wysokińska. – Piła : “Efka”Wydawnictwa Szkolne Felicja Kalinowska, 2004. – 106 s.

663. YK:n yleissopimuslapsen oikeuksista, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.unicef.fi/files/unicef/pdf/LOS_A5fi.pdf

664. Zentrallehranstalten A. Grundsatzlerlass Sexualpädagogik / Allen Zentrallehranstalten // Pädagogischen Hochschulen, 2011. – 10 s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sexualerziehung.at/wp-content/uploads/Neuer-Erlass-zum-Sexualunterricht.pdf>

665. Zetkin C. Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands / Clara Zetkin. – Frankfurt am Main, 1971. – 388 s.

666. Zimmermann S. Sexualpädagogik in der BRD und in der DDR im Vergleich / Susanne Zimmermann. – Gießen, 1999.

667. Zitelmann A. Didaktik der Sexualerziehung. Handbuch für das 1. bis 13. Schuljahr nach den Empfehlungen der KMK / A. Zitelmann, T. Carl. – Weinheim/Basel : Beltz, 1970. – 468 s.

668. Zwiep C. Onderzoek naar de seksuele opvoeding van jonge kinderen / Channah Zwiep // HS consult/Hogeschool Utrecht/Universiteit van Amsterdam : Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit. – 2011. – 8 s. [Электронный ресурс]. –

Режим доступа : <http://www.kind-enzo.nl/pdfs/Samenvatting%20onderzoek%20seksuele%20opvoeding.pdf>

669. www.wdr5.de/lilipuz/programm/herzfunk

ДОДАТКИ

Додаток А

ДЕРЖАВИ-ЧЛЕНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
(станом на 1 січня 2017 року)

№	Держава	Повна назва	Дата вступу
1.	Австрія <i>Austria</i>	Австрійська Республіка	1 січня 1995 року
2.	Бельгія <i>Belgium</i>	Королівство Бельгія	25 березня 1957 року / країна-засновник
3.	Болгарія <i>Bulgaria</i>	Республіка Болгарія	1 січня 2007 року
4.	Греція <i>Greece</i>	Грецька Республіка	1 січня 1981 року
5.	Данія <i>Denmark</i>	Королівство Данія	1 січня 1973 року
6.	Естонія <i>Estonia</i>	Республіка Естонія	1 травня 2004 року
7.	Ірландія <i>Ireland</i>	Республіка Ірландія	1 січня 1973 року
8.	Іспанія <i>Spain</i>	Королівство Іспанія	1 січня 1986 року
9.	Італія <i>Italy</i>	Італійська Республіка	25 березня 1957 року / країна-засновник
10.	Кіпр <i>Cyprus</i>	Республіка Кіпр	1 травня 2004 року
11.	Латвія <i>Latvia</i>	Латвійська Республіка	1 травня 2004 року
12.	Литва <i>Lithuania</i>	Литовська Республіка	1 травня 2004 року
13.	Люксембург <i>Luxembourg</i>	Велике Герцогство Люксембург	25 березня 1957 року / країна-засновник
14.	Мальта <i>Malta</i>	Республіка Мальта	1 травня 2004 року
15.	Нідерланди <i>Netherlands</i>	Королівство Нідерландів	25 березня 1957 року / країна-засновник
16.	Німеччина <i>Germany</i>	Федеративна Республіка Німеччини	25 березня 1957 року / країна-засновник
17.	Польща <i>Poland</i>	Республіка Польща	1 травня 2004 року
18.	Португалія <i>Portugal</i>	Португальська Республіка	1 січня 1986 року
19.	Румунія <i>Romania</i>	Румунія	1 січня 2007 року

20.	Словаччина <i>Slovakia</i>	Республіка Словаччина	1 травня 2004 року
21.	Словенія <i>Slovenia</i>	Республіка Словенія	1 травня 2004 року
22.	Угорщина <i>Hungary</i>	Республіка Угорщина	1 травня 2004 року
23.	Фінляндія <i>Finland</i>	Фінляндська Республіка	1 січня 1995 року
24.	Франція <i>France</i>	Французька Республіка	25 березня 1957 року / країна-засновник
25.	Хорватія <i>Croatia</i>	Республіка Хорватія	1 липня 2013 року
26.	Чехія <i>Czech Republic</i>	Чеська Республіка	1 травня 2004 року
27.	Швеція <i>Sweden</i>	Королівство Швеція	1 січня 1995 року

ПРОГРАМА “ПІДГОТОВКИ ДО ЖИТТЯ В СІМ’І” ДЛЯ УЧНІВ 5–6 КЛАСІВ (ПОЛЬЩА)*

Мета підготовки до життя в сім’ї – формування цінностей сім’ї в особистому житті людини, а також підготовка учнів до усвідомлення змін у період дозрівання.

“Підготовка до життя в сім’ї” – самостійний навчальний предмет для учнів 5–6 класів школи, що проводиться за рахунок годин, виділених директором із шкільного компонента навчального плану.

Структура програми

В кожному наступному класі поглиблюються знання з таких питань: сім’я, ровесники, статеві функції, міжособистісні стосунки. Тематика занять і їх зміст відповідає віковим особливостям учнів і є основою до сприймання і засвоєння знань в кожному наступному класі.

Тематика програми “Підготовка до життя в сім’ї”

Тема	Компетенції
5 клас	
1. Вступ. Зміст і мета курсу	учень усвідомлює потребу в заняттях, необхідність здобуття знань, переконується, що мета занять – допомога в підготовці до дорослого життя
2. Роль сім’ї в житті людини	учень усвідомлює собі значення терміну “сім’я”, знає її основні функції, розуміє стосунки між її членами
3. Мікроклімат у сім’ї	учень розуміє і оцінює дії і вчинки батьків, дбає про естетику приміщення, в якому проживає
4. Моя сім’я і Я	учень знає що таке сім’я, функції членів сім’ї, розуміє значення сім’ї і усвідомлює своє місце в ній
5. Вміння святкувати	учень дотримується традицій, звичаїв, обрядів під час урочистостей, знає гімн Польщі
6. Сім’ї бувають різні	учень розуміє причини сімейних проблем, вміє знаходити шляхи їх вирішення
7. Як починається людське життя?	учень правильно реагує на теми, пов’язані зі статтю людини, бачить послідовність і природність біологічних процесів
8. Народження дитини	учень знає, що життя людини починається від зачаття, виявляє повагу до вагітних жінок, трактує

	вагітність і народження як природний процес в житті людини
9. Стаємо дорослими	учень розуміє, які зміни відбуваються в період дозрівання, знає власне тіло, зможе самостійно спостерігати зміни, що відбуваються в організмі, краще розуміє себе і своїх ровесників
10. Наші турботи в період дозрівання	учень повинен знати проблеми, що можуть з'явитися в нього в період його біологічного, психічного і морального дозрівання, а також способи подолання цих проблем
11. Дружба і товаришування	учень вміє розрізняти поняття “дружба” і “товаришування”, цінувати друзів, усвідомлює свою відповідальність перед друзями, цінує гумор, радість, ввічливість, доброзичливість друзів
12. Ти – дівчина, Ти – хлопець	учень може спостерігати відмінність і подібність статей, ідентифікувати себе з власною статтю
13. Я також стаю відповідальним за сімейне життя	учень розуміє батьків, цінує їх зусилля, вкладені в збереження і існування сім'ї
6 клас	
1. Вступ. Ознайомлення з тематикою занять	учень усвідомлює потребу в заняттях, необхідність здобуття знань, переконується, що мета занять – допомога в підготовці до дорослого життя
2. Я і мої батьки	учень може панувати над словом і жестом, розуміє, що в сім'ї можуть виникати конфлікти, вчиться вибачати і шанувати, використовувати досвід дорослих
3. Дім, в якому я хочу жити	учень звертає увагу на атмосферу і клімат дому як найважливіші чинники психічного відпочинку його мешканців, має можливість втілити добру атмосферу у своє помешкання
4. Звідки беруться сімейні проблеми?	учень може вирішувати конфлікти, має поняття про компроміс, може розв'язати просту конфліктну ситуацію
5. Мої проблеми з тілом і статтю	учень шанує протилежну стать, усвідомлює свою роль як чоловік чи жінка
6. Гігієна періоду дозрівання	учень знає правила особистої гігієни, вміє вживати засоби гігієни, розуміє поняття “здоровий спосіб життя”
7. Моє тіло – моя цінність	учень замислюється над своєю поведінкою серед ровесників, знає способи охорони власної інтимності
8. Я серед ровесників	учень критично оцінює самого себе, може

	об'єктивно оцінити поведінку своїх товаришів
9. Дружба, приязнь, любов	учень усвідомлює значення дружніх зв'язків, вміє протистояти тиску групи
10. Ми і ЗМІ	учень може критично оцінити пропаговані молодіжні журнали, усвідомлює, що не всі програми ЗМІ є позитивними, правильно сприймає пропоновані мас-медіа
11. Як не загубитися в мінливому світі?	учень може тримати дистанцію серед оманливих міражів світу, вміє сказати "ні", щоб бути у згоді з власними переконаннями
12. Цінності сім'ї	учень розуміє роль сім'ї, дбає про зміцнення стосунків між її членами, відчуває обов'язок за її збереження

*Джерело: Grochala L. Wychowanie do życia w rodzinie : scenariusze zajęć dla nauczycieli i wychowawców klas : gimnazjum, szkoła ponadgimnazjalne / Lucyna Grochala, Katarzyna Kuszneruk-Pajorska. – Kraków : Wydawnictwo Edukacyjne, 2012. – 163 s.

Додаток В

**Авторська програма “Життя і любов” (“*Życie i miłość*”)
(за ред. W. Papis, Польща)***

Класи	Назва частини	Зміст програми
4 клас	<i>“Дорослішаю в мудрості”</i>	Світ, в якому ми живемо; про мудре використання радіо і телебачення; звідки беруться діти; основні людські вартості – правда, добро, любов; значення людського тіла і статі людини; в чому полягає жіночність і чоло вічність та ін.
5 клас	<i>“Енергійність на щодень”</i>	Значення статі для людини; стать і секс; таємниці хлопців і дівчат; моральна відповідальність в статевій сфері; про фізичний і духовний біль; дотримання законодавства та ін.
6 клас	<i>“Доростаю до свободи”</i>	Релігія і віра; про свободу і незалежність; суть статі; в чому полягає зрілість; поняття дружби і кохання та ін.
7 клас	<i>“У згоді з собою”</i>	В чому полягає щастя; що таке любов; поняття ідеалу хлопця і дівчини; перетворення сексуальної енергії; шкідливі звички; поняття еротизму; значення порнографії; венеричні хвороби; проблема СНІДу; про конфлікт поколінь та ін.
8 клас	<i>“Бажаю тобі щастя” (Вибір: подружжя, сім’я, самотнє життя)</i>	Поняття про щастя, любов, подружжя, сім’ю; дар батьківства; вплив дошлюбних і позашлюбних зв’язків; вплив контрацептивів на здоров’я людини, на сімейні зв’язки; влада сімейна і батьківська; охорона сім’ї; проблема гомосексуалізму

*Джерело: Papis Elżbieta Wanda, *Życie i miłość, Wzrastam w mądrości*, autorski program wychowania dzieci i młodzieży. Poradnik nauczyciela. – Warszawa, 1995. – 128 s.

45	Запис характеристик на нових листках, які оцінюються “+” або “-” 1. запис на листках 2. наклеювання листків на плакатах від позитивного до найменш позитивного, від негативного до найменш негативного 3. дискусія: - чому це поняття позитивне чи негативне (критерії, оцінка)? - як ви вважаєте дівчата (хлопці) також так думають? - ти використовуєш ці вирази? Чому (ні)? - як сприймаєш ти ці вирази, коли чуєш їх від інших?	
15	Обмін плакатами між групами коротка перерва	
30	Дискусія про +/- плакати іншої групи	
15	Зустріч обох груп на пленумі, дискусії про різність рішень даної проблеми	
	Завершення	
30	Відео “Секс-інструкція по застосуванню для молоді”	Відео
20	- всі учні записують на листочках питання, які їх цікавлять і кидають у коробку, - по черзі витягують запитання, зачитують і відповідають	
70	Обговорення інших питань і проблем	
	Завершення	
День 2. Перша половина дня: Біологія і контрацепція		
15	Розігриваючі ігри	
30	Інформація про біологічні властивостей жіночих і чоловічих статевих органів	Таблиці, плакати
45	Інформація про засоби контрацепції	
45	Гра “Закохана пара і засоби контрацепції” 2 організатори грають закохану пару, а учні є представниками засобів контрацепції. Організатори ставлять запитання, насамперед, про непередбачені ситуації	
15	Перерва	
30	Повторення інформації	
20	Ігри до теми засобів контрацепції та властивості статевих органів	
	Обідня перерва	
Друга половина дня: засоби контрацепції		
15	Розігриваючі ігри	

75	Дискусія щодо питань сексуальності і стосунків: на підготовлених картках запитання, (що було би, якщо...), з підготовленими відповідями	
30	Підведення підсумків проведеного заходу	
	Закінчення проекту	

*Джерело: Valtl K. Sexualpädagogik in der Schule / Karlheinz Valtl. – Weinheim : Beltz Verlag, 1998. – pp. 192–195.

Додаток Д

Приклад проведення заходу зі статевого виховання для учнів 7–8 класів (Данія)*

Теми, що обговорюються:

1. “Переваги і недоліки контрацепції”
2. “Раннє батьківство”
3. “Спостерігаючи за порно”.

Методи статевого виховання: бесіда, обговорення

Час: 10–30 хвилин.

Підготовка: без підготовки

ПОРАДИ

Вправа особливо важлива, коли Ви або учасники мають проблеми із зором або інші проблеми. Фізичні вправи можуть допомогти Вам визначити як переваги, так і недоліки всіх видів питань.

ОПИС

Плюси і мінуси вправи ви можете використовувати самостійно і/або з молоддю. Вона підходить для вироблення уяви, критично оцінювати власні упередження та ідеї і віднайти всі доступні рішення для даної ситуації.

Ви робите лінію на дошці або на листку паперу, написавши “переваги” на одному боці і “недоліки” на іншому. Ви ознайомлюєте учнів з ходом даного етапу. Учням відводиться дві хвилини на роздуми про плюси і мінуси того чи іншого питання. У разі остаточної відповіді, результат фіксується на дошці чи аркуші паперу.

Організатори заходу демонструють фрагменти фільмів за участю молодих людей, які говорять про контрацепцію і захворювання, що передаються статевим шляхом, які використовуються в якості основи для обговорення в класі.

Студенти також можуть шукати більше знань про Sexlinien Young, www.sexlinien.dk.

Переваги і недоліки використання контролю народжуваності

Переваги використання контролю народжуваності	Недоліки використання контролю народжуваності
<ul style="list-style-type: none"> • Щоб уникнути зараження ЗПСШ. • Для того, щоб уникнути небажаної вагітності. • Ви можете мати більше сексу, не турбуючись. • Він працює проти ЗПСШ та небажаної вагітності (презервативи). • Його можна придбати в 	<ul style="list-style-type: none"> • У вас є до лікаря (гормональної контрацепції). • Важко придбати презерватив. • Ви можете втратити здатність контролювати народжуваність • Існує тільки гормональна контрацепція для дівчаток. • Гормональні контрацептиви

<p>супермаркеті (презервативи).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ви можете займатися сексом з декількома партнерами. • Це більш гігієнічно (презервативи, рукавички) 	<p>можуть викликати побічні ефекти.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Хтось не може сприймати гуму. • Слід пам'ятати, коли прийняти таблетки. • бажання / відраза до сексу. • Це створює спотворені мрії про майбутнє. • У вас є кілька сексуальних партнерів. • Ми ставимося один до одного з повагою
--	---

Групи представляють своє бачення порушеної проблеми, і після завершення певного етапу, конкретизують та обговорюють окремі загальні позиції та спірні питання. Важливо, бути більш конкретними у своїх відповідях та міркуваннях. Наприклад, ви можете задавати питання, як: Що це означає ставитися один до одного з повагою? Що означає не ставитися один до одного з повагою? Переваги і недоліки відкритих/закритих відносин? Чому так важливо сміятися разом? Що робити, коли один із партнерів хоче мати дітей, а інший – ні? і т.д.

Переваги та недоліки раннього батьківства

Переваги раннього батьківства	Недоліки раннього батьківства
<ul style="list-style-type: none"> • Для того, щоб мати сім'ю. • Це може бути способом підтримувати подругу/друга. • Ви можете дати пораду по догляду за дитиною. • Ви можете отримати сенс життя. • Діти прекрасні. • Тіло сильне та здорове, коли ви молоді. • Можна зрозуміти їх краще, коли вони стають підлітками 	<ul style="list-style-type: none"> • Може бути важко мати дітей, коли ви молоді. • Може бути важко отримати освіту і бути батьками одночасно. • У вас немає грошей на виховання дитини. • Ми є не настільки зрілими, щоб рости дітей. • Існує ризик того, що відносини зламаються. • Ми пропустимо молодість, тому що повинні бути вдома з дитиною. • Важко точно визначити, чому дитина плаче, коли хвора і т.д. • Оточуючі можуть косо сприймати нас. • Друзі не мають ще дітей

Якщо молоді люди не вказали на всі переваги та недоліки, важливо, щоб ви допомогли їм виявити і інші. Наприклад, ви можете включити деякі з наведених вище прикладів для обговорення, якщо їх немає в списку.

Це важливий момент, з одного боку, не ставити “тавро” на молодих людях, які рано стають батьками, в той час вказати на деякі нюанси романтичних уявлень, що деяким молодим людям, можливо, не варто ставати батьками в ранньому віці.

Переваги та недоліки перегляду порно

Переваги перегляду порно	Недоліки перегляду порно
<ul style="list-style-type: none"> • Ви можете отримати стимул для свого сексуального життя. • Ви можете знайти порно на різні смаки. • Ви можете дивитися порно, коли ваш партнер не хоче статевого контакту. • Ви можете стати збудливим. • Може бути цікаво подивитися. • Ви можете переглядати різні види сексу, навіть якщо ви ще не пробували цього. • Може бути спосіб займатися сексом, навіть не тренуючись. • Це безпечний секс. • Це безкоштовно. • Ви можете дивитися разом зі своїм хлопцем/дівчиною 	<ul style="list-style-type: none"> • Більшість з них виробляється для осіб, яким за 30 років. • Може бути важко дістати щось, що суперечить нормам. • Це шкідливо, якщо воно порушує норми. • Бойфренду дивно бачити, що ви дивитесь порно, якщо ви дозволите щось особливе. • порноіндустрія – це жорстко. • порно може виглядати дуже штучно. • Секс може виявитися проблематичним стосовно гендерних ролей

Якщо молоді люди не можуть чітко виділити переваги і недоліки, важливо, щоб ви допомогли їм виявити й інші. Наприклад, ви можете включити деякі з наведених вище прикладів в обговорення, якщо їх немає в списку.

*Джерело: Wøldike M., Olesen F. Seksualundervisning på erhvervsskoler, produktionsskoler og egu : UgeSex – Erhvervsfagligeuddannelser / M. Wøldik, F. Olesen, 2013. – 54 s. – (pp. 17–19).

Додаток Е

ПРИКЛАДИ ІГОР ЗІ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ (Німеччина)*

Гра	Учасники	Зміст гри	Очікування
“Шоу засобів контрацепції”	Закохана пара, інші обирають собі роль певного засобу контрацепції (інформацію про вибраний засіб готується ними самостійно заздалегідь)	розрекламувати себе перед парою, яка задає запитання про безпеку використання, побічні дії тощо. Ознайомившись зі всіма засобами контрацепції, молоді люди вибирають один, який підходить їм обом, обгрунтовуючи свій вибір	обговорення результатів, ведеться дискусія про правильність вибору парою засобу, про можливість іншого вибору. Ця гра дає учням можливість детальніше ознайомитися із засобами контрацепції і створює атмосферу розкнутості та довіри
“Попередження сексуального насилля та агресії серед молоді”	Поділ на групи, в яких розігрується перед іншими ситуація, неназиваючи її	Кожна група обговорює побачене і намагається вгадати, у чому полягає проблема	Формується своє бачення розв’язання проблеми
“Відчуй на дотик”	Учні класу	Учні утворюють коло. Один учень стоїть із заплющеними очима у центрі, інший намагається торкнутися його, якщо дотик був приємний – обоє повертаються в коло; якщо ж дотик був неприємний – виходить інший учень і намагається зробити те ж саме	допомагає учням навчитися розрізняти приємні та неприємні дотики, сприяє створенню довірливої атмосфери в класі

*Джерело: Sexualerziehung. Anregungen und Materialien. – Velber : Friedrich Verlag, 2005. – pp. 83–85. – (Niedersächsisches Kultusministerium).

**Анкета для учнів, що дається після перегляду відеофільму
(Німеччина)***

Перша реакція: Що відбувається у вас в голові спонтанно?

.....
.....

Перше враження: Що ви думаєте про фільм?

.....
.....

Що вам сподобалося найбільше? Що Вам не сподобалося?

.....
.....

Яка людина вам не сподобалася? Чому?

.....
.....

Що дратує вас або чого Ви не розумієте?

.....
.....

Наскільки цей фільм реальний? Що узгоджується з реальністю, а що ні?

.....
.....

Як ви думаєте, чи потрібні геї і лесб'янки серед молодих людей, як підтримують їх однокласники, вчителі, батьки та інші дорослі?

.....
.....

Як ви думаєте, чи потрібні гетеросексуальні підлітки, чому?

.....
.....

*Джерело: Strange V., Oakley A., Forrest S. Mixed-sex or Single-Sex Education: How would young people like their sex education and why? / V. Strange, A. Oakley, S. Forrest // Gender and Education. – 2003. – Vol. 15. – № 2. – pp. 210–211.

Додаток 3

**Приклад тестів, які виконують учні при вивченні тем
зі статевого виховання (Данія)***

Запитання	Орієнтовна відповідь
Як захистити себе від ЗПСШ, якщо ти займаєшся сексом?	Можна захистити себе з презервативами під час анального сексу, вагінального сексу, орального сексу з хлопцем
У чому різниця між медикаментозним абортom і хірургічним абортom?	Медикаментозний аборт робиться шляхом прийняття таблеток. Хірургічний аборт є (оперативні) заходи проводиться під загальним наркозом
Які можуть бути наслідки неочищених хламідій для хлопців/чоловіків?	Запалення придатка і/або стерильність (Одну з відповідей досить, щоб дати правильну відповідь)
Що таке екстрена контрацепція?	Екстрена контрацепція – таблетки, які дівчина/жінка може прийняти, щоб уникнути вагітності, якщо вона мала незахищений статевий акт з хлопцем/чоловіком
Що таке герпес?	Герпес – це вірус. (Є два типи герпесу: герпес на обличчі – особливо на губах, і ранки на статевих органах або прямій кишці)
Як скоро тест на вагітність може показати, чи є ви вагітні?	Тест на вагітність може виявити, чи є вагітність через кілька днів після того, що ви повинні були мати свій період
Які форми контрацепції від небажаної вагітності ви знаєте? Ви повинні згадати, принаймні, чотири, щоб мати правильну відповідь	Можливі відповіді: презервативи, таблетки, міні-таблетки, діафрагма, спіраль, р-стрижень, трансдермальний пластир, вагінальне кільце
Що таке гострі кондиломи?	Гострі кондиломи викликані інфекцією Вірус ВПЛ. (Генітальні бородавки передається через контакт між слизовою оболонкою статевих органів, прямої кишки, або (в меншій мірі) в роті.

	Гострі бородавки часто бувають невеликими, як горбики, які нагадують маленьку кольорову капусту)
Чи можу я зробити аборт, якщо я молодше 18 років, і ваші батьки не дали дозвіл?	Так. (Консультативний аборт у випадках спеціального дозволу. В основному, для цього потрібна згода батьків)
Яка межа, коли ви можете зробити аборт в Данії без спеціального дозволу?	До кінця 12-го тижня вагітності. (Тижні вагітності відраховуються від першого дня останньої менструації).
Як захистити себе від ЗПСШ, якщо у вас є дві дівчинки, які мають статеві контакти?	Можна захистити себе з допомогою рукавичок і презерватива при спільному використанні посуду. (Не достатньо згадати тільки рукавички, щоб відповісти на це питання)
Як отримати звичайну екстрену контрацепцію?	Можна придбати без рецепта в аптеці
Що таке ВІЛ?	ВІЛ є вірус, який руйнує імунну систему організму. (Вірус виявляється у спермі, вагінальних виділеннях або крові)
Які симптоми хламідіозу?	Симптоми відсутні (Примітка: Тільки близько половини інфікованих осіб, можуть відчувати, що вони мають хворобу)
Скільки років ви повинні отримати таблетку в Данії?	Там не існує вікових обмежень
Як захистити себе від ЗПСШ, якщо у вас є два хлопці, що мають статеві контакти?	Можна захистити себе з презервативами, якщо у вас є анальний або оральний секс і/або спільне використання посуду, і рукавички (Не слід згадати тільки рукавички, щоб відповісти на це питання)
Які можуть бути наслідки хламідії для дівчаток/жінок?	Запальні захворювання тазових органів і/або стерильність. (Однієї з відповідей досить, щоб дати правильну відповідь)
Які випробування на хламідії?	Аналіз сечі. (Примітка: багато дівчат тестуються за допомогою тампона з шийки матки)

Де подати заяву на дозвіл на аборт без згоди батьків, якщо ви молодше 18 років?	На свій страх це робить лікар, який рекомендує аборт на консультації
Який метод контролю народжуваності є єдиним, який захищає від ЗПСШ та небажаної вагітності, коли хлопець і дівчина в статевому зв'язку?	презерватив
Який період менструального циклу жінки “безпечний” – тобто, вонане можезавагітніти під час статевого акту?	Немає “безпечних” періодів.
Які форми контрацепції є найбільш захищеним від небажаної вагітності? Згаданий щонайменше два.	Таблетки, р-смужка, вагінальне кільце або трансдермальний пластир і МСС. (Ці форми контрацепції захищаютьмайже на 100 % за умови, що ви використовуєте їх правильно)

*Джерело: Wøldike M., Olesen F. Seksualundervisning på erhvervsskoler, produktionsskoler og egu : UgeSex – Erhvervsfagligeuddannelser / M. Wøldik, F. Olesen, 2013. – 54 s. – (pp. 24–27).

Додаток I

**Приклади рольових ігор “Небажана вагітність, аборт”
(Данія)***

МОЖЛИВО ВАГІТНА?

Вчора Кая в ліжку із своїм бойфрендом і порвався презерватив. Кая не використовує таблетки та інші засоби, тепер вона боїться, що можезавагітніти. Що тепер Кая повинна робити?

- 1) Вона повинна почекати і подивитися, якщо вона отримує її період в наступний раз.
- 2) Вона повинна використовувати екстрену контрацепцію менш, ніж за три дні.
- 3) Вона повинна поговорити зі своєю подругою.
- 4) Інші варіанти.

РОЗПОВІСТИ БАТЬКАМ ПРО ВАГІТНІСТЬ

Софіявагітна, і хоче зробити аборт, але вона боїться, що її батьки розсердяться. Що вона повинна робити?

- 1) Поговоріть із своїми батьками про це і ризикуючи, що вони стають кислими.
- 2) Поговоріть з ким, кому вона довіряє.
- 3) Поговорити зі своїм лікарем про можливість отримання аборт без її батьки знаючи.
- 4) Інші варіанти.

РОЗПОВІСТИ БАТЬКАМ ПРО ВАГІТНІСТЬ

Подруга Даніеля вагітна і хоче зробити аборт. Але Данило боїться, що його батьки сердяться. Що він повинен робити?

- 1) Поговоріть з вашими батьками про неї і ризикуючи, що вони стають кислими.
- 2) Поговоріть з ким, кому він довіряє.
- 3) Нехай сказати їм.
- 4) Інші варіанти.

РОЗПОВІСТИ ПРО ВАГІТНІСТЬ ПОДРУЖКИ

Сельма була вагітна від свого хлопця, з яким вона зустрічалася протягом року. Вона боїться, що він сердиться і не хоче казати йому про проблему. Що вона повинна робити?

- 1) Поговоріть з ним, і ризикуючи, що він сердиться.
- 2) Поговорити з тим, кому вона довіряє.
- 3) Нехай сказати йому.
- 4) Інші варіанти.

АБОРТ

Сірі 16 років, і вона вагітна. У неї є хлопець, який говорить, що він вирішує, чи хоче вона аборт. Сірі не знає, що вона повинна робити?

- 1) Вона повинна попросити підтримки виклику від свого лікаря або лікарні.
- 2) Вона повинна робити аборт.
- 3) Вона повинна завершити свою вагітність.
- 4) Інші варіанти.

АБОРТ

Сірі 16 років, вона завагітніла від випадкової зустрічі в місті і не знає хлопця, з яким вона була. Сірі не знає, що їй робити?

- 1) Вона повинна попросити підтримки виклику від свого лікаря або лікарні.
- 2) Вона повинна робити аборт.
- 3) Вона повинна завершити свою вагітність.
- 4) Інші варіанти.

ЮНІ ОБМЕЖЕННЯ

Сайлас 17 років, і його подруга вагітна. Сайлас не має ні найменшого бажання бути батьком, але його подруга не хоче робити аборт. Що Сайлас повинен робити?

- 1) Він повинен пристосуватися до бути батьком.
- 2) Він повинен дивитися вгору.
- 3) Він повинен піти з нею до лікаря або в лікарню і поговорити про це.
- 4) Інші варіанти.

ЮНІ ОБМЕЖЕННЯ

Жасмін 17 років, і вона вагітна. Жасмін не має ні найменшого бажання бути мамою, але її хлопець не хоче, щоб вона зробила аборт. Що їй робити?

- 1) Вона повинна пристосуватися бути мамою.
- 2) Вона повинна дивитися вгору.
- 3) Вона повинна взяти свою подругу до лікаря або в лікарню і поговорити про це.
- 4) Інші варіанти.

*Джерело: Wøldike M., Olesen F. Seksualundervisning på erhvervsskoler, produktionsskoler og egu : UgeSex – Erhvervsfagligeuddannelser / M. Wøldik, F. Olesen, 2013. – 54 s. – (pp. 34–38).

**Приклад вікторини зі статевого виховання для учнів 13–16 років
загальноосвітніх шкіл (Данія)***

ВІКТОРИНА

“Контрацепція, ЗПСШ та небажана вагітність”

Тривалість: 20–30 хвилин.

Поради: на www.sexlinien.dk/ugesex~~pobj короткі фільми з участю молодих людей, що говорять про контрацепцію і захворювання, що передаються статевим шляхом, які можуть бути використані в якості основи для обговорення із учнями в класі.

Опис: Учитель робить, наприклад, уявну лінію на підлозі в класі. На одному кінці лінії шматок паперу, на якому буква “а”, в центрі лінії – папір з буквою “б”, а на іншому кінці лінії – папір з буквою “с”. Коли вчитель зачитав питання, учень ставить на лист, що показує їх відповідь.

Потім вчитель просить кожен групу учнів обґрунтувати свої відповіді. Таким чином, розглядаються всі питання.

Вона також може працювати з вікторини про контрацепцію, венеричних захворювань і небажаної вагітності онлайн www.sexlinien.dk/ugesex

1. Який метод контролю народжуваності захищає від ЗПСШ та небажаної вагітності під час статевих контактів між жінкою і чоловіком?

- а) перерваний статевий акт;
- б) презервативи;
- с) пігулка.

2. Чи можу я мати венеричне захворювання, не знаючи про це?

- а) так, адже кожна друга дівчина/жінка і кожен четвертий хлопчик/чоловік з хламідійної ознаками інфекції;
- б) всі віруси викликає симптоми, так що ви відразу ж знаєте, якщо ви інфіковані;

с) у дівчат/жінок часто відсутні симптоми ЗПСШ, в той час як у хлопчиків/чоловіків завжди наявні симптоми.

3. Як ви можете захистити себе від ЗПСШ, якщо у вас є два юнаки/чоловіки, які мають інші статеві контакти?

- а) презервативи під час анального сексу, орального сексу і/або спільне використання посуду (наприклад, фалоімітатор), рукавички.
- б) Хлопці/чоловіки, що мають статеві контакти з хлопцями/чоловіки, не заражені венеричними захворюваннями і не захищають себе.
- в) Хлопці/чоловіки повинні тільки захистити себе з презервативами під час анального сексу.

4. В який період циклу дівчина має найбільші шанси завагітніти?

- а) за 14 днів до її наступного періоду;
- б) відразу після менструації;

с) безпосередньо перед і під час менструації.

5. *Як довго після того, як незахищений секс може приймати екстреної контрацепції (таблетки)?*

- а) екстрена контрацепція повинна бути проведена протягом 12 годин;
- б) повинно бути прийнято протягом 72 годин;
- с) спрацює протягом тижня після незахищеного статевого акту.

6. *Що таке slikkelap?*

а) цукерка, яку ви можете з'їсти, щоб збільшити сексуальний потяг;
 б) метод контролю народжуваності, який може бути використаний для захисту від інфекцій, що передаються статевим шляхом через оральний секс в піхву і прямої кишки;

с) слово для лесбіянок.

7. *Що таке герпес?*

а) герпес викликається кліщем під назвою *Sarcoptes*, який відкладає яйця під поверхню шкіри;

б) герпес викликається бактерією, яка може знаходитися в уретрі або піхві;

с) герпес – вірус, що передається статевим шляхом, який викликає появу пухирів і виразок на статевих органах і порожнині рота.

8. *Який вплив може мати хламідійна інфекція?*

а) при відсутності лікування хламідіоз може викликати запалення тазових органів і безпліддя у дівчаток/жінок, хлопчики/чоловіки можуть отримати запалення придатків;

б) після того, як ви заражені хламідіями, ви стерильні і не зможете мати дітей в більш пізньому віці;

с) хламідії зникають самі по собі через кілька місяців, і це не має ніякого серйозного впливу на здоров'я людини.

9. *Як можна пройти тестування на хламідіоз?*

а) єдиний вірний спосіб – це тест, який робить лікар через мазок;

б) через зразок крові;

с) в даний час більшість лікарів беруть зразок сечі, щоб перевірити хлопців, у дівчат беруть проби із шийки матки і уретри.

10. *Яка кількість людей інфікується ВІЛ щороку в Данії?*

а) ні, немає ніяких нових випадків ВІЛ-інфекції в Данії з 2000-х років;

б) близько 250 осіб;

с) близько 1000 осіб.

Ключі до вікторини: 1. В; 2. А; 3. А; 4. А; 5. В; 6. В; 7. С; 8. А; 9. С; 10. С.

В кінці вікторини варто мову вести про те:

- скільки правильних відповідей дали учні;
- чи були відповіді, які здивували учнів?
- чи достатні ваші знання про ЗПСШ, контрацепцію та аборти?
- чи вважаєте ви, що існує багато міфів про контрацепцію, венеричні захворювання та аборти серед молодих людей? Які саме?

*Джерело: Smidt L. Seksualundervisning på erhvervsskoler, produktionskoler og egu / Lone Smidt // Uge Sex – Erhvervsfagligeuddannelser, 2013. – 54 s. – (pp. 19–24).

Додаток Л

**Інтерв'ю з педагогами, що здійснюють статеве виховання учнів
“Сексуальна освіта – право кожної дитини” (Фінляндія)*****Основна інформація респондента:**

Ім'я, вік, рід занять, досвід сексуальної освіти, тривалість відносин міжстатевого виховання

Питання:

1. Хто повинен надавати сексуальну освіту?
2. Який основний зміст статевого виховання? Що потрібно вчити?
3. В якому класі початкової школи та чого слід навчати?
4. Які основні цілі статевого виховання?
5. Як слід навчати (методи роботи)?
6. Яке середовище навчання (наприклад, у класі, в Інтернеті, в сім'ї)?
7. Як можна оцінити навчання?
8. Що повинно бути відображено на рівні управління (наприклад, навчальний план, охорона здоров'я, навчання персоналу)?
9. Які можливі витрати?
10. Що може бути інтегровано в існуючі предмети або новий навчальний план?
11. Яка поточна ситуація в сексуальній освіті, на Вашу думку, повинна бути змінена?

*Джерело: Bildjuschkin K., Verho K. Selkenevää! Seksuaalikasvatus näkyväksi – tutkimus 2012 / K. Bildjuschkin, S. Ruuhilahti. – Turku : Turun kaupunki, sosiaalija terveystoimen julkaisuja., 2012. – pp. 10–23.

Додаток М

**Загальні питання, які задаються вчителям на початок
проходження курсів (Швеція)***

Загальні питання

- В якому році ви народилися?
- Як довго ви викладаєте?
- Де ви робили тренування, і як це виглядало?
- Які предмети ви викладаєте?
- Наскільки ви знаєте біологію?
- Ви вчили біологію впродовж всього часу, як учитель?
- Що таке сексуальна освіта для вас?
- Яка мета вашого навчання при проходженні курсів зі статевого виховання?

• У чому, на Вашу думку, різниця між вчителями з досвідом роботи у сфері статевого виховання короткого періоду (<3 років) і вчителів, які працюють тривалий час (> 5 років)?

Дослідження 1.

• Як вони планують і здійснюють викладання курсу “Статеве виховання” в школі, як воно відбувається?

- Як ви удосконалюєте секс-освіту?
- Якому типу матеріалу ви віддаєте перевагу?

Дослідження 2.

• Як Ви інтерпретуєте навчальну програму із сексуальної освіти?
• Що програмних документів для статевого виховання? Як ви бачите це?

- Чи є у вас інша інформація, щоб додати, що не було розкрито?

*Джерело: Sex- och samlevnads-undervisningen på Sveriges lärarutbildningar / Kartläggning av lärarutbildningarna, RFSU, 2004. – 20 s.

Зміст міждисциплінарних предметів зі статевого виховання учнів (Німеччина)

Предмет	Зміст предмету з	Форми роботи
<i>Рідна (німецька) мова</i>	Темою заняття з рідної мови може стати мова сексуальності певної соціальної групи людей, під час обговорення якої, можна одночасно охопити питання ролі чоловіка і жінки, дізнатися думку учнів з даною проблематики, їх ставлення до сексуальних меншин	<ul style="list-style-type: none"> - дослідження ролі жінки/чоловіка у пресі, наприклад, у вечірніх програмах чи у жіночих/чоловічих журналах; сексуальна мораль у ток-шоу; мова, сексуальність і соціальна диференціація у вечірніх передачах; жінки у жіночій літературі; юридична література і парламентські промови щодо гомосексуальних шлюбів тощо; - опрацювання окремих літературних творів; впорядкувати збірки віршів про кохання, аналіз оголошення про знайомства у пресі, складання свого власного* - написання власної історії: “Якби я був/була хлопцем/дівчиною...”; розповіді про дружбу і кохання; любовні листи та вірші; мова сексуальності: “як я розмовляю... (вульгарні, дискримінуючі вислови)”*
<i>Суспільні науки</i>	<p>Учні усвідомлюють, що сексуальний спосіб поведінки і пов’язані з ним ціннісні уявлення, як розподіл ролей між чоловіком та жінкою в партнерстві, хоч і мають біологічні передумови, є насамперед результатом тривалого суспільного, культурного, релігійного і політичного розвитку*.</p> <p>Учні осмислюють, що є й інші форми співжиття і сексуального партнерства, крім</p>	<ul style="list-style-type: none"> - дискусії про суспільні питання, в тому числі й про спірні: переривання вагітності, генна політика й клонування, суспільне ставлення до одностатевих шлюбів. - роздуми на тему “Молодь у суспільстві, їх роль і місце”; “Комунікація і засоби масової інформації”; “Права людини (дитини)”**

	традиційних, які часто потребують суспільного визнання і правового захисту	
<i>Художнє заняття</i>	<p>Вираження своїх бажань стосовно майбутнього особистого і професійного розвитку.</p> <p>Виявлення стереотипів ролей та їх аналіз за допомогою художньо-естетичних дій.</p> <p>Дослідження того, яку інформативність мали картини про статеві ролі в різні історичні епохи***</p>	<ul style="list-style-type: none"> - колажі “Я в 10, 20, 30... років”, “Ідеальна жінка – ідеальний чоловік”, “Чоловіча і жіноча нагота”, “Зображення себе – зображення іншого”; - зображення жінок і чоловіків у мас-медіа; - комікси***
<i>Музика</i>	<p>Розвиток музичних смаків, встановлення зв'язку між музикою, мовою та еротикою; взаємозв'язку можливих інтерпретацій текстів через музику з боку різних емоційних впливів; створення різних мовних звуків як вираження різноманітних чуттєвих намірів</p>	<ul style="list-style-type: none"> – дослідження відношення між музичним оформленням і змістом шлягерів; – дослідження й інтерпретація різних музичних виражень через спілкування, зображення сексуального способу поведінки і проблем, відображення специфічної статевої поведінки у різних видах театру (опера, оперета, балет); – дослідження любовних сцен у фільмах і на TV, впливу любовних історій; – інтерпретація музики та рухів, їх еротичний вплив*
<i>Біологія</i>	<p>Розширення знань про розмноження і статевий розвиток, про процеси, пов'язані з цим.</p> <p>Розвиток відповідального уявлення про дружбу, партнерство і сім'ю, збереження здоров'я; СНІД і ЗПСШ, їх наслідки; партнерство, шлюб, дружба, кохання, сексуальність; показники розлучень у Німеччині; сексуальні взаємини – гетеросексуальні, гомосексуальні***</p>	<ul style="list-style-type: none"> - ознайомлення з важливими фазами розвитку ембріона людини й усвідомлення відповідальності батьків перед ненародженою дитиною, відповідальність батьків за неповнолітніх дітей

<i>Фізична культура</i>	Формування фізичних якостей особистості, необхідних у партнерських взаєминах моральних рис: довірливих, чесних, щирих стосунків між особами різної статі. Звернути увагу, що заняття спортом послаблюють ранній статевий потяг, переключають гормональну активність на іншу діяльність, що сприяє кращому фізичному і розумовому розвитку учнів	- фізичні розслаблюючі вправи сприяють формуванню ніжності і обережності, розуміння приємних і неприємних дотиків
<i>Етика</i>	Розвиток таких цінностей, як цінність життя, свідомість, самовладання, любов до ближнього, правдивість і щирість, вірність і відданість, довіра, повага до інших**	- семінари по формуванню уявлень про естетичну культуру сім'ї і міжстатевих стосунків; вихованню у школярів поваги до сімейних традицій тощо**

Джерело: *Sexualerziehung. Literatur, Medien, Materialien. – Düsseldorf, 2001. – 180 s. – (Ministerium für Schule und Weiterbildung, Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen).

**Sexualpädagogische Materialien für die Jugendarbeit in Freizeit und Schule / [U. Sielert, F. Herrath, H. Wandel u. a.] – Weinheim und Basel : Beltz Verlag, 2008. – 302 s.

*** Knußmann R. Vergleichende Biologie des Menschen / Rainer Knußmann. – Stuttgart : Gustav Fischer, 1996. – 120 s.

Додаток О

Приклад курсів зі статевого виховання для вчителів закладів освіти (Швеція)*

Університет, координатори курсів	<i>Назва курсів</i> та фахівці	Зміст курсів
<p>Borås Департамент</p> <p>Учитель</p>	<p><i>“Жити разом”</i> Департамент освіти</p> <p>Всі викладачі</p>	<p>Курси включають питання дитячої сексуальності; особливості викладання статевого виховання в середній школі; секс і відносини для підлітків, любов в історичній перспективі, любов і секс в ЗМІ, статева ідентичність, сексуальне та репродуктивне здоров'я в Швеції і світі.</p> <p>Відкриті лекції: 1) виховання і реакція з боку громадськості (зустріч з лесбійською парою); 2) питання контрацепції, абортів (зустріч з акушеркою молодіжної клініки); 3) питання проституції, торгівлі дітьми та жорстокого поводження з дітьми (зустріч з поліцейським округу)</p>
<p>Dalarna</p> <p>Департамент</p> <p>Координатори курсу</p>	<p><i>“Статеве виховання з точки зору засвоєння знань/з точки зору культури”</i></p> <p>Департамент математики, природничих наук і технологій (раніше Департамент культури і суспільства)</p> <p>Учитель біології та медичних наук, і наглядові органи (в т.ч. вчителі початкових класів з досвідом викладання, акушерки, консультанти з молодіжних клінік, сімейні консультанти)</p>	<p>Курси статевого виховання з точки зору навчання і з точки зору культури проводяться один раз на рік.</p> <p>Метою курсу є:</p> <ul style="list-style-type: none"> • соціалізація молодих людей у дорослому світі; • краще розуміння слухачами їх власного ставлення до сексуальності; • забезпечення дидактичними інструментами <p>Інформація, що надається в ході обговорення, має проблемно-орієнтований зміст й варіюється в залежності від інтересів слухачів курсів. У літературі є багато довідників, якими слухачі можуть користуватися. Слухачі курсів пишуть есе на тему за власним вибором.</p> <p>Курси проводяться у вечірній час, а це означає, що всі бажаючі можуть брати участь в них</p>
<p>Gävle Департамент</p>	<p><i>“Рости до зрілого віку”</i> Департамент математики, природничих</p>	<p>Курси статевого виховання реалізуються через такі розділи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Як працювати в секс-освіті; • Культурне сприйняття сексу;

Учитель	та комп'ютерних наук Фахівці з етики, студенти університету та інші, які працюють в галузі секс-освіти	<ul style="list-style-type: none"> • Як ми можемо використовувати міждисциплінарні знання зі статевого виховання
LHS Stokholm Департамент Учитель	“Тіло людини, співжиття і сексуальна освіта” Департамент процесів навчання, спілкування і виховання Вчителі біології, фізичного виховання, математики	Інформація про людське тіло, секс відносини. Організація семінарів: <ul style="list-style-type: none"> • “Освічена сексуальність”; • “Серед повій, лесбіянок і геїв” – шкільний проєкт • “Гендер і емоції: статево виховання молоді і думки про сексуальність”
Linköping (Лінчепінг) Департамент Учитель	“Статеве виховання в сучасному мінливому середовищі школи” Департамент фізики і метрології Професор біології, фахівці з гендерних досліджень, лікар з клініки репродукції, фахівці з центрів охорони здоров'я, медсестра приватної клініки з досвідом роботи в сфері статевого виховання	Немає курсів, які зосереджуються тільки на статевому вихованні учнів, однак в курсах “Людина і природа” торкаються питань сексу і міжстатевих відносин, зокрема в розділі “Діти і молодь в суспільстві”, де розкриваються питання рівності та гендерної проблематики, розглядається історична ретроспектива сексуальності, в т.ч. сприйняття сім'ї. Курси, крім того, включають гостьові лекції з гомосексуалізму і сексуальної наруги
Malmö Департамент Учитель	“Любов відчуваю” Департамент природи, навколишнього середовища, суспільства Викладач суспільствознавства та географії, викладач по науці про навколишнє середовище	Слухачі курсів можуть вибрати необхідні семінари (курси за вибором): <ol style="list-style-type: none"> 1. “Про молодість і сексуальність”; 2. Семінар на основі сексуальних програм в галузі охорони здоров'я; 3. “Дискримінація, ЛГБТ, самовираження” (на основі молодіжних журналів та реаліті-шоу); 4. “Імміграція; проблеми з сексом в полікультурному суспільстві”; 5. Програма дій по запобіганню переслідування або виходу із важких ситуацій. Навчальний план, інтегрування статевого виховання в навчальний процес школи
Mälardalen Департамент Учитель	“Стать” Департамент медичних наук Акушерки, викладачі кафедри медичних наук	Обов'язковий курс, який складався з двох модулів: Модуль 1. Кохання і секс; Модуль 2. Здоров'я. Курс носить міждисциплінарний характер

<p>Umeå (Умео)</p> <p>Департамент</p> <p>Викладач</p>	<p>“Ідентичність, відносини і сексуальність”</p> <p>Департамент математики, шведські і соціальні науки</p> <p>викладачі</p>	<p>Курси є частиною навчального плану, який складається з двох центральних областей знань (дидактичної практики) і міждисциплінарних зв'язків. Основна увага приділяється теорії формування особистості та соціалізації дітей і підлітків, ЗМІ, віртуальному середовищу і субкультурним тенденціям. Опорні конструкції для розвитку ідентичності дітей та підлітків, таких як: школа, центри відпочинку, асоціації.</p> <p>Курси включають серію лекцій, семінарів і групової роботи</p>
<p>Uppsala (Упсала)</p> <p>Департамент Учитель</p>	<p>“Гендер, сексуальність і відносини”</p> <p>Департамент вчителівства Керівники проєктів, професор сексології, акушерка і соціолог, шкільна медсестра</p>	<p>На курсах обговорюються питання сексології, статі, ЛГБТ в школах, статевого виховання, охорони здоров'я, заходів з оцінки рівня сексуальної культури молоді. Різні теоретичні перспективи (в тому числі молодіжної сексуальності, статі, освіти і сексології), представлених у виступах експертів</p>
<p>Karlstad (Карлстад) Департамент</p>	<p>“Діти і молодь в співтоваристві”</p> <p>Департамент соціальних наук</p>	<p>На курсах основна увага приділяється гендерним питанням.</p> <p>Приклади семінарів:</p> <ul style="list-style-type: none"> • “Безсоромні долоні”; • “Сексуальне насильство в школах”; • “Чоловіче насильство по відношенню до жінок”.

* Джерело: Sex- och samlevnads-undervisningen på Sveriges lärarutbildningar // Kartläggning av lärarutbildningarna, 2012. – 20 s.

Додаток П

МАТРИЦЯ
“СТАНДАРТІВ СЕКСУАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ЄВРОПІ”
 (“*Standards for sexuality education in Europe*”) [558, pp. 44–68]

№ п/п	Компоненти Основні теми	Знання / інформація	Навички	Установки
		3	4	5
1	2	Вік 0-4 роки		
1.	Статура і розвиток людини	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • всі частини тіла та їх функції; • різну статуру та відповідну статеву приналежність; • гігієну тіла; • <i>різницю між самим собою та іншими.</i> 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • називати частини тіла; • гігієни (миття всіх частин тіла); • усвідомлювати різницю між статями; • виражати потреби і бажання. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивне бачення власного тіла і самого себе: самооцінка; • правильне сприйняття свого власного тіла; • <i>сприйняття почуття благополуччя, близькості й довіри, що виникають на основі відчуттів тілесного контакту й прихильності;</i> • <i>повагу до гендерної рівності.</i>
2.	Народжуваність і репродукція	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • вагітність, народження та новонароджених; • основи репродукції людини (звідки беруться діти); • <i>різні способи створення сім'ї (наприклад, усиновлення).</i> 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • говорити на такі теми, прищеплюючи їм правильну термінологію. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • прийняття різних способів появи дітей у сім'ї.
3.	Сексуальність	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • відчуття радості і задоволення від дотику до власного тіла, мастурбації в ранньому віці; • дослідження власного тіла і статевих 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • усвідомлювати гендерну ідентичність; • говорити про (не) приємні тілесні відчуття; 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивне ставлення до власного тіла з усіма його функціями; • повагу до інших;

		<p>органів;</p> <ul style="list-style-type: none"> • насолоду від фізичної близькості, що є нормальною частиною життя кожного; • ніжність і фізичну близькість як прояв любові і прихильності. 	<ul style="list-style-type: none"> • виражати власні потреби, бажання і межі, наприклад, під час гри в лікаря. 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>зацікавленість у своєму тілі та тілі інших.</i>
4.	Емоції	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • різні види любові; • відчуття “так” і “ні”; • <i>слова для вираження почуттів;</i> • <i>відчуття потреби у приватному особистому житті.</i> 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • відчувати і виявляти співчуття; • говорити так / ні; • виражати і вести мову про власні емоції, бажання і потреби; • <i>виражати потребу у приватному житті.</i> 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння того, що емоції проявляються різними способами; • позитивні відчуття про власну статеву приналежність (як добре бути дівчинкою / хлопчиком); • установку на те, що власний досвід та вираження своїх емоцій правильне; • <i>позитивне ставлення до різних емоцій в різних ситуаціях.</i>
5.	Взаємовідносини і спосіб життя	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • різні види взаємовідносин; • різні сімейні відносини. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • вести мову про власні взаємовідносини і про сім'ю. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • почуття близькості й довіри, що засноване на досвіді прихильності; • позитивне сприйняття різних способів життя; • розуміння того, що відносини бувають різними.
6.	Сексуальність, здоров'я і благополуччя	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивний і негативний досвід із своїм тілом, що викликає приємні відчуття 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • довіряти своїм інстинктам; • використовувати трохступеневу 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • правильне сприйняття власного тіла;

		(прислухатися до свого тіла); • досвід або відчуття, що не є позитивними, то з цим не завжди потрібно погоджуватися.	модель (сказати «ні», піти, поговорити з тим, кому довіряєш); • досягати почуття благополуччя.	• розуміння того, що звертатися по допомогу – природно.
7.	Сексуальність і права	<i>Надати інформацію про:</i> • право на безпеку і захищеність; • відповідальність дорослих за безпеку дітей; • право задавати питання про сексуальність; • право досліджувати гендерні ідентичності; • <i>право досліджувати наготу і тіло</i>	<i>Навчити:</i> • говорити “так” і “ні”; • розвивати комунікативні здібності; • виражати потреби і бажання; • <i>розрізняти “хороші” і “погані” секрети.</i>	<i>Допомогти розвивати:</i> • усвідомлення власних прав, які породжують впевненість у собі; • установку на те, що “моє тіло належить мені”; • відчуття, що вони самі можуть приймати рішення.
8.	Соціальні і культурні детермінанти сексуальності (цінності / норми)	<i>Надати інформацію про:</i> • соціальні і культурні норми/цінності; • гендерні ролі; • <i>вплив віку на сексуальність і поведінку;</i> • <i>норми, пов’язані з оголенням.</i>	<i>Навчити:</i> • розмежовувати поведінку в колі сім’ї і в суспільстві; • поважати соціальні правила та культурні норми; • поводитися відповідно до ситуації; • <i>де можна торкатися.</i>	<i>Допомогти розвивати:</i> • повагу до свого тіла і до тіла інших; • сприйнятливість соціальних правил про приватне та інтимне життя; • повагу до “ні” або “так” інших.
Вік 4-6 років				
1.	Статура і розвиток людини	<i>Надати інформацію про:</i> • всі частини тіла і їх функції; • різну статуру і різну статеву приналежність; • гігієну тіла; • <i>вікову різницю тіл та їх розвиток.</i>	<i>Навчити:</i> • називати частини тіла; • гігієні (мити всі частини тіла); • усвідомлювати різницю між статями; • виражати потреби і бажання; • <i>усвідомлювати власну потребу і потребу інших в приватному житті.</i>	<i>Допомогти розвивати:</i> • позитивну гендерну ідентичність; • позитивне сприймання власного тіла і самого себе: самооцінка; • повагу до відмінностей; • повагу до гендерної рівності.
2.	Народжуваність і репродукція	<i>Надати інформацію про:</i> • міфи дітонародження;	<i>Навчити:</i> • вести мову на ці теми,	<i>Допомогти розвивати:</i> • <i>повагу до відмінностей: в</i>

		<ul style="list-style-type: none"> життя: вагітність, народження і новонароджених дітей, завершення життя; основи репродукції людини. 	прищеплюючи їм правильну термінологію.	<i>одних є діти, у інших – ні.</i>
3.	Сексуальність	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> відчуття радості і задоволення від дотику до свого тіла; мастурбацію в ранньому віці; дослідження власного тіла і статевих органів; значення і прояв сексуальності (наприклад, прояв почуття кохання); відповідну сексуальну терміно-логію; сексуальні відчуття (близькість, радість, захоплення) як почуття, властиві кожній людині (це повинні бути позитивні почуття, що не породжують насилля чи шкоду). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> вести мову про сексуальність (комунікативні здібності); зміцнювати свою гендерну ідентичність; використовувати сексуальну термінологію, що не носить образливий характер. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> позитивні форми тіла, повагу до інших.
4.	Емоції	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ревнощі, злість, агресію, розчарування; дружбу і кохання до осіб однієї статі; різницю між дружбою і коханням; приховане кохання, перше кохання (закоханість і пристрасне захоплення, нерозділене кохання). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> справлятися з розчаруваннями; виражати і вести мову про власні емоції, бажання і потреби; справлятися зі своєю потребою і потребою інших в приватній сфері; правильно визначати свої почуття. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> розуміння того, що почуття кохання (будучи частиною емоційності) є природним; установку на те, що їхній власний досвід і прояв емоцій – правильне і важливе (дбайливе ставлення до власних почуттів).
5.	Взаємовідносини і спосіб життя	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> відносини між представниками однієї статі; різні види (сімейних) взаємовідносин; 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> встановлювати відповідні взаємовідносини один з одним, із членам сім'ї, друзями. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> будувати та підтримувати відносини; позитивне ставлення до

		<ul style="list-style-type: none"> • різні концепції сім'ї. 	<ul style="list-style-type: none"> • жити разом у сім'ях, заснованих на взаємоповазі. 	<p>різноманіття;</p> <ul style="list-style-type: none"> • повагу до різних стилів життя.
6.	Сексуальність, здоров'я і благополуччя	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивний і негативний досвід зі своїм тілом / що викликає приємні відчуття?(прислухайся до свого тіла). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • довіряти своїм інстинктам і застосовувати трохступеневу модель (сказати “ні”, піти, поговорити з тим, кому довіряєш); • відчувати почуття благополуччя. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • установку на те, що завжди є вибір; • усвідомлення можливих ризиків; • позитивне сприйняття власного тіла; • розуміння того, що звертатися за допомогою – природно.
7.	Сексуальність і права	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • насилля (є нехороші люди, які прикидаються добрими, але насправді можуть бути іншими); • їх права, включаючи право на інформацію і на захист; • відповідальність дорослих за безпеку дітей. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • задавати запитання; • у важких ситуаціях звертатися до тих, кому довіряєш; • виражати потреби і бажання. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • установку на те, що “моє тіло належить мені”; • усвідомлення своїх прав.
8.	Соціальні і культурні детермінанти сексуальності (цінності / норми)	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • гендерні, культурні та вікові відмінності; • відмінності в цінностях і нормах у різних країнах; • всі відчуття є нормальними, але не всі дії є результатом цих почуттів; • соціальні правила і культурні норми/цінності. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розпізнавати цінності; • поважати соціальні правила і культурні норми; • вести мову про відмінності статей. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • соціально-відповідальну поведінку; • відкрите ставлення без осуду; • позитивне сприйняття рівних прав; • повагу до різних норм, пов'язаних з сексуальністю; • повагу до свого тіла та тіла інших.

Вік 6-9 років

1.	Статура і розвиток людини	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • зміни тіла, менструацію, еякуляцію, індивідуальний розвиток, відмінності в розвитку, що виявляються з часом; • біологічні відмінності чоловіків і жінок (внутрішні та зовнішні); • гігієну тіла. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • використовувати правильні слова для означення частин тіла та опис їх функцій; • оцінювати зміни тіла; • перевіряти своє тіло і турбуватися про нього. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • прийняття невпевненості, що виникає з усвідомленням власного тіла; • позитивні форми власного тіла і самого себе: самооцінка; • позитивну гендерну ідентичність.
2.	Народжуваність і репродукція	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • вибір материнства і вагітності, безплідності, усиновлення; • основні ідеї контрацепції (планування і прийняття рішень щодо своєї сім'ї); • різні способи запліднення; • основні цикли народжуваності; • міфи щодо репродукції. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розвивати комунікативні здібності; • розвивати розуміння того, що люди можуть контролювати дітонародження. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • прийняття різноманіття (деякі приймають рішення мати дітей, інші – не мати).
3.	Сексуальність	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • кохання, закоханість, ніжність; • секс в ЗМІ (в тому числі й мережа Інтернет); • відчуття радості і задоволення від дотику до власного тіла (мастурбація/самостимуляція); • відповідну сексуальну термінологію; • статевий акт. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • усвідомлювати власну потребу і потребу інших в приватному житті; • правильно ставитися до сексу в ЗМІ; • використовувати сексуальну лексику, що виключає образи. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння «прийняттого сексу» (за взаємною згодою, рівноправний, відповідно віку, умовам з повагою до почуття власної гідності); • розуміння, що секс подається в ЗМІ по-різному.
4.	Емоції	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • різницю між дружбою, коханням і пристрасстю; • ревності, злість, агресію, розочарування; 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • виражати і вести мову про емоції, власні бажання і справлятися з розочаруваннями; 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння того, що почуття кохання (будучи частиною емоційності) є

		<ul style="list-style-type: none"> • дружбу і кохання до осіб однієї статі; • приховане кохання, перше кохання (закоханість і пристрасні захоплення, нерозділене кохання). 	<ul style="list-style-type: none"> • правильно називати власні почуття; • справлятися зі власною потребою і потребою інших в приватному житті. 	<p>природним;</p> <ul style="list-style-type: none"> • установку на те, що їх власний досвід і прояв емоцій, правильні і важливі (дбайливе ставлення до власних почуттів).
5.	Взаємовідносини і спосіб життя	<p>Надати інформацію про:</p> <ul style="list-style-type: none"> • різні взаємовідносини, пов'язані з коханням, дружбою і т. д.; • різні сімейні відносини; • шлюб, розлучення; громадянський шлюб. 	<p>Навчити:</p> <ul style="list-style-type: none"> • проявляти себе в стосунках; • знаходити компроміси, проявляти толерантність, співчуття; • встановлювати соціальні контакти і знаходити друзів. 	<p>Допомогти розвивати:</p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивне ставлення до вірності, відповідальності й чесності як основи взаємовідносин; • почуття поваги до інших.
6.	Сексуальність, здоров'я і благополуччя	<p>Надати інформацію про:</p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивний вплив сексуальності на здоров'я і благополуччя; • захворювання, пов'язані із сексуальністю; • сексуальне насилля та агресію; • місця звернення за допомогою. 	<p>Навчити дітей:</p> <ul style="list-style-type: none"> • встановлювати межі; • довіряти своїм інстинктам і застосовувати трехступеневу модель (сказати "ні", піти, поговорити з тим, кому довіряєш). 	<p>Допомогти розвивати:</p> <ul style="list-style-type: none"> • почуття відповідальності за власне здоров'я і благополуччя; • усвідомлення вибору і можливостей; • усвідомлення ризиків.
7.	Сексуальність і права	<p>Надати інформацію про:</p> <ul style="list-style-type: none"> • право на самовираження; • сексуальні права дітей (на інформацію, статеве виховання, тілесну недоторканість); • насилля; • відповідальність дорослих за безпеку дітей. 	<p>Навчити:</p> <ul style="list-style-type: none"> • звертатися по допомогу / інформацією у важких ситуаціях; • звертатися до тих, кому довіряєш; • називати свої права; • виражати бажання і потреби 	<p>Допомогти розвивати:</p> <ul style="list-style-type: none"> • почуття відповідальності за себе та інших; • розуміння прав і можливостей.
8.	Соціальні і культурні детермінанти сексуальності (цінності / норми)	<p>Надати інформацію про:</p> <ul style="list-style-type: none"> • гендерні ролі; • культурні відмінності; • різницю у віці. 	<p>Навчити:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вести мову про власний досвід, бажання і потреби в контексті культурних норм; 	<p>Допомогти розвивати:</p> <ul style="list-style-type: none"> • повагу до різних способів життя, цінностей, норм.

			• розпізнавати й справлятися з відмінностями.	
Вік 9-12 років				
1.	Статура і розвиток людини	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • гігієну тела (менструацію, еякуляцію); • ранні зміни в період статевого дозрівання (ментальні, фізичні, соціальні і емоційні зміни, а також про їх варіації); • внутрішні і зовнішні сексуальні і репродуктивні органи та їх функції. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • як інтегрувати фізіологічні зміни в їх життя; • використовувати правильну термінологію; • вести мову про зміни в період статевого дозрівання. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння і позитивне ставлення до змін і відмінностей тіл (розмір і форма пеніса, грудей, стандарти краси з часом змінюються і їх відмінності в різних культурах); • позитивний стан власного тіла і самого себе: самооцінка.
2.	Народжуваність і репродукція	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • репродукцію і планування сім'ї; • різні види контрацепції і їх застосування; • міфи про контрацепцію; • симптоми вагітності, ризики і наслідки незахищеного сексу (небажана вагітність). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміти взаємозв'язок між менструацією/еякуляцією та народжуваністю; • ефективно користуватися презервативами; протизаплідними засобами в майбутньому. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння того, що використання засобів контрацепції – відповідальність обох статей.
3.	Сексуальність	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • перший сексуальний досвід; • гендерну орієнтацію; • сексуальну поведінку молодих людей (відмінності в сексуальній поведінці), кохання, закоханість; • задоволення, мастурбацію, оргазм; • різницю між гендерною ідентичністю та біологічною статтю. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • виражати і розуміти різні сексуальні відчуття і вести мову про сексуальність; • приймати усвідомлене рішення мати сексуальний досвід чи ні; • відмовлятися від небажаного сексуального контакту; • розрізняти сексуальність в "реальному житті" і ЗМІ; • користуватися сучасними засобами 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивне відношення, повагу і розуміння різноманіття сексуальності і сексуальних орієнтацій (секс повинен бути за згодою, рівноправним, відповідно віку, умовам, з повагою почуття власної гідності); • розуміння сексуальності

			комунікації (стільниковими телефонами, мережею Інтернет) та усвідомлювати ризики і переваги, пов'язані із цими технологіями.	як процесу пізнання; <ul style="list-style-type: none"> • прийняття різних форм прояву сексуальності (поцілунки, дотики, ласки тощо); • розуміння того, що початок періоду статевого дозрівання – це індивідуальний процес.
4.	Емоції	<i>Надати інформацію про:</i> <ul style="list-style-type: none"> • різноманітність емоцій (цікавість, закоханість, невизначеність, невпевненість, сором, страх і ревності); • відмінності в індивідуальних потребах в інтимній сфері та приватному житті; • відмінності між дружбою, коханням і пристрасстю; • дружбу і кохання до осіб однієї статі. 	<i>Навчити:</i> <ul style="list-style-type: none"> • виражати і розпізнавати свої різні емоції і емоції інших; • виражати потреби, бажання, їх межі та поважати це у інших; • справлятися з розчаруваннями. 	<i>Допомогти розвивати:</i> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння емоцій і цінностей (наприклад, не відчувати сором чи провини за свої сексуальні емоції або бажання); • повагу до приватного життя оточуючих.
5.	Взаємовідносини і спосіб життя	<i>Надати інформацію про:</i> <ul style="list-style-type: none"> • відмінності між дружбою, товарицькими стосунками і відносинами кохання, а також про різні способи залицянь; • різні види приємних і неприємних відносин (вплив гендерної нерівності на відносини). 	<i>Навчити:</i> <ul style="list-style-type: none"> • виражати дружбу і кохання різними способами; • встановлювати соціальний контакт, знаходити друзів, будувати і підтримувати взаємовідносини; • вести мову про власні очікування і потреби у взаємовідносинах. 	<i>Допомогти розвивати:</i> <ul style="list-style-type: none"> • позитивне ставлення до гендерної рівності у відносинах і вільний вибір партнера; • позитивне ставлення до вірності, відповідальності й чесності як основи взаємовідносин, повага до інших; • розуміння впливу статевої приналежності, віку, релігії, культури на відносини.
6.	Сексуальність, здоров'я	<i>Надати інформацію про:</i>	<i>Навчити:</i>	<i>Допомогти розвивати:</i>

	<i>і благополуччя</i>	<ul style="list-style-type: none"> • симптоми, ризики і наслідки незахищених, неприємних і небажаних сексуальних контактів (ЗПСШ, ВІЛ/СНІД, небажана вагітність, психологічні наслідки); • поширення і різні види сексуального насилля, як цього уникнути і де отримати підтримку; • позитивний вплив сексуальності на здоров'я і благополуччя. 	<ul style="list-style-type: none"> • відповідати за безпечний і приємний сексуальний досвід за себе і за інших; • вести мову про межі і бажання, а також уникати небезпечних і небажаних сексуальних контактів; • звертатися за допомогою і підтримкою у випадку виникнення проблем (період статевого дозрівання, відносини). 	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення вибору і можливостей; • усвідомлення ризиків; • почуття взаємовідповідальності за здоров'я і благополуччя.
7.	Сексуальність і права	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • сексуальні права; • сексуальні права згідно визначень МФПС; • сексуальні права в національному законодавстві і нормативах (щодо повноліття). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • діяти відповідно до прав і обов'язків; • звертатися по допомогу та інформацію. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення прав і вибору; • позитивне ставлення до своїх сексуальних прав і сексуальних прав інших.
8.	Соціальні і культурні детермінанти сексуальності (цінності / норми)	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • наслідки тиску з боку однолітків, ЗМІ, порнографії, культури, релігії, гендерної приналежності, законодавства і соціально-економічного статусу, прийняття сексуальних рішень, сексуальних стосунків і поведінки. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • обговорювати вплив ззовні і давати їм власну оцінку; • компетентно використовувати сучасні комунікаційні технології (стільникові телефони, мережу Інтернет, ставлення до порнографії). 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • повагу до різних стилів життя, цінностей і норм; • прийняття різних думок, точок зору і форм поведінки, пов'язаних із сексуальністю.
Вік 12-15 років				
1.	Статура і розвиток людини	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • статуру, форму тіла, тілесні зміни (операції, що калічать, на жіночих геніталіях, обрізання, девоча пліва і її відновлення, анорексія, булімія, пірсинг, татуювання); • менструальний цикл, вторинні статеві ознаки, їх функції у чоловіків і 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • описувати ставлення людей до свого тіла може впливати на їхнє здоров'я, самооцінку і поведінку; • прийняти свою статеву зрілість і не підпадати під тиск з боку однолітків; • бути розбірливими в ідеалах, що нав'язуються ЗМІ та індустрією краси. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • критичне мислення щодо модифікацій тіла; • позитивне і правильне сприйняття різних форм тіла.

		жінок, а також відчуття, що при цьому виникають; <ul style="list-style-type: none"> • ідеали краси в ЗМІ; зміни тіла протягом життя; • служби, в які підлітки можуть звертатися з питань, пов'язаних з цією темою. 		
2.	Народжуваність і репродукція	<i>Надати інформацію про:</i> <ul style="list-style-type: none"> • вплив раннього материнства і батьківства (тобто значення виховання дітей – планування сім'ї, кар'єри, застосування протизаплідних засобів, прийняття рішень у випадку небажаної вагітності); • неефективну контрацепцію та причини її неефективності (вживання алкоголю, побічні ефекти забудькуватості, гендерна нерівність тощо); • вагітність (також в одностатевих стосунках), факти і міфи безпліддя (надійність, переваги і недоліки), різні способи контрацепції. 	<i>Навчити:</i> <ul style="list-style-type: none"> • розпізнавати ознаки і симптоми вагітності; • купувати засоби контрацепції у відповідних місцях; • приймати усвідомлене рішення мати сексуальний досвід чи ні; • вести мову про контрацепцію; • усвідомлено підбирати засіб контрацепції та ефективно його використовувати. 	<i>Допомогти розвивати:</i> <ul style="list-style-type: none"> • особистісні установки (норми і цінності) по відношенню до раннього материнства і батьківства, контрацепції, абортів і усиновлення; • позитивну установку на взаємну відповідальність за використання засобів контрацепції.
3.	Сексуальність	<i>Надати інформацію про:</i> <ul style="list-style-type: none"> • рольові очікування і рольову поведінку, пов'язану з сексуальним збудженням і гендерними відмінностями; • гендерну ідентичність і сексуальну орієнтацію, включаючи прояв своєї сутності / гомосексуальності; • як отримувати задоволення від своєї сексуальності відповідним чином (не 	<i>Навчити:</i> <ul style="list-style-type: none"> • розвивати навички інтимного спілкування та ведення перемовин; • робити вільний, відповідальний вибір після аналізу наслідків, переваг та недоліків кожного можливого вибору (партнера, сексуальної поведінки); • отримувати задоволення від сексуальності; • розрізняти сексуальність в реальному 	<i>Допомогти розвивати:</i> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння сексуальності як процесу пізнання; • позитивне відношення, повагу і розуміння різноманіття сексуальності і сексуальних орієнтацій (секс повинен бути за згодою, добровільним, рівноправним, відповідно

		<p>поспішаючи);</p> <ul style="list-style-type: none"> перший сексуальний досвід, задоволення, мастурбацію, оргазм. 	<p>житті і сексуальність, якою її демонструють ЗМІ.</p>	<p>віку, дотримуючись почуття власної гідності).</p>
4.	Емоції	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> різницю між дружбою, коханням і пристрасстю; різні емоції (зацікавленість, закоханість, невизначеність, небезпеку, сором, страх і ревності). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> по-різному проявляти дружбу і кохання; виражати власні потреби, бажання, межі та поважати їх у інших: стримувати різні/ суперечливі емоції, почуття і бажання. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> прийняття того, що оточуючі переживають явища по-різному (залежно від статевої приналежності, культури, релігії та особистої інтерпретації цих факторів).
5.	Взаємовідносини і спосіб життя	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> вплив віку, статевої приналежності, релігії та культури; різні стилі комунікації (вербальні і невербальні) та способи їх покращення; побудову і підтримку відносин; структуру сім'ї та її варіанти (наприклад, мати/батько-одиночка); різні типи (приємні і неприємні) відносин, сімей та способів життя. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> звертати увагу на несправедливість, дискримінацію, нерівність; по-різному проявляти дружбу і кохання; встановлювати соціальні контакти, знаходити друзів, створювати та підтримувати взаємовідносини; вести мову про власні очікування і потреби у взаємовідносинах. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> прагнення створювати рівні відносини, що приносять задоволення; розуміння впливу статевої приналежності, віку, релігії, культури на відносини.
6.	Сексуальність, здоров'я і благополуччя	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> гігієну тіла і огляд свого тіла; поширення та різні види сексуального насилля, як цього уникнути і куди звернутися за підтримкою; ризиковану сексуальну поведінку та її наслідки (алкоголь, наркотики, тиск з боку однолітків, буліт, проституція, ЗМІ); 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> приймати відповідальні рішення і робити правильний вибір (стосовно сексуальної поведінки); звертатися за допомогою і підтримкою у випадку виникнення проблем; розвивати комунікативні здібності і навички ведення переговорів, щоб мати безпечний і приємний секс; відмовлятися або припиняти 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> почуття взаємовідповідальності за здоров'я і благополуччя; почуття відповідальності за профілактику ЗПСШ / ВІЛ/СНІД; почуття відповідальності за запобігання від небажаної вагітності;

		<ul style="list-style-type: none"> • симптоми, способи профілактики ЗПСШ, включаючи ВІЛ/СНІД; • систему охорони здоров'я та відповідні послуги; • позитивний вплив сексуальності на здоров'я і благополуччя. 	<p>неприємний чи незахищений сексуальний контакт;</p> <ul style="list-style-type: none"> • придбати і ефективно використовувати презервативи і засоби контрацепції; • розрізнити ризиковані ситуації і вміти справлятися з ними; • розпізнавати симптоми ЗПСШ. 	<ul style="list-style-type: none"> • почуття відповідальності за попередження сексуального насилля.
7.	Сексуальність і права	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • сексуальні права; • сексуальні права згідно визначень МФПС; • сексуальні права в національному законодавстві і нормативах (щодо повноліття). 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • визнавати свої сексуальні права і сексуальні права інших, звертатися за допомогою та інформацією. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • прийняття своїх сексуальних прав і сексуальних прав інших.
8.	Соціальні і культурні детермінанти сексуальності (цінності / норми)	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • наслідки тиску з боку однолітків, ЗМІ, порнографії, урбаністичної культури, релігії, гендерної приналежності, законодавства і соціально-економічного статусу на прийняття сексуальних рішень, стосунків і стилю поведінки. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • справлятися з суперечливими міжособистісними нормами і цінностями в сім'ї та суспільстві; • вчитися використовувати комунікаційні технології і вміти поводитися з порнографією. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • особисту думку щодо сексуальності (бути гнучким) в постійно мінливому суспільстві або групі.
Вік 15 років і старші				
1.	Статура і розвиток людини	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • психологічні зміни в період статевого дозрівання; • статуру, форми тіла, зміни тіла. • операціях на жіночих геніталіях, що калічать, обрезає, анорексії, булімії, дівочу плівку та її відновлення; • ідеали краси, поширювані ЗМІ; зміни тіла протягом життя; • служби, куди підлітки можуть 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • встановлювати різницю між образами в ЗМІ та реальному житті; • прийняти статево зрілість і не піддаватися тиску з боку однолітків; • бути розбірливими відносно ідеалів, що нав'язуються ЗМІ та індустрією краси, рекламою і потенційними ризиками модифікацій тіла. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • критичне осмислення культурних норм, що відносяться до тіла людини; • позитивне і правильне сприйняття і розуміння різних форм тіла.

		звертатися з питань, пов'язаних з цією темою.		
2.	Народжуваність і репродукція	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • вікові зміни та здатність до дітонародження (виношування чужої дитини, репродукція за підтримки медицини); • вагітність (також у одностатевих пар) та безпліддя, аборт, контрацепцію, екстренну контрацепцію (поглиблена інформація); • неефективну контрацепцію і причини її неефективності, (вживання алкоголю, побічні дії, забудькуватість, гендерна нерівність і т. д.); • планування сім'ї та кар'єри/особистого майбутнього; • наслідки вагітності для підлітків (дівчат і хлопців); • “дизайнерах” дітей, генетику. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • спілкуватися зі своїм партнером на рівних, поважуючи різні погляди; • користуватися навиками ведення переговорів; • приймати обґрунтовані рішення щодо контрацепції і небажаної вагітності; • усвідомлено вибирати протизаплідні засоби і ефективно їх використовувати. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • готовність приймати до уваги гендерні відмінності, пов'язані зі здатністю до дітонародження, репродукцією і абортom; • критичну думку про різні культурні/релігійні норми, пов'язані з вагітністю, сім'єю і т. д. • усвідомлення важливості позитивної ролі чоловіків під час вагітності та народження дитини; • позитивний вплив турботливого батька; • позитивне ставлення до відповідальності обох партнерів за застосування засобів контрацепції.
3.	Сексуальність	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • секс, який є чимось більшим, ніж тільки як процес; • значення сексу в різному віці, гендерних відмінностях; • сексуальність і обмежені фізичні можливості, вплив захворювань на сексуальність (цукровий діабет, рак тощо); • бізнес-секс (проституція, секс за подарунки, відвідування ресторанів 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • обговорювати форми взаємовідносин, причини вступу чи невступу у сексуальні відносини; • «проявляти свою сутність» перед іншими (визнавати гомосексуальні або бісексуальні почуття); • розвивати навички інтимного спілкування та ведення переговорів; • вирішувати труднощі при налагодженні контактів; обходитися з 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивне ставлення до сексуальності й задоволення; прийняття різних сексуальних орієнтацій і сексуальних ідентичностей; • прийняття того, що сексуальність в різних формах присутня у всіх вікових групах;

		/нічних розважальних закладів, невеликі суми грошей), порнографія, сексуальна залежність; • варіанти сексуальної поведінки; відмінності в періодах збудження.	суперечливими бажаннями; • з повагою проявляти свої бажання і межі та враховувати їх у інших; • розмірковувати про вплив сексуальності.	• зміни можливих негативних почуттів, відрази і ненависті до гомосексуальності на прийняття та позитивне ставлення до сексуального різноманіття.
4.	Емоції	<i>Надати інформацію про:</i> • різні види емоцій (кохання, ревності); різницю між почуттями і вчинками; • усвідомлення відмінностей між раціональним мисленням і почуттями; • невпевненість на початковій стадії розвитку відносин.	<i>Навчити:</i> • обходитися із закоханістю, невизначеністю, розчаруванням, злістю, ревнощами, зрадою, довірою, почуттям провини, страхом і невпевненістю обговорювати емоції; • управляти різними, що суперечать емоціям, почуттями і бажаннями.	<i>Допомогти розвивати:</i> • прийняття того, що інші переживають явища по-різному (зважаючи на статеву приналежність, культуру, релігію, особисте розуміння ситуації тощо).
5.	Взаємовідносини і спосіб життя	<i>Надати інформацію про:</i> • гендерну поведінку, очікування і непорозуміння; • структуру сім'ї та її зміни; • шлюб з примусу; гомосексуальність / бісексуальність / асексуальність, мати/батько-одиначка; • про розвиток і підтримку відносин.	<i>Навчити:</i> • звертати увагу на несправедливість, дискримінацію, нерівність; • боротися з несправедливістю і попереджувати (себе та інших), використовувати принизливі звороти мови або розповідати образливі жарти; • що означає бути матір'ю/батьком; • прагнути до хороших взаємовідносин між статями; • стати турботливим партнером, що надає підтримку (чоловіків або жінок).	<i>Допомогти розвивати:</i> • відкритість у різних видах відносин і способах життя; • розуміння соціальних та історичних детермінант взаємовідносин.
6.	Сексуальність, здоров'я і благополуччя	<i>Надати інформацію про:</i> • систему охорони здоров'я та відповідних послуг;	<i>Навчити:</i> • протистояти сексуальним домаганням; вміти захистити себе;	<i>Допомогти розвивати:</i> • відповідальність за власне сексуальне здоров'я

		<ul style="list-style-type: none"> • ризиковану сексуальну поведінку і її вплив на здоров'я; • гігієну тіла і огляд свого тіла; • позитивний вплив сексуальності на здоров'я і благополуччя; • сексуальне насилля; небезпеку абортів; материнську смертність; відхилення на сексуальному ґрунті; • способи передачі ВІЛ/СНІДу та ЗПСШ, а також їх профілактику, лікування, догляд та підтримку хворих на ВІЛ/СНІД. 	<ul style="list-style-type: none"> • звертатися за допомогою і підтримкою у випадку виникнення проблем; • ефективно використовувати презервативи. 	і за сексуальне здоров'я партнера.
7.	Сексуальність і права	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • сексуальні права: доступність, інформація, порушення сексуальних прав; • насилля на гендерному ґрунті; • право на аборт; • організації з прав людини та Європейський міжнародний суд з прав людини. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • розуміти принципи прав людини; • відчувати можливості заявляти про сексуальні права; • розпізнавати порушення прав і висловлюватися проти дискримінації та гендерного насилля. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • прийняття своїх сексуальних прав та сексуальних прав інших; • почуття соціальної справедливості.
8.	Соціальні і культурні детермінанти сексуальності (цінності / норми)	<p><i>Надати інформацію про:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • соціальні межі; стандарти спільноти; • наслідки тиску з боку однолітків, ЗМІ, порнографії, культури, релігії, гендерної приналежності, законодавства і соціально-економічного статусу на прийняття сексуальних рішень, стосунків і поведінки. 	<p><i>Навчити:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • визначатися з особистими цінностями і переконаннями; • обходитися з суперечливими міжособистісними нормами і цінностями в сім'ї та суспільстві; • підтримувати зв'язок з маргінальними людьми; справедливо поводитися з людьми, що живуть з ВІЛ або СНІДом в співтоваристві; • вчитися використовувати комунікаційні технології. 	<p><i>Допомогти розвивати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення соціального, культурного та історичного впливу на сексуальну поведінку людини; • повага до різних систем цінностей і вірувань; • правильного сприйняття впевненості у своїх силах і самооцінку в своєму культурному середовищі;

				<ul style="list-style-type: none">• почуття відповідальності за свою роль/точку зору в процесі соціальних змін.
--	--	--	--	---

Позначення:

- основна тема
- додаткова тема

*Джерело: Standards for Sexuality Education in Europe. WHO Regional Office for Europe and BZgA. Federal Centre for Health Education, BZgA, Cologne, 2010. – 75 s.